University of Groningen

Boer Tammens houzee

Gevers, Chris

DOI:
[10.33612/diss.123909573](https://doi.org/10.33612/diss.123909573)

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2020

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):
Gevers, C. (2020). *Boer Tammens houzee: Groningen en zijn NSB-burgemeester*. [, Rijksuniversiteit Groningen]. University of Groningen. <https://doi.org/10.33612/diss.123909573>

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

BOER TAMMENS HOUZEE

GRONINGEN EN ZIJN NSB-BURGEMEESTER

OVER ■ ■ LEVEN

Over Leven is een reeks biografieën van
Uitgeverij Noordboek en het Biografie Instituut.
De reeks staat onder auspiciën van Hans Renders.

© 2020 Christiaan Gevers en Uitgeverij Noordboek

Omslagontwerp Gert Jan Slagter

Boekverzorging InterText

Druk Bariet Ten Brink, Meppel

Foto omslag: Tammens met Mussert op de Grote Markt,
collectie Groninger Archieven NL-GnGRA _1785_31004

ISBN 978 90 5615 600 8

NUR 681

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden
vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd
gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op
enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën,
opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van Uitgeverij Noordboek, postbus
234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van de in
deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen
die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden,
wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Noordboek.

Noordboek is onderdeel van
20 Leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

www.biografieinstituut.nl

CHRISTIAAN GEVERS

Boer Tammens Houzee

Groningen en zijn NSB-burgemeester

Noordboek

rijksuniversiteit
 groningen

Boer Tammens Houzee

Groningen en zijn NSB-burgemeester

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Rijksuniversiteit Groningen
op gezag van de
rector magnificus prof. dr. C. Wijmenga
en volgens besluit van het College voor Promoties.

De openbare verdediging zal plaatsvinden op
donderdag 7 mei 2020 om 14.30 uur

door

Christianus Marcus Johannes Gevers

geboren op 7 juni 1965
te GRONINGEN

Promotores

Prof. dr. J.W. Renders

Prof. dr. D.F.J. Bosscher

Beoordelingscommissie

Prof. dr. K. van Berkel

Prof. dr. M.G.J. Duijvendak

Prof. dr. R. van der Laarse

INHOUD

INLEIDING	9
§1 Boer en burgemeester	9
§2 Burgemeester en boer	12
§3 En het zal waarachtig wel gaan	13
1 Een boerengemeenschap	21
§1 Een belofte voor de toekomst	21
§2 Voortdurend vernieuwen: een traditie van de Groningse boeren	28
§3 17 december 1920	36
2 Ruigezand	39
§1 Hoe groot is de boer op zijn land	39
§2 Hoe klein is een boer op de wereld	42
§3 Eugeïa	53
3 Zaaïen en oogsten	57
§1 Ervaring met de tarweoogst	57
§2 Het land van de Schinkenschneiders	62
§3 Het Landbouwhuis	72
4 En de boer, die ploegde voort	81
§1 Bezoek	81
§2 Van Productieslag 1941 tot breekpunt Barbarossa	86
§3 Stamboeknummer 158162	91
5 Geketende van de beweging	99
§1 De burgervader draagt zwart	99
§2 Man van de Landstand	104
§3 De zwarte lijsten	111
§4 Herlevend Nederland: ideologie	118

6	Kameraad burgemeester	125
	§1 Tammens en zijn ondergeschikten	125
	§2 Stads stuurman	134
	§3 Tammens en de burgemeesterskring	139
	§4 Op de korrel	142
7	Naderende donder	147
	§1 Wanhoop en hoop	147
	§2 Gebroken strohalmen. Januari- april 1945	155
	§3 Wachten op bijltjesdag. Midden april 1945	161
8	Verhalen hoe de oorlog is verdwenen	165
	§1 Oorlog en vuur	165
	§2 Het helder kristal van vrede	177
	§3 Ex-burgemeester Tammens	185
9	De sukkeljaren	197
	§1 Groningen na burgemeester Tammens	197
	§2 Weer vrij man	203
	§3 Betekenis voor de stad en nagelaten sporen.	210
	§4 Waarnemen wat Tammens waar kon nemen	212
10	P.F. Tammens, boer en burgemeester	215
	NAWOORD	223
	LITERATUUR	225
	SAMENVATTING	245
	SUMMARY	247
	NOTEN	249
	PERSONENREGISTER	333

Voor mijn ouders

INLEIDING

§1 Boer en burgemeester

Het was bijna onmogelijk om niet te merken dat er iets bijzonders gebeurde, deze donderdagmiddag. Geen moeite was gespaard om zoveel mogelijk indruk te maken, want als laatste grotere Nederlandse stad kreeg ook Groningen een burgemeester die tot de nieuwe orde behoorde. Petrus Fokko Tammens, een 44-jarige landbouwer, liet zich die vierde maart 1943 de ambtsketen omhangen. Deze mijlpaal in de geschiedenis van de stad verdiende ruime aandacht. Dat vonden althans zij die het nationaalsocialisme een warm hart toedroegen.

Toen eind januari naar buiten kwam dat Tammens de burgemeesterspost zou gaan bekleden, was hij voor het overgrote deel van de Stadjsers een volslagen vreemde. Inmiddels wisten de burgers iets meer over hem, want na het bekend worden van zijn benoeming publiceerden enkele kranten artikelen waarin zij de nieuwe burgervader voorstelden. Tammens bezat een boerenbedrijf op het Ruigezand, een streek waarvan niet iedereen onmiddellijk wist waar deze lag. Hij assisteerde als bestuursraad (gedeputeerde) de commissaris der provincie en natuurlijk was hij net als deze lid van de NSB.¹ De nieuwe burgemeester had gezegd dat hij elke hand die hem werd toegestoken om samen stad en land op te bouwen zou aannemen, al bleef het uiteraard afwachten hoe dat in de praktijk uitpakte.²

Voordat de plechtigheid begon, vertrokken om twee uur in de middag formaties van de WA en de Jeugdstorm van het Stationsplein om zingend door de stad te marcheren.³ ‘Want ons volk moet in vrijheid weer leven, dan is onze zaak een heilig recht. Daarom zijn wij de zwarte soldaten, voor Anton Mussert zijn wij in gevecht.’⁴ Honderden belangstellenden verdrongen elkaar om vanaf het trottoir alles toch maar zo goed mogelijk te zien.⁵

Met de belangstelling op zo'n doordeweekse dag mocht de NSB niet ontevreden zijn. Meestal vonden de installaties van burgemeesters op zaterdag plaats.⁶ Op een halve vrije dag waren immers nog meer leden van de Beweging in staat om bij de parade aanwezig te zijn. Nu hadden de mannen van de Weerbaarheidafdeling een snipperdag op moeten nemen, terwijl de aanwezigheid van de Jeugdstorm het idee gaf dat de stormers massaal spijbelden. Inmiddels waren de mussertmannen op de Grote Markt aangekomen. Toen ze allemaal in het gelid stonden, ging de deur van het gemeentehuis open.

Veel toeschouwers zagen de nieuwe burgemeester nu voor het eerst: een magere man van 1 meter 82 in een diepzwart NSB-uniform met blinkend gepoetste zwarte laarzen.⁷ Hij was in het gezelschap van andere NSB'ers, de een met een nog indrukwekkender uniform dan de ander. Slechts een enkeling van degenen in zijn nabijheid droeg een normaal kostuum. Aan zijn linkerkant liep heerbanleider ir. Carel Huygen, secretaris-generaal van de Beweging. Voordat om drie uur de plechtigheid begon, inspecteerde hij de WA, SS en Jeugdstorm.⁸ Ook de politie en hulppolitie waren aangetreden.⁹ Naast het oranje-blauw-bleu wapperde de zwartrode NSB-vlag op het stadhuis.¹⁰ Hoog bovenop het Scholtenhuis, het hoofdkwartier van de SD aan de overkant van de markt, stonden vlaggenstokken met de rode hakenkruisvlag en de zwarte vlag van de SS. Exact om drie uur ging het gezelschap weer naar binnen, waar in de raadszaal de plechtigheid plaatsvond. Toen Tammens met zijn eregasten het vertrek betrad, gingen de andere aanwezigen staan en begroetten hem met een luidkeels hoozee.¹¹

Natuurlijk hing de NSB-vlag ook in de raadszaal. Er waren bloemen en het portret van Anton Mussert, de niet aanwezige leider, hing op een prominente plaats achter de zetel van de burgervader. Hoge gasten zoals de *Beauftragte für die besetzten Niederländischen Gebiete für die Provinz Groningen* dr. Hermann Conring, verleenden met hun aanwezigheid status aan het gebeuren. Groningse oostfrontvrijwilligers bezetten ereplaatsen.¹² De pechvogels die geen plaats in de zaal hadden bemachtigd, konden in de vestibule van het stadhuis meeluisteren via een luidspreker of thuis meegenieten via de gemeentelijke distributieradio.¹³ Zij hoorden hoe mr. Luitzen Dekker, na het ontslag van de vorige burgemeester mr. P.J.H.W. Cort van der Linden de hoogste functionaris, het benoemingsbesluit voorlas. Daarna trad commissaris der provincie Christiaan Frederik Staargaard naar voren.¹⁴

Voordat Staargaard de installatie verrichtte, nam hij het woord. In de dagen nadat de naam van de nieuwe burgemeester bekend was geworden,

had hij schamper horen opmerken: 'Het is maar een boer.' Dat was volgens hem voor nationaalsocialisten helemaal geen belediging. Bovendien waren karakter en bestuurscapaciteiten veel belangrijker dan geleerdheid. Die bestuurscapaciteiten bezat Tammens volgens hem in ruime mate. Dat had hij al bewezen in de periode dat hij als bestuursraad Staargaard assisteerde. Daar kwam nog bij dat het vanwege de nauwe verbondenheid van Stad en Ommeland wel eens goed was dat er aan het hoofd van de stad een Ommelander stond. Met Tammens als eerste burger had Groningen niet alleen iemand die uiterst bekwaam was, maar ook politiek betrouwbaar! Nadat Staargaard Dekker kort had bedankt voor de bevredigende wijze waarop deze het ambt had waargenomen hing hij Tammens de amtsketen om.¹⁵

De nieuwe burgervader begon zijn installatierede met het bedanken van de leider voor het in hem gestelde vertrouwen en wees er vervolgens op dat hij het zijn taak achtte de harmonie tussen Stad en Ommeland te bevorderen.¹⁶ Slechts enkelen van de aanwezigen wisten hoezeer juist hijzelf zich tegen de benoeming had verzet.¹⁷ Van zijn tegenstribbelen bleek niets meer toen hij de burgerij waarschuwde zich te houden aan de gegeven voorschriften.¹⁸ Wie nog meende het nationaalsocialisme te kunnen afwijzen, zou snel moeten begrijpen dat het juist de enig mogelijke ontwikkeling voor het vaderland was.¹⁹ Nadat Tammens de stedelijke economie besproken had, vertelde hij nog wat zijn richtlijnen waren. Als oprecht NSB'er baseerde hij zich op wat hij de bronnen van het Nederlandse nationaalsocialisme noemde: godsvertrouwen, liefde voor volk en vaderland en eerbied voor de arbeid, waarna hij besloot met '... en het zal waarachtig wel gaan. Houzee!'²⁰ Voldaan nam hij zijn eerste applaus als burgemeester van de stad in ontvangst.

Van de volgende sprekers legden ook Jacob Maarsingh, Musserts gevolmachtigde voor Groningen en Drenthe, en Jan Hendrik Zijlma, de provinciale boerenleider die namens de Landstand aanwezig was, de nadruk op de verbondenheid van Stad en Ommelanden.²¹ Verder sprak namens de Groningse NSB-burgemeesters Aalderd J. Drenth, die in Winschoten de amtsketen droeg.²² Om vier uur ging het gezelschap terug naar de Grote Markt. Staande voor het stadhuis nam de nieuwe burgemeester een defilé af van de formaties die hij eerder die middag al aan de zijde van Huygen had mogen inspecteren.²³

Aan het einde van de middag hield Tammens een receptie in café De Pool, op een steenworp afstand van het stadhuis gevestigd op de hoek van de Oude Ebbingestraat en de Grote Markt.²⁴ Het was een gelegenheid die

hij maar al te goed kende van vergaderingen van organisaties waar hij lid van was, zoals de in 1941 opgeheven Groninger Maatschappij van Landbouw. Hij voelde zich ongetwijfeld tevreden. De ceremonie was zo verlopen dat deze het publiek moest hebben geïmponeerd. Terwijl hij met zijn gezelschap over het plein liep, leek zelfs het weer op zijn hand. Samen met een matige wind zorgde de zon ervoor dat het natte land in de Ruigezandsterpolder kon drogen. De week ervoor waren landarbeiders op de akkers begonnen met ploegen. Waarschijnlijk werd er nu zomertarwe gezaaid.²⁵ Een man met het blauwe bloed van de boerenadel had het geschopt tot belangrijkste burger van de stad.²⁶ Groningens eerste nationaalsocialistische burgemeester ging naar binnen.

§2 Burgemeester en boer

Op 23 november 1934 vond in De Harmonie de algemene vergadering van de Groninger Maatschappij van Landbouw plaats. Veel Groningse boeren kwamen die middag naar het complex. Ook mr. Pieter Cort van der Linden bezocht de bijeenkomst op slechts enkele minuten lopen van het gemeentehuis van Groningen aan de Grote Markt 1. Vanuit dit statige vroeg negentiende-eeuwse gebouw bestuurde Cort van der Linden nu bijna twee maanden de stad.

Bij de inauguratie van Cort van der Linden, die waarschijnlijk vanwege de grote belangstelling plaats had gevonden in de ruimere statenzaal van het provinciehuis, had loco-burgemeester Eltjo Rugge de installierede uitgesproken.²⁷ De ervaren SDAP-wethouder verhulde daarbij niet dat, indien de bevolking zelf een burgemeester had mogen kiezen, de keuze ‘op grond van uwe antecedenten’ een andere zou zijn geweest omdat Cort van der Linden wellicht ‘enigszins eenzijdig zou zijn georiënteerd’. Dat was echter geen reden voor wantrouwen en de raad zou de nieuwe eerste burger ‘met welwillende gezindheid tegemoet treden’. Daarna dankte Cort van der Linden in zijn toespraak Hare Majesteit de Koningin en de raadgevers van de Kroon voor zijn benoeming. Met het ‘rijpen der jaren’, verklaarde de magistraat, voelde hij toe te zijn aan een betrekking met meer zelfstandigheid en verantwoordelijkheid dan zijn vorige functie, secretaris van de werkgeversbond. Hij was blij dat hem juist het burgemeesterschap van Groningen toeviel, want zijn ouders hadden bijzonder gelukkige jaren in de stad doorgebracht. Bovendien stamde zijn echtgenote uit de familie Sickinghe waaruit in vroeger tijd

maar liefst elf eerdere burgemeesters van de stad waren voortgekomen. Cort van der Linden verklaarde dat hij neutraal wilde staan ‘ten opzichte van alle partijen die het Groningsch belang nastreven binnen het kader van wet en rechtmatigheid’, maar onverzoenlijk was ‘tegenover elke poging tot aanranding van het wettig gezag’.²⁸ Het *Nieuwsblad van het Noorden*, de grootste in de stad verschijnende krant, besteedde ruime aandacht aan de inhuldiging en plaatste twee foto’s op een speciale pagina met papier waarop de afbeeldingen beter uitkwamen.²⁹

De aanwezigheid van Cort van der Linden bij een vergadering van de Groninger Maatschappij van Landbouw is minder vreemd dan het op het eerste gezicht lijkt. Als eerste burger van Groningen leidde hij namelijk het in oppervlakte grootste landbouwbedrijf van alle aanwezige boeren. Tot de bezittingen van ‘Stad’ behoorden diverse boerderijen in de omgeving van de Dollard, de Lauwerszee en in de Veenkoloniën, die alleen al in 1934 een batig saldo van f 124.896,39 opleverden.³⁰ Voorzitter Herman Derk Louwes heette de burgervader dan ook speciaal welkom.³¹ Een burgemeester van een middelgrote stad mag misschien niet geheel op zijn plaats lijken in een boerenvergadering, maar dat de leiding van de gemeente Groningen ooit in handen zou komen van een van de aanwezige landbouwers leek op dat moment nog onwaarschijnlijker. Het is evenwel aannemelijk dat ook Pé Tammens, als trouw bezoeker van landbouwvergaderingen, aanwezig was. Op dat moment hadden de twee mannen die tussen 1934 en 1951 het burgemeestersambt van de stad Groningen zouden bekleden elkaar kunnen ontmoeten. Aanleiding om kennis met elkaar te maken was er evenwel niet.

§3 En het zal waarachtig wel gaan

In het lijstje twintigste-eeuwse burgemeesters van de stad Groningen neemt P.F. Tammens een bijzondere plaats in. Niet alleen door de korte duur van zijn bewind of door de partij namens welke hij de ambtsketen mocht dragen. Ook zijn achtergrond als graanboer wijkt duidelijk af van alle andere eerste burgers die de stad bestuurden. Voor een historicus zijn details die niet helemaal lijken te passen binnen het grotere beeld intrigerend. Het was aanleiding te onderzoeken of een voorafschaduwing van zijn latere rol viel te herkennen.

Microhistorisch onderzoek, als het ware onderzoek op postzegel-niveau om iets te kunnen zeggen over een gehele brief, naar factoren die

eerder nog niet zijn onderzocht brengt daarbij soms onbekende feiten aan het licht.³² Door te kijken naar dit individuele geval wordt zichtbaar dat Tammens als burgemeester blijkt te zijn aangewezen door de NSB, terwijl een benoeming onder normale omstandigheden steunt op een regeringsbesluit.

Om een beeld te krijgen van ‘de NSB-burgemeester’ in het algemeen biedt het in 2006 verschenen *Burgemeesters in oorlogstijd* van de historicus Peter Romijn een goed uitgangspunt. Romijn onderscheidt twee soorten NSB-burgemeesters. De ene groep wilde vooral bewijzen dat ook nationaalsocialisten goede burgervaders konden zijn. Bij hen kon het sociale voor het politieke gaan. Sommigen van hen wisten in hun gemeente een zekere populariteit te verkrijgen. De andere groep bestond uit overtuigde nationaalsocialisten die het publieke ambt aangrepen om een politiek doel te bereiken.³³ Tot deze groep behoorden veelal de haviken. Ook Tammens behoorde tot de burgemeesters bij wie het bereiken van hun politieke doel op de eerste plaats kwam.

Het onderzoek van Romijn heeft het beeld van de burgemeester in oorlogstijd mede bepaald. Romijn bestudeerde deze lokale bestuurders vanaf een landelijk niveau. Daardoor was het voor hem niet mogelijk al te diep in te gaan op plaatselijke omstandigheden en verhoudingen. Een biografie biedt daartoe wel de gelegenheid. Inmiddels beschreven enkele historici reeds het leven van een nationaalsocialistische eerste burger. Dirk Pont bekleedde het ambt in Apeldoorn en Hilversum. Piet Callenfels was achtereenvolgens in Vlissingen en Woerden burgemeester en de Friese boer Gerben Feitsma was namens de NSB burgemeester van de gemeente Kollumerland en Nieuw Kruisland.³⁴ Wat Tammens vergeleken met hen bijzonder maakt, is dat hij tegelijkertijd meerdere functies vervulde op verschillende bestuurlijke niveaus. Zijn beleid als bestuursraad, NSB-terminologie voor gedeputeerde, burgemeester en later ook als Gemachtigde voor de Landbouw en Visserij in Musserts Secretarie van Staat raakte grote groepen mensen.

Theoretische keuzes

Vanwege de aandacht voor de ontwikkeling van de ideeën van Tammens past bij deze biografie de intellectuele benadering van de context. Kenmerkend voor dit type biografie is een kritische benadering van de bronnen voordat deze in het levensverhaal een rol kunnen spelen.³⁵

De geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog kan op een aantal

manieren worden beschreven. Kort na de bevrijding verschenen boeken die zich richtten op het vastleggen van het gebeurde, bijvoorbeeld *De bevrijding van Groningen* of *En tóch staat de Martini*.³⁶ In een latere periode lag de focus op het niet vergeten van de bevrijders, met name in de werken van de stad-Groninger oorlogskenner en verzamelaar M.H. Huizinga.³⁷ Literatuur uit deze jaren heeft doorgaans een zwart-wit karakter. Het verzet kreeg volop aandacht en waardering, terwijl de beschrijving van collaborateurs, hun daden en motieven slechts summier was. Om tot een evenwichtiger beeld van de geschiedenis te kunnen komen, is het goed dat er sinds een aantal jaren studies verschijnen waarin het perspectief ligt bij degenen die aan Duitse kant stonden, het zogenoemde daderperspectief. De werken van Monique Brinks over het Scholtenhuis of de biografie van Henk Feldmeijer door Bas Kromhout zijn hier voorbeelden van.³⁸ De biografie van P.F. Tammens is ook te scharen onder deze categorie.

Waar bronnen over Tammens geheel of gedeeltelijk ontbreken, treedt de context meer op de voorgrond.³⁹ Dat is bijvoorbeeld het geval bij de beschrijving van de Slag om Groningen. Canadezen en Duitse troepen voerden zware gevechten, maar van Tammens valt op dat moment weinig meer te vertellen dan dat hij niet op de vlucht sloeg en thuis wachtte op het einde van zijn bewind. Onder meer verslagen van de Groningse brandweer dienen hier om de gebeurtenissen in de stad weer te geven.

Tammens in de literatuur

De bestaande literatuur over de gemeente Groningen in de Tweede Wereldoorlog schenkt weinig aandacht aan de rol van burgemeester Tammens. Tekenend is daarbij dat waar hij wel voorkomt, een aantal auteurs zijn naam fout vermeldt: Petrus Fokkes Tammens in plaats van het officiële Petrus Tammens of van Petrus Fokko Tammens, zoals hij zichzelf noemde.⁴⁰

‘Petrus Fokkes Tammens is verreweg de minst geliefde burgemeester van Groningen,’ schreef stadshistoricus Beno Hofman in zijn boekje over de mannen die de ambtsketen van de stad droegen.⁴¹ Waarschijnlijk was Tammens ook degene die het ambt, dat hij bekleedde van februari 1943 tot april 1945, het minst had geambieerd. Nadat de bezetter de vooroorlogse burgervader Cort van der Linden uit zijn functie had ontheven, zocht de collaborerende NSB lange tijd naar een geschikte opvolger. Meerdere kandidaten vielen af, de meesten omdat zij een andere post aanvaardden, terwijl het provinciebestuur de enige die uit zichzelf sollici-

teerde, een melkboer uit Veendam, volkomen ongeschikt vond.⁴² De keuze viel uiteindelijk op de landbouwer Tammens van het Ruigezand. Tot dan toe vervulde hij diverse bestuursfuncties in agrarische organisaties en assisteerde hij als bestuursraad de commissaris der provincie, zijn partijgenoot Staargaard. Brieven tonen aan dat Tammens de functie in eerste instantie weigerde, terwijl ook Staargaard zijn medewerker liever niet zag vertrekken.⁴³ De spoeling aan geschikte kandidaten was voor de NSB echter dun, waarna Tammens toegaf aan het beroep dat Anton Mussert persoonlijk op hem deed.⁴⁴

De historici M. Duyvendak en B. de Vries wijden in hun boek *Stad van het noorden. Groningen in de twintigste eeuw* drie bladzijden aan Tammens. Volgens hen probeerde Tammens samen met zijn vier eveneens tot de NSB behorende wethouders zoveel mogelijk ongerief voor de Groningers te voorkomen.⁴⁵ Bij een nadere beschouwing blijkt evenwel dat Tammens zich minder inzette voor het welzijn van zijn ‘onderdanen’ dan NSB-burgemeesters bij wie het sociale voor het politieke ging.

Loe de Jong is een veel geraadpleegde geschiedschrijver over Nederland in de bezettingstijd. In zijn *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* besteedt hij slechts summier aandacht aan Tammens. Alleen diens rol als degene die orde moest scheppen in de chaos waarin Evert Jan Roskam de Landstand had gebracht wordt belicht.⁴⁶ De wijze waarop Tammens zijn diverse functies vervulde wordt door De Jong niet besproken.

De biografie

In *Mein Kampf* spreekt Adolf Hitler over de boerenstand als het fundament van de gehele natie, dat nimmer hoog genoeg gewaardeerd kon worden. De ongezonde verhouding tussen de bewoners van het platteland en stedelingen noemde hij de oorzaak van veel sociale problemen.⁴⁷ De nationaalsocialistische landbouwideoloog R. Walter Darré propageerde de zogenoemde *Blut und Boden*-theorie. Volgens hem kwamen grote persoonlijkheden van het platteland en stamden zij, een enkele uitzondering daargelaten, niet uit de stad die slechts *Massenmenschen* voortbracht. Met andere woorden: boeren en andere bewoners van het platteland golden als onbedorven. Stadsmensen waren daarentegen gedegenereerd door de invloed van de moderne tijd. Darré zag de plattelandsbevolking als de ‘helden’ die Duitsland nodig had om te kunnen voortbestaan.⁴⁸ Grond en bodem waren hun *Lebensgesetzliche* betekenis kwijtgeraakt en

telden nog slechts als productiefactor. Daardoor verloor het Germaanse eigendomsbegrip aan betekenis en hiermee het besef van verbondenheid van de boerenfamilie en haar grond.⁴⁹ De nazi's zouden daarin verandering brengen. *Bauer* werd een soort eretitel, andere landgebruikers heetten *Landwirt*.⁵⁰

Tammens meldde zich aan bij de NSB om eraan bij te dragen de Nederlandse landbouw te reorganiseren naar Duits model. Dan zou het de noodlijdende boeren net zo goed gaan als hun burens. Zijn benoeming tot burgemeester kwam hem daarom niet goed uit. Hij verrichtte de taak weliswaar zoals de Beweging dat verwachtte, maar zijn hart bleef bij de landbouw. In het onderzoek wordt geanalyseerd hoe Tammens het burgemeestersvak invulde. Om het gedrag dat Tammens als burgemeester en als bestuurder vertoonde te begrijpen, moet dat worden gezien in relatie tot zijn leefomgeving. Kennis van de manier waarop Tammens leefde in 'normale' omstandigheden, maakt de beslissingen die hij nam begrijpelijker.⁵¹

Om inzicht te krijgen in de persoonlijkheid van Tammens behandelen de eerste hoofdstukken zijn jeugd en ontwikkeling, niet alleen als jonge landbouwer maar ook als bestuurder in boerenorganisaties. Later komt aan de orde dat Tammens zich aansloot bij de nationaalsocialisten om zich met landbouw bezig te houden. Dat lag hem nader aan het hart dan het besturen van de stad. Zijn nevenfuncties beperkten de tijd die hij in het stadhuis doorbracht, maar invloed op het karakter van de bezetting had hij natuurlijk wel. Het beschrijven van gelijktijdige gebeurtenissen in Groningen toont de achtergrond waartegen Tammens zijn taak als burgemeester vervulde.

De weergave van het verhaal is in hoofdzaak chronologisch, maar de klok loopt niet in een regelmatig tempo. Sommige perioden zijn meer uitgelicht dan andere. De beschrijving van de oorlogsjaren neemt in de weergave van het onderzoek de meeste ruimte in. Het is de tijd waarin Tammens het meest invloedrijk is. Enkele hoofdstukken beschrijven een bepaalde periode, een hoofdstuk is meer thematisch en gaat nader in op Tammens' verhouding met andere burgemeesters, gemeentepersoneel en Stadgers. Het maakte voor hem veel verschil of hij samenwerkte met geestverwanten of dat hij met anti's van doen had.

Voor het onderzoek zocht ik enkele malen contact met de familie Tammens. Dat leidde tot een paar telefoongesprekken met de schoondochter en de dochter van Tammens. Samen met Hans Renders, een van mijn promotoren, bracht ik bovendien een bezoek aan Lemmer, waar de

dochter en kleindochter van Tammens ons ontvingen. Daarna volgde nog een korte briefwisseling. Hoezeer de geschiedenis nog doorwerkt, bleek toen Tammens' dochter na enige tijd besloot deze stop te zetten. Dat was jammer, omdat een aantal vragen, bijvoorbeeld over Tammens' gevangenschap en zijn leven na zijn invrijheidstelling, onbeantwoord bleef. De briefjes die Tammens vanuit gevangenschap stuurde en die ongetwijfeld veel over deze periode kunnen vertellen kreeg ik niet te zien. Over foto's of documenten in familiebezit mocht ik evenmin beschikken.

Van groot belang voor het tot stand komen van deze biografie was de collectie van de Groninger Archieven. Archiefstukken van de provincie Groningen, de gemeente Groningen en van landbouworganisaties boden veel boeiende informatie. Ook de aanwezige exemplaren van het *Groninger Landbouwblad* leverden veel interessante gegevens op over het boerenbestaan in de jaren tussen de beide wereldoorlogen.

Dankzij het nuttige zoekstelsel Delpher waren krantenberichten beschikbaar die een goede aanvulling bleken te zijn op al aanwezige kennis. Ook maakte ik vaak gebruik van de collectie van de Groningse Universiteitsbibliotheek. Belangrijke informatie betreffende de rechtszaak tegen Tammens en over zijn burgemeesterschap vond ik in het Nationaal Archief in 's-Gravenhage waar vooral de dikke dossiers van het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) zoveel informatie bevatten dat het een aantal weken kostte deze nauwgezet door te nemen. Ook het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) in Amsterdam beschikte over een ruime hoeveelheid stukken. Al met al kon ik putten uit een grote verscheidenheid aan archiefmateriaal. Getuigenissen à décharge waren echter zeldzaam. Zelfs in het dossier van het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) bevonden zich er maar vier. Slechts één brief was geschreven door iemand van onbesproken gedrag: de voormalige directeur van de Friesch-Groningsche Coöperatieve Beetwortelsuikerfabriek J.J. van Doormaal.⁵²

Het onderzoek beoogt nieuw licht te werpen op de geschiedenis van stad en provincie Groningen gedurende de jaren 1940-1945. Door te achterhalen wat burgemeester Tammens voor een man was, wordt zijn invloed op het dagelijks bestuur van de stad zichtbaar. Ook draagt een biografie van een minder vooraanstaande nationaalsocialist als Tammens bij aan de kennis over het functioneren van de Beweging onder de top. Het met behulp van microhistorisch onderzoek verkregen verhaal dient om Tammens' publieke optreden te becommentariëren in de brede context van de bezettingstijd.⁵³ Het onderzoek is bovendien een aanvulling

op de bestaande kennis over de NSB op provinciaal en lokaal niveau in Groningen. Zo komt naar voren hoe het onderlinge contact tussen NSB-burgemeesters verliep en welke rol de commissaris der provincie hierbij speelde. Na de bijdrage van M.G. Buist, 'Het bestuur in oorlogstijd', dat in 1980 in *Groningen in oorlogstijd* verscheen, is, afgezien van de pagina's in *Stad van het Noorden*, weinig meer over het nationaalsocialistische bestuur van Groningen gepubliceerd.⁵⁴

Tammens was een beschaafde landbouwer die bereid was zich in te zetten om het lot van andere plattelanders te verbeteren. Tegelijkertijd was hij een overtuigde en soms keiharde nazi, wiens beleid stoelde op het nationaalsocialisme. Door deze tegenstelling was hij voor de buitenwereld een man met twee gezichten. De eigenschappen passen echter binnen het karakter van een individu dat meende goed te doen en daardoor niet zag dat hij misdaden pleegde.

HOOFDSTUK 1

Een boerengemeenschap

§1 Een belofte voor de toekomst

Pé Tammens mocht zich gelukkig prijzen na het behalen van zijn diploma van de Groningse Rijks Middelbare Landbouwschool (RMLs). De jongen had bij het mondelinge eindexamen op 28 maart 1917 een goede beurt gemaakt. In het bijzijn van de inspecteur van het landbouwonderwijs, een commissie van toezicht en enige belangstellenden was hij overhoord en geslaagd, net als de zes andere kandidaten. Daar kwam nog bij dat Pé een dag later hoorde dat hij in aanmerking kwam voor de zogenoemde Sloetprijs. De eerste jaren ontving de gelukkige het bedrag van 50 gulden, maar vanaf 1917, drie jaar nadat de prijs was ‘verhuisd’ van de Rijkslandbouwschool te Wageningen naar de Groningse landbouwschool, mocht de winnaar ook kiezen voor een gouden medaille en een getuigschrift.⁵⁵ Pé nam als beste leerling van zijn jaar de gouden medaille in ontvangst uit handen van commissievoorzitter R.P. Dojes.⁵⁶ Later dat jaar ontving hij ook een beurs om verder te studeren in de landbouw.⁵⁷

Dat juist Pé Tammens de uitverkorene was, was meer dan terecht en de commissie had er dan ook niet lang over hoeven beraadslagen. Zijn gemiddelde cijfer lag een vol punt hoger dan dat van zijn op een na beste klasgenoot. Hoe bijzonder de prijs was, blijkt uit het feit dat er melding van werd gemaakt in de kranten en in het verslag van de Staat van het Nederlandse Onderwijs. Het uitreiken van de Sloetprijs was niet vanzelfsprekend, want in de jaren 1923 en 1932 beloonde de commissie

LINKS De ouders van Tammens, Fokko Tammens en Margrietje Wijk.
(Foto J.F. Blöte, Groninger Archieven 2066_31/1)

niemand.⁵⁸ Er behoefde niet aan te worden getwijfeld dat een jongen met capaciteiten om de Sloetprijs te winnen een bijzondere toekomst tegemoet ging.

Pé was geboren op 8 april 1898 en had een broer, Peterus Jan, die twee jaar jonger was. Al een jaar voordat Pé toelatingsexamen voor de Middelbare Landbouwschool deed, verhuisden de broertjes vanuit Leens naar de stad Groningen. Daar bezochten zij het Meer Uitgebreid Lager Onderwijs (MULO). Om niet dagelijks naar Leens te hoeven reizen, gingen ze wonen aan de Emmasingel nummer 10, waar Pieter Groen, onderwijzer bij de Groninger Schoolvereniging, meerdere kamers verhuurde.⁵⁹ Groen voorzag de jongens ook van eten en drinken. Dit onderdak kostte vader Fokko tussen de f 400 en f 800 per jaar per kind.⁶⁰ Aan het begin van de twintigste eeuw was dat een smak geld, maar de familie Tammens was niet onbemiddeld en Fokko had het bedrag er graag voor over om zijn zoons een goede opleiding te geven.

Aan de Emmasingel klonk het geratel van de beslagen paardenhoeven en de wagens die zij voorttrokken nog wel vertrouwd, maar vaak werd dat overstemd door de stoomfluiten van de locomotieven op het naastgelegen spoorwegemplacement. De puffende ijzeren monsters stootten daar zwarte stinkwolken de lucht in en dit gaf de stad samen met de vele fabrieksschoorstenen een eigen aanzien. Anders in elk geval dan de boerderij met ruim 40 hectare grond op Grijssloot, waar Pé was opgegroeid.⁶¹ Om later een bloeiend boerenbedrijf te kunnen leiden was het echter zaak om zo goed mogelijk te worden geschoold in de theorie en praktijk van het boerenbestaan. De best passende opleiding werd gegeven aan de RMLS.

Het was niet vanzelfsprekend dat boerenzonen naar de landbouwschool in de stad gingen. De leerlingen moesten in verschillende vakken bewijzen dat ze het niveau aankonden. Pé legde tegelijk met nog zes andere kandidaten in de vroege herfst van 1914 een toelatingsexamen af, zelfs in meer vakken dan nodig. De jongen koos niet voor slechts één vreemde taal zoals verplicht was, maar voor Frans, Duits en Engels.⁶²

In de mooie zomer van 1914 met zijn goede oogst drong maar langzaam tot de Nederlandse bevolking door dat er oorlogsgevaar dreigde. In de laatste week van juli steeg niettemin de spanning met elke editie van de plaatselijke kranten. Op de laatste dag van de maand bracht de postbode bij zijn avondbestelling het bericht dat het Nederlandse leger mobiliseerde en paarden werden gevorderd.⁶³ Pé was met zijn zestien jaren nog te jong voor militaire dienst en vertrok op 19 augustus naar Gelderland

voor een korte vakantie. Terwijl hij in Zutphen verbleef, las hij dat ‘de groote slag in België’ was begonnen en hij beschreef op een ansichtkaart hoe vol de stad zat met ‘huzaren en soldaten’. Enkele dagen later bezocht hij de echoput van Hoog Soeren.⁶⁴

Pé ontving het bericht dat hij geslaagd was voor zijn toelatingsexamen en ging op donderdag 8 oktober voor de eerste lessen naar de landbouwschool. Het moderne gebouw van de RMLS en dat van de Rijks Landbouw Winterschool bevonden zich samen met de bijbehorende proeftuin aan de Van Hallstraat. Pé liep van zijn kosthuis naar de school in minder tijd dan het kostte om een paard voor de wagen te spannen.

De RMLS telde niet veel leerlingen. Om precies te zijn 29, verdeeld over drie klassen. Op twee na woonden zij allen in de stad. Twee jaar daarvoor was de school feestelijk geopend door Prins Hendrik en begonnen met in totaal twaalf leerlingen. In die eerste jaren steeg dat aantal maar langzaam. Dat de RMLS toch kon blijven bestaan, kwam doordat de docenten ook les gaven aan de Landbouw Winterschool. Bovendien groeide het besef dat Nederlandse landbouw het moeilijk zou kunnen stellen zonder een groep goed opgeleide landbouwdeskundigen. Dat moesten mensen zijn die niet alleen geschikt waren voor het leiden van een agrarische onderneming, maar ook voor het bekleden van hoge functies in de samenleving.⁶⁵ In die jaren was de RMLS de enige in zijn soort en afgezien van de Landbouwhogeschool van Wageningen de hoogste opleiding voor hen die het vak van boer goed wilden leren. Na de Tweede Wereldoorlog zouden er meer middelbare landbouwscholen worden opgericht.⁶⁶

Pé was zijn hele leven al vertrouwd met het idee dat hij later, wanneer vader Fokko zou gaan rentenieren, het boerenbedrijf zou overnemen. Het paste ook in de traditie. Menige boer droeg zijn onderneming aan zijn zoon over wanneer hij een jaar of zestig was. Daarom was het zaak om voor die tijd genoeg geld te hebben gespaard. Veel boeren verkeerden in vergelijkbare omstandigheden: hard werkend om op latere leeftijd financieel onafhankelijk te zijn, met een ‘goed huwelijk’ binnen de boerenstand en twee kinderen.⁶⁷

De school kende een uitgebreid pakket aan vakken, waarin Nederlands, geschiedenis, rekenen en vreemde talen niet ontbraken. Daarnaast waren er lessen die speciaal op het boerenbestaan waren gericht, zoals bemestingsleer en landbouwwerktuigkunde. Een van de leraren was Jacob Botke, die les gaf in plant-, dier-, aard- en delfstofkunde. De leraar die zijn kennis op het terrein van de grond, grondverbetering, grondbewerking en landbouwwerktuigkunde trachtte over te brengen was

Geert Minderhoud.⁶⁸ Deze speelde een belangrijke rol in de Groninger Maatschappij van Landbouw tot hij in 1918 naar Wageningen vertrok om hoogleraar te worden.⁶⁹ Verder kwam Pé voor het eerst de naam van I.B. Cohen tegen, professor in het agrarisch recht te Groningen. Hij was de auteur van het boek *Hoofdlijnen der Staatshuishoudkunde*, dat was voorgeschreven voor het vak staatsinrichting, staatshuishoudkunde en burgerlijk recht.

Een fors aantal excursies naar boerderijen en kwekerijen vulden de lessen op de landbouwschool aan. Veel van de te bezoeken plekken waren in de provincie Groningen, maar in zijn eerste jaar bezocht Pé met zijn klas ook bedrijven in Noord-Holland. De RMLs combineerde dat met een uitstapje naar de dierentuin Natura Artis Magistra in Amsterdam.⁷⁰

Een van de hoogtepunten van het jaar in de stad Groningen was het bezoek dat koningin Wilhelmina aan de noordelijke provincies bracht. Om vier uur in de middag van 3 november 1915 arriveerde de vorstin op het Hoofdstation. De Koninklijke trein, bestaande uit een salonrijtuig, een restauratiewagen en een slaapwagon was alleen al het bekijken waard.⁷¹ Feitelijk was het een rijdend paleis dat het mogelijk maakte dat de hoge bezoekster in enkele dagen tijd heel Noord-Nederland bezocht. In de jaren dat maar weinigen de vorstin zelf hadden aanschouwd, was dit een gebeurtenis die ook niet ongemerkt aan de leerlingen en leraren van de naast het station gelegen landbouwschool voorbijging. De mensen-massa juichte toen de majesteit uitstapte en burgemeester jhr. mr. E. Tjarda van Starkenborgh Stachouwer en luitenant-kolonel J.P.A. Termaat haar op het perron verwelkomden.⁷² Zij ging daar mee door toen de koningin de erewacht van bewakingstroepen en de vrijwillige Landstorm te voet inspecteerde en het gejuich weerklonk nog steeds toen Wilhelmina met haar gevolg naar enkele automobielen schreed en wegreed via de Emmasingel. Na een korte rijtoer door het westelijk en noordelijk deel van de stad en een audiëntie in de woning van Commissaris der Koningin mr. C.C. Geertsema vertrok de majesteit na enige uren ook weer per spoor.⁷³ Voor veel toeschouwers was het de eerste keer dat ze het staats-hoofd anders dan op een foto zagen. Ze hadden het er daarom graag voor over de hele middag in de regen te staan.⁷⁴ Het was alleen jammer dat de kleine Juliana er niet bij was. De zesjarige troonopvolgster, die bij haar geboorte een twintig karaats gouden rammelaar had gekregen. Deze was indertijd onder leiding van de Groningse juwelier Hermannus Oving gemaakt en een echt 'pronkjewail in golden raand'.⁷⁵ Het was voorzien van het wapen en edelstenen in de kleuren van de stad. Nadat het gereed was

gekomen, lag het een dag in Ovings etalage. Al snel verdrongen zich zoveel bewonderaars, dat twee politieagenten voor het raam moesten poseren om ervoor te zorgen dat de menigte de spiegelruiten niet indrukte.⁷⁶

De symboliek van het stationsgebouw, met haar sluitstenen in de vorm van de koppen van Groningse boeren en boerinnen, wijst op de betekenis die de spoorwegen hadden voor de ontsluiting van de Ommelanden.⁷⁷ Wanneer Pé naar de ouderlijke boerderij reisde en met de trein de stad uitreed, zag hij vrijwel direct de gloednieuwe Friesch-Groningsche suikerfabriek, het doel van een excursie in het derde schooljaar.⁷⁸ Onmiddellijk daarna bepaalden weilanden met grazende blaarkoppen het uitzicht. Kort na het Noorderstation passeerde de trein in de verte het dorpje Noorderhoogebrug waar meestal de korenmolen Wilhelmina maalde. Soms draaiden ook de wieken van de molen van waterschap Koningslaagte even verderop.

Altijd, behalve natuurlijk op zondag, werkten arbeiders op het land en in de kleine dorpjes. De passagiers konden de kerk van Noordwolde met zijn spits in de vorm van een ui zien en Adorp met alweer een molen. Het landschap met de verspreide boerderijen en enkele kerktorentjes veranderde nauwelijks tot Sauwerd. Daar moesten de reizigers in de richting Roodeschool overstappen op het Hogelandspoor. Pé kon, als hij naar Leens reisde, meerijden tot Winsum.⁷⁹ Daar nam hij de paardentram of de fiets.

Vader Fokko dreef de kop-hals-rompboerderij op Grijssloot al vanaf 1899, toen hij haar van zijn vader Petrus erfde. Fokko had in die jaren niet slecht geboerd. Na enkele crisisjaren aan het einde van de negentiende eeuw was er sprake van een duidelijke opleving. Wat dat betreft trof Fokko het beter dan zijn vader, die vanaf 1878 met een langdurige economische depressie te kampen had gehad.⁸⁰ Deze was des te meer voelbaar omdat zij volgde op een dertigjarige periode die wel wordt omschreven als de gouden tijd van de Groningse boeren.⁸¹ De laatste decennia van de negentiende en het eerste van de twintigste worden wel 'nabloei' genoemd, omdat de dynamiek van de gouden jaren voorbij was, maar er nog geen sprake was van aftakeling.⁸² Pas door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog kregen de landbouwers te maken met nieuwe problemen: de invoer van krachtvoer en veevoer liep terug en een deel van de afzetmarkt viel weg.⁸³ Daarbij zorgde de mobilisatie van het Nederlandse leger ervoor dat een groot deel van de nodige arbeidskrachten en paarden niet voor de landbouw beschikbaar was.⁸⁴

De Eerste Wereldoorlog zorgde voor een duidelijke breuk met de jaren die eraan vooraf waren gegaan; niet alleen materieel, maar ook in de hoof-

den van de plattelandsbevolking. ‘De vervanging van een geest van rust en behaaglijk geloof in kennis en vooruitgang van voor 1914 door die van pessimisme, angst en geestelijke onzekerheid’, noemde landbouwdeskundige en boer Herman Derk Louwes het jaren later zelfs. ‘Toen twijfelde men aan niets, en nu twijfelt men aan alles.’⁸⁵ Daarbij pasten woelingen onder de landarbeiders. Begin mei 1919 brak er in het Oldambt een landarbeiderstaking uit die navolging kreeg in de rest van de provincie. De onrust in Groningen nam toe. Stakers sloegen werkwilligen in elkaar en stichtten branden. Geruchten verhoogden de spanning nog meer. Zo deed het verhaal de ronde dat Sovjetagenten geland waren bij de Punt van Reide om de stakers te steunen.⁸⁶ Het loze gerucht droeg eraan bij dat de afkeer van het communisme bij de rijkere boeren verder groeide. Toch zat het Fokko in de tijd dat hij zijn boerenbedrijf runde meer mee dan zijn zoons, die te maken kregen met jaren van neergang. De graanprijs bleef namelijk niet lang op het hogere peil van na de Eerste Wereldoorlog. Al snel kwamen er grote hoeveelheden graan uit het buitenland tegen een concurrerende prijs beschikbaar.⁸⁷ Dit had tot gevolg dat de prijs inzakte. Tot aan de crisis van 1929 duurde deze weinig rooskleurige situatie voort, daarna werden de omstandigheden nog erger.⁸⁸

De boerderij op Grijssloot was al in 1757 met de bijbehorende 76½ jukken land voor 221 guldens, 2 stuivers en 4 duiten aangekocht door Jan Tammes, het eerste familielid in een lange reeks dat de boerderij bewoonde.⁸⁹ De opeenvolgende boeren, die overigens niet allen de naam Tammes of Tammens droegen, hielden zich er bezig met akkerbouw en veeteelt.⁹⁰ Wat eveneens langdurig in de familie bleef waren de voornamen van de boerenzonen. Vader Fokko en moeder Margrietje gaven hun jongens de namen van de beide grootvaders, Petrus en Peterus. Pé’s jongere broer kreeg voor alle duidelijkheid wel als tweede naam Jan toegevoegd, terwijl Petrus onofficieel de voornaam van zijn vader als tweede naam ging dragen, al bleef Petrus Fokko Tammens voor het bevolkingsregister gewoon Petrus Tammens heten. In de familie is sprake van een reeks van afwisselend Petrus en Fokko die teruggaat tot het begin van de negentiende eeuw.⁹¹ Op die manier is het alsof het kind nog sterker deel uitmaakt van de familie en het meer verbonden is met het voorgeslacht.⁹² Een geslacht van vooraanstaande boeren die het beste wilden voor hun bedrijf en hun opvolgers.

Pé was er het jaar rond druk mee de kennis te vergaren die nodig was om een modern landbouwbedrijf te kunnen leiden. Het selecte groepje van de R.M.L.S. hoefde van half juli tot begin oktober niet naar school, maar

deze periode was daarmee nog geen vakantie. De school hield bij hoeveel 'practische voorbereiding' de leerlingen al hadden opgedaan. Bij Pé liep dat op van twee maanden aan het einde van zijn eerste jaar via vierenhalf maand een jaar later tot tien maanden bij het behalen van zijn diploma.⁹³ Dat hield in dat Pé in de zomerperiode diende te werken om ervaring op te doen.⁹⁴ Zulke arbeidskrachten waren meer dan welkom, want door de mobilisatie van het leger was in de landbouw sprake van een tekort.⁹⁵ De leerlingen van de RMLs konden op die manier een goede arbeidsmoraal aanleren. Dat hoorde nu eenmaal bij het boerenbestaan. Wie er anders over dacht, maakte geen beste beurt bij de schoolleiding, die nogal zuur in het verslag over 1915-1916 noteerde dat in het bijzonder bij enkele leerlingen van de tweede klasse de vlijt nogal te wensen over liet.⁹⁶ Of Pé een van die leerlingen was, vermeldt het verslag niet. In elk geval doorliep hij ook dit schooljaar, waarin de leerlingen enkele werkbezoeken in Zeeland aflegden, met prestaties goed genoeg om bevorderd te worden tot het eindexamenjaar.

Toen hij aan zijn laatste schooljaar begon, woonde Pé alweer drie jaar in de stad. Hij ervoer hoe er voortdurend zaken veranderden. Dat gebeurde bijvoorbeeld door de komst van honderden seizoensarbeiders aan het begin van de suikerbietencampagne, maar nog veel meer indruk maakte de komst van 1500 Britse militairen. Zij waren naar het neutrale Nederland gevlucht om uit handen van Duitse troepen te blijven. Krachtens het Landonzijdigheidsverdrag leidde dat tot hun internering voor de duur van de oorlog. De Nederlandse regering wees Groningen aan als verblijfplaats, wat leidde tot de bouw van het zogenoemde Engelse Kamp. Hun aanwezigheid was voor veel Groningers de eerste kennismaking met de Grote Oorlog. Oorlogvoerers deden de soldaten niet in Groningen. Ze gaven cabaretvoorstellingen en beïnvloedden ook het sportklimaat. Al met al waren zij een bezienswaardigheid.⁹⁷ Aan het begin van de vorige eeuw was nog meer dan driekwart van de inwoners van de stad Groningen geboren in Noord-Nederland.⁹⁸ Degenen die wilden weten wat er achter de horizon was, waren in hoofdzaak aangewezen op berichten in de dagbladen. De Britten brachten met hun komst de buitenwereld de stad in en schudden haar op cultureel gebied wakker.⁹⁹ Dit gebeurde juist in de jaren waarin de broertjes Tammens alles van nabij konden meemaken. Van heel dichtbij zelfs, want iedere zondagmiddag konden de Stadgers het Engelse Kamp bezoeken om te kijken hoe de Britten daar leefden.¹⁰⁰ De andere dagen marcheerden de soldaten begeleid door een muziekkorps door de omgeving. Vaak kwamen ze dan langs het Verbindingskanaal, het

Hoofdstation en het pension waar de broertjes Tammens woonden.¹⁰¹ Het was telkens weer een gebeuren zoals er geen tweede was in Stad en Ommeland.

Eeuwenlang was de verhouding tussen de stad Groningen en haar Ommelanden moeizaam geweest. Willem van Oranje verzuchtte al dat Stad en Ommeland 'een quaat man ende wijff geleecke ende nijet en wist, wel de man ofte wijff was'.¹⁰² Pas in de negentiende eeuw werd de verstandhouding hartelijker. Kort voor de Tweede Wereldoorlog was de stad 'voor iedere Groninger zijn trots en zijn glorie'.¹⁰³ Boer en burger behandelten elkaar op voet van gelijkheid op het 'vlak van ontwikkeling, besef van eigenwaarde en standsfierheid'.¹⁰⁴ De onderlinge verbondenheid was van grote betekenis voor de sociale ontwikkeling van beide.¹⁰⁵ Hoe belangrijk het was dat de boeren van de toekomst een zo goed mogelijke opleiding dienden te volgen, kon niet genoeg worden benadrukt.¹⁰⁶ Dat het gebouw van de RMLs en de Landbouw Winterschool in de stad stonden, paste prima bij de goede onderlinge verhouding van stad en provincie.

§2 Voortdurend vernieuwen: een traditie van de Groningse boeren

Een belangrijke eigenschap van de Groningse boerenondernemers was het voortdurend zoeken naar nog betere productiemethodes. Al in de achttiende eeuw entte Geert Reinders zijn runderen in als proef tegen de veepest. Een eeuw later dorste Douwe Teenstra zijn graan met een zelf-ontwikkeld rolblok. Ook uit de negentiende eeuw stamt het telen van klaver waardoor de vruchtbaarheid van het land toenam en het niet langer nodig was land braak te laten liggen. Daardoor werd ook de teelt van koolzaad mogelijk.¹⁰⁷ Tijdens de jaren die Pé Tammens doorbracht aan de Landbouwschool was het niet anders. Zo trokken al ruim voordat de eerste tractoren op het land verschenen nieuwe soorten ploegen hun voren door de Groningse klei.¹⁰⁸ Het was de RMLs eigen haar leerlingen met het nieuwste van het nieuwste te laten kennismaken en ook op de boerderij zullen zij de veranderingen hebben opgemerkt. Bovendien publiceerden de vakbladen voor het boerenbedrijf regelmatig over recente ontwikkelingen. Het *Groninger Landbouwblad* was zo'n weekblad dat zijn lezers voortdurend op de hoogte hield. Toen Pé in 1931 de landbouwer Tammens van het Ruigezand was geworden, zou hij er zelf een artikel in schrijven om anderen in zijn ervaringen te laten delen.¹⁰⁹ Het blad ontving graag

dergelijke inzendingen. De redactie plaatste met grote regelmaat bijdragen van Groningse boeren.

Tussen de agrariërs bestonden onderling enorme verschillen. Per grondsoort en streek hadden de bedrijven hun eigen vorm en karakter. Op het Hogeland en in het noordelijk Westerkwartier, waar de bedrijven van de familie Tammens lagen, vond in hoofdzaak akkerbouw plaats. Het eigene van een boerenbedrijf was niet alleen zichtbaar aan de vorm van de hoeve, welke in type sterk uiteen liepen. Ook de aard en het karakter van haar bewoners verschilden. H.D. Louwes, die vanuit zijn functies in boerenorganisaties met veel agrariërs contact had, was hier stellig van overtuigd.¹¹⁰ Verschillen waren ook zichtbaar in de manier waarop de boeren omgingen met hun personeel. In het westen van de provincie was het niet ongewoon als de boer even hard werkte als zijn knecht. In het Oldambt was dat anders.¹¹¹ De bedrijfsvormen lagen echter nooit volledig vast. Zo leidde de graancrisis aan het einde van de negentiende eeuw er bijvoorbeeld toe dat bouwland werd omgezet in weiland.¹¹²

In het eerste decennium van de vorige eeuw wekte de rijksoverheid niet de indruk voldoende rekening te houden met de belangen van de landbouw en veeteelt. Dat kwam mede doordat van 1905 tot 1908 het liberale kabinet-De Meester regeerde zonder minister van Landbouw. Met het aantreden van de regering-Heemskerk in 1908 keerde de ministerspost weer terug. Het onvoorwaardelijk vertrouwen van alle boeren verkreëg 'Den Haag' daarmee nog niet. De wereld van keuter tot herenboer bleef een heel andere dan die van de landelijke politiek. Bij veel boeren groeide gedurende tientallen jaren het gevoel in Nederland onvoldoende waardering te krijgen. Vooral dankzij hun stemmen zat van 1918 af jarenlang de reactionaire Plattelandersbond met een zetel in de Tweede Kamer.¹¹³

Ofschoon Nederland in de Eerste Wereldoorlog neutraal bleef, verliep de voedselvoorziening moeizaam. Het kabinet van minister-president P.W.A. Cort van der Linden zag zich genooddaakt tot het instellen van wetgeving om de bevolking zo goed mogelijk in haar levensbehoeften te blijven voorzien. De regering diende de mogelijkheden te hebben tot het regelen van de productie en de consumptie en het bepalen van de prijzen.¹¹⁴ Gedurende het grootste deel van de oorlogsjaren was de lastige ministeriële portefeuille van Landbouw, Nijverheid en Handel in handen van de landbouwkundige Folkert Posthuma. Hij was daarmee degene die het regeringsbeleid op landbouwgebied vormgaf.¹¹⁵ Ondanks de zwaarte van zijn post, maakte de minister tijd voor het geven van colleges aan de landbouwschool.¹¹⁶

In 1916 werd wetgeving van kracht waarmee de regering meer greep kreeg op de bedrijfsvoering van de individuele boer. Zij kon voortaan de teelt van gewassen die van weinig belang waren beperken of verbieden. Boeren als Fokko Tammens dienden vooral graan te verbouwen. Ondanks deze regulering maakten veel landbouwers forse winsten, al dan niet in het illegale circuit. Het overheidsingrijpen leidde evenwel tot veel onvrede bij de boeren, gewend als zij waren om in grotere vrijheid hun bedrijf uit te kunnen oefenen.¹¹⁷ Voor Pé, die op dat moment nog op de landbouwschool zat, betekende de regeringsmaatregel op het eerste gezicht niet veel. Deze had echter wel tot gevolg dat hij, nog voordat hij zelf boer werd, bekend was met de mogelijkheid dat de politiek zich met het bedrijfsplan van elke afzonderlijke boer kon bemoeien. Wanneer hij zijn ouders op Grijssloot bezocht, zag hij wat dit in de praktijk inhield. Fokko was niet langer vrij om zijn land in te zaaien met wat hij het beste achtte.

Op de boerderij op Grijssloot waar de broertjes Tammens opgroeiden waren trekpaarden en de spieren van de landarbeiders eeuwenlang de belangrijkste krachtbronnen geweest. Wat dat betreft was er niet veel veranderd sinds de tijd dat te midden van dit onaanzienlijke groepje boerderijen in de gemeente Leens nog de kapel van de grijze monniken stond, waaraan Grijssloot haar naam ontleende.¹¹⁸ Ook nieuwe landbouwwerktuigen werden nog door paarden voorgetrokken. Jarenlang gold dat iemand die ergens naartoe wilde, gebruik diende te maken van paard en wagen of moest gaan lopen. Toen Leens in 1880 een omnibus en in 1897 een paardentramverbinding kreeg, maakte dat de wereld van de bevolking groter. Vanaf dat moment waren het niet alleen meer de rijke paardenbezitters die iets meer afstand konden afleggen, al was het reizen met omnibus en paardentram natuurlijk niet gratis.¹¹⁹ De paardentramlijn werd opgeheven in 1922 na aanleg van de lokaalspoorweg Winsum-Zoutkamp.¹²⁰ Voor Pé was dat vijf jaar te laat. In de tijd dat hij de landbouwschool bezocht zou de verbinding ideaal voor hem zijn geweest.

Al was de komst van de spoorbaan voor Leens een kenmerk van de moderne tijd, toch bleven voorzieningen achter bij de stad. Zo waren de boeren verstoken van waterleiding, elektriciteit, riolering of telefoon. Tammens zou in zijn boerenleven de aanleg van al deze nutsvoorzieningen meemaken. Net als grote projecten in zijn nabije omgeving, zoals de

De broertjes Tammens op de boerderij. (Collectie Alie Siersema)

aanleg van betere wegen en van het Van Starkenborghkanaal. Groningse boeren hebben door de eeuwen heen een open oog gehad voor innovatie. Daarentegen werden tradities niet gekoesterd wanneer deze hun betekenis hadden verloren. ‘Als de mensen vroeger niets hadden veranderd, dan zouden we nu nog met de blote voeten in de natte klei staan,’ redeneerden zij.¹²¹

Dagelijks, behalve op zondag, gingen Pé en zijn broertje naar Leens, waar meester Adema hen verwachtte op zijn Openbare Lagere School.¹²² Dan liepen zij door het landschap met de bochtige sloten, dat nog herinnerde aan de tijd dat eb en vloed tot in de stad vielen waar te nemen.¹²³ De getijdenwerking had er ook voor gezorgd dat Grijssloot, gelegen op een niet geheel ontwikkelde kwelderwal, iets hoger lag dan zijn omgeving.¹²⁴ Daar vlogen de geelgorzen en hoorden ze de roep van de kwartelkoning, vogels die destijds nog algemeen voorkwamen.¹²⁵ Om de vijf jaar was er een groot schoolfeest. Pé maakte dat van 1908 mee. Dan trokken de scholieren door het dorp, voorafgegaan door de fanfare Euphonia. Er was een draaimolen, versnaperingen voor de kinderen en een loterij die iedereen een mooie prijs opleverde. Ook aan de ouderen was gedacht, want ’s avonds was er vuurwerk en het feest duurde tot in de late uren.¹²⁶

Schoolfoto van de Openbare Lagere School te Leens van meester T. Adema. Op de foto staan de leerlingen van de hoogste klas, met enkele broertjes en zusjes uit lagere klassen. Pé Tammens staat links op de tweede rij. Peterus Jan staat derde van links op de vierde rij. (Collectie Alie Siersema)

De openbare school waarop de broertjes Tammens zaten was niet de enige lagere school in de gemeente Leens. Gereformeerde kinderen gingen naar een school op christelijke grondslag. Tussen beide bestond een zeer scherpe tegenstelling. Dat straalde ook af op de scholieren, die vaak minachtend neerkeken op die van de andere school.¹²⁷ Het verschil werd nog vergroot doordat alle kosten van het bijzondere onderwijs volledig door de ouders dienden te worden betaald, terwijl de kosten van openbare scholen voor rekening van de overheid kwamen. Daarenboven vormde de strijd voor algemeen kiesrecht een tweede bron van onrust.

Leens was aan het begin van de twintigste eeuw een levendig dorp waar de bewoners de bijnaam 'boeskoolkoppen' droegen, naar de witte kolen die veel boeren in de omgeving verbouwden om te dienen als belangrijkste ingrediënt voor zuurkool.¹²⁸ Veel inwoners waren namelijk nog direct of indirect afhankelijk van de landbouw.¹²⁹ Slechts bij een enkeling was die band minder sterk. Dat gold bijvoorbeeld voor Joseph Palm, die de kost verdiende als pettenmaker, dansmeester en godsdienstleraar.¹³⁰ Hij behoorde tot de Joodse bevolkingsgroep. Leden daarvan

werkten voor de Tweede Wereldoorlog veelal in andere beroepen dan boer.¹³¹ Als handelaar vervulden ze een belangrijke rol, omdat ze de schakel waren tussen de boerenbevolking en de markten. Ze zorgden ervoor dat het platteland werd voorzien van allerlei goederen zoals textiel.¹³² Door hun gang langs de deuren waren ze tegelijkertijd de bringer van de laatste nieuwtjes. Ook bepaalden ze een groot deel van de veehandel.¹³³ Het is mogelijk dat hun kinderen naar dezelfde openbare school als Pé en Peterus Jan gingen, al had Pé waarschijnlijk geen Joodse klasgenoten.¹³⁴

Tot 1917 bevolkten in hoofdzaak liberale boeren de gemeenteraad van Leens. De invoering van het algemeen kiesrecht had evenwel een grote politieke verschuiving tot gevolg.¹³⁵ In de verschillende plattelandsdorpen ontstonden afdelingen van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP). Bij de verkiezingen van 1918 kregen de sociaaldemocraten maar liefst 34,6 procent van de in de provincie uitgebrachte stemmen en de Communistische Partij Holland (CPH) 2,1 procent.¹³⁶ Voor Pé Tammens kwamen deze verkiezingen een jaar te vroeg. Hij mocht nog niet stemmen omdat hij nog geen eenentwintig was. Had hij wel de gang naar het kieslokaal gemaakt, dan was zijn stem niet bij deze op de arbeiders gerichte partijen terechtgekomen. Eerder zou hij zich bij de meerderheid van de ‘dikke boeren’ hebben gevoegd en liberaal stemmen.¹³⁷

In Groningen was de uitdrukking ‘dikke boer’ gangbaar voor de typische ‘Groninger boer’. Niet iedereen die een landbouw- of veeteeltbedrijf bezat werd hiertoe gerekend. Wie wel behoorde tot hen die elders in het land herenboeren werden genoemd, bezat minimaal een boerderij met 40 hectare land. Doorgaans waren het akkerbouwers uit de kleistreken die een grote rol speelden in het sociale gebeuren. Deze landelijke aristocratie was de bovenklasse van de provincie.¹³⁸ Vaak vervulden zij meerdere functies tegelijkertijd, waaraan ze doorgaans meer tijd spendeerden dan aan de landbouw.¹³⁹ H.D. Louwes is hier een goed voorbeeld van. Naast diverse bestuursfuncties, waaronder het voorzitterschap van de Groninger maatschappij voor Landbouw, zat Louwes vanaf 1933 vier jaar in de Tweede Kamer voor de Liberale Staatspartij.¹⁴⁰ Dat een Groningse boer een Kamerzetel bekleedde was niet uniek. In 1922 was Steven Bierema Louwes voorgedaan.¹⁴¹ Ook de leden van de familie Tammens waren zulke boeren. Gaandeweg zou Pé Tammens een steeds grotere rol in het gemeenschapsleven gaan spelen en een grote hoeveelheid functies bekleden. Dikke boeren hadden vaak veel loonarbeiders in dienst. Daarbij hielden zij oog voor het verschil in stand en toonden ze doorgaans weinig sociale betrokkenheid.¹⁴² In de oogsttijd dienden dagloners als ‘vreemde zich-

ters', losse arbeiders die met een soort korte zeis het koren kwamen maaien.¹⁴³ Vaak kwamen zij uit het naburige Friesland en namen ze de plaats in van vertrokken Groningse landarbeiders die een beter bestaan in Amerika hoopten op te bouwen.¹⁴⁴ Na verloop van tijd wisten deze zich vaak op te werken tot kleine boeren.

Gedurende het laatste jaar van de Eerste Wereldoorlog bleef het Nederlandse leger paraat en ook Tammens was vanaf 2 mei 1918 onder de wapenen. Hij diende bij het korps grenadiers derde compagnie, eerste bataljon en was gelegerd in Den Haag. Daar beveiligde de eenheid regeringsgebouwen, paleizen en spoorbaanvakken. Ook hielp ze bij het bewaken van geïnterneerden.

Nadat de oorlogvoerende landen op 11 november tot een wapenstilstand kwamen, braken in heel Europa revoluties uit. Ook in Nederland was het onrustig en op 12 november betoogde SDAP-leider Pieter Jelles Troelstra in de Tweede Kamer dat de regering niet langer kon rekenen op de steun van de politie en het leger. Hij raadde aan om de macht over te dragen aan de SDAP. Daarop ging in de Hofstad het gerucht rond dat koningin Wilhelmina met haar gezin per auto zou vluchten. Het liep anders. Veel burgers schaarden zich achter het Koninklijk Huis en de regering van minister-president Charles Ruijs de Beerenbrouck.

Op 18 november vond op het Malieveld een grote demonstratie plaats die duidelijk moest maken hoezeer de Nederlandse bevolking hechtte aan de bestaande orde. Kapitein W. Baron van Ittersum, commandant van de compagnie van Tammens, had van tevoren met de particuliere secretaris van Hare Majesteit al overlegd over de komst van het koninklijk gezin. Zodra de koets verscheen, wisten de manschappen wat hen te doen stond. Ze spanden de paarden uit en trokken het rijtuig over het drassige veld door de enthousiaste menigte. Aanvankelijk was het de bedoeling dat koningin Wilhelmina zou uitstappen, maar daartoe kreeg ze geen kans. Na het huldebetoon begaf de stoet zich naar Paleis Noordeinde, waar koningin Emma verbleef. Daarna verscheen de familie op het balkon.¹⁴⁵

Later die dag maakte minister van Oorlog jonkheer G.A.A. Alting von Geusau bekend: 'Hare Majesteit de Koningin draagt mij op Hoogst derzelve bijzonderen dank over te brengen aan alle militairen, die hedenmiddag op zoo schitterende wijze hebben deelgenomen aan de grootsche betooging op het Malieveld te 's-Gravenhage.' Tammens bevordering tot korporaal volgde twee weken later. De andere grenadiers werden die dag ook bevorderd.¹⁴⁶ Op 1 oktober 1919 ging hij met groot verlof.¹⁴⁷

De grenadiers met de koets bij de Koninklijke stallen. Tammens staat tweede van rechts (zie ook inzet). (Beeldbank Haags Gemeentearchief)

§3 17 december 1920

Het was een gure dag geweest, die 17e december van het jaar 1920. Geen enkele zonnestraal had door de bewolking heen het Groningse land bereikt en de temperatuur was niet boven het vriespunt gekomen. Een schrale windkracht 4 maakte het extra koud, maar binnen in het café in Leens was er weinig van te merken.¹⁴⁸ Daar vergaderde ‘De Vereeniging tot Bevordering van Landbouw en Nijverheid te Leens in de Provincie Groningen’. Deze organisatie was in januari 1841 opgericht als ‘de afdeeling Leens van de Groninger Maatschappij van Landbouw en Nijverheid’ en daarmee de oudste nog bestaande landbouwvereniging van het land.¹⁴⁹ Het was precies een jaar en twaalf dagen geleden dat Pé voor het eerst als lid een vergadering meemaakte en inmiddels kenden alle aanwezigen hem als de secure en veelbelovende zoon van Fokko Tammens. Al in zijn eerste jaar vormde hij samen met de alom bekende H.D. Louwes en P. Winter de commissie die dat jaar de landbouwbibliotheek beheerde. In die functie had de jonge Tammens het grote aantal aanwezigen, bij zijn eerste optreden namens de commissie telde hij er 72, enkele malen verslag uitgebracht en met enige trots op een batig saldo kunnen wijzen. Wel

merkte hij op dat er nog steeds te weinig gebruik werd gemaakt van deze belangrijke bibliotheek.¹⁵⁰

Waarschijnlijk was de indruk die hij had gemaakt zo goed dat hij enige tijd later benoemd was tot lid van de commissie voor het beklemrecht. Beklemming was het recht om het land van iemand anders voor altijd en erfelijk te gebruiken. Het huis op dat land was daarbij eigendom van de gebruiker. De commissie had onderzocht of deze rechtsfiguur in de toekomst diende te blijven bestaan. Terwijl voorzitter D.J. Siccama de andere agendapunten afwerkte, wachtte Pé Tammens op zijn beurt. Met 51 aanwezigen was het deze keer niet zo druk als anders.¹⁵¹ Toen Siccama aan agendapunt 8, het werk van de commissie toe was, kwam het moment van Tammens. Namens zijn medecommissieleden A.H. Ages, G. Zijlma en P. Dijkhuis nam hij het woord om de bevindingen te rapporteren.

De bijzondere rechtsfiguur van het beklemrecht droeg er in grote mate aan bij dat in de provincie Groningen niet zoals in andere provincies versnippering van boerenland voorkwam.¹⁵² In Groningen ontstond daarvoor een boerenelite die zelf eigenaar was van de grond die zij bewerkte.¹⁵³ De commissie vond dat het beklemrecht duidelijk bij wet moest worden geregeld. Bovendien, en dat was haar tweede conclusie, vond zij het niet wenselijk dat het in de toekomst mogelijk zou blijven nieuwe beklemmingen te vestigen omdat dit de economische ontwikkeling in de weg stond. Vrijwel onmiddellijk bleek dat lang niet alle leden het hiermee eens waren. Ages en Tammens dienden hen echter van repliek en uiteindelijk kon een grote meerderheid van de aanwezigen zich vinden in de eerste stelling. Over de tweede waren de meningen sterker verdeeld, maar ook hier werd de conclusie aangenomen, met 29 tegen 20 stemmen.¹⁵⁴ Tammens junior had door zijn optreden genoeg indruk gemaakt om de vergadering te overtuigen. Zijn belangrijkste publieke optreden tot dan toe was naar wens verlopen. Hij keerde die avond met een tevreden gevoel naar huis terug. De snijdende koude kon hem weinig doen, van binnen was hij warm.

HOOFDSTUK 2

Ruigezand

§1 Hoe groot is de boer op zijn land

Op de zesde dag schiep Onze Lieve Heer uit de zwarte aarde de Oekraïner en uit het woestijnzand de Arabier. Zodra Hij hen neerzette op de grond waaruit ze waren gevormd, dankten ze Hem voor het leven dat Hij hen geschonken had. Daarop nam de Schepper een handvol klei van tussen Eems en Lauwers en kneedde de Groningse boer, wekte het figuurtje tot leven en zette het met beide benen op de kleverige grond. Het kereltje staarde stuurs voor zich uit en zweeg. ‘Zie je me niet?’ vroeg Onze Lieve Heer, die vreesde dat er deze keer iets niet helemaal goed was gegaan, ‘ik ben de Heer.’

‘Kan me niet schelen wie je bent,’ baste de Groningse boer, ‘van mijn land af!’¹⁵⁵

Deze vertelling die onder Groningers rondging, illustreert hoezeer sommige boeren zich als alleenheerser beschouwden. Zij stelden het niet op prijs anderen op hun land aan te treffen. Dat gold ook voor Tammens. Zelfs toen het aantal mollen begin 1934 ‘schrikbarend’ toenam, voelde hij er ‘niet veel voor dat Jan en alleman maar vrij over het veld sjouwt’ om de lastige dieren te vangen.¹⁵⁶ Hij was de baas en daar diende iedereen zich in te schikken.

Veel boeren van het Ruigezand en de Waarddijk waren doopsgezind of vrijzinnig hervormd, terwijl twee van hen gereformeerd waren. Vrijwel allen waren liberaal, op twee na die de antirevolutionaire richting aanhingen.¹⁵⁷ De familie Tammens behoorde tot de Nederlands Hervormde Kerk. Pé Tammens verwijst in enkele toespraken die hij in de oorlogsjaren hield naar God, waarschijnlijk omdat het aansloot bij de retoriek van de NSB. De Nationaalsocialistische Beweging verwees, indien haar dat goed

uitkwam, wel vaker naar de Schepper.¹⁵⁸ Tammens zelf werd op 18 maart 1921 aangenomen als lidmaat, ter gelegenheid van zijn huwelijk met de boerendochter Alida Wiersma.¹⁵⁹ Zij speelde soms orgel in de kerk in Oldehove. Daar trouwde het paar op 25 mei 1921, met twee ooms als getuigen.¹⁶⁰ Na het huwelijk vertoonde Tammens zich niet vaak meer in een godshuis, hij was bepaald niet 'kerks', in tegenstelling tot Peterus Jan die vanaf 1937 kerkvoogd was.¹⁶¹

Alida was geboren op 13 oktober 1898 en dus een half jaar jonger dan haar echtgenoot. Tammens had zijn bruid leren kennen op de tennisclub van Ulrum, waar kinderen van liberale boeren's zomers heengingen, ook al tennisten ze niet.¹⁶² Zij was het enige kind van landbouwer Jacobus Johannes Wiersma die vanaf 1902 als 'beklemd meier' op een boerderij op het Ruigezand boerde. Onder de rechtsfiguur van het beklemdrecht hield dat in dat Wiersma geen eigenaar was en jaarlijks een soort pacht-som betaalde.¹⁶³ Ook de Wiersma's behoorden tot de gegoede boerenstand.

Alida was tener gebouwd en had geen krachtig gestel. In 1918 leed ze zwaar aan de Spaanse griep en ook in de jaren daarna bezocht ze regelmatig een arts. Vaak was dat professor Leonard Polak Daniels, een internist die in oktober 1918 in Groningen hoogleraar in de geneeskunde was geworden. Ze bleef patiënt bij hem tot zijn dood.¹⁶⁴

Boeren en arbeiders leefden in parallelle werelden die elkaar soms raakten, maar vaak ver uiteen lagen. Het was onvoorstelbaar dat kinderen van landarbeiders lid zouden worden van dezelfde tennisclub, of boeren en arbeiders samen naar de schouwburg zouden gaan. Wereldse zaken, zoals schouwburgbezoek of het lidmaatschap van de sociëteit in het naburige Kommerzijl, waren het terrein van dikke boeren.¹⁶⁵ Ook het deel uitmaken van een rederijderskamer hoorde daarbij. Dit waren op het Groningse platteland bij uitstek ontmoetingsplaatsen voor de gegoede boerenstand.¹⁶⁶ Tammens stond vanaf 1919 ingeschreven als lid van rederijderskamer Asinga te Ulrum. Het gezelschap 'werkende leden' bestond uit achttien dames en vierentwintig heren, waaronder naast Tammens ook zijn streekgenoten en medelandbouwers Stephanus Hendrik Louwe Woldringh en H.D. Louwes. In 1925 meldde ook echtgenote Alida zich aan. Tammens zou tien jaar lid blijven, na 1929 stond hij niet meer op de ledenlijst.¹⁶⁷

Nog voor het begin van de jaren twintig zullen veel Groningse boeren hebben gevreesd dat alles niet lang meer bij het oude zou blijven. Door de invoering van de nieuwe kieswet in 1917 konden de arbeiders een macht

van betekenis gaan vormen. Als iedereen een stem had die even zwaar woog, dan zouden de arbeiders zich kunnen verenigen en hogere lonen eisen. Zelfs het beste land viel dan niet meer rendabel te exploiteren, zo was de gedachte. De staking van landarbeiders van begin mei tot eind juli 1919 ervoeren veel boeren als een onheilspellend voorteken. Schijnbaar was het werkvolk nog niet tevreden met hun fors gestegen lonen.¹⁶⁸ In de tien jaar tussen 1910 en 1920 waren de loonkosten meer dan verdubbeld.¹⁶⁹ H.D. Louwes, onder meer jarenlang bestuurder van de Groninger Maatschappij voor Landbouw, noemt de periode onmiddellijk na de Eerste Wereldoorlog een breekpunt in de plattelandsgeschiedenis. Samen met de crisisjaren en de Tweede Wereldoorlog was er volgens hem sprake van sprongsgewijze ontwikkelingen op drie terreinen. Naast het pessimisme dat in de plaats kwam van het geloof in vooruitgang, was de toegenomen regeringsinvloed op het boerenbedrijf een grote verandering. Het derde punt was de machtsvorming en de plaatsverandering van de landarbeiders in de maatschappij.¹⁷⁰

Voor 1920 hadden boeren gewoonlijk nog zes inwonende personeelsleden: een grote en een kleine meid, een grote, een middelste en een derde knecht en een schaapsjongen. Vaak werden zij erbarmelijk gehuisvest. Louwes dacht er jaren later slechts met schaamte aan terug. 'De slaapplaats der knechten op de koegang werd zeer juist 'kougat' genoemd.' Rond 1920 veranderde deze situatie dankzij wetgeving, maar ook door de andere denkbeelden van de nieuwe generatie. Vaak bleef niet meer dan één dienstmeisje op de boerderij wonen.¹⁷¹ Tammens had vijf vaste arbeiders in dienst, maar koos ervoor om helemaal geen inwonend personeel op zijn boerderij te huisvesten, gesteld als hij was op zijn privacy. Personeel bediende de familie aan tafel, maar de tijd van het zilveren tafelbelletje was voorbij.¹⁷²

Op 23 juli 1923 werd Tammens vader van een zoon. De jongen ging Fokko Petrus heten, naar zijn vader en grootvader. Twee jaar later zag een dochter het levenslicht, Mariëtte Margriete. Zij werd Jettie genoemd. In 1928 vroeg Alida per advertentie om een meisje dat haar bij de verzorging kon helpen, maar niet bij de familie kwam inwonen.¹⁷³ Toen Fokko en Jettie enkele jaren naar school gingen, maakten zij 's ochtends gebruik van 'de schoolwagen'. Een knecht mende het rijtuig en kinderen van arbeiders kregen onderweg een lift. 's Middags gingen Jettie en Fokko samen terug. Lopend, want dan was het licht.¹⁷⁴

§2 Hoe klein is een boer op de wereld

Vanaf de lente van 1921 gold Pé Tammens als dikke boer. Voortaan bewerkte hij zijn eigen land, of beter, hij liet het bewerken door ingehuurd arbeiders. Hij was toen 23 jaar en de kennis die hij op de landbouwschool had opgedaan moest de basis zijn voor een succesvol bedrijf. Door tevens gebruik te maken van eersteklas zaden en pootgoed leverde de boerderij prima gewassen op. Er waren maar weinig zaken waarop Tammens helemaal geen invloed had, zoals het weer. Als zich toch problemen op het bedrijf voordeden, kon hij natuurlijk altijd nog anderen om raad vragen, zijn vader Fokko bijvoorbeeld. Van Ruigezand naar Grijssloot was het niet lang rijden. Tammens had zich het jaar ervoor een automobiel, een zwarte Fiat conduite interieur met vier zitplaatsen aangeschaft.¹⁷⁵ Via Electra en Leens was hij binnen een mum van tijd bij zijn ouderlijk huis.

De jonge boer bofte met zijn eersteklas bedrijf van ruim 48 hectare.¹⁷⁶ De boerderij bij de *kannewaskers*, de lisdodden in het langsstromende Reitdiep, had zijn voorkeur boven die op Grijssloot waar hijzelf was opgegroeid.¹⁷⁷ Wellicht was dit omdat dit bedrijf zo'n 8 hectare kleiner was dan dat van zijn schoonvader. In 1922 ging ook broer Peterus Jan op eigen benen staan en vestigde zich te Leens.¹⁷⁸ Vader Fokko verliet daarna het bedrijf op Grijssloot en ging wonen in een herenhuis aan de Noorderstationstraat te Groningen. Verkocht werd de boerderij waarop Pé en Peterus Jan waren opgegroeid echter niet.¹⁷⁹

Pé Tammens hield er te Ruigezand een kleine veestapel op na, met paarden om het land te bewerken en waarschijnlijk niet meer dan een stuk of acht koeien.¹⁸⁰ De nadruk lag evenwel op het verbouwen van gewassen als aardappelen, suikerbieten, erwten, Waalse bonen, karwij, klaver, vlas en vooral graan.¹⁸¹ Ook teelde hij eenentwintig rassen fijne zaden en vonden bij hem proeven plaats met tarwerassen.¹⁸² Nu was hij de volgende Tammens die de familietraditie voortzette met een eigen boerenbedrijf. Toch lag hij 's nachts wakker. Het was vooral de tarweprijs die hem en andere boeren slecht deed slapen. Deze gaf tot enkele jaren na de Eerste Wereldoorlog nog geen reden tot klagen, maar vanaf 1920 zette een daling in.¹⁸³ Dat was zorgelijk, want voor veel akkerbouwers en ook voor Tammens was tarwe het belangrijkste gewas. Binnen drie jaar waren de prijzen gehalveerd.¹⁸⁴ Zo bracht 100 kilo rode tarwe in 1920 f 25,60 op, maar in 1922 nog slechts f 11,62. De opbrengst van 100 kilo rogge daalde over die zelfde periode van f 32,00 met ongeveer tweederde naar f 10,38. Wintergerst zakte in prijs van f 21,36 naar f 10,51 en haver van f 19,29 naar

f 10,87. Een dergelijke prijsval was sinds 1817 niet meer voorgekomen.¹⁸⁵ Voor boeren als Tammens was dit extra wrang, omdat de oorzaak buiten henzelf lag. Goedkoop graan van het Amerikaanse continent overspoelde de wereldmarkt.¹⁸⁶ Sikkels blonken, sikkels klonken, ruisend viel het graan.¹⁸⁷ De prijs viel helaas ook. Ondanks hun harde werken verarmden de akkerbouwers zienderogen.

De herinnering aan die eerste financieel moeizame tijd maakte een blijvende indruk op de jonge landbouwer. Eenentwintig jaar later, toen Tammens inmiddels het nationaalsocialisme uitdroeg, zei hij hierover dat de boeren in die jaren waren komen te staan ‘tegenover de machten van het grootkapitaal enerzijds en tegenover de sterke politieke vakbonden anderzijds’.¹⁸⁸ Geredeneerd vanuit de persoon die Tammens in 1943 was, stond het grootkapitaal voor De Verenigde Staten en de politieke vakbonden voor de Sovjets. Daarmee had de boerenstand in 1922 al dezelfde tegenstanders die later door de nationaalsocialisten werden bevochten. Tot een dergelijk inzicht was Tammens in de jaren twintig evenwel nog niet gekomen.

Tammens had abonnementen op het *Groninger Landbouwblad*, dat wekelijks verscheen, op het *Landbouwkundig Tijdschrift* en op twee dagbladen: *De Telegraaf* en het *Nieuwsblad van het Noorden*.¹⁸⁹ *De Telegraaf* verscheen landelijk en onderscheidde zich door het nieuws op een vernieuwende manier te presenteren, bijvoorbeeld door middel van een inhoudsopgave. Journalistiek richtte de krant zich op een breed publiek en stelde zich onafhankelijk van partijen of zuilen op.¹⁹⁰ Het *Nieuwsblad van het Noorden* hield eveneens een neutrale koers aan, in tegenstelling tot andere dagbladen die vaak wel tot een zuil behoorden.¹⁹¹ Tammens adverteerde regelmatig in het *Nieuwsblad van het Noorden*. Vaak bood hij iets te koop aan, zoals op 3 maart 1922 een partijtje voederbieten en vlasknopkaf. In de periode van 1922 tot 1939 liet hij ruim veertig advertenties plaatsen.

Tammens en de andere akkerbouwers waren niet de enigen die zochten onder de lage prijzen. De landarbeiders in hun dienst werden door de langdurige depressie niet minder hard getroffen.¹⁹² Met boeren en arbeiders leed ook de rest van de plattelandsbevolking, zoals smeden en winkeliers. Zij waren afhankelijk van bestedingen door de boeren. Deze malaise in de landbouw bleef jarenlang voortduren.¹⁹³ Tammens had er vrijwel de gehele vooroorlogse periode mee te maken.²⁹

Het was maar een schrale troost dat de situatie in het buitenland soms nog veel slechter was. Met name in Duitsland heerste een chaos die veel landbouwers daar genoeg redenen gaf om met afgunst naar het rustige

Nederland te kijken. Bij de oosterburen speelde de verloren Eerste Wereldoorlog een grote rol. Daarna trof de hyperinflatie het land. Het zag ernaar uit dat de Duitse overheid de openbare orde niet meer kon handhaven. Politici in de buurlanden waren er serieus op bedacht dat de Republiek van Weimar ineen zou storten.¹⁹⁴ In deze periode hielden Duitse boeren hun oogst zelfs vast, omdat ze weigerden deze tegen het vrijwel waardeeloos geworden papiergeld van de hand te doen.¹⁹⁵ Wanneer Tammens over de markt in Groningen liep, dan zag hij hoe de Duitse merken bijna tegen papierprijs werden verkocht aan mensen die hoopten dat de munt ooit weer haar oude waarde zou terugkrijgen.

Te midden van alle ordeloosheid trokken in de zomer van 1923 duizenden arbeiders naar het centrum van de industriestad Krefeld. ‘Een groot aantal metaalfabrieken is door jeugdige arbeiders, die onder syndicalistische invloed staan, bezet,’ las Tammens op de avond van 11 augustus. De bezetters dreigden daar met plunderingen.¹⁹⁶ Dat was helaas geen onbekend verschijnsel, want in diezelfde tijd trokken plunderende groepen hongerlijders over het Duitse platteland. Boeren die bezoek van zo’n bende kregen stonden doorgaans machteloos. Hun vee werd geslacht, hun boerderij leeggeroofd. Vooral ten westen van Keulen in de Belgische bezettingszone kwamen dergelijke strooptochten voor.¹⁹⁷ Tammens nam dagelijks de krant door en zijn interesses hielden niet bij de grens op. Ontzet las hij wat er in Duitsland speelde en hij leefde mee met de overvallen boeren. Hij kon zich indenken hoe machteloos hij zou zijn als hem zoiets overkwam. De chaos in de Republiek van Weimar was ook om een andere reden verontrustend. Duitsland was immers ‘de voornaamste natuurlijke afnemer (...) van Nederlandse producten, vooral van onze land- en tuinbouwproducten’ zoals een spreker het op de vergadering van de Groninger Maatschappij van Landbouw omschreef.¹⁹⁸ Het stelde Tammens dan ook tevreden toen in Duitsland uiteindelijk de rust terug leek te keren.

In 1926 kregen ook de boerderijen op het Ruigezand elektriciteit. Op ieder erf kwam een transformatorhuisje te staan, waar de 3000 volt van de hoofdleiding werd omgezet in netspanning van 220 volt.¹⁹⁹ De introductie van de elektriciteit zorgde in Nederland voor de komst van allerlei ongekende mogelijkheden. Apparaten die tot dan toe door de kracht van mens of dier werden aangedreven liepen voortaan op stroom. Tammens las zijn avondblad voortaan niet meer bij het licht van een walmende petroleumlamp maar onder een gloeilamp. Bovendien kon hij nu ook overwegen een radiotoestel aan te schaffen.

Het nieuwe landbouw-wisselstroomtoestel

is het eenige apparaat, dat bij een **eenvoudige bediening** (éénknopsafstemming) **geen accu** of **gelijkrichter** noodig heeft en U daarbij een **krachtige, onvervormde weergave** geeft **zonder eenigen bromtoon**.

Deze eigenschappen, waarbij nog gevoegd moet worden, dat het **geen uitwisselbare spoelen** heeft, maken het tot

≡ het aangewezen toestel voor de leden der Groninger Maatschappij van Landbouw, ≡

temeer daar deze hierop **25 pct. korting** genieten!

Op de meest toonaangevende radiotoonstelling der geheele wereld, de Radio World's Fair te New-York, was **wisselstroomontvangst het parool**, terwijl bleek, dat toestellen met bediening door meer dan één knop bijna niet meer gefabriceerd worden.

Een afdoend bewijs dus, dat de accu-toestellen reeds uit den tijd zijn geraakt.

Daarom:

Gaat niet eerder tot aankoop van een radiotoestel over, alvorens het landbouw-wisselstroomtoestel gehoord te hebben.

NOORD-NEDERLANDSCHE RADIOWERKEN,

HOOGE DER-A 31 - TELEFOON 3350 - GRONINGEN.

LEVERANCIER DER GRONINGER MAATSCHAPPIJ VAN LANDBOUW.

Advertentie voor een van de eerste radio's
in het *Groninger Landbouwblad* 10 november 1928

De Groninger Maatschappij van Landbouw begreep al snel wat het voordeel van radio voor haar leden was. Dankzij de uitgezonden weersverwachtingen konden boeren als Tammens hun werkzaamheden afstemmen op het weer van de volgende dag. Tot dan was de weersvoorspelling, afgezien van een rubriek in het avondblad, voor hen letterlijk nattevingerwerk geweest. Vaak gebruikten zij volksweerkunde die geba-

seerd was op spreuken als ‘oostenwind met regen, duurt drie dagen, zes of negen’. De beschikbaarheid van een actueel weerbericht was dan ook een grote vooruitgang. Daarom stelde de Groninger maatschappij van Landbouw haar leden vanaf begin 1926 in staat om via haar een degelijk exemplaar, het ‘landbouw-toestel’ te kopen. Anderhalf jaar later boog haar ‘radiocommissie’ zich over de vraag of er nog iets te verbeteren was aan de apparaten.²⁰⁰ Een advertentie uit 1928 toont een apparaat dat zo groot was dat Tammens’ vijfjarige zoon Fokko er niet bovenuit kon kijken. Wel zal deze, afgaande op het bericht dat de leverancier verspreidde, in staat zijn geweest het te bedienen. Dat hield overigens niet in dat hij eraan mocht komen.²⁰¹ Radio’s, van welk merk dan ook, waren in die tijd te duur om als speelgoed te dienen. Eind 1929 adverteerde Philips in het *Groninger Landbouwblad* met een standaardcombinatie, bestaande uit een ontvangsttoestel, een luidspreker en een antenneveiligheid voor de aanschafprijs van f 253,25. Antenneaanleg was niet bij de prijs inbegrepen.²⁰²

De geluiden die het landbouw-toestel voortbracht, waren tot dan toe ongekend op de boerderij. Eeuwenlang kwam muziek vooral van boerenknechten die na het werk hun trekharmonica bespeelden, een verschijnsel dat tot het verleden ging behoren toen steeds minder personeel op de boerderij woonde.²⁰³ De familie Tammens bespeelde zelf ook instrumenten – Pé ging als negenjarige met zijn pony naar pianoles – maar radio bracht muziek op een heel andere manier binnen.²⁰⁴ Immers, al was het apparaat in hoofdzaak vanwege de weersvoorspelling aangeschaft, nu het er toch stond was het natuurlijk zonde om het uit te laten. Hierdoor kwamen ook de nationale en internationale nieuwsberichten in de woonkamer. Tammens was als bezitter van zulk een nieuwerwets toestel niet meer uitsluitend op het dagblad aangewezen als het erom ging op de hoogte te blijven van het laatste nieuws.

Ondertussen schommelden de landbouwprijzen nog steeds flink. Waar het boekjaar 1924-1925 voor de bedrijven in het noordelijk Westerkwartier nog aardig winstgevend was, daar vielen de resultaten in de daarop volgende twee jaren tegen. In 1927-1928 trad er een licht herstel op en het jaar daarop was ronduit goed te noemen. De wereldcrisis van 1929 hakte er echter behoorlijk in.²⁰⁵ Terwijl de inkomsten voor de akkerbouwers daalden, bleven hun uitgaven vrijwel even hoog als voorheen.²⁰⁶ Daar kwam nog bij dat een ander belangrijk gewas voor Tammens, de suikerbiet, op dat moment ook vrijwel niets opbracht. De situatie was zo somber dat de ledenaandeelhouders van de Friesch-Groningsche coöperatieve Beetwortelsuikerfabriek in vergadering bijeenkwamen om over het lot

van de fabriek te beslissen. Was het wellicht beter om het bedrijf te sluiten? Op 10 februari 1931 besloot op een buitengewone algemene ledenvergadering de overgrote meerderheid om, mits er voldoende regeringssteun kwam, 'te doen als de bekende trompetter van Napoleon die wel den aanvalsmarsch kon voerspelen, maar van het signaal voor terugtrekken geen noot kon uitbrengen'.²⁰⁷ Het zou Tammens kunnen zijn die dat opmerkte. In elk geval was hij de man er niet naar om bij de pakken neer te gaan zitten. Na de regen zou de spreekwoordelijke zonneshijn wel weer komen.

Een boer als Tammens kon weinig anders dan de broekriem aanhalen en de mouwen wat verder opstropen. Misschien viel er nog wat meer te besparen op de uitgaven, met name op de lonen van het personeel. Dat was veruit de grootste onkostenpost, maar hoe moeilijk het zou zijn om daarop te bezuinigen was al gebleken bij stakingen van landarbeiders, die eerder in 1929 al voor veel onrust in de provincie zorgden.²⁰⁸ Het conflict was ontstaan in het Oldambt, maar van daaruit verspreidde het zich over de provincie.

Veel onvrede onder de arbeiders werd veroorzaakt door de manier waarop de dikke boeren op hen neerkeken. Arbeiders ontvingen hun loon bij de deur van de koeienstal, want in de boerderij mochten zij niet komen. Bovendien was het loon dat zij voor hun werk ontvingen te laag om een gezin van te kunnen onderhouden.²⁰⁹ De staking duurde maanden en in Finsterwolde vielen zelfs een dode en drie gewonden door politie-kogels.²¹⁰ In het veel dichterbij het Ruigezand gelegen Warffum ontstond op woensdag 17 juli midden op de dag een grote brand. Twee schuren, een hoeveelheid hooi en veel landbouwmateriaal van J. Boersema gingen in vlammen op. Ook het voorhuis van zijn boerderij brandde geheel uit. Er was sprake van brandstichting, zoveel was wel duidelijk.²¹¹

Akkerbouwers als Tammens leefden in de ogen van de landarbeiders in grote weelde. De boeren zelf hadden grote zorgen over de toekomst van hun bedrijven en vonden het niet verantwoord de beloning van hun personeel te laten stijgen. Zij hadden als ondernemers immers te maken met wereldmarktprijzen, waardoor ze moesten opboksen tegen producenten die hun arbeiders veel minder betaalden. Doordat de landbouwers geen invloed op de prijzen hadden, konden zij hun kosten ook niet doorberekenen aan de consument, iets dat fabrikanten wel konden. Hogere lonen moesten daarom door de boer uit eigen zak worden betaald. Wanneer de boeren elkaar troffen in de sociëteit, op een vergadering, bij de barbier of op het land, dan schudden zij het hoofd vol onbegrip. De arbeiders was duidelijk de kop gek gemaakt. Ze konden toch wel zien dat er niets bij

kon! Ze dachten zeker ‘n boer is ’n meelzak. Hou meer der op klopt wordt, des te meer stoft ter oet.’ Het was voor hen ook niet logisch dat landarbeiders evenveel verdienden als fabrieksarbeiders. Daar kwam nog bij dat het verhaal ging dat het de landarbeiders niet in de eerste plaats om geld te doen was, maar om het conflict zelf. Er was geen sprake van ‘een eenvoudige loonstrijd, maar een machtskwestie met een zeer duidelijken revolutionairen ondergrond’.²¹² Communistische ophitsers gebruikten de staking om de klassenhaat verder aan te wakkeren. Als zij het echter ooit voor het zeggen zouden krijgen, dan zou dat de ondergang van de landbouw betekenen. In Rusland hadden de communisten hun eigen landbouw zo verprutst, dat de mensen van pure ellende alleen nog mekaar op konden vreten.²¹³ Wie zijn boerenstand niet in ere hield, moest daar de wrange vruchten wel van plukken. Het waren tijden waarin een dikke boer reden had voor bezorgdheid. Dat gold ook voor Tammens, al waren het vooral de landarbeiders in het oosten van de provincie die het communisme aanhingen. Die in het westelijk deel waren vooral ‘koksiaan’, volgeling van dominee Hendrik de Cock. Zij legden pas het werk neer, als heel de provincie staakte.²¹⁴

De landarbeiderstaking eindigde in oktober zonder dat de arbeiders tevreden waren gesteld.²¹⁵ De boeren hadden niet toegegeven aan de looneisen. Dat was vanwege de verbondenheid met de wereldmarkt ook niet mogelijk geweest, benadrukte boer en landbouwkundige dr. J.G. Oortwijn Botjes in het jaarboek van Demeter-Eugeïa. Tammens zal zich hier in hebben kunnen vinden. Het is echter niet waarschijnlijk dat hij het eens was met Oortwijn Botjes’ verdere conclusies. Om weerbaarder te staan bij een volgende staking, moesten boeren volgens de auteur namelijk streven naar bedrijfsverkleiningen. Ook pleitte Oortwijn Botjes er voor dat boeren, voor zover mogelijk, zelf meewerkten op hun bedrijf en dit tegelijkertijd zo zakelijk mogelijk leidden. Hij besloot zijn artikel met de conclusie: ‘Voor den “heereboer” is echter geen plaats meer. Zijn rol is uitgespeeld.’²¹⁶ Tammens zal hebben gefronst bij het lezen van dit artikel. Niet alleen was hij net als de schrijver zelf zo’n herenboer, maar bovendien ging hij steeds meer functies bekleden waardoor hij steeds minder zelf op zijn bedrijf werkte. Alleen op het punt van rationalisering wilde hij Oortwijn Botjes enigszins volgen. Net als de meeste andere Groningers zag hij zichzelf als bewoner van een moderne industriële provincie, maar dat hield niet in dat hij geld over de balk gooide.²¹⁷ Een eigen tractor schafte Tammens zich niet aan zolang dat niet uit kon. Voorlopig bleef hij nog werken met paardenkracht.

Op het Groninger platteland was desalniettemin een ontwikkeling begonnen die niet meer viel om te keren. Akkerbouwers konden slechts kosten besparen door verder te gaan op de ingeslagen weg. Dat hield in dat zo effectief mogelijk gebruik werd gemaakt van kunstmest, van veredelde planten en van machines die de taken van landarbeiders overnamen.²¹⁸ Botweg bezuinigen op de lonen zou alleen maar leiden tot nieuwe stakingen. Naar schatting versnelde de landarbeiderstaking van 1929 uiteindelijk de mechanisatie in de landbouw met zo'n tien jaar.²¹⁹

Net als bij de prijsval van enkele jaren na de Eerste Wereldoorlog, was ook het probleem van de lage tarweprijs 'geïmporteerd'. Grote hoeveelheden graan uit Canada en de Verenigde Staten overspoelden de markt en zetten de prijzen onder druk.²²⁰ Dat was al vanaf 1920 het geval, maar deze keer was de prijsdaling nog veel sterker en trok de markt niet snel meer aan. Dat maakte de crisis zelfs nog groter dan die welke de landbouw aan het einde van de negentiende eeuw trof.²²¹ Op het moment dat Tammens zijn land met wintertarwe liet inzaaien, bracht deze ongeveer f 12,00 per 100 kilo op, maar terwijl het gewas groeide, werd de prijs steeds lager. Toen was het al niet meer mogelijk om nog voor een ander gewas te kiezen. Bij het oogsten was de prijs al gezakt naar f 7,00.²²² Tammens stond machteloos. Nog altijd waren de door hem geteelde producten van uitstekende kwaliteit. Dat blijkt wel uit de keuringen die in het *Groninger Landbouwblad* werden gepubliceerd.²²³ Tarwe was bovendien onmisbaar voor de voedselvoorziening. Toch boerde hij achteruit, doordat het buitenlandse graan de Nederlandse oogst van de nationale markt drukte. Concreet betekende het inzakken van de prijzen dat niet alleen het inkomen van Tammens, maar ook de waarde van zijn bezit daalde. Om niet te veel verlies te lijden, kon hij minder arbeiders in dienst nemen voor het oogsten dan andere jaren. Als het niet zou lukken met dat kleinere aantal de oogst binnen te halen, dan kon hij het daarop volgende jaar minder verbouwen. In het uiterste geval moest hij dan zelfs zijn bedrijf verkopen omdat het niet meer rendabel zou zijn. Een uitweg leek er niet te zijn. De wet van vraag en aanbod bepaalde nu eenmaal de prijzen op de wereldmarkt.

Wanneer Tammens 's avonds aan tafel de krant doornam, besepte hij dat het allemaal nog veel erger kon. Zo schreven de Nederlandse kranten al vanaf augustus 1928 over de 'dekoelakisatie' in Rusland. 'Koelakken', boeren die naar de mening van de communisten welgesteld waren, hadden het zwaar. Om de landbouw te collectiviseren stuurde Josef Stalin een politiemacht op de boeren af. Die terroriseerde en deporteerde iets

minder arme gezinnen.²²⁴ ‘Het streven van Stalin en zijn medestanders is: den boer te dwingen tot socialisatie’, las Tammens in het *Nieuwsblad van het Noorden*, terwijl *De Telegraaf* schreef over het lijden van de Russische boeren, waar het bezit van een radiotoestel voldoende was om als koe-lak te worden beschouwd.²²⁵ De gevolgen voor de boerenstand, maar ook voor de bevolking, waren desastreus. Velen stierven in Rusland de hongerdood. Tegelijkertijd exporteerde de Sovjet-Unie grote hoeveelheden graan, wat niet bepaald bijdroeg aan het herstel van de wereldmarkt.²²⁶ Hiermee trof Stalin Tammens rechtstreeks in zijn portemonnee. Ongevoelig voor het leed van welke boer dan ook, stelde Stalin in 1929 de liquidatie van de koe-lakken als klasse in het vooruitzicht.²²⁷ Berichten als deze raakten Tammens elke keer opnieuw. Vier jaar later kwamen Tammens nog steeds artikelen onder ogen waarin sprake was van executie van koe-lakken.²²⁸

De boeren die de vergadering van de Maatschappij ter bevordering van Landbouw en Nijverheid in het Westerkwartier eind 1930 bezochten, waren somber gestemd. Voordat Tammens als voorzitter de bijeenkomst in Hotel Vogelzang in Grijpskerk opende, was de financiële malaise al het belangrijkste gespreksonderwerp. Ook Tammens roerde deze aan in zijn toespraak tot de leden. ‘Geld verloren, veel verloren,’ hield hij hen voor, ‘maar moet verloren, álles verloren’. Na een instemmend applaus en de vaste agendapunten kwam de spreker van die avond aan bod. Het was Jacob Botke. Tammens kende deze leraar aan de Middelbare Landbouwschool te Groningen nog uit zijn eigen schooljaren. Botke behandelde het onderwerp: ‘De landbouwtoestanden in Rusland’.²²⁹ Daarbij putte hij uit zijn eigen indrukken, want hij had eerder dat jaar de Sovjet-Unie bezocht en in Leningrad en Moskou deelgenomen aan een congres van de Internationale Bodemkundige Vereniging.²³⁰ Hierbij hoorde ook een excursie door een groot deel van het land. Het landbouwbeleid van ‘kameraad’ Stalin had duidelijk een gunstige indruk op Botke gemaakt, want na zijn terugkeer gaf hij verschillende lezingen met lichtbeelden. De spreker nam het op voor het wijze waarop de Sovjet-Unie haar landbouw reorganiseerde.

De lezingen die Botke in Nederland hield, konden niet bij iedereen op instemming rekenen. Toen een andere deskundige beweerde dat bezoekende westerlingen bij dergelijke gelegenheden werden ‘bedot’, bestreed Botke dat in een ingezonden brief.²³¹ Deze andere deskundige was Louis Grondijs, een Nederlands geleerde, avonturier, oorlogstoe-rist en krijgsman. Mede gedreven door een afkeer van het communisme

had Grondijs in de Russische burgeroorlog de bolsjewieken bevochten.²³² Botke bestreed de bewering van Grondijs dat een te positief beeld was voorgeschoteld.²³³ Hij, Botke, had immers in 1930 een groot deel van het Russische rijk bezocht, terwijl Grondijs al lange tijd niet in het gebied was geweest. Grondijs was echter wel degelijk goed geïnformeerd, beter dan *fellow travellers* die slechts zagen wat zij mochten of wilden zien.²³⁴ Wat Botke ook vertelde, in werkelijkheid waren zeker 5.000.000 personen het slachtoffer van de landbouwhervorming en raakte de Russische landbouw ontwricht. De artikelen over de hongerdood van een deel van de bevolking gaven een juist beeld van de situatie.²³⁵

Tammens geloofde niets van het positieve verhaal dat Botke die avond in Grijpskerk afstak. Voor hem stond als een paal boven water dat boeren van de communisten weinig goeds te verwachten hadden. Ook al was hun aantal in de omgeving van het Ruigezand beperkt, door de berichten in de kranten had Tammens een hartgrondige hekel overgehouden aan alles wat zelfs maar in de verte deed denken aan de Sovjet-Unie en haar ideologie.²³⁶ Dat één communist al veel kwaad aan kon richten was immers al gebleken in zijn nabije omgeving. In januari 1929 waren vier veldwachters in koelen bloede neergeschoten en was hen de keel doorgesneden. Dat gebeurde niet ergens ver weg, maar in Grootegast in Tammens' eigen Westerkwartier. De moordenaar, IJje Wijkstra, was iemand die voortdurend communistische theorieën verkondigde, zo schreef het *Nieuwsblad van het Noorden*.²³⁷ De communisten kwamen nu wel akelig dichtbij.

Op de dag van de begrafenis van de vier wetsdienaren hielden communisten om zeven uur in de avond een vergadering in café Vriendschap in Grootegast. Daar spraken dertig bezoekers 'over de misdaden door de politie zelf begaan'. Eerder die dag hadden anarchisten gebruik gemaakt van de afwezigheid van de politie. Terwijl de overgebleven agenten de plechtigheid bezochten, zetten oproerkraaiers het dorp op stelten. Zij toeterden met spreekbuizen de bevolking bijeen, belasterden de overheidsdienaren en verheerlijkten de moordenaar van de vier veldwachters.²³⁸ Het verbreedde de kloof met andersdenkenden nog verder, want door het hele land riep de moord afschuw op. Nog jarenlang werden liedteksten verkocht met titels als: 'Viervoudige moord te Lucaswolde' of, op de wijze van een toen populaire melodie: 'IJje Wijkstra uit Grootegast, schoot vier agenten door de ribbenkast'.²³⁹

Ook zonder dat iemand in zijn omgeving hem er met een lied aan herinnerde, bleef Tammens op zijn hoede voor communisten. Mocht hij een moment gedacht hebben dat het wel losliep, dan hielpen krantenartike-

len hem uit de droom. Zo las hij op 27 juli dat bij een inbraak, waarschijnlijk gepleegd door communisten, 3200 politiekogels waren gestolen.²⁴⁰ Drie dagen later leek duidelijk te worden wat daar achter stak. Vanwege dreigende aanslagen door communisten werd de politie van Eindhoven versterkt met maar liefst vijftig marechaussees. Bovendien werd bij hoofd-employees van Philips politie als lijfwacht in huis ondergebracht.²⁴¹ Eerst Grootegast, nu weer Eindhoven, het gevaar loerde blijkbaar overal. In Nieuweschans, Termunten, Finsterwolde en vooral Beerta hadden de communisten dankzij het kiesstelsel zelfs zo'n sterke positie in de gemeenteraden dat ze het vrijwel voor het zeggen hadden.²⁴² Was dit bovendien niet de streek waarvan jaren eerder al werd beweerd dat er Sovjet-agenten aan land waren gekomen? Niemand hoefde Tammens wijs te maken dat er geen gevaar dreigde. Toen enkele jaren later bleek dat een van de chauffeurs van de Groninger Maatschappij van Landbouw lid was van de CPH, zag Tammens maar één oplossing. De man moest er zo gauw mogelijk uit, al was hij nog zo goed in z'n werk.²⁴³

Tammens stond met die opvatting niet alleen. In heel Nederland bestond het beeld dat leden van de communistische partij erop uit waren de maatschappij te ontregelen, ondersteund met diamanten en roebels waaraan het bloed van de vermoorde Tsarenfamilie kleeft.²⁴⁴ Aan het einde van de jaren twintig was de wereld vol onrust en Tammens, als trouw volger van krant en radio, voelde dat hij er middenin zat.

Voor Tammens waren zijn jaren aan de landbouwschool belangrijk geweest. In de klaslokalen, tijdens de praktijklessen en bij de excursies had hij de kennis opgezogen die hem nu goed van pas kwam. Minstens zo belangrijk was echter dat hij daar was gevormd tot een boer die opstond voor nieuwe ontwikkelingen. De Nederlandse landbouw had boeren als Tammens nodig om gelijke tred te houden met ontwikkelingen in het buitenland. Daarvoor moesten de agrariërs wel op de hoogte worden gehouden. In de tijd van Tammens was op dit punt een belangrijke rol weggelegd voor organisaties als de Groninger Maatschappij van Landbouw met haar wekelijks verschijnende *Groninger Landbouwblad*. De beschikbaarheid van nieuwe technieken alleen is evenwel niet voldoende voor een moderne bedrijfstak. De wil van de boeren om met hun tijd mee te gaan was eveneens belangrijk. H.D. Louwes beschrijft hoe aan het begin van de twintigste eeuw op het bedrijf van zijn vader een zelfbinder in de schuur stond. Dit was een bruikbare maaimachine die de korenaren tot schoven kon binden. Het apparaat voldeed, maar bleef toch ongebruikt. Niet alleen werd het gebruik van de zelfbinder beschouwd als

onfatsoenlijk ten opzichte van de arbeiders, daarnaast was de tijd er nog niet rijp voor, in de woorden van Louwes, men was nog niet ‘mechanisatie-minded’.²⁴⁵

§3 Eugeïa

De jaarvergadering van Eugeïa kende in 1928 geen hoge opkomst. Van de 85 leden was minder dan een kwart naar het Concerthuis in de Groningse Poelestraat gekomen. Bijzonder aan Eugeïa, dat ‘vruchtbare bodem’ of ‘goede grond’ betekent in het Latijn, was dat de vereniging oorspronkelijk was opgericht door oud-leerlingen van de Wageningse landbouwschool. Toen het middelbare landbouwonderwijs werd verplaatst naar Groningen, verhuisde Eugeïa mee. De leden van het eerste uur waren gaandeweg een minderheid gaan vormen. Met z’n negenen waren ze nog. Een van hen, de heer A. Bos uit ’s-Gravenhage, bekleedde al vanaf de oprichting de post van voorzitter. Ook in de middag van 28 februari 1928 had hij als altijd de vergadering geopend. Zeventien gezichten telde hij slechts. Het hield niet over.

Geroutineerd hield Bos zijn toespraak en werkte daarna de agenda af: de notulen van 1927, het jaarverslag over het afgelopen jaar, de ingekomen stukken. De rekening en verantwoording over 1927 waren gecontroleerd door een commissie, die bij monde van de heer Tammens van het Ruigezand haar goedkeuring aan de stukken verleende. De overige leden konden erop vertrouwen dat het dan ook in orde was, want Tammens was een secuur man. Met een gerust hart kon men overgaan tot het volgende punt op de agenda, de verkiezing van de voorzitter.

Voorzitter Bos was na achttien jaar nog niet van plan de hamer neer te leggen en stelde zich opnieuw verkiesbaar. Tot verbijstering van Bos stelde het lid Tammens zich eveneens kandidaat. Deze werd nota bene nog verkozen ook, met negen tegen zeven stemmen! Tammens verklaarde onmiddellijk dat hij de post graag aannam en hoopte het in hem gestelde vertrouwen waar te kunnen maken. De heer Bos was ontgoocheld. Achttien jaar, verklaarde hij, had hij nadat hij de vereniging mede had opgericht deze als voorzitter gediend. Nu evenwel bleek dat men hem niet langer wenste. Welnu, aangezien hij deze uitslag voelde als een motie van afkeuring, wenste hij niet langer lid van Eugeïa te blijven. Hij pakte zijn spullen bijeen en vertrok. Tammens, de nieuwe voorzitter, besloot tot een korte pauze, nam de plaats van de voorzitter in en zette de vergadering

voort. Later arriverende leden, het aantal aanwezigen groeide in de loop van de middag nog tot dertig, kregen een korte uitleg van het gebeurde.²⁴⁶

Het voorzitterschap van Eugeïa paste bij Tammens. In de tweede helft van de jaren twintig vervulde hij meerdere bestuursfuncties en nam plaats in een aantal commissies. Bij de Maatschappij ter Bevordering van Landbouw en Nijverheid in het Westerkwartier bijvoorbeeld, waar hij met 39 van de 44 stemmen werd gekozen tot secretaris.²⁴⁷ Als voorzitter van Eugeïa maakte hij in 1929 een excursie naar Oost-Friesland mee, waar vooral opviel hoe slecht de verhouding tussen de boeren en het losse personeel in Duitsland was. Na het oogstseizoen kregen de dan werkloos geworden landarbeiders geld van de staat, een situatie die volgens de schrijver van het reisverslag vergelijkbaar was met het zogenoemde stem-pelen. De instelling van de arbeiders was volgen hem zo slecht, dat deze daar nog naar uitkeken ook.²⁴⁸

Pé Tammens was in de jaren twintig een serieuze hardwerkende man, het schoolvoorbeeld van een goed opgeleide jonge Groningse boer. Zorgvuldig overwoog hij wat naar zijn idee het beste was en indien dat betekende dat er een geheel nieuwe weg diende te worden ingeslagen, dan bleek hij bereid om een ingrijpende beslissing te nemen. Een voorbeeld hiervan is het advies van de commissie voor het beklemrecht waarvan hij in 1920 deel uitmaakte. De commissieleden adviseerden om het beklemrecht bij wet te regelen en het onmogelijk te maken om in de toekomst nog nieuwe beklemmingen te kunnen vestigen. Dit was opvallend, want de rechtsvorm had eeuwenlang bestaan en was gunstig gebleken voor de economische ontwikkeling van de boerenstand. Overtuigd als de commissieleden er echter van waren dat toekomstige ontwikkelingen juist hinder van het beklemrecht zouden ondervinden, kwamen zij tot hun advies. Pé Tammens nam het op zich om de conclusie aan de verzamelde leden te vertellen. Het was een van zijn eerste openbaren optredens.

Tammens was niet te beroerd om zich in te zetten voor het verbeteren van de positie van andere mensen. Dat waren in de praktijk altijd boeren die hij hielp door actief te zijn in landbouworganisaties op provinciaal of regionaal niveau. Met mensen die net als hij tot de boerenstand behoorden, voelde hij zich sterk verbonden. Wat zijn inzet voor hun organisaties betreft, paste hij bij een traditie die ook andere boeren voortbracht welke zich stortten op bestuursfuncties, zoals Herman Derk Louwes of Doeke Kloppenburg. Deze landbouwer en gedeputeerde stond aan de wieg van de Friesch-Groningsche Beetwortelsuikerfabriek, strokartonfabriek De Halm en de E.N.C.K te Vlaardingen.²⁴⁹ Louwes en Kloppenburg kozen er

evenwel voor om zich ook met de algemene politiek bezig te houden. Herenboer Nanno Gerhard Addens hield zich daarentegen minder met politiek bezig en meer met de problemen en geschiedenis van de landbouw.²⁵⁰ Vlak over de provinciegrens, in Friesland, beleefde Gerben Feitsma een vergelijkbare carrière. Deze boer ging zich juist in de crisistijd volledig richten op het vervullen van bestuurstaken.²⁵¹ H.D. Louwes had vanaf het moment dat hij in 1920 de boerderij van zijn vader overnam het lichamelijke werk overgelaten aan de arbeiders. In 1930 nam hij een bedrijfsleider aan waardoor hij zich nog minder met het bedrijf bezig hoefde te houden. Het bestuurswerk nam vanaf dat moment bijna al zijn tijd in beslag.²⁵² Het was een weg die meer dikke boeren aflegden.

HOOFDSTUK 3

Zaaien en oogsten

§1 Ervaring met de tarweoogst

‘De sterke uitbreiding van de tarweteelt, als gevolg van de tarwewet, veroorzaakte dezen zomer in den oogsttijd eenige bezwaren, verbonden aan een eenzijdige cultuur. De groote oppervlakten winter- en zomertarwe moeten in korte perioden worden geoogst, terwijl de financiële bedrijfsresultaten niet toelaten om hiervoor extra arbeidskrachten aan te nemen, nog in ’t midden latende of deze over een grooter gebied te verkrijgen zouden zijn.’

In september 1931 stuurde Tammens een door hemzelf geschreven artikel naar het *Groninger Landbouwblad*: Ervaringen tarweoogst 1931. Zo liet hij alle Groningse graanboeren meeprofitieren van zijn ervaring. Gedrukt nam het anderhalve kolom op pagina 5 en nog een stukje aan de achterkant van het blad in.

‘Menige landbouwer heeft deze moeilijkheid voorzien en is mede hierdoor overgegaan tot het aanschaffen van een zicht-bindmachine of van een z.g.n. aflegger.²⁵³ Bovendien mocht door een geringere stikstofaanwending worden verwacht, dat deze machines op de eenigzins grootere bedrijven op hun plaats zouden zijn. Inderdaad is dan ook dezen zomer, niettegenstaande een zeer natten oogsttijd, een groote oppervlakte van onze graangewassen machinaal gezien.²⁵⁴

Tammens kon tevreden zijn. Het *Landbouwblad* had zelfs bij hoge uitzondering een foto bij het artikel geplaatst.²⁵⁵ Jammer dat die niet iets groter was afgedrukt. Nu, met slechts de breedte van een kolom, moest je turen om te zien hoe de zelfbinder het gewas zichte. Daar had hij die foto niet voor hoeven maken. Zelfs de tractor die hij had gehuurd om de oogst-machine voort te trekken, kon je maar moeilijk zien.

De foto die Tammens van zijn land maakte.

(Groninger Landbouwblad 10 oktober 1931. Fotograaf P.F. Tammens)

De Tarwewet die dat jaar was ingevoerd had grote invloed op de akkerbouw, maar zou er niet zijn gekomen zonder de wereldwijde crisis die in de jaren dertig de agrarische sector hard trof. Financieel ging het de Nederlandse akkerbouw slecht en daardoor ontstond bij de boeren het idee dat de overheid meer rekening hield met de belangen van handel, industrie en scheepvaart.²⁵⁶ Zelfs de regering van minister-president Charles Ruys de Beerenbrouck zag in dat de landbouw geholpen diende te worden. Schoorvoetend ging zij de boeren steunen. Op 1 augustus 1930 werd een wet van kracht die de suikerbietenteelt regelde. Het was een van de eerste keren dat de overheid zich rechtstreeks bemoeide met de bedrijfsvoering van boeren zoals Tammens, die ook bieten verbouwde.²⁵⁷ Meer regelingen die beoogden de boeren te steunen volgden onder druk van de Tweede Kamer en landbouworganisaties. De Tarwewet moest ervoor zorgen dat de teelt van deze arbeidsintensieve graansoort weer rendabel werd. Dat lukte redelijk, maar de populariteit van de rijks-overheid nam niet toe. Haar beleid was daarvoor in de ogen van de landbouwers te traag, eenzijdig en onsamenhangend.²⁵⁸

De Tarwewet overtrof alle andere regelingen in effectiviteit. Nederland kende namelijk een tekort aan tarwe waardoor invoer noodzakelijk was.

Door deze te beperken kon de overheid de tarweprijs vaststellen. Waar boeren als Tammens op de vrije markt tot dan toe nog slechts f 6,25 per 100 kilo tarwe ontvingen, daar ontvingen zij dankzij de overheidsregulering het dubbele. Het tarweareaal nam onmiddellijk toe. Binnen enkele jaren was de oppervlakte verdubbeld tot 120.000 hectare. Om plantenziekten in toom te houden werd daarna een maximumoppervlakte vastgelegd. Niemand mocht meer dan een derde deel van zijn bouwland met tarwe inzaaien.²⁵⁹

Het regeringsbeleid bracht verlichting, maar de boeren raakten hun bedrijfsvrijheid kwijt. Voortaan had de regering medezeggenschap over de land- en tuinbouwbedrijven en waren boeren verplicht alle graan aan de overheid te leveren.²⁶⁰ Een deel hiervan werd vervolgens ongeschikt gemaakt voor menselijke consumptie. Veel landbouwers zullen daar moeite mee hebben gehad, maar zeker ook met het verlies van hun traditionele onafhankelijkheid. De regeringsmaatregelen waren daarmee de voedingsbodem voor een gevoel van onvrede dat bij veel mensen van het platteland leefde. ‘De boer, die naast God, eeuwen lang koning op zijn erf was geweest, moest zich voortaan overeenkomstig de aanwijzingen van de met de uitvoering van steunmaatregelen belaste ambtenaren gedragen en zich een intensieve controle laten welgevalen.’²⁶¹

Ook Tammens ervoer dat de regering over zijn schouder meekeek. De dikke boer kreeg nu te maken met de aanwijzingen van controlerende ambtenaren.²⁶² Weliswaar had de overheid zich ook gedurende de Eerste Wereldoorlog met de landbouw en veeteelt bemoeid, maar in die jaren zat Tammens nog op de R.M.L.S. Nu, in vredestijd, voelde dergelijk ingrijpen maar vreemd aan. Toch waren er landbouwers die vonden dat de maatregelen nog niet ver genoeg gingen, terwijl anderen ze geheel ongewenst vonden.²⁶³ Overheidsmaatregelen die de prijs van het voedsel verhoogden hadden tot gevolg dat stedelingen meer gingen betalen. Het gevolg hiervan was dat boeren vaak te horen kregen ‘te leven bij de gratie van de man in de straat die hun nu tijdens de crisis de kost geeft’. Boeren, die eerder waren omschreven als de ‘economische grondpijlers van het volk’, waren voor sommigen nog slechts ‘economische lastposten’.²⁶⁴

Een klein jaar later reed Tammens met zijn broer Peterus Jan naar een handelaar in landbouwvoertuigen. Peterus Jan Tammens was in juni 1932 zelf al enige tijd boer in Leens. De broers werkten indien dat kon samen, daarop wijzen de bestellingen van Pé Tammens bij de ‘Vereeniging tot Coöperatieve Aankoop van Kunstmeststoffen, Zaaizaad enz.’ te Grijpskerk.²⁶⁵ Nu gingen zij samen hun eerste eigen tractor aanschaffen.²⁶⁶

Hiermee liepen zij in de provincie niet voorop, maar zij waren zeker ook niet de laatsten. Na de uitvinding van de luchtband voor landbouwvoertuigen aan het begin van de jaren dertig nam de trekkracht flink toe en waren tractoren nog aantrekkelijker.²⁶⁷ Ze bleken evenwel alleen rendabel indien ze de plaats in konden nemen van twee of drie paarden. Op bedrijven die kleiner waren dan 50 hectare was het daarom voordeliger om er geen te kopen.²⁶⁸ Alleen omdat hun beider bedrijven gezamenlijk de aanschaf van zo'n landbouwvoertuig droegen, kon het uit om met de nieuwe tijd mee te gaan. De twee broers kozen voor een Lanz, een degelijk Duits merk, al werd de Fordson vanwege de lagere prijs en de goede prestaties meer verkocht.²⁶⁹ Deze machine was evenwel een product dat de Verenigde Staten net als tarwe naar Europa exporteerde. Mogelijk was dit voor een aantal boeren juist de reden om geen Amerikaanse tractor te kopen.

De tractor beviel waarschijnlijk zo goed dat Tammens zijn paarden al snel van de hand deed. Op de lijst met tuberculosevrije bedrijven die in 1935 in het *Groninger Landbouwblad* stond, komt het bedrijf van Tammens niet voor. Als akkerbouwer had hij in die jaren al helemaal geen melkvee meer. In de lente van 1938 gaf hij voor de Maatschappij ter Bevordering van Landbouw en Nijverheid in het Westerkwartier een lezing over het onderwerp 'Hoe staat het met de rentabiliteit van een trekker tegenover paardentraction?'²⁷⁰ Net als bij zijn bevindingen over het werken met landbouwmachines was hij graag bereid zijn kennis met andere boeren te delen.

Ook nu de regering ertoe was overgegaan de vaderlandse boeren te steunen, waanden deze zich nog allerminst in Luilekkerland. Het boekjaar 1930-1931 was verliesgevend en het jaar 1931-1932 vormde zelfs een absoluut dieptepunt in de exploitatie van akkerbouwbedrijven. Die gingen noodgedwongen verder op het ingeslagen pad van kostenvermindering. Dat betekende 'minder kunstmest, meer machines, onkruidvervuiling, werkloosheid en ontredde van de plattelandssamenleving'.²⁷¹ Al ging het daarna minder slecht, voor de oorlog werden de gunstige resultaten van weleer niet meer geëvenaard, laat staan overtroffen.²⁷² De positie van de landbouw bleef zorgelijk, 'die van een lijdend orgaan in het lichaam, of, om het met de heer J. Smid van Voorburg te zeggen, die van een pakdragende ezel in een reizende familie'.²⁷³

Deze Smid was de grondlegger en voorman van de groepering Landbouw en Maatschappij, waarin veel getroffen landbouwers zich verenigden. De voormalige ambtenaar van de afdeling Landbouw op het departement van Waterstaat, Handel en Nijverheid gold als intelligent maar ook een beetje apart.²⁷⁴ In 1933 richtte Smid samen met enkele anderen de boerenprotestbeweging 'Landbouw en Maatschappij' op. De vereniging liet een radicaal geluid horen.²⁷⁵ Dat gold evenzeer voor de NSB-propagandist Evert Jan Roskam, die zowel in zijn toespraken als in publicaties tegen de crisiswetgeving van leer trok. 'Een vrije boer en een zelfstandige burger, zij mogen geen slaaf van het ambtenarendom zijn!' hield hij de Nederlandse boeren voor. 'De vloek van heel onze crisisnoodwetgeving is, dat men den boer en den burger zijn recht en daarmee ons volk zijn ziel heeft ontnomen. Daarom bloedt ons volk uit duizend wonden.'²⁷⁶ Tammens was geen lid van Landbouw en Maatschappij, al zou hij later door laten schemeren dat hij wel sympathie voelde. De aanhang van de organisatie bestond vooral uit boeren die hun bedrijf op zandgrond hadden. Daar gingen de zaken nog slechter dan op de klei.²⁷⁷

In het *Groninger Landbouwblad* verscheen in deze periode een weinig optimistisch artikel. Wanneer de landarbeiders verarmden, zouden deze zich wellicht aansluiten bij de 'rode' industriearbeiders.²⁷⁸ Het zag er naar uit dat niemand wist hoe de agrarische sector in Nederland er weer bovenop kon komen.

§2 Het land van de Schinkenschneiders

Op 30 januari 1933 kon Tammens op zijn radio horen dat in Duitsland de leider van de NSDAP, Adolf Hitler, benoemd was tot de nieuwe Rijkskanselier. Misschien zou hij wat kunnen veranderen in het voormalige keizerrijk, maar het lag niet voor de hand dat de Nederlanders veel van de man zouden merken. Reeds de volgende dag hield de nieuwe regeringsleider zijn eerste radiotoespraak. Dat werd geen doorslaand succes. De politicus ging zich te buiten aan geschreeuw en gebrul zodat velen hem niet verstonden en dachten dat er een storing was. Omdat de boodschap op die manier niet goed overkwam, mocht Hitler deze de volgende dag herhalen. Niet meer met overslaande stem en vooral langzaam en duidelijk sprekend.²⁷⁹ Voor de *Rundfunkhörer* was de staatsman nu heel wat beter te verstaan.

Veel Groningse boeren beluisterden indertijd de Duitse radiozenders.

Vooraf Königs wusterhausen, bij Potsdam, en Hamburg werden hogelijk gewaardeerd. Dat was in de eerste plaats vanwege de uitstekende weerberichten die de naam hadden zeer betrouwbaar te zijn, maar ook omdat de radiostations vaak lezingen over landbouw of veeteelt uitzonden. Het *Groninger Landbouwblad* plaatste een artikel waaruit bleek dat de verschillen in zendtijd die de Duitse en Nederlandse zenders aan landbouwkundige onderwerpen besteedden aanzienlijk waren. De Nederlandse radio ruimde in een willekeurige week in totaal 1 uur en 15 minuten in voor de agrarische sector, inclusief een programma over de verzorging van kamerplanten. De Duitse zenders trokken samen 6 uur en 30 minuten uit voor landbouwinformatie. Dat was dan nog zonder de weervoorspelling. Alle Nederlandse omroepen zouden wekelijks elk een uurtje van hun zendtijd moeten wijden aan de landbouw, pleitte het blad.²⁸⁰

Ook op de bestuursvergadering van de Landbouwvereniging Grijpskerk en Omstreken bleek onvrede met de nationale uitzendingen. De weerberichten van De Bilt voldeden niet, zo luidde de klacht. De Duitse weerberichten van de zenders Hamburg en Langenberg waren namelijk niet alleen veel nauwkeuriger, ze konden ook nog eens beter worden ontvangen.²⁸¹ Dit probleem duurde jarenlang voort. De ene Nederlandse zender was van slechte kwaliteit, de andere ‘vocht’ om haar golflengte met een Roemeense concurrent, die voortdurend op de achtergrond te horen bleef.²⁸² ‘Het grootste gebrek is dan wel, dat het zendstation te De Bilt, door welke oorzaken dan ook, voor een groot deel van ons land niet is te hooren. Alleen bij volkomen afwezigheid van atmosferische storingen en met een perfect radiotoestel, is het b.v. hier in Groningen nog juist te beluisteren,’ klaagde Tammens namens Eugeia. Daar kwam nog bij dat de uitzending van het Nederlandse weerbericht niet op een vaste tijd plaatsvond. In het noorden van Nederland luisterden de boeren daarom naar de Hamburgse zender, waarop het eerste bericht al om kwart voor zes in de ochtend te horen was.²⁸³ Wanneer Hilversum slechts gebrekkig doorkwam, kozen luisteraars als Tammens vanzelfsprekend niet voor een Nederlandse maar voor een buitenlandse uitzending. Niet alleen waar het de weersverwachting betrof, maar ook wanneer de radio aan stond voor de muziek.

Al aan het begin van de jaren dertig waren de Duitse uitzendingen politiek gekleurd. Zij droegen sterk het anticommunisme, het nationalisme en het militarisme uit.²⁸⁴ Hitlers propagandastrategie Joseph Goebbels hield zijn eerste toespraak in juli 1932, een half jaar voordat de NSDAP aan de macht kwam. Het gaf aan dat de invloed van de nazi-partij

op de radio-uitzendingen groter werd.²⁸⁵ Voor Goebbels was radio het allermmodernste en allerbelangrijkste middel om de bevolking te beïnvloeden.²⁸⁶ Hij haastte zich de zenders onder zijn controle te krijgen en daar slaagde hij kort na de machtsovername volledig in. Voortaan gebruikten de nazi's de radio om de bevolking politiek te vormen.²⁸⁷ De eerste maanden door middel van urenlange propaganda-uitzendingen, maar na verloop van tijd dienden meer aansprekende programma's de luisteraars te binden.²⁸⁸ Het besef dat teveel propaganda ervoor zou zorgen dat zij op een andere zender zouden afstemmen was inmiddels doorgedrongen. Daarom klonk vooral muziek uit de luidsprekers.²⁸⁹ Propaganda maakte weliswaar een steeds groter deel van de uitzendingen uit, maar dan verborgen tussen *Unterhaltungsmusik*.²⁹⁰ Elke luisteraar stond daardoor bloot aan beïnvloeding door de nazi's.²⁹¹

In april 1933 liet Goebbels, die inmiddels was benoemd tot *Reichsminister für Volksaufklärung und Propaganda*, programma's uitzenden die speciaal gericht waren op luisteraars in het buitenland. Aanvankelijk hadden deze een totale lengte van 1 uur en 45 minuten per dag, maar een jaar later bedroeg dit al 21 uur en 15 minuten. Daarbij keken de nazi's niet op een cent. Het ministerie van Goebbels spendeerde meer dan twintig miljoen rijksmark in het buitenland, anderhalf miljoen daarvan om het Nederlandse volk te beïnvloeden.²⁹² De buurlanden dienden te worden overtuigd van de vredelievendheid van de regering van Adolf Hitler.²⁹³

Bij het beeld dat het nieuwe Duitsland van zichzelf naar buiten bracht, paste naast zijn voorgewende vredelievendheid een openlijk gebruik van intimidatie en grof geweld.²⁹⁴ Dat bleef ook in Nederland niet onopgemerkt, al reageerden de dagbladen heel verschillend. Confessionele kranten als *De Maasbode* en *De Standaard* hadden vooral oog voor de anticomunistische houding van de nieuwe Duitse regering. De neutrale *Nieuwe Rotterdamse Courant* (NRC) keek meer naar de duistere kanten van haar systeem, terwijl de op arbeiders gerichte *Het Volk* haar afkeer van de Duitse politiek duidelijk liet merken.²⁹⁵

Slechts enkele maanden na het aantreden van Hitler haalde de opening van het concentratiekamp te Dachau de kolommen van het *Nieuwsblad van het Noorden*. Dit was het eerste kamp en bood plaats aan 5000 mensen.²⁹⁶ Weer een paar maanden later waren er volgens officiële Duitse zijde ongeveer 18.000 politieke gevangenen, andere bronnen beweerden evenwel dat het er ruim 100.000 waren.²⁹⁷ Hoe het er in de diverse kampen aan toe ging, kon Tammens in zijn avondblad lezen. De gevangenen waren geen wetsovertreders, maar mensen op wie niets anders viel aan te

merken dan dat zij een andere mening hadden dan de *Reichskanzler*. Elk *Konzentrationslager* stond onder het gezag van de *Sturmabteilung* van de NSDAP. Daardoor waren de gevangenen overgeleverd aan rechteloosheid, willekeur en sadisme. Zoals die ‘communistisch arbeider die met stukgeslagen nieren uit de politiekamer kwam en dadelijk naar het ziekenhuis werd gebracht waar hij een dag later stierf’.²⁹⁸

De terreur was duidelijk zichtbaar; ook na de machtsovername door Hitler bleef het gebruik van geweld een middel om in alle openheid tegenstanders te intimideren.²⁹⁹ Veel Duitsers beschouwden concentratiekampen als een noodzakelijk kwaad. Daarbij hadden relatief weinig mensen zelf in een *Konzentrationslager* gevangen gezeten.³⁰⁰ Wie dat wilde, kon het bestaan van de kampen negeren. Vrijgelatenen wisten dat als zij over hun ervaringen vertelden, het gevaar dreigde opnieuw te worden opgepakt.³⁰¹ Deze voormalige gevangenen waren bovendien paria’s. Zij mochten het land niet verlaten en moesten door hun familie worden onderhouden. Op hun beurt verkeerde die familie echter ook in behoeftige omstandigheden, vanwege hun verwantschap aan ‘beruchte personen’.³⁰² Oppassende burgers verzetten zich in de praktijk nauwelijks tegen de uitwassen van het regime. De meeste Duitsers vonden het vooruitzicht van een welvarend *Reich* belangrijker. Misdaadvrije straten, vakantie en over enkele jaren misschien zelfs een Volkswagen voor de deur telden zwaarder dan de inperking van politieke rechten en vrijheden.³⁰³ Zij hechtten meer waarde aan zaken als werkgelegenheid, orde en voorspoed, waar de nationaalsocialisten voor leken te zorgen. Ook kregen steeds meer Duitsers een eigen *Volksempfänger*, een heuse radio maar dan wel met een bereik dat juist groot genoeg was om alleen Duitse zenders te kunnen ontvangen.³⁰⁴

Louter door te luisteren naar de officiële radiozenders zoals die van Hamburg kon elke Nederlandse radiobezitter weten hoe aan de andere kant van de grens het dagelijks leven verliep. De Veendammer J. West stuurde hierover een brief naar de krant.³⁰⁵ ‘Ik heb geen politiebescherming voor Joden, alleen voor Duitschers,’ had hij minister Goering horen zeggen en minister Goebbels dreigde: ‘Als de buitenlandsche boycot niet ophoudt, zullen wij de Joden vernietigen.’ West verzekerde de lezers dat hij dat niet ergens had gelezen, maar met eigen oren had gehoord. In dit willekeurige exemplaar van het *Nieuwsblad van het Noorden* was de brief van West niet het enige dat over Duitsland in de kolommen stond. Het was niet eens het enige ingezonden stuk over de behandeling van Duitse Joden. R. Folkers uit Middelstum roerde een ander aspect aan. Hij vreesde

vooral dat de komst van vele Joodse vluchtelingen ten koste zou gaan van de positie van Nederlanders op de arbeidsmarkt.³⁰⁶

Naast de twee ingezonden brieven bevatte de krant het bericht dat de Duitse regering de Buitenlandse persvereniging boycotte omdat haar voorzitter een boek had geschreven dat het nazibewind niet welgevallig was. Andere artikelen berichtten over het met verlof sturen van Joodse ambtenaren en over de stroom Joodse vluchtelingen die de Nederlandse grens passeerden. Sommigen van hen hadden veertig uur moeten lopen om ons land te bereiken.³⁰⁷ Een van de Joden die in Nederland een nieuw bestaan probeerde op te bouwen, was Wolf David Zimet, die in Berlijn een groothandel in textiel bezat. Bij aankomst in Nederland was hij volkomen berooid en zeulde hij langs boerderijen op het Groningse platteland met zware koffers vol handelswaar.³⁰⁸

Tammens had vooral oog voor de ontwikkelingen die betrekking hadden op de landbouw. Vanuit die optiek was het Amerikaanse kapitalisme in de eerste plaats een staatsvorm die mede schuldig was aan de problemen die de boeren in Nederland hadden. Hij las hoe communisten boeren executeerden, terwijl de nazi's oplossingen leken te hebben. Zij propageerden vaak maatregelen die voor de boeren zeer voordelig waren. Het zorgde voor een aanmerkelijke aanhang onder de boerenstand.³⁰⁹ Op sommige Nederlanders maakten deze uitingen een positieve indruk. Zelfs een man als H.D. Louwes, toch zeker geen nazi, belichtte in een toespraak de andere kijk op het boerenbestaan van de Duitse overheid na Hitlers machtsovername.³¹⁰ Natuurlijk, meende hij, zal er sprake zijn van overdrijving, 'maar wij zuchten toch wel eens: och, mocht er van dat inzicht, van dat begrip voor de betekenis van een boerenbevolking ook eens wat meer doorborrelen bij de Nederlandse natie.'³¹¹

Andere Nederlandse boeren keken juist met verwondering naar wat er aan de overkant van de grens gebeurde.³¹² Voor het *Groninger Landbouwblad* leverde de toestand in Duitsland gedurende een aantal jaren stof voor boeiende artikelen. Het blad stond nadrukkelijk stil bij het *Anerberecht*, dat bepaalde dat boerderijen door één lid van de familie werden geërfd en niet meer vrijelijk verhandeld konden worden. Ook besteedde het aandacht aan de vaste graanprijzen in Duitsland en aan de andere kijk op boeren. Voortaan golden zij niet meer alleen als voedselproducent, maar bovendien als leveranciers van jonge frisse krachten: *Jungbrunnen*. Het blad merkte op dat het Duitse stelsel op het eerste gezicht weliswaar aantrekkelijk was voor landbouw en veeteelt, maar liet weten toch meer te voelen voor de omstandigheden zoals die in het eigen land waren.³¹³

Enkele maanden later bezocht Arie Pieter Minderhoud, secretaris van de Groninger Maatschappij van Landbouw en redacteur van het *Groninger Landbouwblad*, de *Grüne Woche* in Berlijn. Met de komst van het nazi-regime was het karakter van deze jaarlijkse landbouwtentoonstelling veranderd. De nationaalsocialisten gebruikten de *Grüne Woche* nu om aan de mensen die in de steden woonden duidelijk te maken hoe belangrijk het platteland en de boeren voor het Derde Rijk waren. Minderhoud merkte op dat de voorstelling van zaken echter wel wat simpel was en dat de samenstellers ervan uit waren gegaan dat de bezoekers vooral niet zelf te diep zouden gaan nadenken. Daarbij was de politieke boodschap onmiskenbaar. Zo werd de entree tot de eerste zaal bewaakt door 'eenige schneidige ss-mannen'. Op de achtergrond bevond zich een portret van Hitler van 8 meter hoog en 5 meter breed. 'Met er vóór een reusachtige ploeg en erboven het opschrift *Blut und Boden sind die Grundlage der Deutschen Zukunft*'.

Een tweede zaal belichtte de 'Freiheitskampf der Deutschen Bauern' ongeveer vanaf het jaar 900. Een curve die moeilijk over het hoofd kon worden gezien gaf aan op welk peil de Duitse boer in de loop der eeuwen stond. In de twintigste eeuw bereikte deze een bijzonder laag niveau, maar vanaf het moment dat Hitler aan de macht kwam ging de lijn steil omhoog. De tentoonstelling belichtte verder de sterke groei van de Poolse bevolking en wekte de suggestie dat het Poolse volk haar *Lebensraum* in het westen zou gaan zoeken. Dit terwijl mensen uit het westen zich juist in het oosten zouden moeten vestigen.³¹⁴

Ook op andere tentoonstellingen, zoals de *Erste Reichsnährstands-Ausstellung* in Erfurt, ging het niet alleen om de nieuwste landbouwmachines en de beste zaden. Hier werd eveneens aandacht besteed aan de Poolse dreiging, maar ook aan het belang van de boerenstand. H.D. Louwes kwam na een bezoek terug met de overtuiging dat er in het nieuwe Duitsland veel respect voor de boer was, zeker vergeleken met de situatie in Nederland.³¹⁵

De Duitse regering voerde regelingen in die naar Nederlandse begrippen onvoorstelbaar waren. 'Maatregelen in Deutschland ter verkrijging van een sterker menschengeslacht', in de woorden van het *Groninger Landbouwblad*. Een jonge boer die een vrouw zocht beging zelfs een misdaad als hij een gezin stichtte met een vrouw die niet de goedkeuring van de nationaalsocialisten had. Hij moest produceren en zijn voortbrengselen moesten van goede kwaliteit zijn en bovendien in grote hoeveelheden. Daarbij ging het niet alleen over zijn bedrijf, maar ook over het aantal kinderen dat werd geboren. Liefde was hierbij niet van belang.³¹⁶

Verschillende medewerkers van het *Groninger Landbouwblad* kwamen, na een bezoek aan wat in naam een boerenheilstaat was geworden, terug met identieke ervaringen. Duitse boeren wilden wel praten, maar zodra iets van het gesprek dreigde te worden opgeschreven werden zij argwanend en voorzichtig.³¹⁷ Het was onverstandig om aan vreemden te vertellen hoe je over de nieuwe machthebbers dacht. Nog gevaarlijker was het om je mening in het openbaar te verkondigen of deze op schrift te stellen. Ook de Duitse wetgeving, speciaal het *Erbhofgesetz*, was niet zo profijtelijk voor boerenfamilies als het in eerste instantie leek. Kinderen van hetzelfde gezin gingen, omdat slechts een van hen het boerenbedrijf mocht overnemen, een volledig andere toekomst tegemoet. 'In Deutschland kann man Schincken schneiden, in Holland musz man Hunger leiden,' citeerde het *Groninger Landbouwblad*, en liet andermaal duidelijk uitkomen vanwege de nadelen die hiertegenover stonden toch niet graag te willen ruilen.³¹⁸ Daarbij kende het *Erbhofgesetz* een sterke antisemitische inslag. Indien een *Erbhofbauer* trouwde met een meisje dat, in welke graad dan ook, nog Joods bloed in de aderen had, verviel de boerderij aan zijn broer.³¹⁹ Ook maakte de Duitse overheid Joodse veehandelaren het bestaan onmogelijk.³²⁰ Het Duitse gras leek wel groener, maar had bruine vlekken.

Opvallend genoeg was dit het laatste kritische artikel in het *Groninger Landbouwblad*. In de drie jaren die nog zouden verlopen tot aan 10 mei 1940 verscheen er geen regel meer waaraan nationaalsocialisten zich zouden kunnen ergeren. Positieve geluiden bleven eveneens achterwege. Zag de redactie dergelijke berichtgeving niet langer meer als haar taak? Kwamen er opzeggingen binnen? Of was er wellicht sprake van enige nationaalsocialistische druk? Het is allemaal voorstelbaar. Vanaf september 1935 bleef het over dit onderwerp opmerkelijk stil in de kolommen.

Al hield het *Groninger Landbouwblad* zich voortaan afzijdig, de Groningers hadden in de voorgaande jaren al veel informatie over Duitsland tot zich kunnen nemen. Niet alleen door middel van radio-uitzendingen en dagbladen, maar ook via bioscoopjournaals. Bovendien reisden jaarlijks duizenden mensen zelf de grens over. In 1934 alleen al verstrekte de ANWB voor autoreizen naar Duitsland meer dan dertienduizend reisbeschrijvingen.³²¹ Tammens reed jaarlijks met zijn auto naar zijn vakantieadres in Berner Oberland en het moet hem zijn opgevallen hoe de Duitse samenleving veranderde onder het nationaalsocialisme.³²² Het openlijke antisemitisme schokte sommige landgenoten zozeer, dat zij het land voortaan meden.³²³ Dat gold niet voor Tammens. Natuurlijk zag hij dat boeren in het Derde Rijk een onderdeel waren van een politiek-ideologisch spel,

maar mogelijk had hij meer oog voor de verbeterde financiële positie en het toegenomen respect. Men kon in Duitsland tenslotte weer *Schinken schneiden*. Dat was nota bene in datzelfde land waarvoor elf jaar eerder nog geld werd ingezameld om voedselhulp te kunnen bieden. Deze was toen zo onmisbaar dat het Nederlandse Rode Kruis boven haar advertentie de kop had geplaatst ‘Voor de stervenden’.³²⁴

Tammens zal ook niet afkerig zijn geweest van het sociale aspect van het nationaalsocialisme. De regering-Hitler beloofde haar onderdanen koeien met gouden hoorns. In de nabije toekomst zouden Duitsers kunnen beschikken over een eigen *Volksempfänger* en een eigen Volkswagen. Daarbij kwamen er jaarlijkse vakanties en voor mensen die het moeilijk hadden was er de *Winterhilfe*. Het nazibewind gaf dergelijke voordelen echter alleen aan de eigen groep, niet aan Joden of politieke tegenstanders.

Terwijl Tammens met eigen ogen kon zien hoe de situatie van de Duitse boeren verbeterde, las hij in *De Telegraaf* over de landbouwpolitiek in de Sovjet-Unie. Daar leidde het vervolgen van de boeren tot hongersnood. De bevolking kon zich slechts in leven houden door middel van kannibalisme.³²⁵ Het verschil kon niet groter zijn. Waar het kapitalisme faalde en het communisme boeren vervolgde, daar zag het er naar uit dat het nationaalsocialisme de boeren er weer bovenop hielp.

Mogelijk raakte Tammens al voordat het nationaalsocialisme in Duitsland op de voorgrond trad, geboeid door de wijze waarop Benito Mussolini Italië regeerde. De Duce benadrukte op door hem gehouden massavergaderingen dat hij boeren beschouwde als de ‘uitgelezen stormtroep van zijn vreedzame veldslag’ en dat ‘het landvolk de ruggengraat van het ras vertegenwoordigde’.³²⁶ Dat waren teksten die Tammens als muziek in de oren klonken. Mogelijk stak hij bij zijn bezoeken aan Zwitserland ook de Italiaanse grens over en kwam daar in contact met de denkbeelden van Mussolini.

Het fascisme beoogde een derde weg te zijn, naast het in de ogen van Tammens verfoeide communisme en het falende kapitalisme. Het streefde naar een maatschappij waarin de meest geschikte personen andere mensen met vaste hand zouden leiden om zo de welvaart van het volk en het vaderland naar een hoger niveau te tillen.³²⁷ Als dit ooit in Nederland zou worden ingevoerd, zal Tammens hebben verwacht, dan zouden boerenbestuurders zoals hij meer invloed verwerven op de regionale en nationale landbouwpolitiek.

Aan weerszijden van de Nederlands-Duitse grens verschilden de waardering voor de boerenstand sterk. Bij de oosterburen stegen, nadat de

nationaalsocialisten aan de macht waren gekomen, de boeren in aanzien. Tammens volgde met interesse hoe de regering-Hitler wetten invoerde die de positie van zijn Duitse collega's verbeterde. In Duitsland moesten 'er voor de plattelandsbevolking niet teveel zorgen zijn met den strijd voor het eigen bestaan', las hij in het *Groninger Landbouwblad*, 'om [de] functie van "Jungbrunnen" behoorlijk te kunnen vervullen'.³²⁸ Niet alleen nationaalsocialisten beschouwden de plattelandsbevolking als de bron om het volk jong te houden. Ook H.D. Louwes omschreef in juli 1935 de boerenstand als 'de jeugdbron van een volk', die 'een geboorteoverschot [levert] dat de stedelijke bevolking aanvult'.³²⁹ Ironisch genoeg stuurde Tammens zijn twaalf jaar oude zoon Fokko juist naar de stad, al was het dan om boer te worden. De jongen woonde vanaf oktober 1935 eerst bijna drieënhalf jaar aan de Noorderstationsstraat 36a bij zijn grootmoeder, opa Fokko Tammens was twee jaar eerder overleden aan angina pectoris.³³⁰ In Groningen ging Fokko junior naar de middelbare school en studeerde daarna aan dezelfde landbouwschool die Tammens in zijn jonge jaren ook had bezocht.

Een heel andere ontwikkeling die de aandacht van Tammens trok was de oprichting van de Volkshogeschool Allardsoog te Bakkeveen op het drieprovincieënpunt van Friesland, Groningen en Drenthe. Net als verschillende andere landbouwers uit Noord-Nederland was hij oprecht geïnteresseerd in het verheffen van de arbeiders, zodat deze hun lot zelf konden verbeteren.³³¹ H.D. Louwes dacht er net zo over en bij de oprichting in 1932 door Jarig van der Wielen en zijn neef dr. H.G.W. (Henk) van der Wielen was daarom ook deze voorzitter van de Groninger Maatschappij van Landbouw aanwezig.³³² Jacob Botke behoorde eveneens tot het gezelschap.³³³ Op de Volkshogeschool leerden boerenzonen of landarbeiders praktische vaardigheden en gemeenschapszin. Dankzij de met de cursussen vergaarde kennis kwamen zij steviger in hun schoenen te staan.³³⁴ De schijnbare uitzichtloosheid van het bestaan van werklozen brachten Henk van der Wielen en Oscar Guermonprez er vanaf het prille begin toe om aan deze groep speciale aandacht te schenken.³³⁵ Waarschijnlijk zette Tammens zich al snel na de oprichting in voor Allardsoog.³³⁶ Zo maakte hij onder anderen met bezoekers uit Frankrijk en Vlaanderen in zijn Fiat tochtjes door de omgeving.³³⁷ De Volkshogeschool fungeerde voor hem 'als een venster op de wereld'.³³⁸

Henk van der Wielen onderhield namens Allardsoog goede betrekkingen met instellingen in Vlaanderen, Frankrijk, Zuid-Afrika en Dene-marken die ook de ontwikkeling van de bevolking nastreefden. In 1936

benaderde Rudolf Steinmetz, de zoon van diens leermeester Prof. dr. S.R. Steinmetz, Van der Wielen met de vraag of deze ook met Duitsland een uitwisseling van boerenzonen wilde organiseren. Daarbij viel de naam van graanmagnaat Alfred Toepfer, die vier van zijn landgoederen, elk met een oppervlakte van meer dan 1000 hectare, hiervoor beschikbaar stelde. Toepfer, zo verzekerde Steinmetz, was geen nazi. Het aanbod was te aantrekkelijk om zonder meer van de hand te wijzen. Van der Wielen besloot dat hij in elk geval eens zelf kon gaan kijken. Daar kwam bij dat de toegenomen belangstelling van de Duitse overheid voor haar boeren en de prijzen die deze voor hun producten ontvingen Nederlandse boeren nieuwsgierig maakte.³³⁹ Nog in hetzelfde jaar bracht een gezelschap van de Volkshogeschool een kennismakingsbezoek.³⁴⁰ Vier mannen gingen er, Henk van der Wielen zelf natuurlijk en drie boeren, Ru Clevering uit Den Anel, Cornelis Homan uit Zevenhuizen en Tammens. Hun bestemming was Hamburg, waar Toepfer woonde.³⁴¹ Tammens was de enige van dit gezelschap die in het bezit was van een auto, waardoor hij vanzelfsprekend chauffeerde.³⁴²

Naar eigen zeggen wantrouwde Van der Wielen de graankoopman al snel. Een opmerking van hem over de nazi's viel niet goed bij Toepfer.³⁴³ Bovendien hadden de bezochte bedrijven een sterke nationaalsocialistische achtergrond.³⁴⁴ Tammens daarentegen was zeer onder de indruk van hetgeen hij zag. Elk van de vier bedrijven was meer dan twintig keer zo groot als het zijne. Bovendien kon hij veel sympathie opbrengen voor de wijze waarop de landbouw was georganiseerd.³⁴⁵ Hierbij kwam dat hij het goed kon vinden met Toepfer, die getrouwd was met een Nederlandse vrouw en zich graag bediende van het Platduits.³⁴⁶

Terwijl de uitwisseling van boerenzonen wel op gang kwam maar al snel weer werd gestaakt, bleef het goede contact dat Tammens met Toepfer onderhield in elk geval voortduren tot na 10 mei 1940. Inderdaad was de graanmagnaat geen nationaalsocialist. Toepfer was niet meer, maar ook niet minder, dan een sympathisant. De energieke Hamburger wist de bezoeker van het Ruigezand te overtuigen van zijn zienswijze. Ook Tammens was daarmee nog niet geheel gewonnen voor het nationaalsocialisme, maar de manier waarop de Duitse regering over boeren sprak en het bestaan van de doorsnee burger leek te verbeteren, zal hem ongetwijfeld goed hebben gedaan.

In Nederland waren diverse fascistische en nationaalsocialistische partijtjes actief. Een daarvan was de op 14 december 1931 opgerichte Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) van ir. Anton Adriaan Mussert.

De Beweging groeide eind 1933 sterk. Vier jaar na haar oprichting telde ze rond de vijfduizend leden, maar nadat haar standpunten radicaler werden liep het ledental ook weer terug.³⁴⁷ Dat de aanhang van Mussert afnam, was niet anders in de gemeente Oldehove. Van de ruim 1100 uitgebrachte stemmen waren er 90 in 1935 voor de NSB, twee jaar later 61 en in 1939 nog 36.³⁴⁸ In Grijpskerk was de situatie net zo.³⁴⁹

Op Tammens maakten de maatregelen van de regering-Hitler een positieve indruk.³⁵⁰ Dat was voor hem echter geen reden om zich al in de jaren dertig aan te sluiten bij de NSB. Dat is niet zo vreemd, want deze speelde in het vooroorlogse Nederland geen rol van betekenis. In Duitsland was het lidmaatschap van de NSDAP in die periode juist onontbeerlijk om op bestuurlijk niveau een functie te vervullen.

In de zomer van 1939 liep het vertrouwen dat Tammens tot dan toe in het nationaalsocialisme had een forse deuk op. Eind augustus reisde de Duitse minister van Buitenlandse Zaken, Joachim von Ribbentrop, naar Moskou om een verdrag te sluiten. Duitsland, het boerenparadijs, en Rusland dat boeren verdreef en vermoordde, waren tegenpolen. Toch gingen zij een overeenkomst aan. Onverklaarbaar voor mensen zoals Tammens, die gecharmeerd waren van de manier waarop de nazi's hun boeren idealiseerden en walgden van de vervolging van koelakken in de Sovjet-Unie. Anderen hadden het Duits-Russische vriendschapsverdrag al zien aankomen. 'Prof. Grondijs' voorspelling bewaarheid', kopte het *Nieuwsblad van het Noorden*. Het bleek dat de hooggeleerde heer deze ontwikkeling enige maanden eerder al verwachtte. Hij meende dat de beide grootmachten veel te veel gemeenschappelijke belangen hadden om ooit met elkaar de strijd aan te binden.³⁵¹ Een half jaar later ging Grondijs nader op het Duits-Russische verdrag in toen deze voor Eugeïa sprak over 'De Duitsch-Russische samenwerking, haar voorgeschiedenis en haar consequenties'.³⁵²

§3 Het Landbouwhuis

Begin maart 1932 trad Tammens af als voorzitter van Eugeïa.³⁵³ Namens de vereniging van oud-leerlingen van de RMLs sprak medelid Rembertus Dojes de scheidend voorzitter toe en bedankte hem voor zijn leiding in de voorbije vier jaren. Tammens antwoordde dit steeds met het grootste genoegen te hebben gedaan.³⁵⁴ Hij stelde zich niet herkiesbaar, naar valt aan te nemen omdat hij gevraagd was om een tijdrovende bestuursfunctie te

gaan vervullen bij de Vereeniging Rechtskundig Bureau voor de Landbouwer.³⁵⁵ Drie dagen later volgde Tammens K.L. Gaaikema Schuiringa op als secretaris-penningmeester van deze vereniging, die toen ongeveer 560 leden telde.³⁵⁶ Gaaikema Schuiringa, eveneens een landbouwer van het Ruigezand, kreeg het te druk met zijn werkzaamheden bij de uitvoering van de Tarwewet.³⁵⁷ Het Rechtskundig Bureau was in 1910 opgericht om landbouwers ten opzichte van de handelaren die hun producten kochten een sterkere positie te bezorgen. Daartoe hield het zich bezig met voorlichting, verstrekke een paar honderd adviezen per jaar en vergoedde haar leden indien zij een proces voerden minimaal de helft van de kosten.³⁵⁸

Als secretaris-penningmeester van het Rechtskundig Bureau voor de Landbouwer verzette Tammens veel werk. Hij hield de ledenadministratie bij en alle correspondentie via liep hem. Dat bracht met zich mee dat hij regelmatig contact had met mr. dr. Johan Elzard Hesse. De 51-jarige advocaat en procureur gold als de vaste jurist van de vereniging. Tammens kwam regelmatig in diens kantoor boven de Amsterdamsche Bank aan de Grote Markt 19 in Groningen. Uiteraard hield Tammens tijdens vergaderingen ook de notulen bij. Deze maakten een verzorgde indruk. Zijn handschrift was plat en slepend en verraadde een geoefende schrijfhand. Taalfouten maakte hij niet. Door de nauwgezette manier waarop hij zijn taak vervulde, werd hij steeds bijna als vanzelfsprekend herkozen, in 1934 met vijftien van de zestien stemmen, in 1939 met 24 stemmen voor en één blanco.³⁵⁹ Mogelijk in het verlengde hiervan liet Tammens zich met ingang van 1 november 1938 namens de verpachters benoemen tot lid van de pachtkamer van de Groningse rechtbank.³⁶⁰ Daarnaast was hij van 1938 tot 1941 lid van de Centrale Commissie voor Crisistuchtrechtspraak te 's-Gravenhage.³⁶¹ De Crisispachtkamer bestond uit een kantonrechter en twee leken die deskundig waren op landbouwgebied. Zij was bevoegd pachtsommen te verlagen die van voor de crisistijd stamden.³⁶²

Ondanks zijn drukke werkzaamheden als secretaris-penningmeester van het Rechtskundig Bureau voor de Landbouwer nam Tammens toch weer andere bestuursfuncties op zich. Sommige legden een groot beslag op zijn tijd, al spande het Rechtskundig Bureau waarschijnlijk wel de kroon. Andere werkzaamheden kostten beduidend minder tijd. Het voorzitterschap van de Maatschappij ter Bevordering van Landbouw en Nijverheid in het Westerkwartier behoorde mogelijk tot de tweede categorie.³⁶³ Veel tijd zal het Tammens ook niet hebben gekost dat leerlingen uit het noordelijk Westerkwartier die de landbouwcursus wilden volgen zich konden aanmelden bij vier personen, waarvan hij er een was.³⁶⁴

Aan het einde van 1932 probeerde hij namens 'Het Grondbezit' te komen tot een provinciale afdeling van deze vereniging. Tammens maakte deel uit van het uit vijf personen bestaande voorlopig comité. Hij nam de taak op zich om het contact met het hoofdbestuur in 's-Gravenhage te onderhouden. De landelijke vereniging 'Het Grondbezit' is opgericht in 1911 en bestaat nog steeds.³⁶⁵

Op 20 februari 1933 trad Tammens toe tot het bestuur van de Landbouwwer vereniging Grijpskerk en omstreken.³⁶⁶ Dit was een van de vijftig afdelingen van de Groninger Maatschappij van Landbouw, die zich ten doel stelde veeteelt, akkerbouw en tuinbouw te bevorderen. Dat die in een behoefte voorzag, blijkt uit haar ledental. In 1919 waren 3778 boeren lid van de Maatschappij en in 1936 nog 3517.³⁶⁷ Vanwege zijn bestuurswerkzaamheden was het voor Tammens nuttig om een telefoonaansluiting te nemen. Hij was voortaan te bereiken onder het nummer Kommerzijl 12.

Vanaf augustus 1933 spande hij zich in om te komen tot een vereniging die zich inzette voor een lagere stroomprijs. Waar anderen dachten aan een verbond van alle stroomverbruikers, benadrukte Tammens echter 'alléén te strijden voor het belang van de landbouw'.³⁶⁸ Het is niet te achterhalen of deze vereniging ooit is opgericht.

Op 20 september 1935 werd Tammens ingeschreven als bestuurdercommissaris van de Raad van Toezicht van de Friesch-Groningsche Coöperatieve Beetwortelsuikerfabriek. Deze fabriek verwerkte al vanaf 1914 suikerbieten en gold als een van de grootste en modernste in Europa. Nog altijd was de leiding in handen van haar eerste directeur, J.J. van Doormaal, die indertijd het complex zelf had ontworpen. De fabriek was coöperatief, wat wil zeggen dat de bietentelers tezamen een vereniging vormden en eigenaar waren. Namens hen zat Tammens in het bestuur. In 1938 kozen de leden hem tot vicevoorzitter. Op 3 december 1941 werd hij voorzitter en bleef dat anderhalf jaar. Eind september 1942 stapte Tammens uit de Raad van Toezicht, waarschijnlijk omdat zijn andere werkzaamheden hem teveel in beslag namen.³⁶⁹

Eind oktober 1936 stelde de Groninger Maatschappij van Landbouw een commissie in om te onderzoeken hoe cultuurland in handen kon blijven van zelfexploiterende eigenaren. Uit een eerdere commissie traden J.M. Toppinga uit Westeremden en B.E.A Smit uit Bierum toe. Tammens nam op verzoek van de Maatschappij ook zitting. Voorzitter werd de jurist professor I.B. Cohen, die als raadslid een vooraanstaande rol in de stad speelde en daarnaast ook op het gebied van landbouwrecht actief was. Zo was hij drie jaar daarvoor opgetreden als scheidsrechter bij een

staking van bietenrooiers. Het was bijzonder voor Tammens, omdat hij op de landbouwschool was onderwezen uit een door Cohen geschreven boek. De commissie bleef enkele jaren bestaan.³⁷⁰

Namens de Landbouwvereniging Grijpskerk woonde Tammens vergaderingen bij van het hoofdbestuur van de Groninger Maatschappij van Landbouw. Het kwam voor dat deze in de ochtend werden gehouden, waarna hij 's avonds de vergadering van de Landbouwvereniging Grijpskerk bezocht. Daar deed hij dan verslag van wat er die ochtend was besproken.³⁷¹ Tammens probeerde in december 1939 zelf in het hoofdbestuur te worden gekozen. Dat mislukte. Het zittende lid stelde zich herkiesbaar en kreeg 62 van de uitgebrachte 65 stemmen. De overige drie kandidaten kregen elk een stem.³⁷²

Vanaf 1 augustus 1938 vervulde Tammens de functie van commissaris-secretaris bij de NV Spaarbank 'De Vereeniging' te Kommerzijl, waarvan hij ook aandeelhouder was. Hij zou dit blijven tot 4 juli 1942.³⁷³

Op 27 januari 1939 sprak koningin Wilhelmina voor de radio tegen de achtergrond van toenemende oorlogsdreiging over naastenliefde op nationaal niveau en het tegengaan van verdeeldheid. De vorstin riep haar volk op tot eenheid en het dragen van elkanders lasten.³⁷⁴ Het waren woorden die bij veel Nederlanders een gevoelige snaar raakten. Nog diezelfde avond riep Commissaris der Koningin Johannes Linthorst Homan de Groningers op het idee van de koningin verder uit te werken en met plannen te komen. Burgemeester Catharinus Slager van Oldehove nam in zijn gemeente het voortouw en richtte een stichting op met als doel: 'Geestelijke en morele herbewapening, meer liefde voor de medemens, meer waardering voor de denkbeelden van andersdenkenden, meer toenadering.' Hij bezocht zestien personen van alle richtingen en standen die hij bekwaam genoeg achtte om met hem het comité te vormen. Een van hen was Tammens, die waarschijnlijk bekendstond als een warm aanhanger van het Koninklijk Huis. Twee jaren daarvoor had hij namelijk de feestelijkheden rond het huwelijk van Prinses Juliana en Prins Bernhard opgeleust met een welluidende redevoering.³⁷⁵ Tammens was, net als de andere kandidaten, onmiddellijk bereid de post te bekleden en trad ook toe tot het dagelijks bestuur dat uit zes personen bestond.

Bij de oprichtingsvergadering legde Slager uit waar de term 'geestelijke herbewapening' voor stond: 'Herstel van fouten, liefde tot den naaste en sociale gerechtigheid.' Daarna hield Tammens een rede tot de aanwezigen, 'Perspectieven voor de werkloosheidsbestrijding in de gemeente Oldehove'. Hij wees erop dat machines geen werkloosheid veroorzaakten,

maar juist van belang waren om de bodemproductie te vergroten. Het comité had volgens hem de taak om boeren hierover voor te lichten. Andere taken van de stichting waren steun aan gemobiliseerden en het bijstaan van medemensen.³⁷⁶

Het Landbouwhuis

De diverse luxe wagens die op dinsdagmiddag 27 juli 1937 in de omgeving van het Martinikerkhof geparkeerd stonden, wezen de toevallige voorbijganger erop dat een bijzondere gebeurtenis plaatsvond. De opening van het nieuwe Landbouwhuis had vele genodigden, in de praktijk vrijwel iedereen die in de Groningse landbouwwereld iets voorstelde, de tocht naar de stad doen maken. Het Landbouwhuis vormde het hart van de provinciale landbouw en veeteelt. Niet alleen was daar het bureau van de Groninger Maatschappij van Landbouw, een aantal andere gewestelijke organisaties in dezelfde branche hield er eveneens kantoor.³⁷⁷

Voor de meesten van de bijna honderd genodigden was het de eerste gelegenheid om kennis te maken met de nieuwe Commissaris van de Koningin, mr. Linthorst Homan.³⁷⁸ Hij was graag bereid het Martinikerkhof over te steken voor het houden van een openingstoespraak. Linthorst Homan bleek evenwel alleen op 27 juli te kunnen komen, wat ertoe leidde dat de opening een dag was vervroegd.³⁷⁹

In het grootste lokaal van het Landbouwhuis, het nieuwe kantoor van de afdeling landbouwboekhouding van de Groninger Maatschappij van Landbouw, waren tachtig plaatsen beschikbaar voor de genodigden.³⁸⁰ Een van hen was Tammens. Door zijn functie bij het Rechtskundig Bureau voor de Landbouwer was hij – met potlood – aan de lijst toegevoegd. Nu hij tot de genodigden behoorde was hij haast als vanzelf op bestuurlijk niveau weer een trede hoger gekomen. Hij kwam zelfs enkele bekenden tegen.³⁸¹ De tarwe stond er goed bij, was de algemene mening. Er was minder ziekte dan het jaar ervoor. Met het zaaigoed was het een stuk slechter gesteld. De langdurige regen in de winter en het voorjaar had duidelijk de bodemstructuur verpest. Daarentegen stonden de suikerbieten er zeer goed bij, althans op gedraineerd land.³⁸² Het weer stelde op dat moment ook niet veel voor. Zon moest er komen.³⁸³

H.D. Louwes, de voorzitter van de Groninger Maatschappij van Landbouw, stond op en nam het woord. In het deel van de zaal recht voor hem zaten ongeveer dertig toehoorders aan tafeltjes met daarop een vaasje bloemen. Vrijwel allen waren mannen.³⁸⁴ Louwes heette hen welkom en

gaf het woord aan de heer Linthorst Homan. Deze, een nog jonge man met een imposante snor, begon met het aanhalen van de uitspraak van een plattelandsvrouw. Zij wees er tijdens een onlangs gehouden Landdag op, dat in het boerenleven het huis het middelpunt is van de eigen wereld. Het nieuwe Landbouwhuis zou voor de Groningse boeren een schakel vormen tussen de eigen wereld 'en de ruime onafzienbare buitenwereld met al zijn goed en kwaad'.³⁸⁵ Na zijn toespraak verraste Linthorst Homan de directeur van het Landbouwhuis, A.P. Minderhoud, met een koninklijke onderscheiding waarna ook H.D. Louwes nog een toespraak hield. Linthorst Homan raakte die middag de juiste snaar. Hij had uitstekend gedebuteerd, meende het *Groninger Landbouwblad*.³⁸⁶ Ook Tammens kon na die middag terugkijken op een geslaagd debuut. Voor het eerst maakte hij deel uit van het gezelschap belangrijke bestuurders op agrarisch gebied. Als het aan hem lag, dan zou dat niet voor het laatst zijn. Hij was nu 39 jaar en kon nog menig jaar bestuurswerk doen. Aan het einde van de middag namen de aanwezigen deel aan de bezichtiging van het nieuwe onderkomen, dat nog rook naar verf. De volgende dag zouden werklieden weer aan de slag gaan, zodat het hele pand zo snel mogelijk in gebruik kon worden genomen.³⁸⁷

In 1938 wenste Nederland 'niemands volgeling en niemands belager te zijn'.³⁸⁸ Niemands volgeling zijn betekende dat de regering, het vierde kabinet-Colijn, een strikte neutraliteitspolitiek voerde. Wanneer een nieuwe oorlog onverhoopt zou uitbreken, dan wenste de regering zich afzijdig te houden. Tegelijkertijd wilde zij ten opzichte van geen enkel ander land een bedreiging vormen. Op die manier hoopte Den Haag dat een nieuw conflict net als indertijd de Eerste Wereldoorlog buiten de landsgrenzen zou blijven. Toch realiseerden velen zich hoe groot de kans was dat dit niet zou lukken.

Een van degenen die onrustig werd van de internationale politiek was A.P. Minderhoud. In oktober van dat jaar schreef hij een brief aan het hoofd van de Groningse luchtbeschermingsdienst.³⁸⁹ Minderhoud stelde voor de kelder van het Landbouwhuis in te richten als schuilkelder. Zou het daarvoor subsidie kunnen ontvangen? Bijna twee weken later kwam het afwijzende antwoord van de Rijksgebouwendienst. Aangezien er in bestaande rijksgebouwen geen schuilkelders werden ingericht, kwam er geen bijdrage in de kosten.³⁹⁰ Het aanbod van Minderhoud om mede zorg te dragen voor de veiligheid van de stadse bevolking werd daarmee afgewezen. Tegelijkertijd was er allerm minst sprake van ontspanning in de internationale politiek. Precies twee weken later, in de nacht van 9 op

10 november, vond in Duitsland de Kristallnacht plaats. Nazi's gingen zich te buiten aan geweld tegen Joden. Voor fatsoenlijke mensen was dit stuitend, maar zij waren niet in staat om de orgie van geweld te stoppen.³⁹¹ Buitenlandse regeringen waren bezorgd, maar stonden eveneens machteloos.

Een half jaar eerder al, op 11 mei 1938, had een luchtverdedigingsdag aangetoond hoe het vliegtuigen bij een aanval op Nederland zou vergaan. Door gebruik te maken van voldoende eigen vliegtuigen en luchtafweer zou een vijandelijke aanval weliswaar niet geheel onmogelijk worden, maar toch voor een belangrijk deel kunnen worden afgeweerd.³⁹² Ook werden af en toe openbare luchtbeschermingsoefeningen gehouden. Zoals op 27 en 28 maart 1939.

Bewoners van de drie noordelijke provincies werden bij luchtbeschermingsoefeningen samen getraind hoe de dreiging van een luchtaanval het hoofd moest worden geboden. Natuurlijk moesten zij hun huizen, bedrijven en boerderijen verduisteren en brandde de straatverlichting niet. Samenscholingen waren verboden net als het maken van lawaai dat mogelijk door piloten van vijandelijke bommenwerpers zou kunnen worden gehoord. Wie zich hier niet aan hield, hing een strenge straf boven het hoofd. Joelende jeugdigen die in de Herestraat en op de Vismarkt samschoolden, maakten kennis met de wapenstok van de politie. Een recalcitrante Duitser belandde op het hoofdbureau van de gemeentepolitie dat die avond het hart van de organisatie huisvestte, belichaamd door politiemann Philippus Blank en majoor Robertus Lagaaij van de Koninklijke Landmacht.³⁹³ Over het algemeen verliep de oefening naar tevredenheid, al waren er nog diverse verbeterpunten. De meeste burgers begrepen echter dat het belangrijk was om, gezien de oorlogsdreiging, voorbereid te zijn op luchtaanvallen.

Tammens merkte net als veel andere Groningers dat de Duitse luchtmacht steeds actiever werd. Zogenaamd verdwaalde vliegtuigen van de Duitse Luftwaffe vlogen steeds vaker boven de provincie. Soms maakte een van hen een noodlanding, zoals op 15 mei in Warffum en op 20 juni op het bouwland achter Houthandel Nanninga te Middelstum.³⁹⁴ Voor een Duitse piloot in een modern vliegtuig was dat niet meer dan een *Katzensprung* bij het Ruigezand vandaan.

Op 1 september barstte de oorlog die al zo lang dreigde los. Na een door Hitler in scène gezette aanval op het Duitse radiostation te Gleiwitz viel de Duitse Wehrmacht Polen binnen. 'Hitler heeft beslist: geweld tegenover geweld,' kopte het *Nieuwsblad van het Noorden* die vrijdag.³⁹⁵ Ruim

twee weken later trok ook de Sovjet-Unie de grens met Polen over. De Duitse en Russische troepen bezetten elk een deel van het land en lieten elkaar met rust. Groot-Brittannië en Frankrijk verklaarden Duitsland de oorlog.

Aanvankelijk speelde de strijd zich voornamelijk af op Pools grondgebied en op zee. In Nederland mobiliseerde het leger. Veel boerenzonen en knechten kleedden zich in militair uniform en spoedden zich naar hun onderdeel. Net als vijftientig jaar eerder hadden cavalerie en artillerie paarden nodig. Boeren moesten hun dieren op 29 augustus naar de vordering brengen waar zij er tussen de f 500 en f 600 voor kregen.³⁹⁶ In het *Groninger Landbouwblad* adverteerde een drukkerij met rollen verduisteringspapier van tien meter vanaf zestig cent.³⁹⁷ Verder was er vooralsnog weinig te merken van de gevechten elders in Europa. Het was de vraag of Nederland ook nu buiten schot zou blijven of dat Duitsland na zijn noordoostelijke buurland ook haar noordwestelijke zou binnenvallen. Van Nederland hoefde Duitsland immers niets te vrezen. Ook het kabinet De Geer wenste niemands bedreiger te zijn. Helaas. *Es kann der Frömmste nicht im Frieden bleiben, wenn es dem bösen Nachbar nicht gefällt.*³⁹⁸

HOOFDSTUK 4

En de boer, die ploegde voort

§1 Bezoek

Zware dreunen maakten de bevolking van het Westerkwartier in de ochtend van 10 mei 1940 duidelijk dat de oorlog niet langer aan Nederland voorbijging. Op diverse plaatsen in de provincie blies de Koninklijke Landmacht bruggen op om de Duitse opmars te vertragen.³⁹⁹ Om kwart over vijf in de ochtend gingen bovendien sluizen open om landerijen te inunderen. In een ideale situatie zou het water de Friese Merenlinie onder water zetten, waar sterke Nederlandse eenheden de Duitse troepen vervolgens tegenhielden. De praktijk was anders. Militaire versterking van de linie was uitgebleven en de waterstand was veel te laag voor effectieve inundaties.⁴⁰⁰ Wel liep de Nieuwe Ruigezandster Polder onder water. Dat was niet de bedoeling, maar Tammens kon het water vanuit de Oude Ruigezandster Polder zien stromen aan de overzijde van de Munnekezijslterried.⁴⁰¹

De berichten op Tammens' radio bevestigden wat hij al begreep: het Duitse leger trok de grens over. De Nederlandse regering liet een vlammen protest uitzenden dat erop neerkwam dat kabinet en koningin het schenden van de neutraliteit scherp veroordeelden. Bij veel boeren was de bewondering die ze vanwege de behandeling van hun stand voor de Duitse regering koesterden in een keer verdwenen.⁴⁰²

De dag verliep in een vreemde roes van angst en nieuwsgierigheid. Boeren en arbeiders die ondanks alles aan het werk waren gegaan, keken op bij elk ongewoon geluid. Zij wisten al snel dat het Nederlandse leger zich terugtrok, want door de smalle hoofdstraat van Grijskerk reden militaire voertuigen, personenwagens en autobussen met soldaten.⁴⁰³ Het *Nieuwsblad van het Noorden* kwam die dag 'gewoon' uit, maar bereikte

vrijwel alleen abonnees in de stad Groningen en Haren.⁴⁰⁴ Tammens moest het doen zonder de editie met het laatste weerbericht dat in een periode van vijf jaar zou worden verspreid.

In Ruigezand kreeg Tammens die 10e mei nog geen Duitse troepen te zien. Deze bereikten de stad Groningen niet eerder dan om kwart over zes in de middag. Pas op zaterdagochtend trokken zij verder de provincie in.⁴⁰⁵ Grote colonnes militaire voertuigen reden in de richting van de Afsluitdijk. Voordat de Duitse troepen deze bereikten, stuitten zij nog op de Wonsstelling, door de Nederlandse soldaten 'Wee ons' genoemd. De verdedigers die zichzelf 'Het Dodenbataljon' hadden gedoopt, boden zo lang mogelijk weerstand. Daartoe was een aantal zwakke kazematten opgeworpen, waaronder 'De Wanhoop'.⁴⁰⁶ De soldaten dienden vanuit aarden veldversterkingen die vanwege de hoge grondwaterstand geheel boven het maaiveld uitstaken, de vijand zo lang mogelijk op te houden. Vanwege de gelijkenis noemden de verdedigers het molshopen.⁴⁰⁷ Nadat het verzet van de Wonsstelling was gebroken, rukten de Duitse troepen op naar de stelling Kornwerderzand die de Afsluitdijk beschermde.⁴⁰⁸ Hier stopte de opmars. Er werd zwaar gevochten, onder meer met inzet van de Luftwaffe. Vliegtuigen die boven het Ruigezand te zien waren, waren louter Duitse toestellen.

Tammens hoorde op zijn radio hoe de positie van het Nederlandse leger voortdurend verslechterde. Het hart van Rotterdam viel ten prooi aan een zwaar bombardement. Een oproep om voedsel, beddengoed en kleding naar de getroffen plaats te sturen, bereikte via de ether de luis-teraars in het land.⁴⁰⁹ De Nederlandse regering en de koninklijke familie ontliepen gevangenneming door over te steken naar Groot-Britannië. Nadat voor Utrecht eenzelfde lot dreigde als voor Rotterdam, tekende de Opperbevelhebber Land- en Zeestrijdkrachten Generaal H.G. Winkelman op 15 mei in het Zuid-Hollandse Rijsoord de capitulatie. Pas daarna kon het Duitse leger de Afsluitdijk overtrekken. Het *Nieuwsblad van het Noorden* was alle oorlogsdagen blijven verschijnen, behalve natuurlijk op 12 mei, want dat was een zondag. De lezers spelden de kranten.

Nog voordat de capitulatie een feit was, kreeg Tammens bezoek van een goede bekende. Graanmagnaat Alfred Toepfer bekleedde nu de rang van *Leutnant* in het Duitse leger en bezocht namens *Abteilung 11* van de *Abwehr*, de Duitse contraspionage, het veroverde gebied. Inmiddels had hij Nederlands geleerd en mede daardoor was hem opgedragen de stemming onder de Nederlanders te onderzoeken.⁴¹⁰ Toepfer had volledige reisvrijheid en kon derhalve ook privébezoeken afleggen. Zo bezocht hij

de schrijver Antoon Coolen, die hij een door hemzelf ingestelde prijs wilde toekennen.⁴¹¹ Ook deed Toepfer samen met nog drie of vier andere officieren het Ruigezand aan, waar Tammens hen op zijn boerderij ontving.⁴¹² Kort nadat de strijd was gestaakt, ging Toepfer naar Mussert op wie hij een betrouwbare indruk maakte. Mussert leende Toepfer daarom met een gerust hart de automobiel van een vooraanstaand lid van de beweging en stelde daarbij zijn persoonlijke chauffeur ter beschikking. De auto werd pas drieënhalf jaar later in deplorabele staat in de buurt van Parijs teruggevonden.⁴¹³ Misschien hoorde Mussert van Toepfer toen ook voor het eerst de naam Tammens. In elk geval was Tammens vanaf dat moment nog maar één handdruk verwijderd van de leider der NSB.

Na de inname van de stad Groningen door Duitse troepen liet burgemeester Cort van der Linden een aantal bekendmakingen in de Groningse dagbladen plaatsen. 'De Burgemeester der gemeente Groningen gelast de bevolking zich te onthouden van elke daad van geweld of tegenweer,' was gezien de vette opmaak de belangrijkste.⁴¹⁴ In de meidagen van 1940 was het in zijn ogen ongewenst dat burgers verzet zouden plegen tegen de Duitse militairen en daarbij riskeerden dat deze represaillemaatregelen namen. Het is goed voor te stellen dat Cort van der Linden bij het doen van zijn oproep dacht aan de Eerste Wereldoorlog. Nederlandse kranten berichtten indertijd uitvoerig over de wreedheden die het Duitse leger bij de inval in België beging.⁴¹⁵

Op de dag dat het Nederlandse leger capituleerde, 15 mei 1940, riep Cort van der Linden op het Hereplein tegen de Stadjsers dat ze niet moesten wanhopen. 'Nederland en Groningen zullen niet verloren gaan,' verzekerde hij hen.⁴¹⁶ Dit was het uiterste dat een burgemeester op dat moment kon doen en het is onwaarschijnlijk dat collega's van andere gemeenten wel opriepen tot verzet. Het was op dat moment vooral zaak de overweldigende niet te prikkelen.

Op 18 mei kwam het *Groninger Landbouwblad* uit met een redactioneel hoofdartikel van H.D. Louwes op de voorpagina. Onder de kop 'En de boer, die ploegde voort' verwees de voorzitter van de Groninger Maatschappij van Landbouw naar de ballade van J.W.F. Werumeus Buning om aan te geven dat de boeren gewoon verder dienden te gaan met het werk dat gedaan moest worden.⁴¹⁷ De inval had geen consequenties voor de bedrijfsvoering. 1940 was zelfs een goed jaar voor de landbouwbedrijven in het noordelijk Westerkwartier. De brutowinst over het boekjaar 1939-1940 was aanmerkelijk hoger dan die van het jaar ervoor.⁴¹⁸ Wel zorgde het vorderen van paarden door de Duitsers bij sommige

boeren voor problemen, want het werk op het land ging tenslotte gewoon door.⁴¹⁹

In het *Groninger Landbouwblad* kreeg Tammens advertenties van verzekeringsmaatschappijen onder ogen, die boeren probeerden over te halen om zich te verzekeren tegen oorlogsschade.⁴²⁰ Wie sloot nu zoiets nog af? De strijd was immers al achter de rug en de Duitse overwinning zo volkomen dat er geen oorlogsschade meer te verwachten was. De premie was daarmee weggegooid geld. Dan had de aanleg van de provinciale waterleiding meer nut. Dat was makkelijk voor het eigen drinkwater, voor het vee en zelfs voor bluswater.⁴²¹ Wel was het zonde dat ook in 1940 weer aardappelen tot veevoer moesten worden verwerkt. Er was nog veel over van de oogst van 1939 en de rootijd kwam er al weer aan. Als Duitsland nu maar wat meer zou afnemen dan was er geen probleem, maar in het Derde Rijk hadden ze ook voedsel in overvloed.⁴²²

Het eerste jaar van de bezetting gedroeg de bezetter zich ogenschijnlijk fatsoenlijk, om Nederlanders te winnen voor het nationaalsocialisme.⁴²³ Daarbij hoorde dat in juli de Nederlandse kranten veel aandacht besteedden aan een rede van Rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart tot Duitse partijgenoten. Hitlers zetbaas verzekerde dat de Duitsers 'niet in dit land gekomen zijn om het Nederlandsche volkskarakter te onderdrukken of het onze wereldbeschouwing op te dringen'.⁴²⁴ De heersende opvatting onder een groot deel van de bevolking was mede hierdoor dat men zich diende te gedragen als een 'good loser'.⁴²⁵ Wie verloren had, moest tegen zijn verlies kunnen. Dat klonk ook door in een toespraak van H.D. Louwes. Het was de plicht loyaal met de Nederlandse autoriteiten samen te werken, die functioneerden in overeenstemming met Duitse gezagsdragers. Daarbij moest de bevolking de 'nationale fierheid' evenwel niet uit het oog verliezen.⁴²⁶ Anderen vonden dat een dergelijke houding beter paste bij een spelletje ganzenbord dan bij een oorlog. Een Nederlandse escadrillecommandant omschreef deze misplaatste sportiviteit als de houding van een kerel die tegen de grond is geslagen en zijn aanrander nu lief glimlachend bedankt voor de hulp bij het opstaan.⁴²⁷ Hij was een uitzondering. De meeste mensen vonden het onverstandig zich te verzetten en spraken van 'onverantwoordelijk gedoe van enkele jonge heethoofden'. Het was beter te berusten.⁴²⁸

De Nederlandse bevolking was door de snelle nederlaag overdonderd en haar stemming onzeker en verward. Veel mensen hadden het idee dat de oorlog voorbij was en de wapenen definitief waren neergelegd.⁴²⁹ Nadat ook Frankrijk door Duitsland was verslagen, leek de toekomst van

het Europese continent voor lange tijd vast te liggen. De te verwachten toekomstige gerichtheid van Nederland op het Derde Rijk kwam niet voort uit enige politieke voorkeur maar uit vastliggende feiten, verklaarde oud-minister-president Hendrik Colijn zelfs.⁴³⁰ Toch was er ook al aan het begin van de bezetting sprake van spanningen. Zo leidde de Duitse aanmoediging richting Nederlandse nationaalsocialisten om zich nadrukkelijk te manifesteren tot straatrellen.⁴³¹ De meeste mensen probeerden echter hun leven van voor de meidagen weer op te pakken. Ze hadden wel een hekel aan de bezetter, maar waren te bang om iets tegen de Duitsers te ondernemen.⁴³²

Op 17 juni 1940 opende burgemeester Cort van der Linden de eerste vergadering van de gemeenteraad in bezettingstijd en begon de raadsvergadering met de herdenking van de soldaten die in de strijd waren gevallen. Zij werden als eersten ingeschreven in het Gulden Boek van de stad Groningen. 'Diep verknocht aan mijn volk, mijn land en mijn Koningin en overtuigd van de rechtvaardigheid van de zaak waarvoor wij streiden,' zo verklaarde hij te zijn. Toch bracht Cort van der Linden ook een laatste groet aan de gesneuvelden van de Duitse Wehrmacht. Hij was dankbaar dat de stad voor verwoesting gespaard was gebleven. Daarna beschreef hij aan de raad hoe er in de oorlogsdagen dagelijks overleg was tussen de leden van het college, dat op zijn beurt weer voortdurend in contact stond met de Commissaris der Koningin, de heer Linthorst Homan.⁴³³

De Groningse burgervader was op dat moment in afwachting van zijn herbenoeming. Onder het bestuur van het kabinet De Geer zou dat een hamerstuk zijn geweest, maar sinds de capitulatie lagen de zaken anders. Hitlers zetbaas Rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart liet weten zich nog nader te willen beraden.⁴³⁴ Dat betekende dat Cort van der Linden niet zeker was van zijn positie en zodra de bezetter daar aanleiding toe zag kon vertrekken.⁴³⁵

Cort van der Linden bracht in de praktijk wat de uitdrukking 'burgemeester in oorlogstijd' behelsde: het schoorvoetend meewerken met de bezetter om erger te voorkomen. Erger, dat was in dit geval het plaats moeten maken voor een nationaalsocialist. Vanaf het begin van 1941 stond hij in contact met zijn ambtsgenoten G.A.W. ter Pelkwijk van Utrecht en J.E. baron de Vos van Steenwijk van Haarlem. Door te overleggen konden zij ten opzichte van de bezetter dezelfde standpunten innemen.⁴³⁶ Cort van der Linden kon echter niet voorkomen dat zijn invloed op de gang van zaken in zijn gemeente en de relatie met de Stadters al in het eerste oorlogsjaar verslechterde.⁴³⁷

De Groningse gemeenteraad kwam op 5 augustus 1941 voor het laatst bijeen. In een korte zitting stonden slechts twee punten op de agenda: een hypothecaire lening ten behoeve van woningbouw en het overplaatsen van een onderwijzer. Daarna sloot Cort van der Linden de zitting en deelde mee dat de datum van de volgende bijeenkomst nog bekend zou worden gemaakt.⁴³⁸ De eerstkomende vier jaren zou het er niet meer van komen. Seyss-Inquart schafte de democratie op provinciaal en lokaal niveau af en bepaalde dat burgemeesters voortaan de eenhoofdige leiding van hun gemeente hadden. Wethouders bleven wel in functie, maar fungeerden slechts als hulpjes van de burgemeester.⁴³⁹ Daarmee was het karakter van het binnenlands bestuur ingrijpend veranderd.⁴⁴⁰ Enkele maanden later verloor Cort van der Linden ook de zeggenschap over de politie. De korpsen van de zes grootste Nederlandse gemeenten werden vanaf 1 januari 1942 staatspolitie met aan het hoofd een politiepresident.⁴⁴¹ Burgemeesters behielden niet veel meer dan een scherf van hun oorspronkelijke bevoegdheid. Voortaan was het de politiepresident die in gezag boven hen stond.⁴⁴²

In juli 1940 had Nederland kennisgemaakt met een nieuwe politieke stroming: de Nederlandse Unie. Velen meldden zich aan als lid, maar Tammens was daar niet bij. De Unie had niet het felle anticommunisme van de NSB, wat voor Tammens juist aantrekkelijk was aan het nationaalsocialisme. Daarbij was Tammens al vanaf zijn bezoek aan Toepfer een *fellow traveller* van het Derde rijk. Hij bewoog zich in Duitse richting, terwijl de aanhang van de Nederlandse Unie, sterker dan haar drie leiders, anti-Duits was. Tammens voelde zich daardoor meer thuis bij de pro-Duitse NSB dan tussen de anti-Duitse aanhang van de Nederlandse Unie. Al was gekeken naar de landbouwpolitiek van Unie en NSB het verschil tussen beide bewegingen niet zo groot, Tammens had de verkeerde wissel al voordien genomen en stoomde op in Duitse richting. Het verwijderde hem tegelijkertijd van zijn broer Peterus Jan.⁴⁴³

§2 Van Productieslag 1941 tot breekpunt Barbarossa

‘Voordat onze werkzaamheden een aanvang nemen, stel ik er prijs op een enkel woord ter inleiding te zeggen.’ Tammens, de voorzitter van de gewestelijke commissie voor het district Groningen van de Commissie Posthuma, sprak de leden van zijn subcommissie toe. Daar zaten ze, A.W. Biewenga Wzn. uit Garsthuizen namens de Christelijke Land- en Tuin-

dersbond, J.H. Zijlma, de provinciale boerenleider van Groningen namens het Nederlands Agrarisch Front en H.D. Louwes, de voorzitter van de Groninger Maatschappij van Landbouw. Het was 21 april 1941 en zojuist waren ze samen met zestien leden van andere gewestelijke commissies in het Zwolse Hotel Gijtenbeek toegesproken door Folkert Posthuma, de voorzitter van de landelijke commissie Posthuma. Nu was het moment daar waarop Tammens zijn zorgvuldig voorbereide toespraak kon houden tot de drie aanwezige leden van zijn subcommissie. Het was vooral de afwachtende houding van vele Groningse boeren, een houding die funestte gevolgen kon hebben voor de eerste plaats die het gewest in het land innam, die Tammens het voorzitterschap hadden doen aanvaarden, zo zei hij.

Nadat hij de eerste driehonderd woorden van het dicht op elkaar getypte blad dundrukpapier had voorgelezen, sprak hij een persoonlijk woord tot elk van de leden van zijn commissie. Hij begon te zeggen hoe hij de afwezigheid van de voorzitter van de R.K. Boeren- en Tuindersbond betreurde. Daarna richtte hij zich tot Biewenga. Tammens verklaarde dat indien Biewenga's lidmaatschap van de commissie hem moeilijkheden zou opleveren met de Christelijke boeren en tuinders, hij vast wel de kracht zou hebben om dat te boven te komen. Tot Zijlma sprak Tammens korter, want de nationaalsocialist hoefde niet te vrezen voor een morren- de achterban. Enkele beleefde zinnen waren voldoende.

Vervolgens richtte Tammens zich tot H.D. Louwes. De mannen kenden elkaar al een kwart eeuw. Het gezicht met de bril en de kort geschoren snor was Tammens zo bekend dat hij het wel uit het hoofd kon tekenen. Vaak hadden zij samen in commissies gezeten, maar een situatie als deze, met Tammens als voorzitter en Louwes als lid was nieuw. 'U, mijnheer Louwes, vertegenwoordigt als voorzitter der Groninger Maatschappij van Landbouw de grootste en hechtste landbouworganisatie in ons gewest.' Tammens was blij met de aanwezigheid van Louwes, aangezien deze ook in de Centrale Commissie zat. Hij voegde eraan toe dat het hem bekend was dat 'uwe organisatie niet voor deze wijzen van samenbundeling heeft gevoeld'. De club waarvan Tammens zelf ook al jarenlang lid was, was nu dus 'uwe organisatie' geworden.⁴⁴⁴ Mogelijk vond hij dat hij als voorzitter van de gewestelijke commissie enige afstand diende te bewaren. Met de wens dat de instelling van 'Productieslag 1941', het maximaliseren van de Nederlandse opbrengst aan landbouwproducten, een zegen voor het gewest en voor het volk zou worden, besloot Tammens de eerste vergadering.

De in Leeuwarden geboren Folkert Posthuma was een ervaren bestuurder. Niet alleen bekleedde hij gedurende de Eerste Wereldoorlog de moeilijke post van minister van Landbouw, Nijverheid en Handel in het kabinet van P.W.A. Cort van der Linden, nadien vervulde hij nog vele bestuursfuncties in binnen- en buitenland.⁴⁴⁵ Posthuma was landbouwkundige en in de jaren dertig geboeid geraakt door de manier waarop de nationaalsocialisten omgingen met de boeren. Naar hem werd de organisatie van 'Productieslag 1941' doorgaans aangeduid als 'de commissie Posthuma'. Er was een landelijke commissie met daaronder een provinciale laag en daar weer onder gewestelijke commissies.

De ervaren bestuurder H.D. Louwes zat met gemengde gevoelens in de landelijke en de provinciale commissie. Hij erkende hoe belangrijk het gestelde doel was. De commissie Posthuma moest eraan bijdragen dat het Nederlandse grondgebied een optimale hoeveelheid voedsel voortbracht. 'Nederland voedt zichzelf,' was daarbij haar motto.⁴⁴⁶ Tegelijkertijd moest Louwes niets hebben van het nationaalsocialistische leidersprincipe dat de organisatie hanteerde.⁴⁴⁷ Toen hij er eens iets van zei, antwoordde Posthuma dat een nieuwe marsroute gegaan werd. Louwes repliceerde dat 'de boeren deze weg niet willen bewandelen'.⁴⁴⁸

Tammens had minder moeite dan Louwes met de 'nieuwe orde'. Dat hij de nationaalsocialistische landbouwpolitiek goedkeurde was geen geheim. Twee maanden eerder al had hij, in zijn functie van hoofd van de Groningse afdeling van Volk en Bodem, zelf de installatie van Zijlma tot provinciaal boerenleider voorgezeten.⁴⁴⁹ Ongetwijfeld was het zijn politieke standpunt dat hem de positie van voorzitter van de gewestelijke commissie bezorgde. Dergelijke posten gingen vooral naar leden van de NSB of naar meelopers, zoals Tammens op dat moment was.

Op 25 februari 1941 brak in een aantal plaatsen in het midden en westen van het land de Februaristaking uit. In de loop van het eerste bezettingsjaar was het ware gezicht van het nationaalsocialisme voor velen duidelijk geworden. Daarbij versterkte de straatterreur van de NSB de afkeer van de Nederlandse handlangers van de bezetter.⁴⁵⁰ De groeiende verontwaardiging kwam tot uitbarsting na steeds verder gaande maatregelen om de Joodse bevolkingsgroep van de andere Nederlanders te isoleren.⁴⁵¹ De bezetter was verrast, maar reageerde meedogenloos om de staking te breken. Het karakter van de bezetting verhardde.

Begin maart verscheen een verslag van de rechtszaak tegen de opgerolde verzetsgroep 'De Geuzen' breed uitgemeten in de door de nationaalsocialisten gecontroleerde kranten. Het verloop van het proces maakte

duidelijk dat de bezetter geen enkel verzet duldde. De aanklager eiste draconische straffen en de rechter legde een groot aantal zware straffen op, waaronder achttien doodvonnissen.⁴⁵² Op 13 maart 1941 vond als afschrikwekkend voorbeeld de eerste massa-executie plaats.⁴⁵³ Vijftien leden van verzetsgroep De Geuzen en drie februaristakers werden om vijf uur in de middag naar de Waalsdorpervlakte gebracht. 'Wij waren achttien in getal, geen zal den avond zien,' dichtte Jan Campert nadat hij van de doodvonnissen hoorde.⁴⁵⁴

Na het voltrekken van de eerste doodvonnissen tegen Nederlandse illegalen laaide de afkeer van het nationaalsocialistische bestuur bij velen op tot een vuur van haat. Zo niet bij Tammens. In het eerste halfjaar van 1941 schoof hij juist verder op in Duitse richting.

De verharding in het Duitse optreden leidde tot acties en protesten waarop de bezetter vervolgens weer keihard reageerde. Daarmee veranderde het Duitse beleid. Het verleiden van Nederlanders om zich bij de nieuwe orde aan te sluiten, was voortaan ondergeschikt aan het halen van de grotere oorlogsdoelen, als een zo groot mogelijke productie en stabiliteit in het bezette gebied.⁴⁵⁵

Op zondag 22 juni 1941 vielen drie miljoen Duitse soldaten verdeeld over drie legergroepen over een front van 2900 kilometer de Sovjet-Unie binnen. Operatie Barbarossa was begonnen. De invasie verliep volgens de eerste weermachtberichten naar wens.⁴⁵⁶ Een dag later opende het *Nieuwsblad van het Noorden* met een kop over de hele breedte: 'Van de Noordelijke IJszee tot de Zwarte Zee. Duitschland, Italië, Roemenië en Finland in oorlog met Sovjet-Rusland. "De Sovjet-regeering heeft de verdragen en overeenkomsten met Duitschland verraden en gebroken."' De krant plaatste bij het bericht een foto van het moment waarop de Duitse minister van Buitenlandse zaken Joachim von Ribbentrop een persverklaring voorlas. Foto's van het front waren er niet en bioscoopbeelden lieten nog weken op zich wachten, maar het beeld dat de berichten opriep was duidelijk. Overwinnende Duitse legers trokken door eindeloze vlaktes en armoedige dorpjes, waarbij zij en passant de bolsjewieken onder de voet liepen.

Het is eenvoudig voor te stellen dat Tammens aan zijn radiotoestel gekluisterd zat. Eindelijk kregen de vermaledijde communisten ervan langs! Dit was hetgeen waar hij al zo lang op had gehoopt. Al jarenlang wantrouwde hij alles wat communistisch was en verafschuwde hij de Sovjet-Unie. Wanneer Stalin meer landen in zijn macht zou krijgen, dan was dat een ramp voor de boerenstand en zou het vele mensen het leven kosten. Hij had daarom opgelucht gezien hoe Hitler Duitsland weer sterk

had weten te maken. Dat moest het rode gevaar wel tegen kunnen houden, maar in 1939 tastte het voor hem onbegrijpelijke Duits-Russische niet-aanvalsverdrag het vertrouwen van Tammens aan. Veel mensen konden net als hij niet begrijpen dat Hitler, die toch niets van de communisten moest hebben, zich inliet met Stalin. Nu Duitsland evenwel de Sovjet-Unie aanviel, raakte Tammens ervan overtuigd dat het nationaalsocialisme de juiste richting was. Anderen in zijn nabijheid hadden hem daar al eerder van proberen te overtuigen. Zo was streekgenoot S.H.L. Woldringh al jarenlang een enthousiast lid van de NSB.⁴⁵⁷ Dat gold ook voor J.P. en Pieter Dijkhuis, die via zijn grootmoeder aan Tammens verwant waren.⁴⁵⁸ Bovendien was een oude vriend, de Groningse bakkerszoon Albert Backer, op dat moment zelfs al geïnstalleerd als commissaris van de provincie Noord-Holland.⁴⁵⁹ Tammens had tot dan toe de stap niet gezet. Niet iedereen kwam tenslotte, om met Mussert te spreken, op hetzelfde tijdstip tot het nationaalsocialisme.⁴⁶⁰

In juli 1941 meldde Tammens zich aan als lid van de NSB en ontving het stamboeknummer 158162. Hij hoorde vanaf nu helemaal bij de nationaalsocialisten en gaf zijn kinderen Jettie en Fokko op als lid van de Jeugd-storm.⁴⁶¹ Naar eigen zeggen had hij er minstens vier jaar over gedacht de stap te zetten. De kiem was gelegd door de landbouwcrisis, maar Operatie Barbarossa gaf de doorslag.⁴⁶² Het was een veilig moment om kleur te bekennen voor mensen met sympathie voor de Duitsers, want de legers van Hitler waren aan de winnende hand. Anderen bewonderden juist de tot dan toe verafschuwde communisten, die nu immers aan de geallieerde kant stonden. De meeste Nederlanders deelden over de strijd tussen communisten en nationaalsocialisten evenwel de mening: 'Laten zij elkaar daar in Rusland maar gerust doodslaan!'⁴⁶³

De nationaalsocialisten lieten niet na te benadrukken dat de oorlog voor hen naar wens verliep. Op meerdere plaatsen in de stad, zoals aan het Scholtenhuis en aan de Korenbeurs, hingen spandoeken met de leus: V = Victorie, want Duitsland wint voor Europa op alle fronten. Leden van de NSB trokken met een sjabloon rond en verfden soortgelijke teksten op straten en gebouwen.⁴⁶⁴ Het was de zogenoemde V-actie, door de Geallieerden begonnen in juli 1941 en door de Duitsers overgenomen.

Ook op het Groningse platteland maakte de oorlog steeds nadrukkelijker deel uit van het dagelijks leven, mede door de strijd in de lucht. Tammens hoorde in zijn boerderij meer en meer Britse bommenwerpers overkomen op weg naar doelen in Noord-Duitsland. Luchtgevechten woedden boven Groningen en er waren al verschillende vliegtuigen

Scholtenhuis met spandoek. (Collectie Groninger Archieven 1785_15502)

neergeschoten. Bommen van belaagde toestellen of delen van machines kwamen neer op boerderijen en zetten deze in brand. Veel Groningse boeren hielden 's nachts de wacht en stonden klaar om te kunnen ingrijpen.⁴⁶⁵

§3 Stamboeknummer 158162

Duizenden mensen zagen de installatie van Christiaan Frederik Staargaard als nieuwe commissaris der provincie Groningen, al was slechts een klein deel van hen op 7 februari 1942 aanwezig bij de plechtigheid. Dat toch zo velen ooggetuige waren van Staargaards aanstelling, had een bijzondere oorzaak: het bioscoopjournaal van Tobis Hollandsch Nieuws opende ruim een maand later een bulletin met dit onderwerp.⁴⁶⁶ De voormalige Nederlands-Indische ambtenaar Staargaard volgde Linthorst Homan op. Deze, een van de drie leiders van de Nederlandse Unie, was een half jaar daarvoor eervol, maar wel ongevraagd en op staande voet, ontslagen. Daarna vervulde landbouwer Edzo Hommo Ebels de post tijdelijk.⁴⁶⁷ De benoeming van een NSB'er maakte de bevolking er eens te

meer op attent dat de Beweging erop uit was de macht in het land in handen te nemen.⁴⁶⁸

Staargaard was in 1885 geboren in de Javaanse havenstad Soerabaja als zoon van een regeringsambtenaar. Net als zijn vader maakte hij carrière in het bestuur van de kolonie en de laatste vier jaar van zijn loopbaan was hij regeringscommissaris voor de bestuurshervorming van Nederlands-Indië. Na zijn pensionering op 47-jarige leeftijd verliet hij de tropen. Hij vestigde zich in Laren, samen met zijn tweede echtgenote Maria Geertruida Keijzer. Nadat zijn eerste vrouw was overleden, trouwde hij deze Groningse tandarts op 11 november 1914 in het stadhuis aan de Grote Markt.⁴⁶⁹

Enkele weken na de aanstelling van Staargaard bood gedeputeerde Nico Bolkestein schriftelijk zijn ontslag aan. Hij paste ervoor de nieuwe commissaris, wiens politieke inzichten zo verschilden van de zijne, te helpen. 'Ik wil er echter op wijzen (...) dat niet alleen onze politieke denkbeelden zeer ver uiteenlopen maar dat onze geheele levensbeschouwing zeer verschillend is. Om nu desondanks een geregeld, uiterlijk normaal contact met u te onderhouden zou mij zeer zwaar vallen,' schreef hij.⁴⁷⁰ Het aftreden van de vooroorlogse gedeputeerde versnelde hooguit het invoeren van de nieuwe orde op het provinciehuis. Staargaard wenste daarbij twee assistenten die hem continu terzijde stonden, aangevuld met nog eens zes assistenten in deeltijd. Hij kreeg slechts toestemming voor het aanstellen van twee assistenten: de jurist mr. H.T. Meijering en Tammens. Vanaf 3 juni 1942 was hij bestuursraad, zoals de functie heette.⁴⁷¹ Daarmee werd tenminste aan de dringendste behoefte voldaan, merkte de commissaris zuur op.⁴⁷² Pas in september mocht Staargaard nog twee bestuursraden en twee raadgevers voor bijzondere aangelegenheden aanstellen.⁴⁷³ Eindelijk had de commissaris zijn ploeg compleet en kon hij de taken verdelen. Staargaard behield de eindverantwoordelijkheid en overlegde vaak op maandag met zijn assistenten hoe ze het werk uit moesten voeren.⁴⁷⁴

Tammens was op het moment dat hij bestuursraad werd nog geen jaar NSB-lid. Daardoor was zijn stamboeknummer zelfs nog hoger dan dat van de 'meikevers', zoals de NSB'ers van voor 10 mei 1940 de nieuwe leden van kort na de capitulatie schamper noemden. Geestverwanten die ook na het begin van de bezetting nog aarzelden kregen de schimpnaam 'afwachters'.⁴⁷⁵ De oudgedienden waren ondergebracht in de zogeheten eerste ban, wat als eervol diende te worden beschouwd.⁴⁷⁶ Dat betekende nog niet dat laatkomers geen kans hadden carrière te maken. De Beweging

herkende Tammens' kwaliteiten en bovendien was hij als boer een representant van een belangrijke groep Groningers. Hij was vanwege zijn achtergrond bij het Rechtskundig Bureau vrijwel onmiddellijk benoemd tot raadsman in agrarische zaken van de NSB.⁴⁷⁷ Hij hield zich bezig met alle vraagstukken die betrekking hadden op landbouw en voedselvoorziening. Ook was hij verantwoordelijk voor het promoten van de Beweging onder de boeren.⁴⁷⁸ Dat hij op 19 juni 1942 als bestuursraad een door directeur-generaal van de voedselvoorziening Stephanus Louwe Louwes georganiseerde vergadering over de brandstof en voedselvoorziening voorzat, geeft aan dat Staargaard hem al kort na zijn aantreden belangrijke opdrachten gaf.⁴⁷⁹

Tammens hield zich in zijn nieuwe functie vooral bezig met de energievoorziening, de vissershaven van Zoutkamp, de waterschappen en waterstaat.⁴⁸⁰ Bovendien bracht het ambt van bestuursraad nevenfuncties met zich mee. Zo werd Tammens tegelijk met Sijbrandus Johannes Fockema Andreae, de griffier van de provincie Groningen, lid van het bestuur van de Noordelijke Economisch-Technologische Organisatie voor Groningen en Drenthe (N.E.T.O.). De oprichting van deze organisatie was een reactie geweest van de beide provinciale overheden op de crisis van de jaren dertig. Zij was betrokken bij het ontwikkelen van nieuwe producten en het vernieuwen van productieprocessen. N.E.T.O. stimuleerde het onderzoek naar de winning van eiwitten uit het vruchtwater van aardappelen. De organisatie onderzocht verder of wagenmakers, nu de verkoop van boerenwagens terugliep, voortaan tuinmeubelen konden produceren.⁴⁸¹

Ook was Tammens president-commissaris van de NV Maatschappij tot Aanleg en Exploitatie van Laagspanningsnetten, de dienst die de elektriciteit aan de consument leverde.⁴⁸² Het bestuursraadschap lag hem goed en Staargaard was dan ook bijzonder tevreden. Tammens, zo meende Staargaard, 'heeft bijzondere bestuurscapaciteiten, (...) begrijpt spoedig de portee van een zaak en heeft slag met verschillende mensen om te gaan. Een geboren magistraat.'⁴⁸³ De commissaris der provincie hield zijn waardering niet voor zich, maar bracht ook de *Beauftragte des Reichskommissars für die besetzten Niederländischen Gebiete für die Provinz Groningen* op de hoogte.

Seyss-Inquart had in juni 1940 de uit het Oost-Friese Aurich afkomstige Hermann Conring tot *Beauftragte* benoemd. Zijn taak was het zich voortdurend met de gang van zaken op allerlei terrein te bemoeien. Zo was zijn goedkeuring nodig voor bestuurlijke benoemingen, daarom ging van alle belangrijke besluiten een afschrift naar zijn bureau. Om de

‘Groninger boerenstand en zijn werk beter te leren kennen’ bezocht Herr Doktor Conring begin december 1940 ook de algemene vergadering van de Groninger Maatschappij van Landbouw.⁴⁸⁴ Ook woonde hij de kameradschapsbijeenkomsten voor Groningse burgemeesters bij. Daarbij zat Staargaard aan het hoofd van de tafel met Conring aan zijn ene zijde en bestuursraad Tammens aan de andere.⁴⁸⁵ Conring beschikte voor zijn organisatie over het Huis Panser, dat aan de Grote Markt naast het Scholtenhuis stond. Het bureau van Conring zelf stond in dat Scholtenhuis.⁴⁸⁶ Het is daarom ondenkbaar dat hij niet op de hoogte was van alle misstanden en gruwelijkheden die daar plaatsvonden.⁴⁸⁷

Na oprichting van de Landstand werd Tammens hoofd van de afdeling Voortbrenging voor de Provincie Groningen en leider van de afdeling Studiebedrijven en Bedrijfsvoorlichting voor heel Nederland.⁴⁸⁸ De Landstand probeerde als instelling op nationaalsocialistische leest toezicht uit te oefenen op de voedselproductie en de boeren zelf en de voedselvoorziening te reguleren.⁴⁸⁹ Alle tot dan toe functionerende regionale en lokale organisaties op agrarisch gebied gingen op in de Landstand. De Landstand nam ook alle werkzaamheden van de Commissie Posthuma over. Vanwege alle werkzaamheden trad Tammens op 3 juli af als secretaris-penningmeester van het Rechtskundig Bureau voor de Landbouwer. Voorzitter E.H. Ebels sprak warme woorden en verklaarde verheugd te zijn dat Tammens wel bestuurslid bleef, zodat de vereniging kon blijven profiteren van diens kennis en werkkraft.⁴⁹⁰

Op 29 juli verving Tammens Staargaard bij twee vergaderingen die beide op die dag in 's-Gravenhage werden gehouden. Op de tweede, voorgezeten door *Generalkommissar* dr. Hans Fischböck, stonden voedselvoorziening, brandstofvoorziening en zwarte handel centraal. Fischböck stelde met nadruk dat de behandeling van het Nederlandse volk gelijk was aan die van het Duitse, ofschoon de slechte geestesgesteldheid van de Nederlanders dit wel bemoeilijkte.⁴⁹¹ Tammens zal bij het bespreken van de brandstofvoorziening nog wel even hebben gedacht aan zijn eigen verzoek om meer brandstof, dat net een week eerder was afgewezen.⁴⁹²

Ook bij de installatie van een aantal nieuwe burgemeesters nam Tammens de plaats van Staargaard in. Zo was hij namens de provincie aanwezig toen Stephanus Woldringh de ambtsketen van de gemeente Oldekerk kreeg omgehangen. Tammens was goed bevriend met de nieuwe burgemeester. De beide Ruigezandster boeren kwamen bij elkaar over de vloer en noemden elkaar bij de voornaam.⁴⁹³ Woldringh had onder meer bestuurservaring opgedaan in het hoofdbestuur van de Groninger

maatschappij van Landbouw en de landbouwonderlinge Grijpskerk.⁴⁹⁴ Als kringleider van de NSB had hij al velen enthousiast gemaakt voor het nationaalsocialisme. *Het Nationale Dagblad* noemde hem zelfs de oude leermeester van Tammens.⁴⁹⁵ Dat 'oude' gold overigens niet letterlijk, Woldringh was bij zijn benoeming 53, negen jaar ouder dan Tammens.

Tammens was ook degene die als vertegenwoordiger van de provincie de nieuwe burgemeester van Usquert, H. Sieling, de ambtsketen omhing en daarbij de installatierede uitsprak. In een verslag hiervan omschreef *Het Nationale Dagblad* hem daarna als 'de burgemeester van Ruigezand'.⁴⁹⁶ Tammens zal van de omschrijving hebben opgekeken. Goed, hij kwam van het Ruigezand, maar van een burgemeesterschap was eind september nog geen sprake.

De ontwikkelingen die ertoe zouden leiden dat de NSB een beroep op Tammens zou doen om het burgemeestersambt te vervullen waren al in gang gezet. Staargaard en Conring voerden regelmatig overleg over de positie van de Groningse burgemeester Cort van der Linden. Deze was verantwoordelijk voor de 'verkeerde geest' in de gemeente. Toen de bezetter gemeentesecretaris mr. Menno Jan Wolthers en Leonard Jan Zielstra, directeur van het Academisch Ziekenhuis, in gijzeling nam, overwoog Cort van der Linden openlijk ontslag te nemen, maar na overleg met secretaris-generaal van Binnenlandse zaken K.J. Frederiks zag hij daar vanaf.⁴⁹⁷ Dat was niet de eerste keer geweest. Ook na de bepaling van de bezetter dat Joodse kinderen naar aparte scholen dienden te gaan, wilde hij er de brui aan geven, maar de Groningse opperrabbin Simon Dasberg haalde de burgemeester over aan te blijven.⁴⁹⁸ In juli 1942 protesteerde Cort van der Linden tegen het afvoeren van Joodse mannen naar werk-kampen, maar ook toen bleef hij aan. Voor de commissaris der provincie was de maat echter vol. De ene keer werkte Cort van der Linden mee en diende hij lijsten met namen van Joden in, zoals de bezetter dat verlangde.⁴⁹⁹ De andere keer, toen politiemann Jannes Luitjen Keijer tegenwerking ervoer bij zijn actie voor de Winterhulp, weigerde de burgemeester de schuldigen te straffen.⁵⁰⁰ Staargaard omschreef de zittende burgemeester daarom in een brief aan Conring als een man met 'conservatief liberale begrippen' die 'onverwijd' weg moest.⁵⁰¹ Het duurde hierna niet lang meer voordat het doek viel voor de vooroorlogse burgervader. Seyss-Inquart ontsloeg hem per 3 september en hij diende de 'aantrekkelijke stad van groote stedeboekkundige schoonheid, met tal van oude gebouwen' te verlaten.⁵⁰² Vanaf 5 september 1942 fungeerde locogemeentesecretaris mr. Luitzen Dekker als waarnemend burgemeester, zo bepaalde

Staargaard. Volgens de gemeentewet zou locoburgemeester Ruggé de eerst aangewezen persoon zijn, maar hij viel, net als de andere wet-houders, niet bij de commissaris in de smaak. Gemeentesecretaris mr. Wolthers bevond zich op dat moment in gijzeling, maar zou anders ook niet in aanmerking zijn gekomen. Hij was getrouwd met de Joodse Helena Paulina Polak en derhalve een 'jüdisch versippter Beambte'.⁵⁰³

De grote zoektocht naar een nieuwe eerste burger begon. Staargaard stelde hoge eisen aan de man die een zo belangrijke post zou gaan bekleden. Allereerst moest deze meewerken aan de opbouw van de Nieuwe Orde. Daarbij zocht de commissaris een 'energieke persoonlijkheid met bestuurservaring die in staat is overwicht uit te oefenen op academisch gevormde hoofdamttenaren'. Bovendien moest de nieuwe burgemeester bekend zijn met de Groningse gedachtewereld en mentaliteit.⁵⁰⁴ Het stond voor Staargaard vast dat voor een zo belangrijke post alleen een NSB'er in aanmerking kwam die zeer recht in de leer was. De belangrijkste kandidaat was de waarnemend commissaris der provincie Noord-Holland, dr. A.C. Groeneveldt.⁵⁰⁵ Groeneveldt werd echter benoemd tot hoofd van de gemeente Velsen. Daarna viel het oog op E.A.A. Liera, tot de capitulatie kapitein van de Koninklijke Landmacht. Liera werd burgemeester van Gouda en vanaf 1944 van Arnhem.⁵⁰⁶ Eind november kreeg de oud-burgemeester van Uithoorn en Hillegom, mr. D.F. Pont, de keus tussen de burgemeestersposten van Groningen, Apeldoorn en Nijmegen. Hij koos Apeldoorn.⁵⁰⁷

De man op de trap

Het was in de namiddag van maandag 30 november 1942. Vijf maanden geleden was het, dat Staargaard Tammens vroeg bestuursraad te worden. Deze had toegestemd, al wist hij dat het druk zou worden, want hij nam ook zijn functie in de Landstand, de nationaalsocialistische landbouworganisatie serieus. Het werk op zijn boerderij had hij daardoor steeds meer aan zijn personeel moeten overlaten. Tammens kon het echter goed vinden met Staargaard en hij zette zich met volle overgave in voor de provincie. Het werk lag hem goed en hij zorgde dat hij van veel zaken op de hoogte was. Van de zoektocht naar een nieuwe burgemeester voor Groningen bijvoorbeeld. Tammens merkte wel dat Staargaard tevreden over hem was, maar toch had het gesprek van die middag hem verrast. Staargaard wilde juist hem voordragen voor de post van burgemeester van de stad! Natuurlijk was dat een hele eer. Hij wist hoeveel belang de Beweging

In het Provinciehuis werkte Tammens als bestuursraad.

(Foto Groninger Archieven)

hechte aan de invulling van burgemeestersposten. Nu er nog steeds geen regering Mussert was gevormd, was de politieke macht op lokaal en provinciaal niveau des te belangrijker.⁵⁰⁸ Tammens had het aanbod evenwel resoluut afgewezen. Na een lange reeks boerengeslachten wilde hij niet degene zijn die de keten tussen de sibbe Tammens en het boerenland verbrak. Had de Führer zelf ook niet gezegd dat een sterke stand van middelgrote boeren de beste bescherming was tegen de vele sociale ziekten van de maatschappij?⁵⁰⁹ Een Tammens hoorde op het platteland thuis en daar zouden later zijn kinderen op hun beurt de familietraditie voortzetten.

Staargaard had gelukkig alle begrip gehad voor de afwijzing. Ja, de commissaris was zelfs opgelucht geweest, want hij liet zijn rechterhand niet graag vertrekken. Tammens had Staargaard verzekerd dat hij door zijn opvoeding, ontwikkeling en belangstelling geschikter was om zich te in te zetten voor de gehele provincie dan voor de gemeente Groningen alleen. De twee mannen waren het eens: Tammens zou niet de nieuwe burgemeester van de stad worden. Behalve natuurlijk indien de leider anders bepaalde, maar die kans leek niet zo groot. Tammens stelde Staargaard daarom voor een burgemeester van een middelgrote of desnoods een kleinere plaats voor de post te benaderen. Nog diezelfde avond

schreef hij Staargaard een brief om te bevestigen dat hij niet voor de post in aanmerking wenste te komen.⁵¹⁰

Een gure wind blies door de kastanjabomen.⁵¹¹ Aan de overkant van het Martinikerkhof, recht tegenover het provinciehuis, stond het Landbouwhuis. Vijf jaar geleden was het nu dat Tammens de opening ervan had meegemaakt. Toen kenden de meeste andere boeren hem nog niet. Wat was dat veranderd in slechts een paar jaar tijd! Gedeeltelijk kwam dat al door zijn werkzaamheden voor het Rechtskundig Bureau voor de Landbouwer, maar helemaal in de paar maanden dat hij nu bestuursraad was, hadden veel mensen hem leren kennen. Hij zou nog bekender kunnen worden als hij de burgemeesterspost aanvaardde. Zijn besluit stond echter vast. Hij zou zijn boerderij niet verlaten. Dat was tenslotte de plaats waar hij thuishoorde. Het stadsleven was niets voor hem, verbonden als hij zich voelde met het boerenbestaan dat elke dag weer anders was en toch zijn eigenheid behield. Er kwam immers altijd weer een volgend seizoen met de bijbehorende werkzaamheden. Op de boerderij ging het werk eeuwig door in dezelfde regelmaat van vele voorgaande generaties. Oorlog of niet, Boer Tammens, hij ploegde voort.

HOOFDSTUK 5

Geketende van de beweging

§1 De burgervader draagt zwart

Seyss-Inquart benoemde Tammens dinsdag 26 januari tot burgemeester van Groningen en nam hem twee dagen later de eed af. Op maandag 1 februari 1943 liet Tammens de dagbladen weten dat hij de volgende dag zijn werkzaamheden zou beginnen. De kranten meldden het hun lezers, al viel het bericht weg tegen het nieuws uit Stalingrad.⁵¹² 2 februari was de dag waarop veldmaarschalk Friedrich Paulus zich met zijn overgebleven 90.000 ingesloten verdedigers overgaf. Het paste de nationaal-socialisten niet om op zo'n dag te feesten. Goebbels kondigde zelfs voor 3 tot en met 5 februari voor het Derde Rijk een periode van rouw af. Bovendien was voor het organiseren van een groots opgezette inhuldiging meer tijd nodig en zou een deel van de plechtigheid buiten plaatsvinden. In de lentemaand was de kans op mooi weer groter.

De eerste dagen van zijn burgemeesterschap was Tammens nog druk bezig zich in te werken en aan de noodzakelijke formaliteiten te voldoen. Daardoor vulde hij pas op 9 februari de verklaring in dat hijzelf noch zijn echtgenote Joodse grootouders had. Hij ondertekende voluit als Petrus Fokko Tammens.⁵¹³ De nieuwe burgemeester ging zich uiteraard in de stad vestigen, daarom liet hij de woning van zijn voorganger Cort van der Linden voor zich inrichten. Zolang de werkzaamheden duurden, bleef Tammens nog op zijn boerderij wonen.

Ruim vier weken later schreef Tammens zich samen met zijn vrouw en zoon in als inwoner van de gemeente Groningen.⁵¹⁴ De familie nam één inwonende dienstbode.⁵¹⁵ Na het vertrek van Cort van der Linden had mevrouw Schoute-Noordhoff, de verhuurster van de burgemeesterswoning, aan Staargaard toegezegd dat deze ook beschikbaar zou zijn

De omvang van het land van Tammens in verhouding tot de Groningse binnenstad. (Afbelding Leontien Spoelstra, Gemeente Groningen)

voor de opvolger. Deze verzekering bereikte Staargaard eveneens via de gemeente Groningen.⁵¹⁶ De ruime villa was in 1881 gebouwd voor de advocaat R.P. Cleveringa en een van de eerste die in het Zuiderpark verrees. Een sierlijk ingangsportiek met gietijzeren zuilen waarop een balkon rustte bepaalde het vooraanzicht van de woning.⁵¹⁷ Hij stond een eindje van de bureu vandaan, een heel klein eindje maar voor wie gewoon was aan het platteland. Het kleine stukje tuin rond het huis bood niet eens genoeg ruimte voor het verbouwen van eigen groente op een schaal zoals Tammens op het Ruigezand gewend was. Wanneer hij zijn boerenbedrijf vergeleek met de binnenstad van Groningen, dan was dit ongeveer even groot als het gebied tussen de Oude Boteringestraat, de Haddingestraat en de oostelijke rand van de diepenring, bij elkaar ongeveer de helft van het centrum.⁵¹⁸ Zuiderpark 2 bevond zich niet ver van het Verbindingskanaal en op loopafstand van de Emmasingel, waar Tammens gedurende zijn studietijd woonde. Het spoorwegemplacement was binnen gehoorsafstand.

Voor Tammens was de overgang van boerderij naar stadsvilla immens. Op het Ruigezand was hij gewend aan een wijds uitzicht met weinig bewoning, maar kende hij de mensen in de omgeving vaak door en door. In Groningen was hij omringd door Stadgers. De meeste mensen die hij ontmoette waren hem onbekend. Doordat hij vrijwel geen vrije tijd meer had, waren degenen met wie hij in contact kwam vooral gemeenteambtenaren, leden van de NSB en Duitsers. De naast Zuiderpark 2 gelegen panden met de huisnummers 1 en 22 waren in gebruik bij de bezetter, zodat de kans dat Tammens de gewone burgerbevolking wat beter zou leren kennen niet groot was. Waar hij zich tot dan toe onbewust conformeerde aan de fatsoensnormen van de mensen in zijn omgeving, daar bepaalden vanaf dat moment vooral Duitsers en nationaalsocialistische Nederlanders zijn morele ijkpunten.

De burgemeesterswedde voor een plaats met de omvang van Groningen bedroeg f 11.000, vanaf 11 januari 1945 f 11.250.⁵¹⁹ Per jaar uiteraard. In de eerste helft van de vorige eeuw werden vooral mannen die over voldoende eigen vermogen beschikten burgemeester. Cort van der Linden had in 1942 een jaarwedde van f 10.450 ontvangen.⁵²⁰ Het salaris was dus niet afhankelijk van het aantal jaren dat de eerste burger zijn post bekleedde.

De inhuldiging

De raadszaal was stampvol toen Tammens met zijn gezelschap binnenschreed. Hij was al meer dan een maand in functie als burgemeester van de gemeente Groningen, maar dat betekende niet dat de ceremonie overbodig was. De NSB had de afgelopen weken juist benut om een groots programma samen te stellen. Ook een portret van Mussert ontbrak niet. Tammens zag dat het recht achter de burgemeesterszetel hing. Het was samen met de beeltenis van Hitler een cadeau dat de Beweging vaak schonk bij dergelijke gelegenheden.⁵²¹ De leider, die zo'n belangrijke rol had gespeeld in de benoeming maar geen burgemeestersinstallaties bezocht, was zo toch min of meer aanwezig. Vlak voor de kerst was Mussert naar Groningen gekomen om in de Harmonie te spreken. Natuurlijk, de officiële reden was het tienjarig bestaan van de Groningse afdeling van de NSB, maar het is aannemelijk dat Mussert hem apart nam en duidelijk maakte dat het zijn nadrukkelijke wens was dat hij, Boer Tammens van het Ruigezand, de nieuwe burgemeester van de stad zou worden.⁵²² Daarna sribbelde Tammens niet langer meer tegen. Als nationaalsocialist

schikte hij zich naar wat de leider bepaalde. Zijn bezwaren golden nog steeds, hij voelde zich verbonden met het platteland terwijl vele verhoudingen in de stad Groningen hem ‘in het verleden maar ook thans nog’ niet lagen. Ook Staargaard, die Tammens waardeerde als bestuursraad en hem graag als assistent had gehouden, legde zich neer bij de wens van Mussert.⁵²³ Vanaf het moment dat Tammens gezegd had dat hij beschikbaar was, ging alles snel. Ruim een maand later begon hij zijn werkzaamheden als eerste burger van Groningen. Zijn dochter Jettie stelde hij enkele maanden later aan als zijn secretaresse. Zij maakte verslagen van wat Tammens met zijn bezoekers besprak.⁵²⁴ Zo vervulde iemand van wie hij op aan kon deze belangrijke taak en tegelijkertijd hield hij haar dan nog een beetje in het oog. Ze was tenslotte nog geen achttien.

De aanwezigen, die bij Tammens’ binnenkomst waren gaan staan, namen hun plaatsen weer in nadat hij was gaan zitten. Alida, zijn vrouw, nam plaats aan zijn rechterkant met *Beauftragte* Conring en Musserts vertegenwoordiger voor Noord-Nederland Jacob Maarsingh daar weer naast. Links van hem zat Staargaard met zijn echtgenote, secretaris-generaal ir. Huygen namens de Beweging en aan het einde van de tafel mr. Dekker. Hij was de vreemde eend in de bijt der nationaalsocialisten, maar als interim-burgemeester onontbeerlijk bij de ceremonie.⁵²⁵ Nu Tammens aantrad, kregen de wethouders die Cort van der Linden nog hadden bijgestaan, naast locoburgemeester Rugge, Joh. B. Visser en Hindrik Johannes Boelmans Kranenburg, eindelijk hun gevraagde ontslag. Wethouder Hermen Molendijk had al in 1942 een tip gekregen dat hij bij aankomst op het stadhuis zou worden gearresteerd. Hij dook onder en nam deel aan het verzet.⁵²⁶

Tammens kende veel gezichten van mensen in de raadszaal, waaronder dienstkameraden uit de vorige mobilisatie. Het was opvallend hoeveel mensen van het platteland de moeite hadden genomen om te komen, veel meer dan alleen maar het personeel van zijn boerderij.⁵²⁷ Natuurlijk zaten ook zijn wethouders in de zaal. Twee had hij er al kunnen benoemen, beiden trouw lid van de Beweging. De jongste, Hendrik Johannes Willem van Duyn, bleek Huygen zelfs persoonlijk te kennen uit de periode dat beiden tot de NSB-kring Amsterdam-zuid behoorden. Huygen was daar groepsleider geweest toen Van Duyn zich bij de Beweging aansloot. Zoiets maakte toch een goede indruk.⁵²⁸ Alleen bij de groep oostfrontveteranen, die keurig in uniform met onderscheidingen op de eerste rij zaten, zag Tammens weinig bekenden. Het werd stil, op de geluiden na die van buiten doordrongen. Dankzij de draadomroep kon in bijna 8000 Gro-

Burgemeester Tammens houdt zijn inhuldigingsrede.

(Groninger Archieven/beeldbank Groningen / NIOD)

ningse huiskamers worden meegeluisterd.⁵²⁹ Dekker stond op en las het benoemingsbesluit voor.⁵³⁰ Daarna sprak Staargaard, waarna hij Tammens de Groningse ambtsketen omhing, om aan te geven dat de nieuwe burgemeester zijn macht ontving van de NSB.⁵³¹ Staargaard lette erop dat de medaille onderaan de keten zo hing dat het stadswapen zichtbaar was. Wanneer Tammens een taak zou vervullen namens de landelijke overheid, diende het rijkswapen dat de keerzijde sierde zichtbaar te zijn.⁵³²

Tammens liet in zijn inhuldigingsrede de belangrijkste aspecten van zijn nieuwe functie de revue passeren. Uiteraard was hij oprecht dankbaar. Dat gold in de eerste plaats Mussert, maar hij noemde ook Conring, in zijn ogen een man met een veelzijdige belangstelling voor de belangen van Stad en Ommeland.⁵³³ Tammens hechtte veel belang aan de relatie met de andere delen van de provincie.⁵³⁴ 'In mijn benoeming,' verzekerde hij, 'zie ik het streven een Groninger aan het hoofd dezer stad te stellen'. Tammens wees erop dat in geen enkele andere provincie de band tussen een stad en het land eromheen zo hecht en sterk was als in Groningen.⁵³⁵ Hij benadrukte beide goed te kennen. 'Mijn schooljaren en een belangrijk deel van mijn werkzaamheden lagen in de stad. Toch heeft mijn werklevens gelezen op het platteland van deze provincie, waar ik van geslacht op

geslacht ben geworteld.⁵³⁶ Dat zijn benoeming juist door de aloude tegenstelling tussen Stad en Ommeland voor enige opschudding zorgde, verzweeg hij uiteraard.⁵³⁷

Na Tammens spraken nog enkele andere leden van de Beweging, waarna het gezelschap naar het bordes van het stadhuis ging om een parade van de WA, de Jeugdstorm en de politie bij te wonen. Burgers keken toe, vermoedelijk voor een groot deel aanhangers van de NSB. Ze stonden in groepjes bij de Hoofdwacht en bij de openbare schuilplaats. Mogelijk zag Lehnhoff of Haase, de nieuwe chef van de SD, vanuit het Scholtenhuis aan de overkant de ceremonie.⁵³⁸ Het provinciehuis, Tammens' andere werkplek, ging schuil achter de Martinitoren.

Inmiddels kwamen de formaties aangemarcheerd over de veldkeien van het plein, in onberispelijke rotten ter ere van hem en de Beweging. Het was een geschikte dag voor een evenement in de buitenlucht.⁵³⁹ Als een echte landbouwer lette Tammens altijd op het weer. Aan het begin van 1943 waren het echter niet meer alleen de boeren die het weer nauwlettend volgden. Stedelingen keken ook steeds meer naar boven. Een heldere lucht met niet teveel wind was ideaal om te vliegen. De voorgaande nacht had de Royal Air Force 913 ton bommen op Hamm afgeworpen.⁵⁴⁰ De route van de B-17's voerde over Texel en Meppen. Over Groningen waren geen vliegtuigen gekomen en aan de lucht waren op dat moment geen grote hoeveelheden *contrails* te zien. De condensatiestrepen die vliegtuigen in de lucht achterlieten, maakten echter in het hele land langzaam maar zeker duidelijk hoe de krachtsverhouding tussen de asmogendheden en de Geallieerden begon te veranderen.⁵⁴¹

§2 Man van de Landstand

De benoeming van Tammens tot bestuursraad deed hem een jaar eerder al zijn functie als secretaris-penningmeester van het Rechtskundig Bureau voor de Landbouw neerleggen. Op de vergadering van 3 juli 1942 sprak voorzitter Ebels zijn waardering uit voor Tammens' accurate en met kennis van zaken gevoerde beheer. Na zijn benoeming tot burgemeester wenste Tammens ook niet als gewoon bestuurslid te worden herkozen.⁵⁴² Begin 1943 was hij bovendien al afgetreden als bestuurslid van de Landbouwvereniging Grijpskerk.⁵⁴³

Voor de functies die Tammens neerlegde kwamen andere in de plaats. Zo benoemde Staargaard hem op 31 augustus 1942 tot voorzitter van het

Fonds ten behoeve van de Groninger Landbouw. Hij nam de plaats in van Ebels, die nog was aangesteld door commissaris Linthorst Homan en door diens opvolger eervol werd ontslagen. Daarmee kwam ook deze post in handen van 'een handlanger van de bezettende macht'. Tammens deed zijn best om de organisatie te nazificeren door Maarsingh aan te wijzen als lid van de commissie van administratie, maar andere leden wisten dat met een stemming te verhinderen. Op 7 februari 1944 legde Tammens zijn voorzitterschap neer. Zijn geestverwant Woldringh, die inmiddels ook toegevoegd bestuursraad was, nam daarna taken van hem over.⁵⁴⁴

Als bestuursraad installeerde Woldringh op 4 maart de nieuwe burgemeester van Oldehove, de NSB'er W. Chr. Weidner. Diens voorganger Catharinus Slager had gefaald en daarbij jonge mensen met zich meegesleurd, benadrukte Woldringh bij de plechtigheid. Het gemeentebestuur had de koperinlevering getraineed en werkte hooguit halfslachtig mee aan de Winterhulpacties. Op enig moment klonk zelfs uit drie radiotoestellen tegelijk een toespraak van Prins Bernhard door de raadszaal. Het kwam erop neer dat in de jaren dat Tammens in de gemeente Oldehove woonde op het raadhuis een anti-Duitse sfeer hing.⁵⁴⁵ Tammens moet het hebben gemerkt en zich eraan hebben gestoord.

Kort voor zijn burgemeestersbenoeming trad Tammens toe tot het College van Curatoren van de Rijksuniversiteit Groningen. Hij was aanwezig toen op 22 april de begroting voor 1944 op de agenda stond. Ook het niet tekenen van de loyaliteitsverklaring door studenten kwam aan de orde. In oktober was het aantal studenten teruggelopen tot 83, terwijl er nog acht inschrijvingen in behandeling waren.⁵⁴⁶ Mogelijk hadden de curatoren hierdoor maar weinig te doen. In ieder geval was dat de opvatting van commissaris der provincie Staargaard. Deze vond zijn rol op de vergaderingen, waarbij hem slechts naar zijn oordeel werd gevraagd en hij maar weinig invloed had, niet passen bij zijn waardigheid.⁵⁴⁷ In het najaar boog Tammens zich daarom als lid van het College over de ontslag-aanvraag van Staargaard. Verder bespraken de curatoren de liquiditeit van een studentenvereniging en de universitaire situatie.⁵⁴⁸

Voor de arisering van de universiteit hoefde Tammens zich niet in te spannen. Joodse studenten waren er niet meer in 1943 en Joodse hoogleraren evenmin. Professor Leonard Polak Daniels, de geneeskundige die in de jaren voor de oorlog Tammens' echtgenote behandelde, wenste zijn lot niet in Duitse handen te leggen. In Den Haag, waar hij namens het Rode Kruis verbleef, pleegde hij samen met zijn vrouw zelfmoord nadat Nederland in mei 1940 capituleerde.⁵⁴⁹ Al in november 1940 waren alle

Joodse hoogleraren op non-actief gesteld. De filosoof Leo Polak was in februari 1941 gearresteerd en aan het einde van dat jaar in Sachsenhausen-Oranienburg vermoord. Professor Cohen was inmiddels de zeventig gepasseerd en met emeritaat. Hij overleefde de oorlog. Ten slotte had ook de fysioloog professor Frederik Buytendijk enkele Joodse voorouders. Naast zijn antinazistische opstelling maakte hem dit tot mikpunt van laster en provocaties. In 1942 belandde hij voor enkele maanden in het gijzelaarskamp te Haaren.⁵⁵⁰

Op 6 juni 1944 drong Tammens er bij de president-curator op aan dat de universiteit alleen nog pro-Duitse hoogleraren benoemde, terwijl anderen die hun werk hadden gestaakt zouden worden ontslagen. Waarschijnlijk was dit de wijze waarop de NSB het universitaire leven in Nederland in weerwil van de studentenstaking gaande wilde houden. De staking speelde vooral de bezetter in de kaart, zo redeneerde Mussert. ‘Wat ik met mijne getrouwen in dezen zin heb kunnen doen, is speciaal in Delft, Utrecht, Wageningen en Groningen gedaan,’ verklaarde de leider naderhand.⁵⁵¹

In juni verleende Tammens eervol ontslag aan Cort van der Linden als lid van de commissie van administratie van het Groninger Museum van Oudheden en stelde zichzelf in diens plaats aan.⁵⁵² Ook liet Tammens zich benoemen tot voorzitter van het bestuur van de provinciale Groninger vvv en van de commissie die het Algemeen Provinciaal Stedelijk Academisch Ziekenhuis (APS AZ) bestuurdde.⁵⁵³

Een groot deel van de Groningse burgemeesters die tot de Beweging behoorden, was eerder dat jaar op 27 januari 1943 naar de kameraadschapsbijeenkomst gekomen. Net als de beide vorige keren hadden de heren gezamenlijk de maaltijd gebruikt, waarna Staargaards kabinetschef Quirinus Rovers begeleid door een violist piano speelde. Een lezing besloot het samenzijn. Tijdens de eerste bijeenkomst had de directeur van het gewestelijk arbeidsbureau gesproken over arbeidsbemiddeling en op de tweede sprak mr. Rovers na zijn muzikale optreden over de verhouding tussen gemeenschap en individu. Deze keer was het kameraad Tammens die de causerie verzorgde. Als altijd was hij goed voorbereid, 22 handgeschreven vellen briefpapier had hij bij zich. ‘De Nederlandse Landstand’, luidde de titel.

De Landstand, betoogde Tammens, was er voor het behartigen van de sociale en culturele belangen van alle bevolkingsgroepen die zich bezighielden met land- en tuinbouw, veeteelt en visserij. Het was daarom be-treurenswaardig dat niet iedereen dat inzag. De leden van de Groninger

Maatschappij van Landbouw bijvoorbeeld. Tammens liet duidelijk zijn ergernis blijken toen hij beschreef hoe deze organisatie had gemeend 'het uurwerk van de tijd te kunnen stilzetten, wat nog nimmer een menschenhand heeft gekund'. Haar kortzichtigheid had het aanzien van de provincie zware schade toegebracht. Gelukkig was de Groninger Maatschappij inmiddels door de Landstand geliquideerd, maar haar tegenwerking zou vast en zeker nog lang naklinken.

Enthousiast als hij was kostte het Tammens geen enkele moeite om drie kwartier vol te praten. Hij beschreef 'de vermakelijke, maar innerlijk droevige' situatie die onder het oude systeem voorkwam: de tijd dat er in een dorp drie stierhouderijen waren. Een daarvan functioneerde op katholieke, een op gereformeerde en een op neutrale basis. Natuurlijk was het uit den boze dat de gereformeerde stier een katholieke koe dekete! De Landstand zorgde echter voor verandering. Dat was al merkbaar, maar na de oorlog zou dit nog veel duidelijker zijn. Dan ging het volledige gebied van de marktordening over tot de Landstand. Overigens werkte de Landstand ook prima samen met den Nederlandse Oostcompagnie. Er was een plan uitgewerkt om 5000 Nederlandse boeren uit te zenden naar de Oekraïne, in een tempo van 100 per maand.

Nadat Tammens zijn toespraak beëindigde, nam hij een stapel tijdschriften met de titel *Volk en Bodem*. Voor elke aanwezige had hij een exemplaar meegenomen, zodat ze thuis verder konden lezen over het vele werk dat de Landstand verrichtte.⁵⁵⁴ Tammens verwachtte als boer en nationaalsocialist veel van de Landstand. In zijn ogen was dit genootschap bepalend voor de toekomst van landbouwers zoals hijzelf.

Nadat Gemachtigde voor Landbouw en Visserij Posthuma op 3 juni door het verzet was vermoord, was Tammens naast zijn studie- en leertijdsgenoot Geert Ruiters een van de voornaamste nationaalsocialistische landbouwdeskundigen.⁵⁵⁵ Op 19 juni ontving hij in het diepste geheim de Groningse boerenleider Zijlma, diens Friese functiegenoot Bauke Bierma en Sybrand Dirk Rispens. Deze laatste was landbouwkundig ingenieur en had te Wageningen gestudeerd. Hij woonde in Den Dolder, maar was net als Tammens geboren in Leens. Al was hij zeven jaar jonger, de beide mannen moeten elkaar hebben gekend. Op dat moment vervulde hij de functie van secretaris van de Gemachtigde voor Landbouw en Visscherij.⁵⁵⁶ Door zijn aanwezigheid had de bijeenkomst meer betekenis dan een louter regionaal overleg.

Tammens begon met de aanwezigen geheimhouding op te leggen en kwam toen ter zake. Het belangrijkste gespreksonderwerp was de vraag

wie Posthuma diende op te volgen. Dit diende iemand te zijn die niet alleen uiterst bekwaam was, maar ook politiek volkomen betrouwbaar. De aanwezigen bespraken enkele personen en concludeerden dat het geen functie was voor iemand die uitsluitend boer was. 'Unaniem is men van mening dat de Gemachtigde wel van boerenafkomst moet zijn en wordt Kam. Tammens voor deze functie de aangewezen man geacht.' Het zal hem als muziek in de oren hebben geklonken.

Ook bespraken de aanwezigen de toestand bij de Landstand en waren het er over eens dat het een 'janboel' was. Het was voor hen zelfs de vraag of het nog wel wenselijk was de werkzaamheden voort te zetten. Het zou het beste zijn indien de Gemachtigde tevens Boerenleider was. Dat was helaas onmogelijk. 'Kam. Tammens is thans echter als burgemeester van Groningen dusdanig belast met diverse werkzaamheden, dat daar voor het moment geen sprake van kan zijn.' Het gezelschap was er dus wel erg zeker van dat de functie van Gemachtigde aan Tammens zou toeval- len. Tammens hoorde pas tien dagen daarna dat Mussert hem inderdaad benoemde tot opvolger van Posthuma.⁵⁵⁷ Een persbericht volgde meer dan een maand later, op 5 augustus.⁵⁵⁸

Tammens zou snel merken dat de invloed van de Landstand op de Nederlandse landbouw niet overeenkwam met zijn aanvankelijk enthousiasme. Het ontbrak de organisatie in hoge mate aan capabele mannen.⁵⁵⁹ Ruiter bracht het tot directeur-generaal van de landbouw. Alhoewel deze Friese boerenzoon een overtuigd nationaalsocialist was, moest hij maar weinig hebben van de onbekwame Landstand en liet hij de Nederlandse belangen gaan voor die van de Duitsers.⁵⁶⁰

Kort nadat Mussert Tammens had benoemd tot de nieuwe gemachtigde van de leider voor Landbouw en Visserij, kreeg hij bezoek van enkele provinciale Groningse en Friese boerenleiders, waaronder Ruiter. Zij deden een boekje open over het beleid van boerenleider Roskam. Het was een schok voor Tammens om te horen hoe de zaken er in werkelijkheid voorstonden. Roskam en zijn hoofdstafleider Otto Damave gebruikten de Landstand vooral om er zelf financieel beter van te worden, om niet ronduit te zeggen dat zij de organisatie flesten. Tammens was geschokt en zocht contact met Mussert. Daarna kwam de zaak aan het rollen.

Gedurende de daarop volgende maanden voerde Tammens veelvuldig overleg. In augustus besprak hij de zaak met de *Höhere ss und Polizei-führer* Hanns Albin Rauter, die vervolgens de *Sicherheitsdienst* een onderzoek liet doen. Nog voordat dit was afgerond, op 3 september 1943, had Tammens andermaal overleg in Den Haag. Nu lieten Seyss-Inquart,

Rauter, Mussert, Van Geelkerken en Ritterbusch, de opvolger van de overleden Fritz Schmidt als hoofd van de NSDAP in Nederland, zich door hem bijpraten. Damave werd begin september uit zijn functies ontheven en gearresteerd.⁵⁶¹ Roskam nam hij in zijn val met zich mee.⁵⁶² Tammens kreeg het algemeen toezicht op de Landstand, wat inhield dat hij voortaan de leiding had.⁵⁶³ Aan hem was de ondankbare taak om orde te scheppen in de chaos die Roskam achterliet. Het dagelijks bestuur kwam in handen van de provinciale Friese boerenleider Bierma, die Waarnemend Hoofd van de Nederlandse Landstand werd.⁵⁶⁴ Hoeveel werk Tammens ook verzette in zijn poging de Landstand van een bankroet te redden, uiteindelijk bleef er weinig over van de nationaalsocialistische boerenorganisatie.

Tammens zette als Gemachtigde in *Volk en Bodem* uiteen wat nationaalsocialistische landbouw inhield. Allereerst was het noodzakelijk productie en prijspeil op elkaar af te stemmen. Aangezien boeren in bijvoorbeeld Roemenië of Frankrijk goedkoper produceerden, was het 'gebiedende noodzaak' dat Nederlandse boeren zich zouden richten op het veredelen van gewassen en de teelt van poot- en zaaigoed. Schaalvergroting en ruilverkaveling waren noodzakelijk en landarbeiders moesten een betere beloning voor hun werk te krijgen. Uiteraard diende dit alles plaats te vinden in een onder Duitse leiding verenigd Europa.⁵⁶⁵

Al vanaf het moment dat hij na de capitulatie van het Nederlandse leger terugkeerde op zijn bureau, stond NSB-leider Mussert klaar om een regering te vormen. Het verwachte telefoontje van Duitse kant bleef echter uit.⁵⁶⁶ Wel bracht de leider van de NSB enkele bezoeken aan Hitler. Deze leverden niettemin weinig tastbaars op, al zag Mussert dat anders toen Hitler op 10 december 1942 verklaarde hem te erkennen als leider van het Nederlandse volk. Tijdens de viering van het elfjarig bestaan van de Beweging, drie dagen later in Amsterdam, presenteerde Mussert zich als zodanig aan zijn achterban.⁵⁶⁷ NSB-bladen als *De Zwarte Soldaat* jubelden het uit. 'Volksleider!' bracht het blad over de hele breedte van de voorpagina, en 'Uw Leider is de Leider van het Nederlandsche volk'.⁵⁶⁸ Aangezien de leider natuurlijk niet persoonlijk ieder departement kon besturen, ging hij ertoe over achttien zogeheten gemachtigden te benoemen. Op Volksvoorlichting benoemde Mussert Hermannus Reydon, en als Gemachtigde voor het Legioen generaal Hendrik Alexander Seyffardt. Op Landbouw stelde Mussert oud-minister Posthuma aan, de man van de inmiddels door de Landstand vervangen Commissie Posthuma. Het leek erop dat de regering Mussert nu echt een kwestie van dagen was.

Niet alleen de NSB verwachtte dat haar leider binnen afzienbare tijd plaats zou nemen op de zetel van de minister-president, ook een groot deel van de bevolking dacht dat de inauguratie van het kabinet Mussert aanstaande was. Een volgende stap zou dan de invoering van de dienstplicht kunnen zijn. Dit was het schrikbeeld van het grootste deel van de bevolking. Leden van het gewapend verzet besloten ten koste van alles een dergelijk scenario tegen te houden. Dat maakte de gemachtigden tot doelwit van aanslagen. Binnen een week was Seyffardt vermoord. Gemachtigde Reydon werd samen met zijn vrouw neergeschoten. Hij leefde nog een dik half jaar, maar stierf in augustus aan de gevolgen. Op Hemelvaartsdag 3 juni 1943 schoten leden van het verzet landbouwkundige Posthuma in zijn woning dood.

De aanslagen op de gemachtigden leidden tot een kettingreactie. Seyffardt had nog kunnen zeggen dat zijn moordenaar eruit zag als een student. De bezetter sloeg terug met razzia's op universiteiten en de eis dat studerenden op schrift zouden verklaren dat zij loyaal waren aan de nationaalsocialisten, de al gememoreerde loyaliteitsverklaring. Bovendien kwam het bericht dat voormalige militairen zich weer dienden te melden om in krijgsgevangenschap te worden weggevoerd.⁵⁶⁹

Eind oktober 1943 voerde Tammens gesprekken met Meinoud Marinus Rost van Tonningen, president van de Nederlandse Bank en waarnemend secretaris-generaal van het departement van Financiën en de vertegenwoordiger van de bezetter, Hans Goebbels. Deze broer van de Duitse minister van Propaganda was naar Nederland gekomen in een poging Nederlandse brandverzekeringen om te zetten in Duitse. Miljoenen tot miljarden aan verzekeringsgeld zouden dan in Duitse handen komen. Volgens Tammens was het aan hemzelf te danken dat dit plan strandde.⁵⁷⁰

Ondertussen bleek Fokko Tammens als leerling van de Landbouwschool minder briljant dan zijn vader. Hij trok zich in zijn derde jaar terug, voordat hij aan het afleggen van het examen toekwam.⁵⁷¹ Nadat hij later alsnog het diploma behaalde, vertrok hij als boer naar de Oekraïne. Dat werd niet bepaald een succesverhaal. De groep waar hij deel van uitmaakte, was licht bewapend met karabijnen. Niemand van hen had echter geleerd hiermee om te gaan. De dertig Nederlandse boeren bleken dan ook een gemakkelijke prooi voor veel zwaarder bewapende partizanen. De keuze tussen overgave of de heldendood bleek niet al te moeilijk en de groep liet zich ontwapenen. Pure lafheid, meende de SD, die de mannen na terugkomst arresteerde. Tammens gebruikte zijn contacten de groep zo snel mogelijk weer vrij te krijgen.⁵⁷²

Tammens verwelkomt Mussert voor het stadhuis.

(Collectie Groninger Archieven NL-GnGRA_1785_31004)

Ondanks de ervaringen van Fokko hield Tammens vertrouwen in de kolonisatie van het op de Sovjet Unie veroverde gebied. Hij pleitte bij Rost van Tonningen, die ook de post van president van de Nederlandsche Oostcompagnie bekleedde, voor het opzetten van een strokartonfabriek in de Oekraïne. Ruim een half jaar later richtte de Groningse notaris Jan Geert van Russen daartoe de Groninger Oostmaatschappij op. De onderneming had een maatschappelijk aandelenkapitaal van f. 500.000. De Nederlandse Oostcompagnie nam daarvan f. 450.000 voor haar rekening. Tammens deed mee voor f. 5000, net als onder anderen Staargaard, Maarsingh en Herman Maximilien de Burlet, rector magnificus van de Rijksuniversiteit Groningen.⁵⁷³

§3 De zwarte lijsten

Op de middag van donderdag 29 april 1943 brak bij machinefabriek Gebr. Stork & Co. in het Overijsselse Hengelo een staking uit die zich over een groot deel van het land verspreidde. Dat zo velen in verschillende plaatsen massaal het werk neerlegden, was een direct gevolg van het Duitse

besluit dat alle leden van het voormalige Nederlandse leger zich moesten melden om in krijgsgevangenschap te worden weggevoerd.⁵⁷⁴ De staking verspreidde zich over grote delen van het land.

De mate waarin de bevolking reageerde, kwam voor de nationaal-socialisten onverwacht. In Groningen legden in de ochtend van 30 april honderd ambtenaren van het postkantoor het werk neer. Even later volgde de telefoondienst. Nog voor de middag staakten ook de provinciale en gemeentelijke diensten, een deel van het gemeentelijk gasbedrijf en het elektriciteitsbedrijf. Andere mensen volgden het voorbeeld en sloten zich bij de staking aan.

De Duitse reactie was in Groningen net zo hard en snel als in de andere delen van het land. Wreed optreden met doodvonnissen en executies moest de stakers zoveel schrik aanjagen dat zij onmiddellijk weer aan het werk zouden gaan. Vijf melkbezorgers verdwenen in een concentratiekamp. De eerste staker die in Nederland de kogel kreeg was Jochem van Zwol uit Leens, Tammens' geboortestreek.⁵⁷⁵ Andere vooraanstaande tegenstanders van de bezetter, zoals de zeventigjarige oud-wethouder Eltjo Rugge, werden door de SD gearresteerd en voor enige tijd opgesloten.⁵⁷⁶

Door het meedogenloze optreden van de nationaalsocialisten was ook in Groningen de staking al na enkele dagen voorbij. Tammens had hieraan bijgedragen door pressie uit te oefenen op de stakers bij de gemeentelijke diensten.⁵⁷⁷ Ter afschrikking bleef aan de voet van de Martinitoren urenlang het lijk van de Roder verzetsman Jan Postema liggen. Deze stakingsleider was ter dood veroordeeld, maar ontsnapte rond tien over half vier in de middag uit het Scholtenhuis. Gewond vluchtte hij over de Grote Markt waar een passerende Nederlandse politiemann hem onmiddellijk neerschoot. Bij de schietpartij op de Grote Markt raakten twee voorbijgangers gewond, waarvan een later overleed.⁵⁷⁸ Als Tammens van het provinciehuis naar het stadhuis liep, passeerde hij het stoffelijk overschot.

Na de April-Meistaking beschouwde een groot deel van de bevolking de leden van de NSB niet alleen meer als verraders, maar ook als beulsknechten.⁵⁷⁹ De verhouding tussen de nationaalsocialisten en de bevolking verhardde steeds verder. commissaris Staargaard liet alle NSB-burgemeesters een rapport inleveren over het verloop en de leiders van de staking.⁵⁸⁰ De activiteiten van het verzet namen toe. Vanaf dat moment waren er in de provincie Groningen elke maand meerdere grotere acties van de illegaliteit, gemiddeld een stuk of drie.⁵⁸¹

Waar de Nederlandse nationaalsocialisten voor de buitenwacht een pot nat waren, daar was wel degelijk sprake van onderlinge verdeeldheid.

Grofweg waren twee richtingen te onderscheiden. Mussert zette zich in voor een Nederland dat weliswaar aan de hand van Duitsland liep, maar als zelfstandig land behouden bleef. Daartegenover stonden mannen als Henk Feldmeijer, de jonge ambitieuze voorman van de Germaanse ss in Nederland. Hij streefde naar het opgaan van Nederland in een groot Germaans rijk.⁵⁸² Vanaf medio 1943 was de ss binnen het Nederlandse nationaalsocialisme duidelijk de bovenliggende partij. De rol van Mussert was vrijwel uitgespeeld. De NSB-leider zag dat zelf ook in en begreep niet dat zich in de zomer van dat jaar nog mensen bij de Beweging aanmeldden.⁵⁸³ Voor wie carrière wilde maken, was een NSB-lidmaatschap geen pluspunt meer.

In oktober van dat jaar gaf Tammens zich op als begunstigend lid van de Nederlandse ss. Een ss-uniform hoefde hij niet aan te hebben, maar wel diende hij de ideologie uit te dragen.⁵⁸⁴ Volgens het leidersbeginsel was hij nu ondergeschikt aan zowel Mussert als Feldmeijer. Tammens' stap was niet uitzonderlijk. Meer burgemeesters werden lid van de ss. Sommigen omdat dit betere kansen bood op een goede loopbaan, anderen uit overtuiging.⁵⁸⁵ Mussert ergerde zich er groen en geel aan en verbood het een jaar later zelfs voor leden die een hoge functie in de Beweging bekleedden.⁵⁸⁶ Tammens bedankte toen als lid van de ss.⁵⁸⁷

Feldmeijer had zich meermalen lovend uitgelaten over de Nederlandse boeren. Zo sprak de voorman op 5 juli 1941 in Rolde voor de leden van het Nederlandsch Agrarisch Front (NAF).⁵⁸⁸ Zijn onderwerp, de overeenkomst tussen de ss en het boerenbestaan, lag hem toch al na aan het hart. Bij boeren waren volgens zijn volkskundige theorie nog die Germaanse kenmerken terug te vinden die bij de decadente stedeling al lang niet meer waren te herkennen. Het waren de bekende teksten die Hitlers boerenleider Darré jaren eerder al verkondigde. In een rond die tijd verschenen nummer van *Storm-ss* kwam Feldmeijer hier nog op terug. Dat hijzelf als Stadler was opgegroeid en geen afstammeling van een boerenfamilie was, bleek niet uit zijn artikel. 'De ss wenscht te worden een nieuwe volksche adel, waarin het beste bloed is opgenomen' schreef hij. 'Het beste bloed is boerenbloed.'⁵⁸⁹ Dat klonk Tammens als muziek in de oren.

Tammens ging op 7 november naar de bijeenkomst in het Tehuis om met andere nationaalsocialisten Hitlers mislukte *Bierkellerputsch* uit 1923 te herdenken. Voor de gelegenheid was Feldmeijer, die bekendstond als een begenadigd spreker, naar Groningen gekomen.⁵⁹⁰ De voorman was op dat moment al bezig met de organisatie van de *Aktion Silbertanne*. Op initiatief van Rauter werden aanslagen op nationaalsocialisten beantwoord

met moordaanslagen.⁵⁹¹ Feldmeijer kon zich hier meteen in vinden en was degene die het plan verder uitwerkte. Zodra Rauter het codewoord Silber-tanne doorgaf, samen met het aantal slachtoffers, doodden leden van het *Sonderkommando Feldmeijer* in een bepaalde plaats willekeurige tegenstanders.⁵⁹² Lokale nationaalsocialisten zorgden voor het samenstellen van de namenlijsten. De kandidaten erop liepen niet alleen het risico slachtoffer te worden van een moordaanslag, maar konden ook worden gearresteerd om te dienen als gijzelaar. Daarnaast zou het mogelijk zijn dat deze ‘anti’s’ in de gaten werden gehouden waardoor zij de bezetter ongewild op het spoor van andere tegenstanders zou brengen. Voordat Feldmeijer zijn toespraak hield, kwam hij langs in de burgemeesterswoning.⁵⁹³ Daarna nam Tammens de taak op zich in Groningen de lijsten samen te stellen. Een deel van de namen kreeg hij van de politie-inspecteurs Elsinga en Keijer.⁵⁹⁴

Op 19 november ontmoette Tammens de andere Groningse NSB-burgemeesters in Café De Pool aan de Grote Markt. Hij drong er bij hen op aan om nog voor de kerst bij hem een lijst in te leveren met daarop de namen van tegenstanders van het nationaalsocialisme. Tammens zou deze namen op een provinciale lijst plaatsen. Voor het nieuwe jaar zou hij deze doorsturen aan dr. Conring. Op zijn beurt bezorgde de *Beauftragte* deze lijst dan bij de *Sicherheitsdienst*.⁵⁹⁵

De onderwijzer Johannes Amerika moest niets hebben van het nationaalsocialisme en daar kwam hij openlijk voor uit. Laatst nog, toen hij met de kinderen van zijn school voor Voortgezet Gewoon Lager Onderwijs een bezoek bracht aan drukkerij De Waal, probeerden leden van het Nederlands Arbeidsfront (NAF) de groep toe te spreken. Amerika wilde daar echter niets van weten. Hij stuurde de kinderen naar huis en ging zelf naar school terug. Toen hij enige tijd later met zijn school een bezoek bracht aan de Luxor-bioscoop in de Herestraat, stonden leden van de NSB zo opgesteld dat Amerika er met zijn kinderen midden tussendoor moest. Hij wist zich niet te beheersen en maakte vooral de directeur van de bioscoop uit ‘voor alles wat lelijk was’.

Door zijn gedrag vestigde Amerika de aandacht op zich. Hij kreeg enkele malen opdracht zich te melden op het stadhuis voor een onderhoud. Dat was een paar keer op bevel van wethouder van Onderwijs Diephuis, maar soms ook voor een gesprek met de burgemeester. Die waarschuwde Amerika tweemaal dat diens gedrag ‘de meest erge gevolgen’ zou hebben. Bij die gesprekken met de burgemeester was ook Diephuis met nog een paar andere NSB’ers aanwezig. De wethouder gedroeg zich

agressief en Tammens sprak de docent streng toe.⁵⁹⁶ ‘Nu moet het uit zijn. Als u hiermee doorgaat kan ik geen minuut langer voor uw leven instaan.’ Dat was in elk geval klare taal.

Het hoofd van de school aan de Nieuwe Boteringestraat was evenwel een principieel mens, 47 jaar oud, en niet van plan zich bang te laten maken. Toen hij enige tijd later werd ontboden voor een gesprek met een inspecteur van de algemene dienst van het departement van onderwijs, wist ook deze hem niet over te halen om zijn afkeurende houding ten opzichte van het nationaalsocialisme te matigen. Het enige dat in het gedrag van het schoolhoofd veranderde, was dat hij in het vervolg voor spertijd zijn huis verliet om de nacht bij familie door te brengen.

Voor Tammens was duidelijk dat Amerika altijd een tegenstander van de nationaalsocialisten zou blijven. De onderwijzer had niet eens overwogen dat te verbergen. Zodra de man vertrokken, was plaatste hij Amerika op de lijst met tegenstanders. Hij had gedaan wat hij kon, maar de man wilde gewoon niet luisteren. Nu moest de SD het verder maar uitzoeken.

Het was slim van Amerika om niet langer thuis te slapen, maar niet slim genoeg om het *Sonderkommando* Feldmeijer om de tuin te leiden. Op donderdag 27 januari 1944 vlogen 530 Lancasters en Mosquito's van de Royal Air Force aan op Berlijn. Op de heenweg voerde de route in zuidoostelijke richting over Groningen.⁵⁹⁷ Om kwart voor acht ging het signaal voor luchtalarm in de stad. Gewone burgers mochten dan de straat niet op. Even later werd er aangebeld bij het huis van Amerika, een bovenwoning aan het Nassauplein 12b. Het gezin, dat naast Amerika en zijn vrouw bestond uit twee zoons, Ton van negentien en Harry van zestien, kwam net van tafel. Kort daarvoor was de oudste zoon lopende teruggekeerd uit Duitsland. Hij was op transport gesteld maar ontsnapt. De familie schrok. Zou de politie komen om Ton te halen? De jongen vluchtte naar het balkon, terwijl Amerika zelf de trap afdaalde om de voordeur te openen. Vanwege de verduistering brandde slechts een afgeschermd blauw lampje, maar Amerika zag toch dat er drie onbekende mannen voor de deur stonden. Een van hen droeg een blauwe gabardine regenjas en een slappe hoed. Hij was tussen de 35 en 40 jaar, klein en mager.

De drie bezoekers waren de SD'ers Mangnus Larsen, Hendrik Jebbink en Helmuth Schäper. Jebbink stond in het midden. ‘Is u de heer J.L. Amerika?’ vroeg hij. ‘Ja,’ antwoordde de onderwijzer, die nog niet doorhad waarvoor de bezoekers kwamen. Op dat moment trok de man rechts van Jebbink een pistool en schoot. Amerika duwde met zijn knie de voor-

deur half dicht, waardoor het schot miste. Hij probeerde de deur verder te sluiten, maar de overvallers waren met z'n drieën te sterk. Jebbink drong naar binnen en stak zijn pistool door de kier. Er ontstond een worsteling waarbij viermaal werd geschoten. Na het vierde schot viel Amerika op de grond. Schäper, die de leiding van het groepje had, kwam naar voren voor het genadeschot en haalde de trekker over. De vrouw van Amerika liet zich over haar man vallen en gilte: 'Ze hebben hem vermoord, ze hebben hem vermoord.' Ook Harry dook over zijn vader heen.

Amerika was helemaal niet dood. Alle zes schoten waren mis geweest. 'Schreeuwen,' riep hij, 'en de deur dicht!' Hij was er wonderwel ongedeerd afgekomen.⁵⁹⁸ Nog diezelfde avond deed de vrouw van Amerika aangifte van de mislukte moordaanslag. Amerika zelf kon niet door de politie worden gehoord, want hij was onmiddellijk ondergedoken bij een oude onderwijzeres die een paar straten verderop woonde.⁵⁹⁹ De volgende dag nam hij de eerste trein naar Rotterdam. Ook de overige gezinsleden doken onder, waarna een andere familie de woning met meubels en al in gebruik nam. Oudste zoon Ton Amerika werd in januari 1945 als lid van de K.P. Bergschenhoek gepakt en op transport naar Neuengamme gesteld. Onderweg wist hij te ontkomen door uit de trein te springen. Ook Harry was actief in het verzet. Alle gezinsleden overleefden de oorlog.⁶⁰⁰

De ochtend na de aanslag belde wethouder Diephuis het waarnemend hoofd van de school Hiemstra op met het bericht dat Amerika was overleden. Dit vertelde hij ook 'met kennelijk genoegen' op het stadhuis. Echter, al snel bleek dat de aanslag mislukt was. Toen de leerlingen van Amerika's school hoorden wat hun meester overkomen was en hoe hij de aanslag had overleefd, glommen zij als het ware van trots.⁶⁰¹

Het kwam vaker voor dat Tammens mensen op de lijst voor de SD zette die hij persoonlijk had ontmoet of zelfs goed kende. Hij wist dan zeker dat hij te maken had met tegenstanders van de nieuwe orde. Dat konden mensen zijn met wie hij dagelijks samenwerkte. Zo gaf hij de namen door van zeven mannen die op het stadhuis werkten: Jan Heiting, de bodes Jan Bolt en Hemmo Jan de Vries, de commies Johannes Hendrik van Hateren, P. Ph. Smits en de juristen mr. Johannes van Zaaijen en mr. J. Klaasz. Hierbij hoorde ook gemeentesecretaris Wolters, maar vanwege zijn huwelijk met een Jodin stond hij op non-actief. Andere kennissen plaatste hij eveneens op de lijsten die hij naar het Scholtenhuis stuurde, A.P. Minderhout van de Groninger Maatschappij van Landbouw en het Landbouwhuis bijvoorbeeld of Ebels, die hem nog hartelijk had toegesproken toen Tammens afscheid nam van het Rechtskundig Bureau

voor de Landbouwer en die inmiddels provinciaal voedselcommissaris was. Mogelijk had hij ook de politieman Antonie Vos leren kennen.⁶⁰² Ook nadat hem wel duidelijk moest zijn dat de mensen die hij op een lijst plaatste groot gevaar liepen, ging hij onverminderd verder met het samenstellen ervan.⁶⁰³

Niet iedereen die op de lijsten voorkwam viel in Duitse handen. Een onbekend aantal dook onder, anderen hebben zelfs nooit vermoed dat ze gevaar liepen. Velen echter zijn terug te vinden op de lange lijst met namen van mensen die de oorlog niet overleefden.⁶⁰⁴ Daarbij waren alleen al vijf onderwijzers.⁶⁰⁵ Amerika behoorde echter tot de weinige geluksvogels die een moordaanslag overleefden zonder zelfs maar gewond te raken.

Tammens' invloed had ook een andere kant. Ru Clevering, een van de boeren die in 1936 samen met Tammens de graanhandelaar Alfred Toepfer had bezocht, raakte in februari 1944 in moeilijkheden. Hij had ondergrondse literatuur in huis en bood plaats aan onderduikers. Bij huiszoeking op zijn boerderij konden de Duitsers evenwel niets anders vinden dan de auto van de huisarts en benzine. Voor beide was toestemming, maar Clevering moest toch mee en belandde in het Scholtenhuis waar de gevreesde *Untersturmführer* Ernst Knorr hem hardhandig ondervroeg. Toen Clevering daarna in het Huis van Bewaring belandde, zetten Ebels en J. Rozendaal, directeur van de Amsterdamsche Bank in Groningen, zich in om hem vrij te krijgen. Tammens bood uit zichzelf hulp aan. Niet alleen kende hij Clevering van de Volkshogeschool, maar hij was ook een kennis van de ouders van Cleverings echtgenote Tine. Clevering sloeg de hulp van Tammens af omdat hij niet bij Groningens burgemeester in het krijt wilde staan. Na tien dagen gevangenschap liet Knorr Clevering vrij, al kostte dat wel f 4500 aan smeergeld.⁶⁰⁶ In minimaal één soortgelijke situatie deden burgers wel een beroep op Tammens. Agenten arresteerden een jongen die op straat zijn hand had opgestoken om iemand te groeten, omdat zij het gebaar aanzagen voor een 'Moskougroet'. Zijn ouders schreven een brief aan de burgemeester. Tammens stuurde deze door aan de waarnemend politiepresident en bracht de afzender daarvan op de hoogte.⁶⁰⁷

§4 Herlevend Nederland: ideologie

Nadat gewestelijk propagandaleider J.G. Jans de mensen had toegesproken die op de Groningse opening van de reizende tentoonstelling 'Herlevend Nederland' waren afgekomen, liep Tammens naar voren. Nu was het aan hem om als burgemeester het woord te voeren. Hij zou de bezoekers dan direct duidelijk maken waar hij als nationaalsocialist voor stond. Tammens nam plaats tussen de twee meer dan mansgrote figuren aan weerszijden van het spreekgestoelte. Kameraad Schuilenburg, die al jarenlang alles over het nationaalsocialisme verzamelde, zat met dr. Conring op de voorste rij. Schuilenburg zou vast wel een afschrift van de toespraak willen hebben. Dat kon. Tammens had ruim voldoende door-
slagen gemaakt.

Plaatsvervangend leider Van Geelkerken en kameraad Blokzijl waren die dag vanwege een bespreking in Utrecht verhinderd.⁶⁰⁸ Dat was jammer, maar wel begrijpelijk. De afgelopen dagen was iedereen toch uit zijn normale doen door de moord op dr. Posthuma. Als alles verder goed zou gaan, dan zouden Van Geelkerken en Blokzijl de volgende dag naar Het Tehuis komen voor een besloten bijeenkomst. Ook Fritz Schmidt, *Generalkommissar zur besonderen Verwendung* en *Leiter des Arbeitbereiches des NSDAP* zou dan aanwezig zijn.⁶⁰⁹ Het was een hele eer dat een van de belangrijkste Duitsers die zich met de Nederlandse binnenlandse politiek bezig hield Groningen bezocht.

'Herlevend Nederland', begon Tammens, maakte duidelijk dat ons land voor de oorlog slechts een soort schijnwelvaart kende. Het paste niet langer te teren op de in de Gouden Eeuw vergaarde roem. Nu was het zaak aan te haken bij de Duitse overwinning en als ware pioniers in het oosten als soldaat, boer of arbeider mee te bouwen aan een nieuwe toekomst. Helaas deed zich echter de invloed van de Joodse geest nog steeds gelden, ofschoon Joden inmiddels verdwenen waren uit het openbare leven. Tammens achtte het zijn taak om ervoor te zorgen dat alles dat nog aan Joden herinnerde zo snel mogelijk zou verdwijnen. Alle namen van naar Joden vernoemde straten zouden door beter passende worden vervangen. Daarna deed hij een beroep op de *Verwalters*, beheerders van Joodse zaken, om dit voorbeeld te volgen. In Groningen gold dat bijvoorbeeld voor de 'droge en de natte Polak'. De droge Polak, dat was de puddingfabriek van AJP, terwijl de natte Polak in heel het land bekend was door haar ranja.

Nadat Tammens weer was gaan zitten, was het woord aan kameraad Schuilenburg. In zijn toespraak benadrukte hij 'dat het doel van de ten-

toonstelling is de Nederlanders nu eens te laten zien wat het nationaal-socialisme voor het volk heeft gedaan en op wat voor manieren het steeds is bestreden'. Vervolgens opende hij de tentoonstelling en waren de aanwezigen vrij om te gaan kijken naar affiches, vlaggen en portretten van vooraanstaande nationaalsocialisten.⁶¹⁰ De collectie kende enkele unieke stukken, maar bijzonder was vooral het kussensloop dat mevrouw Mussert gebruikte tijdens haar internering in de meidagen van 1940. Het was versierd met de handtekeningen van haar lotgenoten.⁶¹¹

Net als in de andere plaatsen die 'Herlevend Nederland' al had aangedaan, bezochten veel mensen de tentoonstelling. Alleen al op 8 juni kwamen er 1237 bezoekers. Dat lag mede aan de komst van groepen, zoals de Arbeidsdienst, de politie en culturele organisaties als Saxo-Frisia.⁶¹² Tammens bracht zelf een week later samen met een groep burgemeesters nog een tweede bezoek.⁶¹³

Het was geen loze belofte van Tammens om de Joodse straatnamen zo snel mogelijk te vervangen. Al op woensdag 9 juni vroeg wethouder Van Duyn namens Tammens gemeentearchivaris Coster welke Joodse straatnamen en stichtingen met Joodse namen Groningen kende. Een week later las Tammens al in een brief van zes getypte pagina's dat er geen stichtingen met Joden namen, maar wel diverse straten waren. Twee verwezen naar Joden in het algemeen, de Davidstraat bij de Hereweg en het Jodenkamp bij de gemeentelijke gasfabriek. Daarnaast waren er vijf die verwezen naar bepaalde personen van Joodse afkomst. Coster stelde direct maar alternatieve namen voor. Dat ging het stadsbestuur echter weer net wat te snel. Blijkens een aantekening in de kantlijn diende eerst te worden nagegaan of zich hiertussen geen marxisten bevonden. Dan zou men immers van de regen in de drup komen!⁶¹⁴

Eerder al, in maart, hadden onbekende nationaalsocialisten het straatnaambordje van de Jozef Israëlsstraat 'als grap' overgeschilderd. Enkele dagen lang was er 'Seyffardtstraat' te lezen, naar de door het verzet gedode beschermheer van het Vrijwilligerslegioen Nederland en gemachtigde van Mussert. Veel Joodser dan Jozef Israëlsstraat kon een straatnaam ook niet zijn. Tammens besloot dat de oorspronkelijke naam zo snel mogelijk diende te verdwijnen uit het straatbeeld. De nieuwe straatnaam was D. de Vries Lamstraat.⁶¹⁵ Voor de overige straatnamen won het gemeentebestuur advies in van hoogleraar prof. J.M.N. Kapteyn. Als antwoord verstuurde de stuwende kracht achter Saxo-Frisia op 31 juli een brief aan 'edelachtbaren heer Tammes', die Tammens pas op 23 augustus ontving. Uiteindelijk werd de kwestie van de Joodse straatnamen op 2 september

afgerond. Tegelijkertijd wijzigde het gemeentebestuur ook de straatnaam Wilhelminakade in Plantsoenkade. Verwijzingen naar nog levende leden van het Huis van Oranje dienden eveneens te verdwijnen. In de hal van het hoofdpstkantoor onttrokken marmeren platen voortaan de letter 'W' van Wilhelmina aan het oog.⁶¹⁶ Drie maanden na de toespraak van Tammens kon het dossier eindelijk worden gesloten.⁶¹⁷

De verandering van Joodse straatnamen stond niet op zichzelf. Groningen kende namelijk niet alleen een Jozef Israëlsstraat, maar ook een gedenksteen in de gevel van het geboortehuis van de schilder en, nog erger naar nationaalsocialistische begrippen, sinds 1922 een monument op het Hereplein, vervaardigd naar een schilderij van Israëls.⁶¹⁸ In dezelfde maand waarin leden van de NSB de Jozef Israëlsstraat omdoopten tot Seyffardtstraat, ontging ook het monument hen niet. Op zondagavond 14 maart 1943 zag een agent van de Groninger gemeentepolitie dat enkele personen bezig waren het beeld te vernielen. Aangezien de daders gekleed waren in het uniform van de NSB en er verder geen ordeverstoring plaatsvond, besloot hij naar het politiebureau te gaan en daar te vragen wat te doen. De dienstdoende wachtcommandant zond daarop drie agenten naar het Hereplein om de namen van de daders te noteren. Daarvoor was het echter te laat. Bij aankomst was er niemand meer aanwezig. Het standbeeld was omvergehaald, de naam 'Jozef Israëls' weggebeiteld. De bronzen plaat met de buste van de schilder was verdwenen. Het beeld vertoonde enkele barsten. In de vroege ochtend bracht een voerman het onder politiebegeleiding naar het terrein van de gemeentereiniging.⁶¹⁹ Herplaatsen was vooralsnog niet wenselijk. Burgemeester en wethouders vroegen waarnemend politiepresident Huizinga een onderzoek in te stellen 'aangezien de aantasting van het gemeentelijke eigendom buiten opdracht van het gemeentebestuur plaatsvond'. Het onderzoek bleef echter zonder resultaat.⁶²⁰ De gedenksteen op het geboortehuis was ondertussen al door een Duitse soldaat weggehakt.⁶²¹

Tammens deed alsof de vernieling van het Jozef Israëlsbeeld hem veraste. Een burgemeester die opdracht geeft om heimelijk gemeenteeigendom te vernielen maakt daarmee nu eenmaal niet bij iedereen een goede indruk. De opdracht kwam echter wel degelijk van hem.⁶²² De sloop paste ook goed bij zijn beleid om Joodse sporen uit te wissen. Zo voerde hij ook overleg met conservator De Buck van het Groninger Museum om de schilderijen van Jozef Israëls te verwijderen.⁶²³ Zover kwam het niet, om onbekende redenen.

Als hoofd van de gemeente bemoeide hij zich ook met het Groningse onderwijs. Het is daarom waarschijnlijk dat hij ervan wist dat leden van de NSB naar scholen gingen om verwijzingen naar Joodse schrijvers uit lesboeken te scheuren.⁶²⁴ Boeken die door Joden waren geschreven, zoals het leerboek van professor Cohen dat Tammens zelf gebruikte in zijn tijd op de landbouwschool, gingen ook in de ban.

Uit de rigoureuze wijze waarop Tammens alle sporen van Joden probeerde uit te wissen blijkt dat hij weinig medeleven had met de bevolkingsgroep. Het valt niet aan te nemen dat hij tot in detail op de hoogte was van het nazi-programma om alle Joden te vermoorden. Het was echter wel duidelijk dat deze mensen een hard en onverdiend lot wachtte in concentratiekampen die speciaal voor hen waren gebouwd.⁶²⁵ Dat het hier 'slechts' ging om tewerkstelling was niet geloofwaardig. Enkele dagen voor Tammens' eerste dag als burgemeester ontving de gemeente Groningen het bericht dat alle patiënten van het Centraal Israëlitisch Krankzinnigengesticht in Nederland, die verpleegd werden in 'Het Apeldoornsche Bosch', met onbekende bestemming waren weggevoerd. Dit waren geen mensen die nog aan het werk konden worden gezet, zodat wie het bericht onder ogen kreeg zich weinig goeds bij hun lot kon voorstellen. Wat moest er nu gebeuren met de invaliditeitsrente, de ouderdomsrente en de gemeentelijke bijdragen, vroeg de gemeenteontvanger zich af?⁶²⁶

Op het moment dat Tammens burgemeester werd, waren de grootste Duitse successen voorbij. Bovendien raakte in Italië de rol van Benito Mussolini uitgespeeld. De Grote Fascistische Raad zette de Duce af en Koning Viktor Emanuel III liet hem vervolgens gevangen zetten. Het moet Tammens aan het hart zijn gegaan, want de fascistenleider was het soort man dat bij hem in de smaak viel. Niet alleen was zijn vrouw een boerendochter, maar bovenal was de staatsman in 1883 geboren als zoon van een onderwijzeres en een dorpssmid en als kleinzoon, achterkleinzoon en achterachterkleinzoon van hardwerkende boeren.⁶²⁷ Toen hij nog maar net aan de macht was, had Mussolini getoond een open oog te hebben voor de belangen van de landbouwers. Hij nam stedelijke grootgrondbezitters hun landerijen af en verdeelde die onder de boeren die het land bewerkten.⁶²⁸ De berichten die Tammens in later jaren bereikten, bevestigden de positieve indruk die hij van de Italiaanse regeringsleider had. Tammens reageerde daarom verheugd toen hij hoorde dat Duitse parachutisten Mussolini op 12 september 1943 van de Gran Sasso bevrijdden.⁶²⁹ De burgemeester gaf opdracht om vanaf alle gebouwen van de gemeente Groningen te vlaggen.⁶³⁰

Aan het einde van de oorlog was het reizen per trein niet meer zonder risico. Hier doet echtgenote Alida Pé Tammens uitgeleide op het station. (Collectie NIOD)

In de paar jaar die verstreken waren vanaf het moment dat Tammens toetrad tot de NSB, was hij veranderd in zijn opvattingen. Vanaf het moment dat hij lid was geworden, liet hij duidelijk zijn afkeer blijken van alles dat maar met de Joodse bevolkingsgroep te maken had. Leden van de beweging bezochten partijbijeenkomsten en scholingsavonden. Daarnaast haalden ze hun opvattingen uit vormingsbladen. Bladen als *Volk en Vaderland*, *De Zwarte Soldaat* of *Nieuw Nederland* dienden de opvattingen van hun lezers in een nationaalsocialistische richting te sturen. Ook Tammens maakte actief propaganda voor de NSB door het lezen van dergelijke periodieken te stimuleren. Iedereen kon hier zonder al te veel moeite over beschikken. De NSB plaatste in alle gemeenten leeskasten met haar periodieken.⁶³¹

Tammens was als lid van de Beweging recht in de leer en liep niet weg voor de consequenties. Als kameraden zich drukten voor de minder prettige kanten van het lidmaatschap, zoals het dienen in de Landwacht, de gewapende hulppolitie, dan vond hij dat strafmaatregelen op zijn plaats waren.⁶³² Hard optreden was nodig om weerstand te bieden aan de dreiging van de horden uit het oosten. Telkenmale bleek uit de kranten hoe afschuwelijk het was om onder een bestuur van bolsjewieken te leven.

Daar kon professor De Burlet van de Rijksuniversiteit Groningen over meepraten. Als lid van een internationale commissie had hij een bezoek gebracht aan Katyn, waar Duitsers in het voorjaar van 1943 een massagraf met Poolse officieren aantroffen. Allen waren afgemaakt door de Sovjets.⁶³³ De Duitse propaganda maakte dankbaar gebruik van het gebeurde en regelmatig verschenen artikelen over Katyn in de kranten. Enkele maanden later, in juli, werd ook in de Oekraïne een massagraf gevonden. Tammens las met afschuw in de krant dat de slachtoffers vooral boeren en arbeiders waren. In een van de artikelen kwam professor Niilo Pesonen, hoogleraar in de anatomie aan de universiteit van Helsinki, aan het woord. Het drama was volgens hem 'geschikt om aan de wereld te tonen welk een vreselijk lot de gehele westelijke beschaving zou ondergaan, wanneer deze barbaarsheid zich verder over de wereld zou verspreiden.'⁶³⁴ Veel nationaalsocialisten waren het daar hartgrondig mee eens. Krantenberichten in de volgende maanden bleven de vrees voor het communisme voeden. Ook in West-Europa dreigde het rode gevaar. Als de Duitse troepen aan het oostfront de bolsjewieken niet tegen konden houden, zou ook Nederland ten onder gaan.⁶³⁵ Een man als Tammens stond voor zijn opvattingen, ongeacht de consequenties. Hij was bereid om alles wat in zijn macht lag te doen om het naderend onheil af te wenden.

HOOFDSTUK 6

Kameraad burgemeester

§1 Tammens en zijn ondergeschikten

Wethouders

Al had Tammens zich te houden aan het beleid van zijn meerderen Staargaard en Conring, hij was vast van plan om zoveel mogelijk dossiers zelf af te handelen. In de eerste maanden van zijn burgemeesterschap slaagde hij daar ook in. Stukken over uiteenlopende onderwerpen als voedselvoorziening, luchtbescherming, distributie, of de maatschappelijke steun aan krankzinnigen belandden op zijn bureau en dragen zijn handtekening. Hij zette deze met groen potlood, een kleur die alleen het hoofd van de gemeente gebruikte. Tammens bleef bestuursraad totdat een geschikte opvolger was gevonden. Hij werkte naar eigen zeggen ‘van ’s morgens vroeg tot ’s avonds laat (...) en mijn andere werk heb ik in de morgen- en avonduren afgedaan.’⁶³⁶

Soms liet de commissaris zich door Tammens vertegenwoordigen, bijvoorbeeld op 29 juli 1942 bij een vergadering in ’s-Gravenhage met Seyss-Inquart en Hans Fischböck, die de Rijkscommissaris bijstond als commissaris-generaal voor financiën en economie. Ook was Tammens namens de provincie aanwezig bij burgemeestersinstallaties. Op 3 augustus van dat jaar trad hij zelfs op als waarnemend commissaris, wat een mooi slot van zijn provinciale carrière betekende. Een week later legde hij de functie neer, ‘met een zekere spijt’ zoals hij dat bij zijn installatie als burgemeester al verwoordde.⁶³⁷ De nieuwe bestuursraad werd Ger Griever, leider van de Nederlandsche Kultuurkamer voor de provincies Groningen en Drenthe en daarbij auteur van streekromans en toneelstukken. Van beroep was Griever commissionair in granen en grossier te Appingedam.⁶³⁸

Doordat Mussert Tammens benoemde tot Gemachtigde voor de Landbouw, had Groningen tijdens zijn ambtsperiode nimmer een burgervader die zich volledig aan het besturen van de stad kon wijden. De Groningse burgemeester maakte nu tevens deel uit van de Secretarie van Staat van de NSB, een organisatie die als het ware klaarstond om, indien Mussert minister-president zou worden, te gaan regeren.⁶³⁹ Het zou er nooit van komen, want de Beweging slaagde er niet in het volledige vertrouwen van de bezetter te winnen.⁶⁴⁰

Als lid van de Secretarie van Staat volgde Tammens de door het verzet in juni 1943 geliquideerde Folkert Posthuma op. Tammens had als gemachtigde de handen vooral vol aan de door boerenleider Roskam en zijn assistent Damave veroorzaakte chaos. Dat kostte hem de eerste maanden veel tijd, alleen al vanwege het reizen naar het Agrarisch Huis in 's-Gravenhage waar de Landstand gevestigd was. Na Dolle Dinsdag kwam de hoofdvestiging in Assen. Dat was dichterbij, maar door alle bezigheden, veelal op het terrein van de landbouw dat hem liever was dan het burgemeesterschap, was het onvermijdelijk dat Tammens steeds minder tijd op het stadhuis doorbracht. Hij delegeerde dan ook veel werk aan zijn wethouders. De stukken droegen daardoor na enkele maanden steeds vaker niet de handtekening van de burgemeester, maar van Hendrik Johannes Diephuis, de voornaamste wethouder.⁶⁴¹ Seyss-Inquart was in Nederland degene die het beleid bepaalde en hij instrueerde Conring. Op zijn beurt hield de *Beauftragte* de touwtjes van regionale en lokale bestuurders in handen doordat deze hun besluiten aan hem dienden voor te leggen. In de praktijk was het nu Diephuis die beslissingen nam volgens de hem opgelegde richtlijnen. Om het systeem nog wat ingewikkelder te maken: Conring hield ook bij commissaris Staargaard de vinger aan de pols. Staargaard gaf daarna eveneens instructies aan de burgemeesters. Al bleef de burgemeester uiteraard verantwoordelijk, Tammens' veelvuldige afwezigheid verlengde de keten met een schakel. Mogelijk omdat hij zo vaak onderweg was, ruilde Tammens zijn oude Fiat in het voorjaar van 1944 in voor een vier jaar oude Opel. Hij behield het kenteken A 5008.⁶⁴²

Tammens beschikte over vier wethouders. Diephuis, een 66-jarige oud-leraar Frans en de dertigjarige scheepsbouwkundige Hendrik Johannes Willem van Duyn waren de eersten die hem vanaf 16 april officieel gingen assisteren. Daarvoor traden ze al op als zijn adviseurs.⁶⁴³ Op 15 juli versterkte Theodoricus Faber, een 61-jarige voormalige landbouwer en gewezen eigenaar van een confectiefabriek, het gezelschap. Tammens benaderde ook Jacob Hammacher, ambtenaar in dienst van

de gemeente, maar deze weigerde, aangezien de post hem om politieke redenen was aangeboden.⁶⁴⁴ Het zoeken ging verder. Pas op 1 december vulde Pieter Mello Pott, de 46-jarige directeur van het bijkantoor van de Amsterdamsche Bank te Appingedam het college aan.⁶⁴⁵ Daarmee was het maximum aantal wethouders voor een stad met een inwonertal tussen de 100.000 en 500.000 inwoners bereikt, zo had Seyss-Inquart bepaald. Groningen had 126.132 inwoners. Wie van de wethouders welke bevoegdheden had, legde Tammens schriftelijk vast. Diephuis was 'in hoofdzaak belast met de voorbereiding van zaken betreffende het onderwijs, de financiën, de gezondheidszorg en de personeelsvoorzieningen'.⁶⁴⁶ Hij benadrukte het woord 'voorbereiding', want de wethouders deden als gemeenteambtenaren niets anders dan de kwesties zover afhandelen dat de burgemeester zijn besluit kon nemen. Daarna lazen Stadjsers in het avondblad 'de burgemeester heeft besloten...'⁶⁴⁷

Op dezelfde manier noteerde Tammens dat wethouder Van Duyn zich bezig diende te houden met openbare werken, volkshuisvesting, het marktwezen en de nutsvoorzieningen, het gemeentelijke gas-, elektriciteits-, water-, en trambedrijf. Tot het takenpakket van wethouder Faber behoorden sociale zaken, de gemeentereiniging, het openbaar slachthuis en de Bank van Lening.⁶⁴⁸ De notitie dateert van voor de benoeming van wethouder Pott op 1 december 1943, de datum waarop hij op eigen verzoek eervol ontslag kreeg bij de Amsterdamsche Bank. Pott ging zich bezighouden met de financiën van de gemeente. Tot zijn aantreden behoorde dat ook tot de portefeuille van Diephuis.⁶⁴⁹ Pott was geen bekende van Tammens, maar kende Diephuis al jaren.⁶⁵⁰

Diephuis, de man met de meeste levensjaren voor wie Tammens veel respect had, kwam als eerste aan de beurt om bij afwezigheid de burgemeester te vervangen. Daarna kwam Van Duyn, gevolgd door Faber. De laatst aangenomen wethouder Pott was op het moment dat nog vier wethouders de gemeente dienden, de laagste in de rangorde.⁶⁵¹ Onder veel stukken staat de naam van Diephuis. Hij was de meest invloedrijke der wethouders, maar moest toezeggen dat hij het ambt niet langer dan drie jaren zou bekleden. Voordat hij in 1945 de zeventigjarige leeftijd bereikte diende hij op te stappen.⁶⁵² De benoeming van jongere wethouders was, net als van bestuursraden, in principe voor zes jaren.⁶⁵³

Door de veelvuldige afwezigheid van Tammens was de invloed van Diephuis op het beleid van de gemeente aanzienlijk. Wethouder Van Duyn was een van de getuigen die dit verklaarde in het proces tegen zijn oudere collega. 'Alleen wethouder Diephuis had omgang met de burge-

meester, de andere wethouders stonden er altijd min of meer buiten.' Hij noemt Diephuis 'de rechterhand van Tammens', die zich graag liet adviseren omdat hij de stedelijke verhoudingen niet kende. Volgens Tammens wachtte zijn plaatsvervanger met het nemen van 'buitengewoon belangrijke beslissingen' tot hij terug was.⁶⁵⁴

Wethouder Faber verliet zijn post in september 1944 en vertrok naar Duitsland. Het was een periode waarin meer NSB-leden de indruk wekten dat het aan de andere kant van de grens beter toeven was; op Dinsdag waren veel van hen op reis gegaan. Faber erkende dat hij met zijn vrouw en dochter naar Bonn was gegaan. Deze dochter, echtgenote van Feldmeijers naaste medewerker Jan Louis Jansonius, moest in een ziekenhuis worden opgenomen en in Nederland was daartoe niet de mogelijkheid, verklaarde hij. Vandaar dat Faber met haar vertrok naar zijn andere, in Duitsland woonachtige dochter. Daar bleef hij vervolgens twee maanden. 'De algemene opinie was dat ik gevlucht was.' Bij terugkeer stelde hij daarom zijn portefeuille ter beschikking en stapte per 1 december 1944 op. De andere wethouders verdeelden zijn taken onderling. Tammens beschikte niet over een opvolger, waardoor Staargaard aanvankelijk niet akkoord ging met het vertrek van de wethouder. De burgemeester wees hem er evenwel op, dat het ontslag 'gegeven de u bekende omstandigheden zeer gewenscht' was. Per 1 december 1944 gold Faber als eervol ontslagen, stelde Tammens vast op 29 maart 1945.⁶⁵⁵ De gemeente Groningen had 'nimmer een onbenulliger wethouder gehad'.⁶⁵⁶

Naast de wethouders beschikte Tammens ook over een privésecretaris met de titel 'kabinetschef', mr. Willem Felicitas Vorrink. Het kabinet van de burgemeester behandelde politieke zaken.⁶⁵⁷ Het was zijn taak om daarbij te letten op de politieke gezindheid, zodat niet-nationaalsocialistische ambtenaren zich hier niet mee zouden bemoeien. Daarbij liepen alle sollicitaties en promoties via de kabinetschef. Alleen nationaalsocialisten kwamen in aanmerking voor positieverbetering.⁶⁵⁸

Met het aantreden van Tammens en de hem assisterende wethouders en kabinetschef, waren de voornaamste posten op het gemeentehuis bezet door leden van de NSB. Geen van hen kon zich beroepen op ruime ervaring met gemeentelijke administratie en organisatie. Het besturen van de gemeente Groningen zal in de eerste maanden van 1943 waarschijnlijk minder geolied zijn verlopen dan in het jaar ervoor, toen Cort van der Linden nog samen met zijn ervaren wethouders regeerde. Burgemeester en wethouders raakten evenwel steeds beter op elkaar ingespeeld. Na een jaar verliep de samenwerking 'over het algemeen uit-

stekend. Moeilijkheden die zich hier en daar voordoen of hebben voorgedaan, worden in den regel zoo spoedig mogelijk weggenomen,' berichtte Tammens in mei 1944 aan Staargaard. Drie maanden later was er van zulke moeilijkheden helemaal geen sprake meer. Tammens meldde toen dat 'de vier kameraden naar behoren hun werk verrichten en zich met groot-en ijver en toewijding van hun taak kwijten. De samenwerking vindt in de beste verstandhouding plaats.'⁶⁵⁹

Ondanks alle drukke werkzaamheden slaagde Tammens erin aan het einde van 1943 de gemeentelijke begroting voor het erop volgende jaar te laten verschijnen. De begroting 1944 is de enige waarbij de naam van de verantwoordelijke burgemeester niet is gedrukt, maar waar de magistraat zelf met vulpen zijn handtekening plaatste. Dat wijst erop dat het aantal exemplaren niet groot was. Naast Tammens tekende ook gemeentesecretaris mr. L. Dekker.⁶⁶⁰ De vorige gemeentesecretaris, mr. Wolthers, bevond zich bij het aantreden van Tammens nog steeds in gijzeling. commissaris Staargaard achtte het ongewenst dat Wolthers na zijn gijzeling nog op zijn post zou terugkeren. Als reden noemde hij de leeftijd van Wolthers, die bijna zestig was, al sprak zijn huwelijk met een Jodin ook niet voor hem. Staargaard vroeg Conring het ontslag te bevorderen. Na het ontslag van de gemeentesecretaris per 1 april 1943 verzocht Tammens om aanstelling van Dekker, die in de periode dat hij het burgemeestersambt waarnam een bruikbare indruk had gemaakt.⁶⁶¹ Tammens karakteriseerde hem als 'iemand met een serviele geest'.⁶⁶²

Het gewone gemeentepersoneel

Duitsgezindheid woog na de komst van een gemeentebestuur dat de nieuwe orde aanhing steeds zwaarder op Grote Markt nummer 1. Bij zijn aantreden had Tammens nog verklaard dat hij politieke vorming niet als een burgemeesterstaak zag, maar beschouwde als voorbehouden aan de Beweging. De stadhuismedewerkers wisten op dat moment al beter. Tammens had, reeds kort nadat hij zijn werkzaamheden was begonnen, op alle afdelingen van de gemeentelijke diensten laten collecteren voor de Winterhulp. Bij inzamelingen ten bate van deze nationaalsocialistische organisatie lieten velen doorgaans hun afkeer merken. Tammens verklaarde dat iedereen zelf kon bepalen wat hij zou bijdragen, evenals het hemzelf vrij stond daar bij de beoordeling van de betreffende ambtenaar rekening mee te houden.⁶⁶³ Dit was duidelijk een dreigement. Het kwam niet zelden voor dat NSB-burgemeesters ambtenaren wegwerkten

via de *Arbeitseinsatz*.⁶⁶⁴ Dat dit geen bluf was, merkten de vier politieagenten die Tammens al op 25 februari opgaf voor tewerkstelling in Duitsland.⁶⁶⁵ De toon voor de verhouding tussen burgervader en gemeentepersoneel was gezet en zou ook niet meer veranderen. Het was in gemeenten met een nationaalsocialistische burgemeester ook niet ongebruikelijk dat deze de afdeling personeelszaken inzette om ambtenaren via hun rechtspositie onder de duim te houden.⁶⁶⁶ Er is geen reden om ervan uit te gaan dat Groningens nieuwe eerste burger anders met zijn ondergeschikten omging.

Begin juni verzocht Tammens alle hoofden van gemeentelijke diensten hem persoonlijk door te geven welke gemeenteambtenaren de tentoonstelling 'Herlevend Nederland' bezochten.⁶⁶⁷ Daar was iedereen natuurlijk vrij in, maar de wetenschap dat de burgemeester persoonlijk in de gaten hield wie een bezoek bracht, zal een aantal gemeenteambtenaren zeker de stap over de drempel van de Harmonie hebben doen zetten. Ook spande Tammens zich in om zoveel mogelijk gemeenteambtenaren samen met personeel van andere gemeenten en de provincie naar een lezing van C.M. Thoeng, waarnemend hoofd van de afdeling Propaganda van de NSB, te laten komen. Op die manier zouden zij bevattelijker worden voor de nationaalsocialistische leer.⁶⁶⁸ Dat Tammens probeerde om met controle en dreiging het gedrag en de opinie van zijn ondergeschikten te sturen, was niet bevorderlijk voor een harmonieuze verstandhouding op het gemeentehuis.

In februari 1941 had de secretaris-generaal van het ministerie van Binnenlandse zaken, K.J. Frederiks, de Nederlandse burgemeesters erop gewezen dat het niet was toegestaan om aan hun ambtenaren te vragen of zij sympathiseerden met de NSB. Blijkbaar hielden niet alle gemeentebesturen zich hieraan, want Frederiks schreef in april 1942 de commissarissen der provincie dat de *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* achter de richtlijn stond. Staargaard stuurde het bericht rond om het nog eens onder de aandacht te brengen.⁶⁶⁹

Al dienden burgemeesters zich in principe niet bezig te houden met de vraag of hun ambtenaren van dezelfde politieke kleur waren als zijzelf, de praktijk was vaak anders. In de brief aan Staargaard waarin Tammens op 15 mei 1943 een 'leider' voor het distributiekantoor voordroeg, vermeldde hij over kandidaat W. Copier: 'is de nationaalsocialistische wereldbeschouwing toegedaan'. Na het vertrek van Copier, hij trad in dienst van de Gestapo te Rotterdam, was in maart 1945 de functie opnieuw vacant.⁶⁷⁰ Tammens benoemde toen P.A.B. de Kleyn tot 'leider' van het distributie-

kantoor. Deze was, zo schreef hij aan Staargaard, tot september 1944 directeur geweest van de distributiedienst van Eindhoven. ‘Genoemde heer De Kleyn is de nationaalsocialistische wereldbeschouwing toegeedaan.’⁶⁷¹ Het valt aan te nemen dat dit ook de reden was van diens vertrek bij de Eindhovense distributiedienst. Waarschijnlijk vluchtte De Kleyn in de chaos rond Dolle Dinsdag naar het noorden. Veel nationaalsocialisten was toen elders de grond te heet onder de voeten geworden. Zo vertoonde Max Blokzijl zich plotseling in Groningen, net als enkele vooraanstaande beambten van het departement voor Volksvoorlichting en Kunsten.⁶⁷²

Kort na zijn aantreden stelde Tammens een portier aan, Harm Triemstra geheten, die sinds 1934 NSB-lid was.⁶⁷³ Deze nam een deel van de taken van conciërge Fokke Tebbens over. Tebbens bewoonde al vanaf 1928 de portierswoning achter de zuidelijke gevel van het stadhuis. Inmiddels was hij aan zijn vierde burgemeester toe. In die vijftien jaar fungeerde Tebbens als huismeester en vervulde daarnaast de meest uiteenlopende taken. De collega’s die hem wat langer kenden mochten hem graag.⁶⁷⁴ In tegenstelling tot Triemstra was Tebbens echter geen lid van de Beweging, een vereiste voor Tammens.⁶⁷⁵

Een van de taken die portier Triemstra kreeg was het opnemen van de telefoon, wat hij enthousiast deed. Zodra het toestel begon te rinkelen greep hij de hoorn en brulde uit volle borst: ‘Mit dem Rathaus!’ Voor burgers die de beschaafde stem van een secretaresse verwachtten, was dat soms even schrikken. De typistes stoorden zich aan hun nieuwe collega en wanneer de man telefoneerde, kloten ze uit pesterij de trap op zodat hij niets kon verstaan. Dat moest ophouden, kregen zij te horen, waarna ze demonstratief hun klompen, schoenen waren er niet meer, uittrokken en overdreven voorzichtig liepen.⁶⁷⁶

De gewijzigde politieke verhoudingen hielden niet op bij de ingang van het stadhuis en waren ook niet buiten de deur van de typekamer te houden. Onder het bewind van Cort van der Linden was nog in een vacature voorzien door zelf iemand te benaderen, zodat het vaststond dat het geen Duitsgezinde was die de baan kreeg.⁶⁷⁷ Na de komst van Tammens kon dat niet meer. ‘Bij de vervulling van vacatures [...] wordt zoveel mogelijk getracht kameraden in te schakelen,’ schreef hij aan Staargaard. In de meeste gevallen mislukte dat overigens, want leden van de NSB kozen meestal voor een baan bij ‘instellingen van den Nieuwen Tijd’, zoals de Nederlandse Volksdienst. ‘Bij aanstelling van niet-kameraden worden de betrokkenen vooral op hun politieke betrouwbaarheid en hun houding t.o.v. den Nieuwen Tijd getoetst.’⁶⁷⁸

Toch waren er wel degelijk nationaalsocialisten die bij kameraad Tammens informeerden of een geschikte positie vrij was. Amper een maand na zijn benoeming stuurde de vrouw van een Utrechtse NSB'er hem een brief. Haar man, de elektrotechnisch tekenaar Hillebrand Groenewold, was al bijna tien jaar lid van de Beweging en zou graag terugkeren naar zijn geboortestad. Zelf wilde hij daar niet om vragen, want hij vond dat een nationaalsocialist zich niet behoorde aan te bieden. Nu de zaak eenmaal aan het rollen was gebracht, stapte hij over zijn bezwaar heen en stuurde Tammens zelf een brief. Op 3 april kwam Groenewold naar Groningen om kennis te maken. Daarna probeerde hij een functie op het bureau van de politiepresident te bemachtigen, maar dat mislukte.

Enkele maanden later legde Groenewold aan Jacob Maarsingh, de gemachtigde voor Groningen en Drenthe, het idee voor zich te richten op het burgemeesterschap van een kleinere gemeente omdat 'een nationaalsocialist als burgemeester ontzaglijk veel kan doen, en goed kan doen, als propagandist voor onze beginselen'. Tammens wees Maarsingh er daarna op dat 'kameraad Groenewold ten zeerste geschikt is voor het ambt van burgemeester'. Begin 1944 vroeg Staargaard Groenewold te solliciteren naar de burgemeesterspost in Marum. Vanaf 1 mei 1944 mocht hij de positie, die na het overlijden van de vorige burgervader vacant was, waarnemen.⁶⁷⁹

Op 24 mei 1944 benoemde Tammens een nieuwe adjunct-directeur van Gemeentewerken. Het was jonkheer Hendrik Albert van Foreest, NSB-lid sinds 20 januari 1941 en hoofd van het Technisch Contactbureau van de Rijksgebouwendienst te 's-Gravenhage. Van Foreest beleed het nationaal-socialisme niet alleen met de mond. Zo leefde hij louter van het voedsel dat hij via de distributie verkreeg.⁶⁸⁰ Samen met zijn Duitse echtgenote betrok hij een woning boven het kantoor van de Scheepvaartinspectie aan de Herman Colleniusstraat 72. Het echtpaar van Foreest had twee ruime etages tot zijn beschikking, waar voorheen vijf personen woonden.⁶⁸¹ Adjunct-inspecteur der scheepvaart Adriaan van Brakel had vijf dagen eerder met zijn vrouw en zoon het huis moeten verlaten, waarbij een deel van de meubels achterbleef. Zijn inwonende Joodse schoonouders, Richard Pollak en Jetty Klein, waren kort daarvoor volgens de gemeentelijke administratie 'verhuisd' naar Westerbork.⁶⁸²

De Groningse burgemeester zal zich ongetwijfeld gelukkig hebben geprezen met de aanpak van kameraad Van Foreest. De nieuwe adjunct plaatste op iedere afdeling een geestverwant en liet een pamflet ophangen met de tekst 'Wij klagen aan, gij Wilhelmina'. Het zorgde voor grote

opschudding onder het gemeentepersoneel. Na 20 september vertrok Van Foreest om aan te sterken naar zijn schoonfamilie in Breslau. Hij was verzwakt door zijn afkeer van voedsel van de zwarte markt. Bovendien was zijn Duitse echtgenote al na Dolle Dinsdag, twee weken eerder, naar haar *Heimatstadt* vertrokken. Districtleider Huizinga had toestemming gegeven voor het vertrek.⁶⁸³

Natuurlijk kon het ook voorkomen dat een Groninger vanwege zijn lidmaatschap van de Beweging elders een betere positie kreeg aangeboden. Zo zocht de gemeente Emmen een wethouder en benaderde de Groningse ambtenaar Jan Evert Reinders. Het stadsbestuur wilde hem echter vanwege zijn Duitsgezindheid niet laten gaan en bood hem een even hoog salaris. Bovendien zou hij worden benoemd tot onderwijsinspecteur. Hiervoor was toestemming van het ministerie van Onderwijs nodig en die liet op zich wachten tot eind 1944. Pas met ingang van 1 januari 1945 trad Reinders aan.⁶⁸⁴ De benoeming van Jacob Hammacher tot directeur van het waterleidingbedrijf had een zelfde reden.⁶⁸⁵

Al was dus niet in alle gevallen een kameraad of kameraadske beschikbaar, toen er op het stadhuis een vacature voor een typiste was, kwam de dochter van een NSB'er proeftypen. De aanstaande collega's zagen dat niet zitten. 'Wij moesten dat kind niet, want dan moest je de hele dag opletten wat je zei.' Daarom vond de test juist niet plaats in het rustige kamertje van de cheffin, maar in het gezelschap van alle andere typistes. Aly Bouman, het hoofd van de typekamer, gaf opdracht om zo hard en snel mogelijk te tikken waarbij het niet uitmaakte wat er op het papier kwam, zolang het maar indrukwekkend klonk. De zeven ervaren machinenschrijfsters hamerden er flink op los. Het geratel van de hamertjes en het gebel dat klonk als een wagen zijn uiterste punt bereikte, leidde tot het beoogde resultaat. Al na een minuut of vijf gaf de kandidate er de brui aan, overtuigd dat zij zich de vaardigheid van de andere typistes nooit eigen zou maken.⁶⁸⁶

Begin 1945 besloot Tammens dat het in dienst houden van conciërge Tebbens naast portier Triemstra te zwaar op de gemeentelijke begroting drukte. Eén persoon kon prima beide functies vervullen. Daarbij gaf hij de voorkeur aan kameraad Triemstra. Tebbens diende na zeventien jaren trouwe dienst op 15 maart met zijn echtgenote het stadhuis te verlaten en verhuisde naar een bovenwoning in de Ceramstraat, een zijstraat van de Korreweg. De familie Triemstra, bestaande uit man, vrouw en zoon, nam haar intrek in de woning in het stadhuis.⁶⁸⁷

§2 Stads stuurman

Voor de oorlog gold het burgemeesterschap als een roeping, een functie die een bemiddeld man verrichtte om de samenleving te dienen. De eerste burger diende zelf geen politieke doelen na te streven, maar juist verschillen tussen bevolkingsgroepen te overbruggen. Indien hij zich hier niet aan hield, tikte de Commissaris van de Koningin hem op de vingers.⁶⁸⁸ De bezetter maakte een einde aan deze werkwijze. De Duitsers beschouwden de burgemeester als de eenhoofdige leider van een gemeente, hun aanspreekpunt en degene die ervoor diende te zorgen dat de bevolking zich aan de regels hield. Op zijn beurt diende hij zich te richten naar het beleid van zijn meerderen. Indien de vooroorlogse burgemeester plaatsmaakte voor een man die de beginselen van het nationaalsocialisme aanhing, versterkte dit de grip die de Duitsers op de betreffende gemeente hadden.⁶⁸⁹ Het burgemeesterschap dat het beste paste bij het ideaalbeeld van de Nederlandse nationaalsocialisten was dat uit de negentiende eeuw, waarin democratische vernieuwingen zoals een bemoeizuchtige gemeenteraad niet aan de orde waren.⁶⁹⁰

De NSB was een revolutionaire beweging, eropuit om de oude orde omver te werpen. Daarbij schuwde zij het gebruik van openlijk geweld niet, evenmin als de Duitse nazi's dat bij hun strijd om de macht hadden gedaan.⁶⁹¹ Het overbruggen van verschillen door zich met politieke tegenstanders te verzoenen, was voor de NSB ondenkbaar. Op z'n laatst vanaf 1943, toen de verhouding tussen het leeuwendeel van de bevolking en de bezetter verhardde, beseften de Nederlandse nationaalsocialisten hoezeer hun lot afhing van de Duitsers. Na een geallieerde overwinning zouden zij hun posities beslist niet behouden. Het zorgde ervoor dat de Nederlandse collaborateurs zich nog steviger bonden aan de bezetter. Veel NSB'ers beseften dat er sprake was van samen overwinnen of samen ten onder gaan.⁶⁹²

Een deel van de taak van de burgemeester is representatief, maar bij alles wat Tammens ondernam was de NSB nooit ver weg. Al op de dag dat Staargaard in het provinciehuis de benoeming van Tammens bekendmaakte, benadrukte de nieuwe burgemeester dat in zijn gesprek met de Groningse dagbladen. 'Hij is sedert 1941 lid van de NSB en die levenshouding wil hij tot uiting brengen in zijn bestuursbeleid.'⁶⁹³ Daar slaagde hij in.

Gewoonlijk had Tammens minimaal een keer in de week een ontmoeting met Conring in het gemeentehuis of in het Scholtenhuis.⁶⁹⁴ Daarnaast

kwam hij de *Beauftragte* ook tegen op de vergaderingen met Groningse en Duitse autoriteiten in Hotel Willems. Om de veertien dagen vonden deze op maandag plaats. Onder de aanwezigen waren doorgaans commissaris Staargaard, rector magnificus De Burlet, politiepresident Blank, en gemachtigde Maarsingh. Samen ongeveer elf personen. Na eind augustus 1944 werden deze vergaderingen niet meer gehouden.⁶⁹⁵

Er waren meer representatieve verplichtingen. Zo bezocht Tammens bijna vier weken na zijn officiële inhuldiging een avondvoorstelling van 'Vreugde en Arbeid' in de Stadsschouwburg waarbij speciale aandacht was voor de aanwezige frontstrijders en hun familie.⁶⁹⁶ Een week daarna was hij aanwezig bij de Dag van de Weermacht.⁶⁹⁷ Drie dagen later zat hij vooraan in de grote zaal van Het Tehuis op het moment dat de voorman van de Nederlandse ss, Henk Feldmeijer, een redevoering hield en op 20 april luisterde hij met zijn aanwezigheid de viering van de verjaardag van Hitler op.⁶⁹⁸ Toen in september een Duitse school in de stad opende, was Tammens erbij en een dikke week later bezocht hij een bijeenkomst van de NSDAP.⁶⁹⁹ Op 5 december woonde hij liever met wethouder Pott de opening van een tentoonstelling over het Nederlands Arbeidsfront bij, dan dat hij Sinterklaas ontving. De goedheiligman koos er daarom voor een kinderfeest te bezoeken dat de NSB samen met de Volksdienst in de Korenbeurs organiseerde.⁷⁰⁰

Aan het einde van zijn eerste jaar als burgemeester verscheen Tammens wel bij een kerstviering voor kinderen in de Korenbeurs. Ook in dit geval was er sprake van een nationaalsocialistische achtergrond. De Nederlandse Volksdienst organiseerde het feest en zelfs als er geen meisjeskoortje van de Jeugdstorm had opgetreden, was velen duidelijk dat aan deze organisatie een sterke NSB-lucht hing.⁷⁰¹

Toen de Groninger Orkestvereniging in de herfst van 1943 weigerde op te treden ten bate van de Winterhulp, nam Tammens dat hoog op en hij legde de kwestie voor aan secretaris-generaal jhr. mr. S.M.S. de Ranitz van het departement van Volksvoorlichting en Kunsten. Die stelde voor de zaak ogenschijnlijk te accepteren en het orkest een concert te laten geven waarbij onduidelijk bleef waar de opbrengst naartoe zou gaan. Tammens voelde dit als een gedeeltelijke nederlaag en ging slechts schoorvoetend akkoord.⁷⁰² Advertenties kondigden daarna slechts een 'propagandaconcert' aan.⁷⁰³ Ook stond hij in beginsel welwillend ten opzichte van het idee van streekleider G.H. Folgers van de Jeugdstorm om leden voortaan gratis mee te laten rijden op de gemeentetram. De burgemeester stelde wel als voorwaarde dat de jeugdstormers in uniform zouden zijn om het doel

van de rit, het bezoeken van een bijeenkomst van de organisatie, duidelijk te maken.⁷⁰⁴

Nadat Tammens een NSB-lid in het bestuur van de Stadsschouwburg had benoemd, traden alle andere bestuursleden af. Daarop vulde hij de lege plaatsen op met louter aanhangers van de Beweging. Een van hen, kameraad Th. E. Sterenborg, klom al snel op tot 'leider van de Stadsschouwburg'.⁷⁰⁵ Veel gezelschappen meden daarna Groningens belangrijkste theater. Tegen het einde van de bezetting speelde alleen nog 'Het Haagsch Tooneel' in de schouwburg. Bij de optredens van dit gezelschap, dat banden had met het bestuur, was doorgaans voldoende drank en voedsel aanwezig.⁷⁰⁶ Het zorgde ervoor dat het in die tijd van schaarste aantrekkelijk was om de voorstelling te bezoeken.

Natuurlijk beseft Tammens dat hij de bevolking maar moeilijk zou kunnen interesseren voor zijn ideologie. 'Onze Groninger aard heeft een zeer zakelijke inslag, die nog geslachtenlang is versterkt door een op feitenkennis gebaseerde schoolontwikkeling. Slechts geleidelijk aan kan de belangstelling voor volksche en abstracte waarden weer worden opgewekt,' meende hij.⁷⁰⁷ Het sluit aan bij wat de *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* schreef en *De Vliegende Hollander* maar al te graag aanhaalde: 'De Nederlanders zullen het nationaal-socialisme op den langen duur gaan waarderen, ook al moet om elke Nederlandsche ziel tactvol en fijngevoelig geworsteld worden.'⁷⁰⁸

Begin 1944 ervoeren de piloot *Flight Sergeant* Douglas Arthur Robinson, en zijn boordwerktuigkundige *Sergeant* Leslie Arthur Cardall bij wie de sympathie van de Groningers lag. Hun Halifax HX333 NP-J 'Jane' had een noodlanding gemaakt en de twee mannen vielen in Duitse handen. Drie zwaarbewapende militairen escorteerden de vliegers door Groningen, waarschijnlijk om de bevolking te tonen dat de RAF de lucht oorlog verloor. 'In plaats van door dit vertoon onder de indruk te zijn, gaven de mensen ons het 'duim omhoog' of 'victorie' teken, en een tram, die overvol was, hield gelijke tred met ons terwijl een ieder er in naar ons wuifde en ons toejuichte.'⁷⁰⁹ Jack Barret, navigator van 'Penny's Thunderhead', de Boeing B-17G Flying Fortress die meedeed aan een bombardement op Emden en terecht kwam in Plan Oost in de stad, had een soortgelijke ervaring. Kort na zijn gevangenneming reed hij geboeid achterop een motor door Groningen. De dertienjarige Hein Wagter wuifde hem vriendelijk toe, waarop de Amerikaan naar hem glimlachte.⁷¹⁰

Het winnen van de Groningse zieltjes voor de Duitse zaak was derhalve nog niet in alle gevallen een overtuigend succes. Dat bleek een maand

later opnieuw toen op een morgen op winkelruiten en op het wegdek van de Star Numanstraat stond: 'O.Z.O. Deutschland gaat ten onder. Mussert is gek.'⁷¹¹

'De houding van de Groningse bevolking is rustig en correct te noemen,' rapporteerde Tammens in mei 1944 aan Staargaard. De kloof tussen voor- en tegenstanders van het nationaalsocialisme bleef echter. Dat was volgens de burgemeester enerzijds een gevolg van de *Arbeitseinsatz*, de gedwongen tewerkstelling in Duitsland, maar kwam anderzijds ook door de 'door de Geallieerden ontketende zenuwoorlog'. Veel Stadgers wachtten de aangekondigde invasie af.⁷¹²

Een kleine anderhalf jaar voor het aantreden van Tammens als burgemeester kende de stad Groningen een Joodse gemeenschap van 2881 personen.⁷¹³ Daarmee behoorde de stad tot de acht Nederlandse steden met meer dan duizend Joodse inwoners. De Duitse bezetter wilde alle Joden uit Nederland verwijderen en het restant van het Nederlandse volk in het Duitse laten opgaan.⁷¹⁴ Op 10 juli 1942 veroorzaakte het eerste transport van ongeveer zeshonderd Joodse Stadgers en 250 mannen uit de Ommelanden voor grote opschudding onder een deel van de niet-Joodse bevolking. Aangezien de Duitsers keer op keer dreigden alle Joden te willen uitroeien, begrepen de meeste Stadgers dat hun medemensen weinig goeds te wachten stond.⁷¹⁵ Sympathiebetuigingen van niet-Joden noopten de politie 'de straat schoon te vegen'. Burgemeester Cort van der Linden protesteerde in een brief aan *ortskommandant* Rauch tegen het wegvoeren van deze Groningers. 'De maatregel strijdt tegen het religieuze gevoel van een groot deel van de bevolking, die een afschuw heeft van vervolging van welke aard dan ook. Hij wordt in strijd geacht met het bezettingsrecht.'⁷¹⁶ Het protest van Cort van der Linden droeg bij aan zijn al eerder aangehaalde ontslag. Het is niet aannemelijk dat zijn vervanger Luitzen Dekker ooit tegen de deportaties protesteerde. Als hij bezwaren had gekend, dan had hij ervan kunnen afzien om de burgemeesterspost waar te nemen. Het tegendeel was het geval: Dekker gaf de bezetter nimmer reden tot ontevredenheid.⁷¹⁷ Bij het aantreden van Tammens op 2 februari 1943 was een groot deel van de Joodse bevolking al gedeporteerd en de bezetter verklaarde Groningen dat jaar *Judenfrei*.⁷¹⁸ Voor de paar mensen die nog over waren verslechterden de levensomstandigheden.

Tammens onderhield niet alleen vriendschappelijke contacten met fervente antisemieten zoals Frits Müller, maar droeg ook zelf actief Jodenhaat uit.⁷¹⁹ Uiteindelijk bleek dat van de 2881 Joden die in 1941 in de stad woonden, na de bevrijding 77 procent was vermoord. Dat is het

Tammens (links) ontvangt in de burgemeesterskamer.

(Collectie Groninger Archieven 2219/774 / OVCG)

hoogste percentage van de acht steden met het grootste aantal Joden.⁷²⁰ De Groningse burgemeester was mede schuldig aan het uitroeien van de Groningse Joden, maar anderen speelden ook een schandelijke rol. In 1943, het jaar dat Tammens zich de ambtsketen liet omhangen, kwam bijvoorbeeld de extreem gewelddadige SD-man Ernst Knorr de organisatie in het Scholtenhuis versterken.⁷²¹ Anderen, zoals de beruchte Robert Lehnhoff, hadden ook een aandeel in de jacht op Joden. Zeker is dat altijd wanneer een gemeente een NSB'er als burgemeester kreeg, dit de overlevingskansen van ondergedoken Joden verlaagde.⁷²² Door het nazificeren van de gemeentelijke organisatie haalde Tammens mensen binnen die het nationaalsocialisme uitdroegen. Met het versterken van de positie van de bezetter en zijn handlangers, verslechterden de omstandigheden waarin anderen moesten zien te overleven.

§3 Tammens en de burgemeesterskring

Tammens' voorganger Cort van der Linden droeg nog de ambtsketen toen Seyss-Inquart in augustus 1941 het democratisch bestel, waarbij een gemeenteraad de burgemeester controleerde, afschafte. Burgemeesters waren voortaan de leider van de gemeente, de wethouders ondersteunden hen, maar hadden geen zelfstandige politieke verantwoordelijkheid. Op hun beurt dienden de gemeentehoofden zich te voegen naar hoger geplaatste autoriteiten, zoals de commissaris der provincie en de landelijke overheid. De situatie was vergelijkbaar met het bestuur van de provincie. De vooroorlogse commissaris Linthorst Homan was al in augustus 1941 vertrokken en daarna nam de plichtsgetrouwe Ebels, die op dat moment de oudste gedeputeerde was, tot de benoeming van Staargaard in 1942 de post waar. Na het neerleggen van zijn functies in het bestuur van de provincie, bleef Ebels nog wel aan als provinciaal voedselcommissaris, een taak die hij al vanaf september 1939 vervulde.

Niet lang na de overname van het provinciebestuur door nationaal-socialisten was Tammens bestuursraad geworden. In de maanden waarin Tammens na zijn benoeming tot burgemeester van Groningen de commissaris nog assisteerde, was zijn relatie tot de provincie daardoor enigszins dubbel. Zo stuurde Tammens toen hij twee weken als burgemeester in functie was, een brief naar Staargaard met het verzoek om medewerking aan betalingen van *Bewachungsgruppen*.⁷²³ Een envelop is niet bewaard gebleven, zodat niet duidelijk is hoe de brief bij de commissaris belandde, maar het is voorstelbaar dat Tammens hem na ondertekening zelf op het bureau van Staargaard in het Provinciehuis legde. Een andere situatie die in een democratisch systeem de wenkbrauwen zou doen fronsen betrof de wijze waarop bestuursraad Tammens zich bemoeide met de voedselvoorziening. De stad Groningen ontving naar verhouding te weinig vis, schreef hij aan de commissaris, waarbij hij deze adviseerde de aangelegenheid voor te leggen aan de directeur van de visafslag. Enkele maanden later kaartte hij de kwestie aan bij het bedrijfsschap voor visserijproducten te 's-Gravenhage. Dat juist de burgemeester van de benadeelde gemeente hier in een andere functie werk van maakt lijkt al snel op belangenverstrengeling. Bestuursraad Tammens kon zich immers namens het provinciebestuur mengen in de voedseltoewijzing aan de gemeenten in de provincie. Zou de gemeente van burgemeester Tammens meer vis krijgen, dan kreeg een andere gemeente minder. Nationaalsocialisten waren hier minder fijngevoelig.

Aanwijzingen dat de dubbelfunctie in de verhouding tussen Staargaard en Tammens tot problemen leidde zijn er niet. De commissaris van de provincie stond tenslotte zowel boven Tammens in diens rol als bestuursraad, maar ook als burgemeester. Zo was toestemming van de provincie vereist indien een gemeentebestuur uitgaven wilde doen.⁷²⁴ Daarbij kwam het vaker voor dat de Beweging voor meerdere functies een beroep deed op iemand die haar beviel. Aalderd Drenth was bijvoorbeeld zowel burgemeester van Winschoten als enige tijd kabinetschef van Staargaard. Hij nam de functie waar toen Quirinus Rovers ziek was.⁷²⁵

Het risico dat zich competentieproblemen zouden voordoen, was groter bij de contacten van Tammens met burgemeesters van andere Groningse gemeenten. Hij zou dan gebruik kunnen maken van zijn positie bij de provincie, maar er zijn geen aanwijzingen dat hij inderdaad zo handelde. Tammens hoefde zijn positie als collega-burgemeester ook niet te versterken door op zijn bestuursraadschap te wijzen. De stad Groningen oefende als geen andere in Nederland een grote invloed uit op haar omgeving. Haar eeuwenlange politieke en economische overwicht hadden ervoor gezorgd dat ze veel groter en machtiger was dan de andere Groningse gemeenten.⁷²⁶

Tammens viel te midden van zijn collega's de positie toe van *primus inter pares*, de eerste onder zijn gelijken. Zo trad hij bij de vergaderingen van de kring van Groningse NSB-burgemeesters in café De Pool op als voorzitter. Tot 16 november bekleedde Aalderd Drenth de functie.⁷²⁷ Daarna besliste niet de kring zelf maar Frits Müller, burgemeester van Rotterdam en een van Musserts belangrijkste adviseurs, als leider van de Adviescommissie bestuurszaken van de NSB en politiek leider van de NSB-burgemeesters, dat Groningens eerste burger tijdens de bijeenkomsten de voorzittershamer zou hanteren.⁷²⁸ Alle andere NSB-burgemeesters brachten aan de voorzitter maandelijks verslag uit.⁷²⁹ Tammens vervulde zijn taak verdienstelijk, waardoor er sprake was van een gemoedelijke sfeer.⁷³⁰

Zulke bijeenkomsten van burgemeesterskringen waren niets nieuws. Al voor de oorlog kwamen burgemeesters uit dezelfde streek bijeen om zaken te bespreken. De bezetting bracht hierin geen verandering, al hielden 'burgemeesterskringen' soms op te bestaan wanneer een lid van de NSB zich meldde. Tegelijkertijd vormde de Beweging kringen voor haar eigen bestuurders. Johan Herman Carp, het hoofd van de Afdeling Bestuurszaken van het Hoofdkwartier van de NSB, zond op 30 mei 1942 een reglement rond om duidelijk te maken wat de Beweging verwachtte.

Om te zorgen dat de nationaalsocialistische burgemeesters hun beleid op elkaar afstemden, was Nederland verdeeld in burgemeesterskringen. Alle NSB-burgemeesters waren automatisch lid en kwamen minimaal eenmaal in de maand bijeen.⁷³¹ Namens de Beweging bezocht Staargaard zo vaak mogelijk zelf de bijeenkomsten en als hij was verhinderd, stuurde hij een plaatsvervanger. Burgemeesters die niet waren verschenen, vroeg hij om opheldering en wanneer een burgemeesterskring een tijdje niet bijeen was geweest, stelde de commissaris zelf tijd en plaats vast.⁷³² Op de bijeenkomsten die Tammens voorzat, waren doorgaans naast Staargaard ook *Beauftragte* Conring, Gemachtigde Maarsingh en districtleider van de NSB Hendrik Huizenga, een landbouwer uit Ulrum, aanwezig. Vorrink notuleerde.⁷³³

De Beweging hechtte veel waarde aan het bekleden van de post van burgemeester. Als Mussert al ooit minister-president van Nederland zou worden, dan was dat toch een kwestie van de lange adem. Op korte termijn viel de benoeming niet te verwachten. Daardoor was er voorlopig weinig kans op dat de NSB van bovenaf de macht in het land in handen zou krijgen. Het alternatief was om deze van onderaf te veroveren door de leiding te verwerven over de lagere overheden, gemeenten en provincies. Installaties van commissarissen van provincies en burgemeesters waren daarom gebeurtenissen van groot belang. Het plaatste de burgers voor een nieuwe politieke realiteit: aan de nieuwe orde viel niet meer te ontkomen.⁷³⁴

Tijdens de bijeenkomst van de kring Groningen van NSB-burgemeesters van 19 november 1943 sprak Tammens met zijn collega's over het opstellen van lijsten met tegenstanders van het nationaalsocialisme.⁷³⁵ Allen dienden een lijst in te leveren met 'anti's', inwoners waarvan de burgemeester wist of vermoedde dat deze bepaald niet pro-Duits waren. Om tegenstanders van de nieuwe orde uit een gemeente waar geen NSB'er aan het hoofd stond toch te registreren, vroeg Tammens in dergelijke gevallen een kameraad-burgemeester hierin te voorzien.⁷³⁶ Hij verbood hen met nadruk de groepsleiders van de NSB te vertellen dat Conring de gegevens zou ontvangen.⁷³⁷

§4 Op de korrel

Bij het opstellen van de gijzelaarslijsten kreeg Tammens hulp van enkele politiemannen, van wie luitenant van de Staatspolitie Anne Jannes Elsinga waarschijnlijk de eerste was.⁷³⁸ Elsinga was ‘een voorbeeldig politie-ambtenaar, die zich onderscheidde door grooten dienstijver en onvoorwaardelijke toewijding’. Zo stond het althans omschreven in de bekendmaking op de voorpagina van het *Nieuwsblad van het Noorden* van 4 januari 1944. De *Höhere ss- und Polizeiführer* Hanns Albin Rauter liet daarin weten dat hij een beloning van f 10.000 uitloofde voor aanwijzingen die leidden tot de arrestatie van de moordenaar van Elsinga. De politiemann was namelijk op 31 december ‘door een terrorist op den openbaren weg van achteren neergeschoten’.

In 1932 begon Elsinga’s carrière bij de politie als veldwachter in de gemeente Bedum. Tijdens de bezetting maakte hij promotie en klom op tot hoofd van de Bijzondere Recherche. De taak van deze eenheid van de Staatspolitie was het assisteren van de SD en de *Sicherheitspolizei*, SIPO. De hoogte van de beloning geeft aan hoezeer de bezetter de Nederlandse politiemann waardeerde. Bij de illegaliteit stond Elsinga heel anders bekend: als een ‘Gestapoagent’ en fanatiek jager op onderduikers. Hij had de naam bij verhoren keihard te zijn. Voor het verzet was Elsinga een ‘verrader’ die ‘een zeer groot gevaar opleverde voor onderduikers en illegale werkers’. Wanneer hij zijn gang had kunnen blijven gaan, zouden zijn praktijken nog meer goede vaderlanders de vrijheid en waarschijnlijk ook het leven hebben gekost.⁷³⁹

Voordat het verzet koos voor het doodschieten van een tegenstander, vergaderde een aantal vooraanstaande leden van de ondergrondse over het lot van het slachtoffer. In het geval van Elsinga besloot de top van de twee organisaties, de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (LO) en de Knokploeg (KP) kort na Kerstmis 1943 gezamenlijk over het lot van de politiemann. Elsinga stond erom bekend dat hij lijsten aanlegde met de namen van tegenstanders en was zo gevaarlijk dat hem voorgoed het zwijgen moest worden opgelegd, wat de consequenties ook waren.⁷⁴⁰ Verzetsman Reint Dijkema nam de taak Elsinga te doden op zich. Hij ging diens gangen na en fietste, in het gezelschap van zijn broer Piet, in de morgen van 31 december door regen- en hagelbuien naar de Peizerweg, waar Elsinga woonde. ‘Hij kwam weer langs en ik schoot hem van achteren neer. Hij viel, ik reed om hem heen en verdween.’⁷⁴¹ Elsinga krabbelde nog overeind en keek Piet Dijkema aan, maar zakte toen ineen. De broers

Dijkema vluchtten elk een kant uit.⁷⁴² De aanslag vond plaats op de basculebrug aan de Eendrachtskade om tien uur in de ochtend.⁷⁴³

De bezetter reageerde meedogenloos op het vermoorden van een van hun allerbeste helpers.⁷⁴⁴ Arrestatieteams haalden vijftig Groningers, die bij de SD bekend stonden als tegenstanders, in de nieuwjaarsnacht van huis. Vijf van hen werden daarbij gedood, 'omdat zij zich verzetten tegen hun arrestatie of trachtten te vluchten'. Zesendertig mensen belandden een dag na de dood van Elsinga als gijzelaar in Kamp Vught.⁷⁴⁵ Onder de arrestanten waren mr. Jacobus Leonardus Hendrik Cluysenaar, die Tammens kende van het college van curatoren van de universiteit en stadhuisbode Bolt. De gijzelaarslijsten hadden hun waarde bewezen. Conring had ze uit zijn *Panzerschrank* gehaald om de SD te helpen met de selectie.⁷⁴⁶ Zo konden de Duitsers bliksemsnel reageren.

Enkele dagen later greep de bezetter samen met Nederlandse nationaalsocialisten de begrafenis van Elsinga aan voor een groot vertoon van macht. Voor het hoofdbureau van politie aan de Ossenmarkt 3-4, waar de rouwstoet met het lichaam van de eerste luitenant der Staatspolitie zou vertrekken, zag het toegestroomde publiek aan de imposante uniformen dat vooraanstaande nazi's afscheid van de vermoorde kwamen nemen.⁷⁴⁷ Natuurlijk was burgemeester Tammens erbij, waarbij hij geestverwanten kon verwelkomen die zich niet iedere dag in zijn stad vertoonden. *ss-brigadeführer und General-major der Polizei* Naumann en *Befehlshaber der Sicherheitspolizei* Oberst Müller waren gekomen. Feldmeijer, de voorman van de Nederlandse ss, was afgereisd naar de stad waar hij opgroeide. commissaris der provincie Staargaard en Musserts vertegenwoordiger Maarsingh waren er, net als luitenant-kolonel Ynto de Boer van de politie en *ss-Sturmabführer* Haase van de SD. *Beauftragte* Conring en vertegenwoordigers van de Duitse Weermacht lieten zich zien.

Kameraden van Elsinga droegen de kist, met daarop een vlag, zijn pet en zijn sabel van het politiebureau naar een met vier paarden bespannen lijkkoeft.⁷⁴⁸ Een Politie-Stormman van de Germaanse ss zat op de bok. Aan het begin van de stoet liepen tamboers en een muziekkorps van de politie dat treurmuziek speelde. Daarna kwam een vuurpeloton, gevormd door een detachement van de marechaussee, een van de Staatspolitie en een van de ss. Achter de wagen droegen steeds twee manschappen van de *Sicherheitspolizei*, de *Ordnungspolizei*, de ss en de hulppolitie een rouwkrans, in totaal waren het er 37. Daarachter liepen de officiële genodigden.

De tocht ging naar het Esserveld, een begraafplaats aan de rand van de stad met in het hart een Duitse militaire begraafplaats.⁷⁴⁹ Op het kerkhof

Tammens was aanwezig bij de begrafenis van politiemann A.J. Elsinga.

(Collectie Groninger Archieven)

droegen kameraden de kist naar het graf, terwijl het muziekkorps ‘Ik had een wapenbroeder’ speelde. Drie salvo’s van het vuurpeloton klonken voordat achtereenvolgens Naumann, Müller, De Boer, Haase en Feldmeijer spraken. Ten slotte wierpen naaste medewerkers van Elsinga aarde op de kist. De plechtigheid had een diepe indruk gemaakt op de aanwezigen.⁷⁵⁰

Politieaanvoerder Jannes Luitjen Keijer nam de positie van de vermoorde Elsinga over. Daarbij hoorde ook dat hij voortaan samen met Conring en Tammens de lijsten met tegenstanders van de nationaalsocialisten opstelde.⁷⁵¹ Keijer toonde zich een gedreven opvolger van zijn vermoorde voorganger. Al snel gold hij als even gevaarlijk. Keijer was zich er terdege van bewust dat het verzet het vizier ook op hem zou richten. Na de moord op Elsinga schafte hij zich daarom een stalen vest aan, maar op zaterdag 22 april 1944 had hij bij een kennis zitten drinken en droeg hij het niet. Die avond werd Keijer door het verzet neergeschoten. Hij stierf in het ziekenhuis op de operatietafel.⁷⁵²

De bezetter reageerde met nietsontziende hardheid op de liquidatie van zijn gewaardeerde medewerker. Drie dagen na de moord vond in Bedum, Zuidwolde, Middelstum en Winsum ‘de grootste en meest doeltreffende razzia in het noorden’ plaats. Vier leden van het verzet werden

Het verzet liquideerde ook de opvolger van Elsinga, J.L. Keijer.
 ((Fotograaf Harm. R. Reinders. Collectie Groninger Archieven 1785_19364))

onmiddellijk geëxecuteerd en honderdvijftig mannen gearresteerd. Dertien verdwenen in concentratiekampen, twee van hen overleefden de oorlog niet.⁷⁵³ Voor de selectie van de slachtoffers zal zeker gebruik zijn gemaakt van de lijst die Keijer aan Tammens had verstrekt.

Enkele maanden na de liquidatie van Elsinga liep Tammens wederom mee in een rouwstoet van de Ossenmarkt naar het Esserveld.⁷⁵⁴ Opnieuw was iemand met wie hij nauw had samengewerkt het slachtoffer. De liquidatie van de politiemannen Elsinga en Keijer was een gevolg van hun felle jacht op onderduikers en verzetsmensen. Het is niet bekend in hoeverre de illegaliteit op de hoogte was van de precieze gang van zaken bij het opstellen van de lijsten met ‘anti’s’. Was dit de voornaamste reden voor de executie van Elsinga en Keijer, dan zou Tammens vanwege zijn coördinerende rol een minstens zo reëel doelwit zijn geweest.

Aanslagen op burgemeesters door het verzet kwamen vaker voor. De NSB-burgemeester van Schoonebeek, Geert Bisschop, was al op 29 juli 1943 samen met twee van zijn ambtenaren doodgeschoten. Bij een overval op het gemeentehuis van Hoogezand kwam anderhalve maand na Elsinga een andere politiemann om het leven. In plaats van de kluis te openen greep wachtmeester Hendrik van Bijssum naar zijn revolver, waarna

een verzetsman hem neerschoot.⁷⁵⁵ Burgemeester George Geert Spoelstra van Hoogezand vreesde daarna hetzelfde lot.⁷⁵⁶ Doorslaggevend was voor het verzet de overweging of de politieke tegenstander gevaar opleverde voor onderduikers of verzetsmensen.⁷⁵⁷ Het verzamelen van namen van opposenten van de nieuwe orde om deze vervolgens door te geven aan de SD behoorde daar zeker toe.

De moorden op politiemannen met wie Tammens samenwerkte, aanslagen op gevolmachtigden als Posthuma, Reydon en Seyffardt en het in brand steken van boerderijen van aanhangers van de nieuwe orde, moesten ervoor hebben gezorgd dat Tammens zich bewust werd dat ook hij het slachtoffer van een sluipmoord kon worden. Natuurlijk zou ook dan een stoet met het treurmuziek spelende muziekkorps voorop van het stadhuis naar het Esserveld trekken. Feldmeijer zou een toespraak houden, net als Haase en waarschijnlijk ook Staargaard. Op het stadhuis en het Scholtenhuis zouden de vlaggen halfstok hangen. Tammens zou dan zijn laatste rustplaats vinden bij Elsinga en Keijer. Misschien dat op Heldengedenkdag, wanneer op het Esserveld bij Duitse graven een erewacht stond en een halfstok gehesen vlag wapperde, nog iemand op het idee kwam om een krans bij hem te leggen.⁷⁵⁸

Drie maanden na de begrafenis van Keijer voelde Tammens zich acuut in gevaar. Op 20 juli 1944 liet hij Vorrink de personalia noteren van enkele mannen. Deze vier inwoners van de Bilderdijkstraat zouden een aanslag op hem willen plegen. Tammens sprak erover met Haase, de chef van de SD. Twee weken later ontving hij Robert Lehnhoff, misschien wel de beruchtste man op het Scholtenhuis.⁷⁵⁹ De gevreesde aanslag vond nimmer plaats. Was er sprake van loos alarm of werd Tammens voorzichtig? Helaas zwijgen hier de bronnen.

De dreiging van een aanslag op zijn leven zorgde ervoor dat Tammens zich bewapende. Voortaan beschikte de burgervader over een *Waffenschein* en liep hij met een F.N.-pistool 9 mm op zak.⁷⁶⁰ Wanneer terroristen hem aan zouden vallen, dan zou hij er zeker gebruik van weten te maken. Tammens was er de man niet naar om zich door tegenstanders schrik aan te laten jagen. Moeilijkheden zouden hem niet doen wijken, had hij bij zijn inhuldiging gezegd, maar slechts meer vastberaden zijn weg bepalen.⁷⁶¹

HOOFDSTUK 7

Naderende donder

§1 Wanhoop en hoop

‘Zes juni. Hoe vrolijk was de aanblik zoo op dien vroegen dag. Die joviale koppen met vaderlandsche lach. Na jaren van ellende geroddeld en gezeur! De Tommie tooverd’ eensklaps het betere humeur.’ Zo beschreef *De Zwarte Soldaat* de stemming onder de tegenstanders van de nieuwe orde nadat de langverwachte invasie was begonnen.⁷⁶² Al bedoelde dit wa-blad het spottend, het was waar dat de berichten over de geallieerde landing op de stranden van Normandië velen goed deden. Ook het *Nieuwsblad van het Noorden* verzwegen niet dat de Geallieerden terug waren in West-Europa. De van oorsprong neutrale krant stond net als alle andere pers onder controle van de nazi’s. ‘Luchtlandingstroepen in het gebied der Seine-monding’ stond er op de voorpagina.

Ook voor Stadgers die voor hun nieuwsvoorziening volledig op dagbladen als het *Nieuwsblad van het Noorden* waren aangewezen, was het duidelijk hoe zwaar de gevechten in Normandië waren. ‘Duitsche tegenmaatregelen aan Fransche kust,’ kopte de krant een dag later. ‘Geallieerden lijden zware verliezen.’ Volgens het Duitse opperbevel kwam de invasie precies op die plaats, waar het deze verwachtte.⁷⁶³ Duitse troepen waren er daarom in geslaagd om het geallieerde bruggenhoofd te beperken tot een gebied van twintig kilometer. De volgende dag was dit overigens al vierendertig kilometer breed en tien diep. Wie evenwel dacht dat de Geallieerden aan de winnende hand waren had het mis, verzekerde de krant. Andere landingspogingen mislukten en enkele landingsboten hadden nog voor zij aan land kwamen de witte vlag al gehesen.⁷⁶⁴ Weer een dag later viel te lezen dat de Franse kust bezaaid was met de lichamen van duizenden dode Amerikanen en Britten en de zee met talloze wrakken.⁷⁶⁵

De plannen van het geallieerde opperbevel waren dan ook mislukt.⁷⁶⁶ Na het weekeinde spraken de kranten nog steeds van zware gevechten en grote verliezen van de Geallieerden. Voor het eerst maakten zij echter ook melding van een ‘overmachtig’ geallieerd luchtwapen.⁷⁶⁷

Voor Tammens was het *Nieuwsblad van het Noorden* niet de enige nieuwsbron. Hij had nog steeds een radio en kon daarop horen dat de geallieerde bombardementen weinig uithaalden tegen de zware Duitse bunkers en dat ‘Anglo-Amerikaanse’ parachutisten zich in groten getale overgaven. Verslaggever Jan Steemers wees erop dat, net zoals in diverse kranten stond, de plaats van de invasie geen verrassing was voor het Duitse opperbevel. Hij maakte zelfs al een vergelijking met ‘de schande van Duinkerken’, vier jaar eerder.⁷⁶⁸ In *Het Nationale Dagblad* kon Tammens lezen dat Mussert Hitler een telegram had gestuurd. De leider van het Nederlandse volk verzekerde de Führer aller Germanen dat ‘alle Nederlandsche nationaalsocialisten in trouw en lotsverbondenheid’ aan diens zijde stonden.⁷⁶⁹ Ondanks de beschreven grote verliezen aan doden, gewonden en krijgsgevangenen die de Geallieerden leden, wonnen zij terrein. Dat was allesbehalve geruststellend, noch voor de Führer, noch voor de leider, noch voor Nederlandse nationaalsocialisten zoals Tammens. Hij richtte daarom een verzoek aan de commandant van de Landstorm Nederland om Fokko ontslag te verlenen.⁷⁷⁰ Tevergeefs. Zijn zoon bleef deel uitmaken van het 2^e regiment Jeugdstorm Compagnie van Landstorm Nederland. Bij een confrontatie met geallieerde troepen werd de eenheid geheel vernietigd, op twee van de manschappen na. Fokko was een van hen.⁷⁷¹

De strekking van de berichten in de door de bezetter gecontroleerde media veranderde langzaam. Na enkele dagen schreven de kranten niet meer dat Duitse troepen de Anglo-Amerikanen terug de zee in joegen. *De Zwarte Soldaat* plaatste op 15 juni weliswaar een strip waarin tekenaar Rugier het glimlachen van de meeste Nederlanders op de dag van de invasie beschreef, op het laatste plaatje vergeleek hij dit met de grijns van Stalin.⁷⁷² Als Duitsland onverhoopt een nederlaag zou lijden, was zijn boodschap, dan stonden de bolsjewieken klaar om de macht te grijpen.

Veel nationaalsocialisten meenden dat de invasie nog niet inhield dat de Duitse overheersing van West-Europa ten einde liep. De Führer had immers nog geheime wapens achter de hand! Het bewijs kwam al snel. Precies een week na de invasie gaf Hitler opdracht tot het inzetten van het eerste *Vergeltungswaffen*, de V1. Op 13 juni kwam de eerste vliegende bom

op Londen neer. Nog meer geheime wapens zouden de krijgskansen zeker doen keren.

In Groningen hing op straat gedurende de oorlogsjaren een beklemmende sfeer. De bezetter was duidelijk zichtbaar in het straatbeeld en dat gold vooral voor het hart van de stad, de Grote Markt. Dat een schuilkelder het plein ontsierde was nog niet eens het ergste. De dreiging kwam vooral van het hoofdkwartier van de SD in het Scholtenhuis aan de oostzijde. Daar wapperde iedere dag de sinistere zwarte vlag met de SS-runen en hing een spandoek met 'V = Victorie want Deutschland wint voor Europa op alle fronten'.⁷⁷³ Elke voorbijganger kende de verhalen over de beulen en beulsknechten die er gevangenen martelden. Namen als die van Robert Lehnhoff of Ernst Knorr hadden een huiveringwekkende klank. Aan de westzijde stond het Groningse stadhuis. Nu het stadsbestuur in handen was van de NSB, gaf dat het gevoel dat de nieuwe orde het plein had buitgemaakt. De militaire parades en toespraken van nationaalsocialisten bevestigden dit beeld. Vanaf de Martinitoren keken Duitse militairen over de stad uit terwijl ze het vliegverkeer beluisterden.

Hillebrand Groenewold, die volgens Tammens zeer geschikt was als burgemeester, had zich eerst als waarnemer mogen bewijzen in de gemeente Marum. Kennelijk beviel hij de autoriteiten, want op 28 juli maakte het Rijkscommissariaat zijn definitieve benoeming bekend.⁷⁷⁴ Groenewold legde zo een weg af die tegengesteld was aan die van Tammens. Geboren in het centrum van Groningen waar zijn vader een bloemenzaak dreef aan de Herestraat, was hij nu, met Utrecht als omweg, beland in het Westerkwartier.⁷⁷⁵ Daar slaagde hij er al snel in zijn stempel op het openbare leven te drukken en hij zette alles op alles om zijn gemeente te nazificeren. Hierbij liet hij niet met zich spotten en 'trok, gelijk de groote Führer eenmaal voor hem gedaan had, zijn uniform aan en hij heeft dat gedragen tot aan zijn dood toe'.

Groenewold trad met betrekking tot het door de Duitsers opgelegde graafwerk brutaal op en de Marumer mannen merkten dat er met hem ook in gerechtvaardigde gevallen niet viel te praten. Toen hij op de heg van dominee Simon van Wouwe een goudsbloem zag liggen, aarzelde hij niet deze verwijzing naar het Koninklijk Huis te vertrappen. Even later lag er opnieuw een goudsbloem op de heg. Daarop stuurde Groenewold uit wraak een vals rapport aan de SD. Deze arresteerde de gereformeerde predikant en hield hem een maand in hechtenis. Na zijn vrijlating dook Van Wouwe onder uit angst voor de burgemeester. Ook was Groenewold aanwezig bij huiszoekingen en mishandelingen. Nadat in Marum de tram

was gesaboteerd, wilde hij een bloedige vergelding. ‘Daar zullen er zeven voor vallen,’ sprak hij en nam contact op met de SD. Een week later waren vijf personen doodgeschoten.⁷⁷⁶

De tijd dat Duitsland won op alle fronten leek in de tweede helft van 1944 definitief voorbij. Op 25 augustus vierden de burgers van Parijs hun bevrijding. Ruim een week daarna, op 3 september, volgde Brussel en een dag later Antwerpen. De bevrijders naderden de Nederlandse grens. Veel leden van de NSB voelden zich ongemakkelijk bij de gedachte dat de Duitsers aan de verliezende hand waren. Onder deze omstandigheden brak 5 september, ‘Dolle Dinsdag’ aan. Radio Oranje verspreidde het onjuiste bericht dat geallieerde troepen Breda hadden bereikt, waarna het gerucht ontstond dat de bevrijders de grote rivieren overstaken. Veel nationaal-socialisten vluchtten daarop in paniek naar het noorden. Diverse hoge NSB’ers, zoals Max Blokzijl, doken onverwacht in Groningen op.⁷⁷⁷ Tegelijkertijd trok een deel van hun Groningse geestverwanten naar Duitsland en voor korte tijd verdween zelfs de hakenkruisvlag van het Scholtenhuis.⁷⁷⁸ Onder deze omstandigheden viel er voor de Beweging niet te denken aan enige festiviteit. De plechtige inhuldiging van Hillebrand Groenewold als burgemeester van Marum, die juist die dag plaats zou vinden, kon dan ook niet doorgaan. Het zou er nooit meer van komen.⁷⁷⁹

Daags na Dolle Dinsdag vlogen Lancasters en Halifaxes over de stad. De vliegtuigen van de Britse Royal Air Force (R.A.F.) kwamen van verschillende kanten en waren op weg naar Emden.⁷⁸⁰ Het bombardement was dankzij de zoeklichten, trossen rode, groene en gele lichtkogels en het luchtafweergeschut tot in de stad Groningen te zien.⁷⁸¹

Al in de periode dat de macht van de Duitsers op het continent nog onaantastbaar leek, verschenen op kilometers hoogte boven de stad steeds vaker geallieerde vliegtuigen. Overdag vlogen de Amerikanen hun viermotorige B-17 Flying Fortresses en B-24 Liberators naar het land van de vijand, ’s nachts kwam de R.A.F. In de stilte van de avond klonk dan eerst in de verte een zacht gebrom dat tot een onregelmatig ronken aanzwol.⁷⁸²

Dolle Dinsdag liep uit op een deceptie. Enerzijds voor hen die uitkeken naar de bevrijders die niet kwamen, anderzijds leidden de gebeurtenissen ertoe dat de rol van de eens zo parmantige Nationaal-Socialistische Beweging van Anton Mussert was uitgespeeld. Door op de loop te gaan voor een loos gerucht, hadden veel leden zich belachelijk gemaakt bij de Nederlandse bevolking en bij de Duitsers.⁷⁸³ De bezetter schroefde vanaf dat moment de subsidies aan de Beweging drastisch terug. Het Secre-

tariaat van Staat met de gevolmachtigden van de leider functioneerde vrijwel niet meer. De mogelijkheid om langs deze weg het Nederlandse volk in te kapselen in het nazi-systeem was voorgoed verkeken.⁷⁸⁴ Voor Tammens betekende dit dat hij alleen nog in naam de post van Gemachtigde van de leider voor Landbouw en Visserij bekleedde. Veel maakte dit niet uit. De bezetter had nimmer toegestaan dat deze functie inhoudelijk uitgroeide tot een ministerspost.

De eerste evacués uit het oorlogsgebied bereikten Groningen op vrijdag 8 september 1944. 51 volwassenen en kinderen uit de omgeving van Nijmegen kregen in Café Woltjer aan de Grote Markt een bord stevige hutspot en pap. In de bovenzaal stonden bedden voor hen klaar zodat ze konden uitrusten. De volgende dag reisde het gezelschap door naar Uithuizen.⁷⁸⁵ Er zouden meer vluchtelingen volgen, zo vonden bijvoorbeeld in de Ruigezandster polder mensen uit Arnhem onderdak.⁷⁸⁶ Begin februari waren alleen al in de stad meer dan 10.000 mensen uit midden-Limburg aangekomen zonder dat de stroom evacués verminderde.⁷⁸⁷

Op 15 september, een dag na de bevrijding van Maastricht, ervoer Jacob Maarsingh hoezeer het naderen van de geallieerden enkele van zijn hooggeplaatste kameraden aangreep. Op zoek naar kantoorruimte bezocht hij samen met Carel Huygen het bureau van de Drentse *Beauftragte* Adolf Brandes in Assen. Daar klampten Cornelis van Geelkerken, de plaatsvervangend leider van de NSB en Arie Zondervan die inmiddels zijn positie van commandant van de WA had verwisseld voor die van de Landwacht, hem aan. Konden zij hun paarden onderbrengen op de boerderij van Maarsingh in Stadskanaal? Huygen merkte op dat de paarden beter in de landbouw dienst konden doen. Gezien de omstandigheden was dat nuttiger dan ze te houden als rijpaarden. Van Geelkerken en Zondervan waren als gevolg van hun grote angst evenwel niet voor rede vatbaar. In hun ogen was het klaarblijkelijk zaak te redden wat er te redden viel. Ze lieten alle kamers in Hotel Dopper te Stadskanaal reserveren voor henzelf en hun gezelschap, maar kwamen daar niet opdagen.

De volgende dag begon Operatie Market Garden met luchtlandingen bij Nijmegen en Arnhem en kregen de zenuwen van de Nederlandse nationaalsocialisten nog meer te verduren. Met zes volgepakte auto's reden Zondervan en Van Geelkerken naar de stad Groningen. Op de Grote Markt stopte de groep bij de *Dienststelle* van *Beauftragte* Conring, waar ze een tijdlang bleef staan. 'Er wordt in Groningen nog steeds schande over gesproken. Blijkbaar heeft het bericht van het dalen van valschermtroepen bij Nijmegen en Arnhem dien Zondag zóó op gezelschap gewerkt, dat zij

plotseling naar Duitschland vertrokken zijn,' rapporteerden Maarsingh en Huygen.⁷⁸⁸

Veel meer nationaalsocialisten reageerden op de nadering van de Geallieerden door tegelijk met wethouder Faber naar Duitsland te vluchten. Anderen brachten in elk geval hun gezin in veiligheid, zoals Huygen, wiens echtgenote en twee zoontjes bij Maarsingh in Stadskanaal bleven.⁷⁸⁹ Tammens lijkt in deze periode radicaler te worden. Hij vond het niet meer dan vanzelfsprekend dat de bevolking de opdracht kreeg om versterkingen aan te leggen, het zogenaamde 'spitten'. Dit stond ook op de agenda bij de burgemeestersvergadering van 20 september. '*Wenn sich da welche Leute von der Grabarbeit herumdrücken, soll mann darauf losschlagen, sodass sie blütend liegen bleiben,*' merkte Conring op. Tammens verklaarde zich daar onmiddellijk mee akkoord.⁷⁹⁰ Op het bericht dat in Het Gooi, na het afbranden van een NSB-woning, leden van de Beweging de huizen van de burens in brand hadden gestoken, reageerde hij eveneens instemmend. Vorrink notuleerde het walgend.⁷⁹¹ Tammens' kabinetschef had zich geestelijk van het nationaalsocialisme afgekeerd toen hij het verband zag tussen de gijzelaarslijsten en verrichte arrestaties. Diens geleidelijke verandering viel op den duur ook Tammens op. 'Voor mijn gevoel was Vorrink in het laatste half jaar van de bezetting geen nationaal-socialist meer en ik kreeg het gevoel dat hij de consequenties niet durfde te aanvaarden.'⁷⁹² Na zijn bekering speelde Vorrink zijn schoonvader A. Jongsma, onderluitenant van de staatspolitie, een kopie van de gijzelaarslijsten en vijftig blanco *ausweisen* voor hulp aan onderduikers in handen. Uiteraard zonder dat iemand daar verder van wist.⁷⁹³

Nu de nazi's steeds meer terrein prijsgaven, kwam *De Zwarte Soldaat* met een redactioneel hoofdartikel waarin het haarfijn beschreef welke rampspoed Nederland zou treffen als Duitsland de oorlog verloor. Na de verwoesting van de Nederlandse steden door het oorlogsgeweld, zouden dan de Nederlandse kunstschaten naar Noord-Amerika verdwijnen. De VS en Canada zouden de Europese graanmarkt dicteren, Nederlandse akkers braakleggen en boeren tot fabrieksarbeiders maken. Daarna zouden uit het oosten ras- en cultuurschendende Mongoolse horden komen en het communisme verspreiden. Voor Tammens was dit geschetste schrikbeeld erg genoeg om trouw te blijven aan het nationaalsocialisme. Voor nationaalsocialisten die nog niet helemaal overtuigd waren, wees het blad erop dat het uiteindelijk de eeuwige Jood zou zijn die van alle chaos zou profiteren. Gelukkig, zo verzekerde *De Zwarte Soldaat*, zou het zo ver niet komen. Dat zou Hitler nooit toestaan. Voor die tijd maakte de

Führer vast en zeker gebruik van revolutionaire wapens om de geallieerde troepen te verslaan.

Na de Slag om Arnhem stokte de geallieerde opmars. De nationaal-socialisten konden hoop putten uit de ontstane situatie waarbij nog maar weinig verandering in de linies op Nederlands grondgebied kwam. Zouden de kansen toch nog keren, vroegen vriend en vijand zich af.

In 1944 werd het voor Nederlandse gemeenten steeds lastiger contact te onderhouden met de rijksoverheid of met andere gemeenten. Telefoon en telex werkten slechts met grote haperingen. Brandstofgebrek hinderde het wegverkeer. Auto's en spoorwegvervoer ondervonden aanvallen van geallieerde vliegtuigen. Vooral vanaf april 1944 nam het aantal trein-beschietingen sterk toe.⁷⁹⁴ Op 17 september, het moment dat Operatie Market Garden begon, gaf de regering-Gerbrandy vanuit Londen bovendien opdracht aan het personeel van de Nederlandse Spoorwegen om in staking te gaan. De spoorwegstaking was niet overal volledig. In Groningen bijvoorbeeld, waar de Duitse autoriteiten keihard optraden door een rangeerder te fusilleren en drie woningen van stakers in brand te steken, reden nog treinen.⁷⁹⁵ Het kostte Tammens desalniettemin steeds meer moeite andere delen van het land te bezoeken. De mogelijkheid om mee te kunnen in een wehrmachttrain was beperkt en niet zonder gevaar. Geallieerde vliegers beschoten alles wat zij op het spoor zagen rijden, waardoor een reis soms wel drie dagen duurde.⁷⁹⁶

De Groningers hoorden niet alleen de honderden vliegtuigen, soms ook zagen zij ze van dichtbij als er voor het station grote vrachtauto's stonden met wrakken van neergestorte machines.⁷⁹⁷ Vaak was de lucht vol met condensatiestrepen van overvliegende bommenwerpers. Meestal waren zij op weg naar Duitsland, maar begin november 1944 was de sluis van Gaarkeuken in het Westerkwartier het doel. Tegen een uur in de middag kwamen vier Typhoons uit het zuidoosten en lieten een voor een hun bommen los, waarbij zij de brug raakten. Twintig minuten later volgde een tweede aanval, uitgevoerd door zestien vliegtuigen. Door de explosies vlogen de sluisdeuren van hun plaats.

'Duidelijk zagen we hoe Anglo-Amerikaanse vliegtuigen iets beschooten en bombardeerden. Later hoorden we dat de z.g. Gaarkeuken aan het Starkenborghkanaal platgegooid was. Tevens hebben ze enkele schepen zware treffers toegebracht zodat de scheepvaart in het kanaal gestremd is,' noteerde de schooljongen Hein Wagter in zijn dagboek. De aanval lukte. Door de schade aan de sluis steeg het water waardoor het kanaal buiten zijn oevers dreigde te treden. Vanwege het hoge water was het

noodzakelijk om in de stad enkele bruggen omhoog te draaien. Daags na de aanval begon de *Kriegsmarine* met het herstel. Na een week konden schepen weer van het kanaal gebruikmaken.⁷⁹⁸

Als burgemeester van Groningen was Tammens verantwoordelijk voor de openbare schuilkelders in de stad, die elk plaats boden aan ongeveer vijftig personen. Rapporten over de staat waarin de bouwwerken verkeerden, belandden op het gemeentehuis. Daar bleek al snel dat de gelegenheden voorzagen in een dringend gevoelde behoefte. Het gebruik dat de bevolking ervan maakte, had evenwel een ander doel dan het zoeken van bescherming tegen oorlogsgeweld. Alle rapporten meldden een grote mate van verontreiniging met fecaliën. Daar kwam nog bij dat veel schuilkelders in slechte staat verkeerden, doordat burgers er hout uit sloopten om hun huizen te verwarmen. In februari 1945 waren er van de 35 openbare schuilplaatsen nog slechts twee in goede staat.⁷⁹⁹

Alhoewel de Landstand en het Secretariaat van Staat vrijwel niet meer functioneerden, hield Tammens zich wel bezig met de voedselvoorziening. Vanaf het najaar van 1944 spande hij zich tot het uiterste in om zoveel mogelijk voedsel uit Groningen naar de westelijke provincies te sturen. Hij werkte hierbij nauw samen met de Rotterdamse burgemeester Frits Müller.⁸⁰⁰ De inspanningen om de bevolking in het westen te helpen, leverden niet het gewenste succes op. 'Mijn gemachtigde voor agrarische zaken, Tammens, deed met zijne medewerkers al wat mogelijk was om zooveel mogelijk voedseltransporten uit de provincie Groningen te doen vertrekken naar Holland,' verklaarde NSB-leider Anton Mussert na de oorlog. Zelf schreef Tammens in 1985: 'Met honderden schepen werd geprobeerd nog aardappelen naar het Westen te krijgen. De schepen, in konvooi over het IJsselmeer, werden beschoten door de Geallieerden. De schippers wilden of durfden niet meer. (...) Alle Maandagochtenden kreeg ik de overlijdensaangiften van de afgelopen week, die van Utrecht, Haarlem en Leiden waren soms het zevenvoudige van normaal.' Tammens' dochter herinnert zich hoe machteloos haar vader zich dan voelde, al was hij ervan overtuigd dat hem in dit opzicht niets te verwijten viel.⁸⁰¹ Sybrand Rispens zette zich, naar valt aan te nemen in opdracht van Tammens of in elk geval met diens medeweten, tijdens de Hongerwinter ook in voor de voedseltransporten. Hij wist de haven van Spakenburg vrij te krijgen van Duitsers. Hierdoor konden schepen naar Friesland vertrekken om voedsel voor de hongerende bevolking te laden. Ook verstreekte Rispens in Groningen papieren om illegale voedseltransporten mogelijk te maken.⁸⁰²

Ook anderen probeerden te doen wat ze konden om de bevolking te

redden, zoals de Directeur van de Voedselvoorziening S.L. Louwes, of E.H. Ebels. Laatstgenoemde riep in zijn rol als provinciaal voedselcommissaris plaatselijke bureauhouders en burgemeesters op voedsel in te zamelen dat niet viel onder de verplichte inlevering. De kringburgemeesters waren het erover eens dat het verstandig was Ebels zijn gang te laten gaan, zolang hij maar niets te zeggen had over de uitdeling.⁸⁰³

Ondertussen leek het er niet op dat de NSB-burgemeesters milder werden nu de Geallieerden naderden. Dat blijkt in elk geval niet uit het standpunt over onderduikers dat zij op de kringvergadering van 15 november innamen. Huizen van mensen die zich verborgen hielden dienden meteen te worden verzegeld, ongeacht of er nog een gezin in woonde. Vervolgens konden er evacués onderdak in vinden. Verder besprak de kring of het laten doorgaan van landbouwwerk en de suikercampagne niet ten koste zou gaan van het graven van tankversperringen. 'Dit moet niet ontaarden in vacantie.'⁸⁰⁴

§2 Gebroken strohalmen. Januari- april 1945

Op 17 juli 1944 verzamelde zich een groepje Duitse en Nederlandse autoriteiten aan de voet van de Martinitoren. Bijna twee weken eerder had Tammens hen een uitnodiging laten sturen voor een bezoek aan de restauratiewerkzaamheden. Niet alle genodigden waren gekomen, zo had bijvoorbeeld de commissaris der provincie, die slechts bij hoge uitzondering bijeenkomsten oversloeg, laten weten verhinderd te zijn.⁸⁰⁵ Mogelijk voelde de bijna zestigjarige Staargaard er niet voor om de toren op te gaan, zoals het gezelschap deed na een korte uitleg door de directeur van de gemeentewerken.

Waarschijnlijk hoefden de gasten niet alle 370 treden tot 90 meter hoogte te beklimmen om 'einen tiefen Eindruck' van de 'riesigen Martinsturm' te krijgen.⁸⁰⁶ De kans is echter groot dat de genodigden wel op 68 meter hoogte het carillon bekeken, dat in 1944 gereedkwam. Om zo hoog te komen moest het groepje 311 treden wegtellen. Bespeeld werd het klokkenspel bij die gelegenheid niet. Dr. ir. G.W. van Heukelom, die de leiding had bij de restauratie van de Martinitoren, legde die wens van Conring naast zich neer door te zeggen dat er in oorlogstijd geen carillonmuziek over de Grote Markt behoorde te klinken.⁸⁰⁷

Het bestijgen van de Martinitoren was behoorlijk uitputtend, maar het lag niet in de aard van Tammens om onderweg af te haken en de ande-

ren verder te laten gaan. Hij was de gastheer en verraste na afloop van de excursie alle deelnemers met een attentie. Iedereen ontving een foto-album bestaande uit elf foto's van de restauratie, elk op een kartonnen pagina. Een rood lintje hield het geheel bijeen. Voorop stond dat het een herinnering was aan het bezoek, aangeboden door de burgemeester van Groningen. Net als bij de foto-onderschriften waren de bovenste regels in het Duits en de onderste in het Nederlands.

Bij de excursie ontmoette Tammens mensen die al vanaf enkele jaren voor de oorlog een belangrijke rol binnen het project hadden gespeeld. Van Heukelom had eerder ook al de restauratie van de Utrechtse Domtoren geleid en opzichter Willy van Zwieteren was al acht jaren als technisch ambtenaar tweede klasse belast met het dagelijks toezicht op de restauratie.⁸⁰⁸ Sommige bezoekers herkenden hem nog als de voormalige voetbalcrack, die tezamen met idolen als Bep Bakhuys en Gejus van der Meulen in het Nederlands Elftal speelde. Tammens zal, door bij zijn relaties te pronken met het Groningse monument, bij de beide mannen de indruk hebben gewekt dat hij oprecht geïnteresseerd was in het behoud van de 'Olle Grieze', zoals Stadgers de Martinatoren vertederd noemen.

Deze kennismaking maakte het voor Van Zwieteren makkelijker om begin april 1945 de gang naar het stadhuis te maken voor het doen van een beroep op de burgemeester. Er dreigde gevaar voor de toren was zijn boodschap en dat kwam door de apparatuur van de bezetter. Op een hoogte van 56 meter boven het straatniveau bevonden zich namelijk Duitse telefoon-, zend- en ontvangstoestellen. Daarnaast stond een vat met tweehonderd liter benzine en was twaalf kilo springstof aangebracht.⁸⁰⁹ De verantwoordelijke onderofficier was van plan bij het naderen van de Geallieerden het vat benzine leeg te laten stromen en alle apparatuur met handgranaten op te blazen. Dat zou het einde van de toren betekenen. Als brandende benzine de waterspuwers uitstroomde, zouden bovendien de omringende gebouwen zoals de Martinikerk, het politiebureau en waarschijnlijk ook het Landbouwhuis tot de grond toe afbranden. Daarom was Van Zwieteren naar Tammens gestapt in de hoop dat hij, Tammens, er iets aan zou kunnen doen.

Tammens had niet veel woorden nodig om zijn bezoeker duidelijk te maken hoe hij over de kwestie dacht. Als het Duitse Rijk ineens stortte, zou er immers veel meer verloren gaan. Zodra de communisten aan de macht waren, maakte helemaal niemand zich meer druk om monumenten, zelfs de bouwkundig opzichter niet! Tammens wees zijn bezoeker er daarom fijntjes op dat er een oorlog aan de gang was. 'In een oorlog komen er wel

heviger dingen voor, mijnheer Van Zwieteren,' antwoordde hij kortaf. Het onderhoud bleef voor de opzichter zonder resultaat.⁸¹⁰

Tammens' onverschilligheid voor het voortbestaan van Groningens belangrijkste monument was niet kenmerkend voor de NSB. Toen in Zaltbommel de Sint-Maartenstoren, de hoogste toren in de wijde omtrek, dreigde te worden opgeblazen, probeerde NSB-burgemeester Jan Boll dit te voorkomen. Bij een bezoek van Mussert aan zijn stad toonde hij de leider de aangebrachte springladingen en verzocht hij hem bij Seyss-Inquart te pleiten voor het behoud van het monument. Op 19 april 1945 belegde Boll bovendien een spoedvergadering met de Gelderse commissaris der provincie Harmannus Hondius, de Duitse militaire autoriteiten en 22 notabelen. Deze verklaarden dat als de Duitsers de toren spaarden, zij zouden verhinderen dat de Geallieerden hem als uitkijkpost gingen gebruiken. Of die verklaring de doorslag gaf is niet duidelijk, maar de toren bleef behouden. Mussert noemt het als een van de voorbeelden van de wijze waarop de Beweging zich inzette voor het behoud van de Nederlandse cultuur.⁸¹¹ Tammens had hetzelfde kunnen doen in een poging de Martinitoren te behouden. Dat hij dit niet deed wijst op fatalisme. Hij moet overtuigd zijn geweest van het schrikbeeld dat de nationaalsocialistische propaganda schilderde.

In de voorgaande maanden was het zelfs tot verstokte nazi's doorgedrongen dat het Duitse rijk op velerlei gebieden, maar zeker ook materieel, niet langer in staat was om gelijke tred te houden met de Geallieerden. Voor hen die jarenlang onder de indruk waren geweest van het Duitse overwicht, was dit een soms pijnlijke openbaring.⁸¹² Er kwamen tekorten aan voedsel en autobrandstof en de overheid verplichtte kamerverhuurders om hun huurders in de eigen woonkamer bij de brandende kachel te laten zitten om steenkool te sparen.⁸¹³ Voor wie hier een probleem van maakte, kwam drie maanden later een oplossing. Toen verbood de bezetter de levering van brandstof aan particulieren en was er niets meer te stoken.⁸¹⁴ Tammens had daarom, net als enkele oost-Groningse burgemeesters, buiten de distributie om brandstof ingeslagen.⁸¹⁵ Door bemiddeling van waarnemend politiepresident Blank kregen hij en wethouder Diephuis elk 4000 turven.⁸¹⁶

Niet alleen gewone burgers leden onder het brandstoftekort. Drie maanden eerder al leidde de kolenschaarste ertoe dat nog maar twaalf uur per etmaal kraanwater beschikbaar was. De overige uren zette het waterleidingbedrijf de pompen uit.⁸¹⁷ De noordelijke suikerfabrieken hadden hun kolenvoorraad moeten afstaan en bioscopen waren gesloten.⁸¹⁸ De

burgerbevolking kon uit de toenemende schaarste opmaken dat het Duitse Rijk het steeds moeilijker kreeg.

Aan het einde van 1944 kreeg Tammens nog even nieuwe moed toen troepen van het Derde Rijk in de Ardennen hun tegenstanders overrompelden. Ruim een maand lang konden de nationaalsocialisten optimistisch gestemd zijn. Na 23 januari 1945 was echter alle Duitse terreinwinst weer verloren gegaan en het laatste grote Duitse offensief aan het westelijke front mislukt. Slechts weinigen geloofden toen nog in een Duitse overwinning. Een van hen was de Marumer burgemeester Groenewold, die overtuigd was dat Duitsland hooguit nog een maand nodig zou hebben om de Geallieerden de zee in te drijven.⁸¹⁹ 'Een bolsjewistisch-kapitalistische overwinning zal voor ons land de meest noodlottige gevolgen hebben, zo zelfs, dat hiermee geen rekening hoeft te worden gehouden omdat dit het einde van ons volk is,' had Tammens twee jaar eerder gezegd.⁸²⁰ Met afgrijzen zag hij het moment naderen. In West-Europa waren de Anglo-Amerikanen in het offensief en aan het Oostfront hadden de Sovjets na Stalingrad het initiatief behouden. Berichten in onder meer *Het Dagblad voor het Noorden* sterkten zijn fatalisme. 'Alle niet-bolsjewistische elementen worden terechtgesteld,' schreef de enige krant die op dat moment nog in de provincie Groningen verscheen, 'deze terechtstellingen zijn aan de orde van de dag'.⁸²¹

In Nederland bereidden de Geallieerden zich voor op een offensief in het voorjaar. Een voorteken hiervan was dat 18 maart vanaf vijf over vier in de middag een Spitfire XI vier rechte baantjes van oost naar west en omgekeerd over de stad trok. *Flight Lieutenant* E.N. Godfrey maakte ongestoord door de Duitse *Luftwaffe* luchtfoto's.⁸²² Pas op 31 maart kon Winterswijk haar bevrijders verwelkomen en moest de bezetter steeds meer terrein prijsgeven. Een dag later was Enschede bevrijd en op 6 april konden de rood-wit-blauwe vlaggen uit in Coevorden. Twee dagen later overvielen Franse parachutisten Café Slomp in Westerbork, het hoofdkwartier van de Duitse generaal-majoor Böttger die daarbij zwaargewond raakte. Uiteindelijk moesten de Fransen zich terugtrekken. Voor de krantenlezers in Noord-Nederland was duidelijk dat het front steeds dichterbij kwam.⁸²³ De nationaalsocialisten onder hen putten op maandag 9 april moed uit de berichtgeving. *Het Dagblad voor het Noorden* berichtte dat de Canadezen een paar kilometer boven Almelo tot staan waren gebracht.⁸²⁴ Het einde van Tammens burgemeesterschap leek nog niet heel snel te naderen.

Aan het begin van de nieuwe werkweek zag het ernaar uit dat de

bevrijders de stad voorlopig niet zouden bereiken en de bevolking het nog even moest uithouden, al werd dit met de dag moeilijker. Dat ervoeren ook brugwachter Van Biessum en opzichter Josephus Hasselman die opdracht kregen de Bontebrug te openen. Enkele Nederlandse ss'ers wilden erdoor met een voedselschuit, getrokken door de sleepboot Antje. De draaibrug was evenwel gebouwd voor elektrische bediening en de twee mannen deden er lang over om de brug met de hand open te draaien. Té lang naar de zin van de ss-soldaten die getergd in de lucht schoten, aan wal sprongen en Van Biessum en Hasselman een pak slaag gaven. Daarna voer de Antje de Bontebrug open. De boot ging verder, met de brugwachter en de opzichter als gevangenen aan boord.

Waarnemend directeur Gemeentewerken Van Foreest was twee maanden daarvoor weer teruggekeerd in Groningen nadat hij uit Breslau gevlucht was voor het Rode Leger. Hij deed onmiddellijk een beroep op de burgemeester om de gevangenen vrij te krijgen. Namens Tammens stelde gemeentesecretaris Dekker nog diezelfde dag Conring op de hoogte en vroeg om diens bemiddeling. Ook commissaris Staargaard hoorde van het voorval, zoals van alle 'bijzondere gebeurtenissen' waarvan een melding op zijn bureau belandde.⁸²⁵

Die dag schreef *Het Dagblad voor het Noorden* dat de Geallieerden zware verliezen leden omdat zij te veel risico hadden genomen met te lange aanvoerlijnen.⁸²⁶ Desondanks waren geallieerde verkenneren weer een dag later al bij het Drentse Meppel gesignaleerd. Ze werden echter niet gevolgd door hun hoofdmacht.⁸²⁷ Op 12 april heette het nog zo te zijn dat de Canadezen bijna geen terreinwinst meer boekten. Holten, Nijverdal en Rijssen waren de frontplaatsen, berichtte *Het Dagblad voor het Noorden* in het laatste nummers dat Tammens bereikte.⁸²⁸

Heel de week verrichtte Tammens de normale werkzaamheden die bij zijn functie hoorden. De dossiers waar hij zich over boog, behandelden evenwel onderwerpen die hij in eerdere maanden aan zijn wethouders zou hebben overgelaten. Zo werkte hij in elk geval op minimaal drie dagen aan een stadsuitbreidingsplan.⁸²⁹

Op donderdag de 12e was Tammens als enige burgemeester aanwezig bij een vergadering in het provinciehuis. Naast Conring en Staargaard bestond het gezelschap vooral uit hogere ambtenaren. In zijn openingswoord wees de commissaris erop hoe belangrijk het was dat, juist nu de oorlogshandelingen dichterbij kwamen, 'de leidende functionarissen op hun post blijven, totdat dit hun feitelijk onmogelijk wordt gemaakt'. Ook zonder deze woorden wisten de aanwezigen dat de bezetter het niet op

prijs stelde als zij op de vlucht sloegen. De kans bestond dat ze dan het lot zouden delen van de burgemeester van Königsberg in de *Neumark*. De man verliet zijn stad zonder dat er sprake was van een ontruimingsbevel. Een standgerecht veroordeelde hem en liet hem ophangen, zo had onlangs nog in de krant gestaan.⁸³⁰

De notulen van de vergadering bij Staargaard eindigen met de opmerking dat de volgende bijeenkomst gepland stond voor woensdag 9 mei, onvoorziene omstandigheden voorbehouden.⁸³¹ Dat was een optimistische formulering die niet langer paste bij het tempo waarmee de Geallieerden inmiddels oprukten. Canadese troepen waren nu vlakbij Assen. Alleen indiën zich iets onvoorziens zou voordoen, zou de volgende bijeenkomst nog gehouden kunnen worden. Enkele maanden eerder had Staargaard nog laten weten dat hij, zodra de stad geen dienst meer kon doen als zetel van het provinciebestuur, deze zou verplaatsen naar Winsum.⁸³² Daarvan kwam het niet.⁸³³

Ondertussen had *Generaloberst* Johannes Blaskowitz, *Oberbefehlshaber Niederlande*, opdracht gegeven om de stad tot het uiterste te verdedigen.⁸³⁴ Aan de voet van de Martinitorren lag inmiddels een zandlaag van een meter dik, bestemd om de Duitse apparatuur op te vangen wanneer die naar beneden werd gegooid.⁸³⁵ Voor de ramen van het stadhuis lagen zandzakken. Op verschillende plaatsen hingen biljetten met de mededeling dat op iedereen, die zich tijdens oorlogshandelingen op straat begaf, zou worden geschoten.⁸³⁶

Vrijdag 13 april bracht, net als de dag van Tammens' officiële inhuldiging ruim twee jaar daarvoor, weersomstandigheden die heel geschikt waren om op het land te werken. De zon liet zich regelmatig zien en er stond een zwakke tot matige wind.⁸³⁷ Voor Tammens kon het verschil echter nauwelijks groter zijn. Dat de kans dat hij na het weekeinde nog terugkeerde in het stadhuis maar klein was, werd hem al duidelijk toen hij die ochtend naar zijn werk ging. Voor het eerst bewaakten leden van de Landwacht bruggen in de binnenstad. Het wees erop dat de Canadezen nu dichtbij waren.⁸³⁸ Toch probeerde Tammens nog steeds zoveel mogelijk zijn normale werkzaamheden te verrichten. Dat betekende dat hij zich opnieuw boog over het stadsuitbreidingsplan.

De burgemeesterskamer had een raam dat uitzicht bood op de Waagstraat. Wanneer hij even naar buiten keek, zag Tammens het Scheepvaartmuseum in het sierlijke zeventiende-eeuwse goudkantoor op de hoek, de tandheelkundige kliniek voor minvermogenen, het distributiekantoor en de panden die bij de firma Geubels in gebruik waren. In de

dik twee jaar van zijn burgemeesterschap was het een vertrouwde aanblik geworden.

Die middag verliet Tammens voor de laatste keer de burgemeesterskamer en ging naar zijn huis aan het Zuiderpark. Het was nog vroeg, maar hij was gewaarschuwd dat de Geallieerden Assen al hadden ingenomen en onderweg waren naar Groningen. Dat was een afstand van 26 kilometer. Een Sherman-tank deed daar op topsnelheid ruim een half uur over.⁸³⁹ Tammens liep de bordestrap af, de Grote Markt op. Aan de overkant bereidde de SD zich voor op een vertrek uit het Scholtenhuis. Vanaf het einde van de middag verteerde een vuur op het pleintje achter het gebouw het archief van haar schanddaden. Een dunne sliert rook kringelde omhoog en verwaaide in de richting van het Schuitendiep.⁸⁴⁰ Ook Tammens had die dag opruiming gehouden en door kabinetschef Vorrink en ambtenaar Boelsum Johannes Quast diverse stukken laten verbranden in de verwarmingsketel.⁸⁴¹

Onderweg passeerde Tammens een aantal stukken geschut en enkele mitrailleursnesten. Sommige soldaten liepen met *Panzerfausten* om tegen de Canadese tanks te gebruiken.⁸⁴² Dat de Duitsers de stad niet zomaar over zouden geven aan de Canadezen, was voor Tammens net zo duidelijk als voor de andere mensen die nog nerveus op straat rondrentelden. Er stond de geallieerde troepen, die niet op veel tegenstand rekenden, nog een onaangename verrassing te wachten.⁸⁴³

Wanneer Tammens door de Parklaan fietste, passeerde hij een esdoorn.⁸⁴⁴ De zon door de takken wierp een vreemde schaduw op de grond die leek op gebroken hakenkruizen. Nu het na de lange koude winter eindelijk warmer werd, begon de boom al flink uit te lopen. Het gerommel van geschut was inmiddels duidelijk te horen. Het klonk 'grommend en dreunend' uit de richting van de Paterswoldseweg, waar Tammens' wethouders Diephuis en Van Duyn woonden.⁸⁴⁵

§3 Wachten op bijltjesdag. Midden april 1945

Op zaterdag 14 april bleek weer eens hoe grillig het weer in april kon zijn, want in tegenstelling tot de dag ervoor was het kil en somber.⁸⁴⁶ Het paste wel bij de omstandigheden waarin Tammens verkeerde. Een groot deel van de nacht zal hij hebben doorgebracht in het souterrain van zijn woning. Daar was hij nog het veiligste, want buiten woedden straatgevechten. De geluiden van de geallieerde tanks deden vreemd aan, net

als destijds de eerste tractoren die het platteland voorgoed hadden veranderd. Mogelijk probeerde hij wat te rusten, maar de schotenwisselingen hielden de Stadgers uit de slaap. Heel de nacht kwamen granaten met een angstaanjagend gefluit over. Tammens kon niets anders dan rusteloos heen en weer lopen tussen de diverse vertrekken, de grote centrale hal, de keuken, de bijkeuken en het dienstbodevertrek. Niet de plaats waar een burgemeester zich doorgaans ophield. De groene en witte tegels van de vloer hadden wel wat van bouwland waarbij de akkers met verschillende gewassen waren ingezaaid.⁸⁴⁷ In het Zuiderpark klonken vogelgeluiden. De zanglijster, of op z'n Gronings de Lutje Grieze Liester, als eerste. Deze scharrelde vaak over de grond in de tuin van Tammens. Het dier liet zich vaak al horen voordat de zon opkwam.⁸⁴⁸ Daarna klonk het zingen van een vink en een tijtjaf. Dat waren niet de vogels die Tammens kende van het Ruigezand.⁸⁴⁹

Het leek al weer een eeuwigheid geleden dat Tammens nog gewoon op de boerderij woonde. Hij had natuurlijk terug kunnen gaan naar zijn landbouwbedrijf. Gisteren zelfs nog, na de bespreking bij Staargaard, had hij gewoon in de auto kunnen stappen en naar zijn land rijden. De Duitse soldaten hadden hem vast nog wel doorgelaten. Dan zou hij echter zijn post hebben verlaten en dat stond gelijk aan desertie. Hij was door Seyss-Inquart aangesteld als burgemeester en moest in de stad blijven zolang hij geen ontruimingsbevel kreeg. Bovendien was het op de wegen ook levensgevaarlijk, want de Anglo-Amerikaanse vliegtuigen schoten op alle verkeer. Daar kwam nog bij dat de Führer zijn post ook niet verliet, dat Feldmeijer niet was gevlucht, al had hem dat het leven gekost. De verdigters van Stalingrad hadden tot het bittere einde standgehouden en zelfs Mussert vluchtte niet, al was hij dat misschien wel van plan geweest. Zijn auto stond tenminste al klaar in Groningen en een deel van zijn lijfwacht was hier ook. Daarvoor was het nu evenwel te laat. De leider had geen keus meer, zoals ook Tammens geen keus meer had. Hij kon niets anders meer doen dan te wachten op bijltjesdag, het moment waarop hij in handen zou vallen van zijn tegenstanders.⁸⁵⁰

Inmiddels was het kwart voor zeven. Het verduisteringspapier kon van het raam want de zon was nu op, al was hij niet te zien. Donker was het die nacht trouwens ook niet geworden. De belegeraars hadden de wolken continu beschenen met hun schijnwerpers, wat voor een vreemde schemering had gezorgd. 'Monty's Moonlight' noemden ze dat. In de Groningse straten was het ongeveer net zo verlicht alsof de volle maan scheen.⁸⁵¹ Van buiten klonk het geluid van een vliegtuig. Geen zware

bommenwerper, maar een licht verkenningstoestel. Het was een Auster Air Observation Post (AOP) van de Royal Canadian Air Force (RCAF) die boven de stad cirkelde.⁸⁵² Nu het licht werd, hielp het vliegtuigje een half dozijn Canadese 25-pounders, dat verspreid om de stad stond opgesteld, door aan te geven hoever hun projectielen van het doel terechtkwamen.⁸⁵³ De piloot paste er echter wel voor op om niet te dichtbij te komen, want de Duitsers beschikten nog over zo'n twintig stukken 2 cm. *Flak* lucht-doelgeschut.⁸⁵⁴ Bij de Slag om Groningen werden de kanonnen ingezet als 'gewoon' geschut en moesten zij de strijd aanbinden met Canadese Sherman-tanks. De *Flak*-kanonnen bezaten geen geschutsschilden. Als alternatief was de bemanning per kanon één pak stro verstrekt.⁸⁵⁵

Nog nooit was het verschil tussen Tammens en zijn stadgenoten zo klein geweest als in de dagen die hij als weerloos Stadjer in zijn souterrain doorbracht. Ieder bereidde zich op zijn eigen manier voor. Het eten en drinken stond op een veilige plaats binnen handbereik, al zal Tammens over iets meer beschikt hebben dan de gewone burgers. Het vuren van allerlei soorten wapens klonk door het Zuiderpark. Soms veraf, maar ook op betrekkelijk korte afstand. Op zaterdagavond werd zwaar gevochten om de Herebrug op 150 meter van Tammens' woning. Door deze te veroveren, forceerden de Canadezen de toegang tot de binnenstad van Groningen. De wijken ten zuiden van de diepenring waar ook het Zuiderpark toe behoorde, waren niet meer in Duitse handen.⁸⁵⁶ Nadat bij een beschieting van troepen die zich in de elektriciteitscentrale hadden verschanst een transformator was geraakt, zat vanaf een uur of negen de hele stad zonder elektriciteit.⁸⁵⁷ Ook in het huis van Tammens ging die avond het licht langzaam uit, net als bij de paar andere Stadjers die nog op het stroomnet waren aangesloten.⁸⁵⁸ De omstandigheden leken haast onwezenlijk. Door de brandende stad, de Canadese schijnwerpers en het mondingsvuur van het geschut, was het buiten minder donker dan in de verduisterde huizen, waar vaak niet meer verlichting was dan een enkele kaars.

HOOFDSTUK 8

Verhalen hoe de oorlog is verdwenen⁸⁵⁹

§1 Oorlog en vuur

Ruim twee jaar had Tammens Groningen bestuurd, tot het moment dat de Canadezen de stad belegerden. Daarna was zijn invloed net zo gering als die van willekeurig welke andere Stadjer, of hij nu in het stadhuis of in zijn burgemeesterswoning zat. Hooguit was Tammens iets beter in staat om van de gebeurtenissen op de hoogte te blijven. Waar de meeste anderen van het telefoonnet waren afgesloten, daar werkten de toestellen van autoriteiten nog. De Canadezen maakten hiervan gebruik om vanuit Paterswolde aan de Duitse commandant die de leiding over de verdediging had te vragen of hij zich wilde overgeven.⁸⁶⁰ Het spreekt vanzelf dat ze Tammens niet opbelden, maar als burgemeester had hij op vrijdagmiddag nog wel kunnen proberen om zijn wethouders aan de lijn te krijgen.⁸⁶¹ Het was nog maar de vraag of een van hen in staat was om op te nemen. Op de Paterswoldseweg, waar Diephuis op nummer 11a woonde en Van Duyn op nummer 51a, werd die middag al fel gevochten.

Het was juist aan de Paterswoldseweg geweest dat de eerste bevrijders om kwart over vier in de middag de stad binnentrokken.⁸⁶² Daar stelden de tanks van het bevrijdingleger zich langs de kant van de weg op, terwijl stoottroepen verder oprukten. Al snel namen de flak-schutters vanuit het Stadspark de tanks onder vuur. Deze schoten terug en om tien over half vijf zweeg het Duits geschut.⁸⁶³ Voor een met stro beschermd flak waren tanks een te sterke tegenstander.

Ondertussen achtte de bezetter het de hoogste tijd de burgerbevolking te waarschuwen. Tegen kwart voor zes fietste een man door de straten en schreeuwde tegen iedereen die nog op straat was, naar binnen te gaan.

Veel mensen renden zo snel als hun provisorisch opgelapte schoeisel dat toeliet naar huis.⁸⁶⁴ De ruim 125.000 Stadjers en ontelbare evacués die uit andere delen van het land naar Groningen waren gekomen, brachten zich zo goed mogelijk in veiligheid. Om half zeven reden nog eens Duitse auto's met luidsprekers rond. Blijf binnen, was hun boodschap.⁸⁶⁵

Inmiddels had een kilometerslange colonne de rand van de stad bereikt. De stoet met onder meer *kangaroos*, gepantserde voertuigen die een stuk of tien manschappen vervoerden, vrachtwagens, jeeps en rijdend geschut kwam tot stilstand toen bleek dat de bezetter Groningen fel verdedigde.⁸⁶⁶ Vervolgens voerden twee Shermans van tankregiment Fort Garry Horse een verkenning uit over de Paterswoldseweg.⁸⁶⁷ Hier sprong een Duitse soldaat tevoorschijn en schoot een *Panzerfaust* af op de tank van sergeant Walter Chaulk. Het projectiel trof de geschutskoepel en het voertuig raakte onbestuurbaar, vloog in brand en botste tegen de woning van hoofdonderwijzer Willem van Liefeland en zijn gezin op nummer 188. Het gehele blok huizen vatte onmiddellijk vlam.⁸⁶⁸ Het *Flak* beschoot daarna de achterkant van de Sherman. Tankschutter Fred Butterworth sneuvelde. De 22-jarige vrijwilliger uit Winnipeg was de eerste bevrijder die bij de slag om Groningen het leven liet. Pas na de capitulatie van de Duitse eenheden in Groningen kreeg Butterworths lichaam een tijdelijke rustplaats in de volkstuinten aan de overkant van de straat.⁸⁶⁹

De bewoners van de getroffen huizen ontvluchtten hun brandende woningen via de achtertuinen. Het complete huizenblok ging verloren, want de gevechten waren zo hevig dat de brandweer, volledig paraat in drie kazernes en op verschillende hulpposten, niet kon uitrukken.⁸⁷⁰ Ondertussen verjoegen de verdedigers nog enkele andere tanks. Daarna deden de Canadezen een poging om met een gepantserde ambulance de slachtoffers te bergen, maar ook dit voertuig viel ten prooi aan *Panzerfausten*.⁸⁷¹

Om zeven uur die avond kreeg Willy van Zwieteren zijn zin. De bouwkundig opzichter van de gemeente Groningen mocht eindelijk de tweehonderd liter benzine weghalen die op de Martinitoren was opgeslagen.⁸⁷² Samen met een arbeider om de lift te bedienen bracht hij alle brandstof naar beneden waar de mannen een deel lieten wegstromen.⁸⁷³ In de onwezenlijke sfeer van de gewonde stad, waarin Canadese schijnwerpers en brandende gebouwen spookachtige schaduwen wierpen, zorgde de opzichter ervoor dat het gevaar voor het monument iets kleiner werd, misschien net genoeg om het te kunnen behouden. Dat was voor hemzelf niet zonder risico. Ongeveer een uur daarvoor had de laatste politiemann al het

bureau aan de voet van de toren verlaten. Pas op 17 april was het gevaar geweken en kon het weer worden bemand.⁸⁷⁴

De vijf op de Martinatoren achtergebleven Wehrmachtsoldaten, die gedurende de vier dagen dat de slag om de binnenstad duurde op hun post bleven, zagen hoe Stadgers gezamenlijk hun huizen nat hielden. Diverse panden ontkwamen hierdoor aan vernietiging.⁸⁷⁵ Het vormen van een levende ketting om emmertjes water door te geven was echter niet zonder gevaar. In de Oosterstraat trof een verdwaalde kogel de zestienjarige Betty Bosma dodelijk, waarna de andere burgers in paniek wegluchtten.⁸⁷⁶

In de nacht van vrijdag op zaterdag was de bewegingsruimte van Tammens, net als van de andere inwoners van de stad, beperkt tot zijn eigen woning. Het valt aan te nemen dat hij de bange uren doorbracht terwijl hij luisterde naar zijn radiotoestel. Hij had de keuze tussen de door de bezetter gecontroleerde Hilversumse omroep, het vanuit het bevrijde Eindhoven uitzendende Radio Herrijzend Nederland of een Duits radio-station. Berichten die hem bevielen zal hij niet hebben gehoord. Wenen was gevallen en het Rode Leger bedreigde nu Berlijn waar Hitler nog standhield. Als de Führer de oorlogskansen nog wilde doen keren met geheime wapens, dan moest hij opschieten, anders zou dit voor Tammens te laat zijn.⁸⁷⁷ In Groningen hadden de Duitse verdedigers hun *Energie-tropfen* in de vorm van een veldfles vol jenever al ontvangen.⁸⁷⁸ Tegelijkertijd naderde een aantal van de langverwachte bevrijders 'zo kachel als wat' de stad Groningen.⁸⁷⁹

De Canadese officieren zagen op hun stafkaarten dat Groningen een oude vestingstad was. De stadswallen waren weliswaar al in 1878 geslecht, maar de stadsgrachten lagen er nog en vormden rond het centrum de zogeheten diepenring. Duitse troepen zouden van deze hindernis dankbaar gebruik kunnen maken, want als zij de bruggen ophaalden, was het veel moeilijker in de binnenstad door te dringen. De belegeraars hadden het geluk dat de bezetter nauwelijks oog had voor de mogelijkheden die het van oorsprong middeleeuwse verdedigingsstelsel bood. De meeste bruggen waren slechts zeer gebrekkig of helemaal niet van springstof voorzien. Bij de Emmabrug was dat wel het geval, maar deze explosieven dienden met een lont tot ontploffing te worden gebracht. Canadese scherpshutters verhinderden dat. De bevrijders zagen zich dus geplaagd voor een barrière die moest worden overwonnen om de stad te kunnen veroveren, maar de hindernissen hadden veel zwaarder kunnen zijn.⁸⁸⁰

Hendrik Albert van Foreest kon ondertussen vanuit zijn huis aan de Herman Colleniusstraat 72 Duitse troepen de brug zien ophalen. Soldaten verschansten zich met een machinegeweer in de watertoren recht tegenover hem en op straat verscheen een stuk geschut.⁸⁸¹ Enkele maanden eerder had hij de Geallieerden nog kunnen ontvluchten, nu was er geen ontkomen meer aan. Hij kon alleen maar hopen dat ze niet zo wreed zouden zijn als de Russen.

Door hun goede uitrusting, betere mentaliteit en ook door de kwaliteit van de manschappen zelf waren de aanvallers duidelijk in het voordeel ten opzichte van de verdedigers, die tot verschillende uiteenlopende onderdelen behoorden. In tegenstelling tot de Canadese troepen van wie de meesten in de twintig waren, liepen de leeftijden van de verdedigers uiteen van 14 tot 65 jaar. De jongsten behoorden tot de *Hitlerjugend*, de oudsten waren kort daarvoor opgeroepen spoorwegmannen. Verder bestond het Duitse garnizoen uit soldaten van onder meer het 359 *Marine Festungbatalion*, van de *Luftwaffe* of leden van de *Hitlerjugend* en de *Grüne Polizei*. Ook waren er enkele leden van de *ss-standarte* Hermann Goering, van de Germaanse *ss*, Nederlandse *ss*'ers, kampbewakers en leden van de *NSKK*. Al met al een troepenmengsel dat de Duitse commandant onmogelijk in korte tijd tot een eenheid kon smeden.⁸⁸² Weliswaar zette ook *major-general* A.B. Matthews, de Canadese bevelhebber, troepen van verschillende onderdelen in, maar hierbij ging het om geoefende formaties die als eenheid opereerden. Alleen al bij de bevrijding van de stad waren 21 verschillende onderdelen betrokken. Zij losten elkaar regelmatig af.⁸⁸³ De Canadezen wonnen dan ook langzaam maar zeker terrein en konden het zich veroorloven rekening te houden met het lot van de burgerbevolking. De aanvallers gebruikten daarom vooral lichtere wapens.

Al op vrijdagavond richtte een deel van de Canadese troepen zich na zonsondergang op hun eerste belangrijke doel: de Parkbrug over het Noord-Willemskanaal. Het lukte deze op de vroege zaterdag om vier uur te bezetten zonder verliezen te lijden. Vanaf dat moment was de eerste belangrijke toegangsbrug tot de binnenstad in handen van de aanvallers.⁸⁸⁴ De troepen konden verder oprukken in de richting van het Hoofdstation en de Hereweg.

Zondagochtend 15 april weerklonk een vreemd lawaai dat steeds luider werd. Het was misschien nog het beste te vergelijken met de landbouwmachines zoals die in gelukkiger dagen op Tammens' land werkten. Tractoren en dorsmachines, om precies te zijn, maar dan veel sterker. Het geluid was nu oorverdovend. Als Tammens naar buiten keek kon hij zien

hoe een gevaarte zich juist het tuintje naast de burgemeesterswoning inploegde. Het was een Canadese tank met het glimmende embleem van de 'Maple Leaf of Canada'. De laatste krant die hem bereikt had was die van donderdag. 'Canadese tanks in Overijssel komen moeilijk vooruit,' luidde de kop. Drie dagen later stond er zo'n bakbeest in zijn tuin. Soldaten met platte helmen liepen eromheen.⁸⁸⁵ Het was afgelopen met zijn burgemeesterschap. Tammens had dan wel een pistool, maar hij zag in dat hij daar niets mee kon doen. Bijna niets.

Inmiddels waren de Duitsers de controle over de bruggen ten zuiden van het centrum kwijt. Na de inname van het Hereplein door de Canadezen was de kans op een succesvolle verdediging van Groningen vrijwel nihil. Zolang de Duitse troepen echter handelden naar de bevelen van Hitler, kon van capitulatie geen sprake zijn.⁸⁸⁶ Die nacht losten de Frans-Canadezen van Les Fusilliers Mont-Royal het Essex Scottish Regiment af. Om tien uur begonnen zij aan de zware taak de Grote Markt te veroveren. Snel ontstonden hevige straatgevechten. De Canadese verliezen bleven beperkt, al behoorden de commandant van de Canadese A-Compagnie, *Major George Ernest Bergeron* en zijn ordonnans tot de gesneuvelden.⁸⁸⁷

De aanvallers boekten steeds meer terreinwinst op de Duitsers. Die ochtend maakten de Canadezen maar liefst achthonderd krijgsgevangenen, waaronder zestig officieren.⁸⁸⁸ Een Duitse officier die zich niet aan het bevel van een Canadees hield, ontving enkele corrigerende schoppen 'onder een zeker deel van zijn lichaam'.⁸⁸⁹ De tijd waarin het Derde Rijk de lakens uitdeelde was voor hem voorbij en het gebied waar dat nog wel zo was werd voortdurend kleiner. Straat voor straat drongen de bevrijders de Duitse troepen terug. Deze brachten inmiddels voor hen belangrijke zaken in veiligheid. Daarbij waren enkele vrachtwagens vol met degelijke Nederlandse fietsen die donderdags nog waren gevorderd.⁸⁹⁰ Niet altijd slaagden de nazi's erin kostbaarheden mee te nemen. Bij de verovering van het hoofdkantoor aan de Munnekeholm vielen honderden zakjes met gouden munten in Canadese handen, een goudschat met een waarde van zo'n kwart miljard gulden. Helaas is dit zoekgeraakt.⁸⁹¹

In het Noorderplantsoen verzetten de Duitsers zich nog lang, met name vanuit een schuilkelder in de voormalige stadswal en vanuit het Sikkens-poortje vuurden ze op hun tegenstanders. De Canadezen moesten vlammenwerpers inzetten voordat de weerstand brak.⁸⁹² Dat was in het centrum van de stad nog niet het geval. De beide legers stonden op de Grote Markt recht tegenover elkaar. Het gebied aan de zuidzijde, van de Herestraat tot de Oosterstraat, was in Canadese handen. Hiertegenover

In het centrum van de stad waren de verwoestingen groot.

(Foto L.J. Pluim, Groninger Archieven 2437-2268)

waren in de gebouwen aan de noordkant Duitse mitrailleurnesten geplaatst. Om ongeveer half negen in de avond openden Canadese tanks het vuur. Apotheek Sissingh op de hoek met de St. Jansstraat raakte in brand, net als café De Pool. Andere panden vatten ook vlam.

Om kwart voor negen staakten de bevrijdingstroepen het vuren en klonk in het Duits een stem uit een luidspreker. Verdere tegenstand was zinloos schalde over het plein, aangezien een grote Canadese legermacht uit het zuidwesten oprukte. Als de Duitsers zich zouden overgeven, zou hen niets overkomen. Tot negen uur en geen minuut langer kregen de verdedigers de tijd om hierover na te denken.

De burgers uit het omliggende gebied maakten gretig gebruik van de gevechtspauze om zichzelf en wat schamele bezittingen te redden en een goed heenkomen te zoeken. Ze haastten zich terecht, want de Duitse commandant weigerde zich over te geven. Precies om negen uur opende Canadees 75-milimetergeschut daarom het vuur op de Duitse stellingen. Om half tien stond het Scholtenhuis in lichterlaaie. Weldra sloegen de vlammen naar buiten en toen de brand eenmaal de munitieopslag bereikte, weerklonk een zware explosie.⁸⁹³ Het pand brandde volledig uit. Dat

was het einde van 't huis van het nazisme, waar zij die voor de vrijheid stredden onmenselijk hebben geleden.⁸⁹⁴

Al voordat de Canadezen Groningen bereikten, wisten leden van de Binnenlandse Strijdkrachten (B.S.) wat hen te doen stond wanneer de bevrijders arriveerden. 'De arrestatieploegen waren reeds samengesteld en gingen direct aan het werk, zodat binnen de kortste tijd alle verdachte politieke delinquenten gevangen werden genomen.'⁸⁹⁵ Het ophalen van de arrestanten begon al terwijl de troepen nog op elkaar schoten.⁸⁹⁶

Al hielden de Canadezen ontegenzeggelijk rekening met de Groningse bevolking, het was niet te vermijden dat de burgers in soms hachelijke situaties belandden. Dat was al zo vanaf de eerste dag van de gevechten, toen de tank van sergeant Chaulk in een rij huizen tot stilstand kwam. Bewoners van het stadshart kwamen enkele dagen later letterlijk tussen twee vuren te zitten. Ook rond de Herman Colleniusbrug waren zware gevechten. De Canadezen wisten de mitrailleurpost in de watertoren pas uit te schakelen door met een 6-pounder antitankkanon het bovenste reservoir lek te schieten. Een miljoen liter water spoelde via de inslagen en de trap naar buiten. 'Het was alsof er een reus stond te plassen, verklaarde een ooggetuige.'⁸⁹⁷

Bij de beschietingen was ook het huis van het echtpaar Van Foreest geraakt. De ambtenaar kreeg daarbij een mitrailleurkogel in zijn voet. Hij hoopte in het verpleeghuis voor gereformeerde ouden van dagen Bethesda hulp te kunnen krijgen. Onder normale omstandigheden hooguit vier minuten lopen, maar voor een gewonde in een oorlogsgebied is het een moeizame tocht. Daar, aan het H.W. Mesdagplein 7, zullen waarschijnlijk meer burgerslachtoffers uit de Schildersbuurt zijn opgevangen. Nog voordat de verwonding goed was verzorgd, arresteerden Canadezen de NSB'er. Van Foreest vertrok daarna als gevangene naar Hoogkerk.⁸⁹⁸

In het centrum van de stad beleefde juwelier Hermannus Oving hachelijke momenten. Hij bezat een chique winkel op de zuidoostelijke hoek van de Grote Markt en bewoonde een pand aan het begin van de Poelestraat. Vanachter zijn etalageruit had Oving de voorgaande jaren bij veel gebeurtenissen als het ware op de eerste rang gezeten. Op de Grote Markt was in de namiddag van 10 mei 1940 de eerste Duitse motorrijder aangekomen. De man was door de Groningers aangegaapt alsof hij Hitler zelf was.⁸⁹⁹ Oving had kunnen zien hoe op Groningens centrale plein Mussert rondliep, Seyss-Inquart hinkte en de Duitse troepen marcheerden. Daar was ook NSB-burgemeester Tammens met veel kouwe drukte ingehuldigd en hadden de nationaalsocialisten hun schreeuwerige toespraken

gehouden. Dat alles leek nu weldra voorbij. De Duitsers zouden zich aanstonds dienen terug te trekken. Oving was ervan overtuigd dat de Canadezen hen zouden verdrijven.

Al op zaterdagmiddag kon Oving vanuit zijn huis aan de Poelestraat militairen met een geweer in de hand door de Oosterstraat zien sluipen, ineengedoken om de vijand een kleiner doelwit te bieden. Het waren beslist Canadezen met hun kenmerkende helmen en kaki uniformen. Even later waren ze uit het zicht, maar een dag later bevond Oving zich tussen de twee strijdende partijen in. De Grote Markt was frontlinie geworden.

De Canadezen rukten op door de Oosterstraat en de Gelkingestraat en namen posities in de kelder van Hotel De Doelen aan de zuidzijde van de Grote Markt in. Een deel van de Duitse troepen had zich verschanst in het Scholtenhuis aan de oostkant. Ook bevond zich een mitrailleurpost in Grote Markt 19, het pand aan de noordzijde waarin onder meer een filiaal van de Amsterdamsche Bank en het kantoor van de advocaat en procureur mr. dr. Hesse waren gevestigd. De strijdende partijen namen elkaar continu onder vuur. Een aantal gebouwen in het centrum brandde inmiddels. Uit het Scheepvaartmuseum in het Goudkantoor brachten medewerkers in allerlei museumstukken over naar Café De Unie. Daar leken ze veiliger te zijn dan in de Waagstraat waar de SD brand stichtte omdat er vanaf een dak zou zijn geschoten.⁹⁰⁰

Oving zag het vuur steeds dichterbij komen en besepte dat hij er goed aan deed een deel van zijn inboedel te redden. Door zijn heen en weer lopen trok hij echter de aandacht van een Canadese mitrailleurpost in de Oosterstraat. De kogels vlogen hem daarna om de oren en zijn huisbewaarder Sibenius Top werd tweemaal getroffen. Onder die omstandigheden viel er niet langer te denken aan het redden van de inboedel. De juwelier ging met Top naar de kelder, waar Geertje, de vrouw van Top, al verbleef met hun zevenjarig dochttertje Jantje.

Nu de Canadezen meenden dat hun tegenstanders zich ook in de woning van de juwelier schuilhielden, bleven zij deze onder vuur nemen. Al snel zaten er zowel in de ruiten van de winkel als in die van Oving's woning verschillende kogelgaten. Om vier uur in de nacht besloot Oving daarom dat het de hoogste tijd was om de bevrijders duidelijk te maken dat er in zijn panden aan Grote Markt 32 en Poelestraat 2 geen Duitsers waren. De 69 jaar oude winkelier nam een stuk huishoudtextiel en bond dit aan de stok die hij in betere tijden op Koninginnedag plachtte uit te steken.⁹⁰¹ Toen waagde hij zich buiten.

Hofleverancier H.E. Oving Bzn. behoorde al jaren tot de notabelen van de stad en zelfs nu hij welhaast dodelijk vermoeid was en al enkele dagen en nachten achtereen hetzelfde kostuum droeg, bezat hij nog een waardige uitstraling. Wapperend met zijn witte vlag strompelde hij op de bevrijders af. Ondanks de ernst van de situatie konden verderop toekijkende brandweerlieden een glimlach niet onderdrukken.⁹⁰²

Oving zelf lachte beslist niet. Hij besepte hoe gevaarlijk zijn actie was. Ieder moment kon een kogel hem treffen. Toch stapte hij door en begaf zich naar de commandant van de mitrailleureenheid die een tijdelijk hoofdkwartier had in de kelder van De Doelen. ‘Hello, hello,’ riep hij boven het geluid van de beschieting uit, ‘shall I come to you?’ De Canadezen hielden op met schieten en antwoordden. Oving wapperde nog eens heftig en stak toen dwars door de vuurlinie de Poelestraat over.

De juwelier sprak goed Engels en terwijl een Canadees soldaat hem fouilleerde, legde hij uit dat hij en zijn metgezellen goede vrienden waren en geen Duitsers. Een soldaat ging zich daarvan overtuigen. Ondertussen gedroeg de commandant van de mitrilleurafdeling zich niet zoals Oving dat had verwacht. De man was duidelijk onder invloed van overmatig alcoholgebruik en wilde de juwelier voortdurend arresteren. Die wist dan voor even weg te glippen, maar korte tijd later hield de Canadees zijn revolver alweer onder Ovings neus.

Heel de nacht en ochtend ging het schieten onverminderd verder. Ook bij een andere eenheid, verschanst in kledingmagazijn De Klok had Oving geen succes. Zij bleef eveneens vuren op de panden van de juwelier.⁹⁰³ Toch leek het er lang op dat de schade aan zijn panden beperkt bleef, maar om kwart over een in de middag kreeg de gemeentelijke brandweer de noodlottige melding binnen.⁹⁰⁴ De winkel van de juwelier was een van de vele gebouwen in het centrum die bij de gevechten in vlammen opging.⁹⁰⁵ Net als Oving raakten veel Stadgers bijna al hun bezittingen kwijt. 106 burgers overleefden de bevrijding niet en kwamen om in de vlammen of door de gevechten. De jongste van hen was 2 jaar, de oudsten waren 79.⁹⁰⁶

In de loop van de ochtend brokkelde de Duitse weerstand steeds verder af, totdat tegen het middaguur bijna de hele stad in Canadese handen was. De Duitsers hielden nog stand in het Rijksarchief in de Sint Jansstraat. Archivaris Egbert Jacob Werkman verbleef vanaf het begin van de strijd in het aangrenzend Provinciehuis. Daarbij was het mogelijk om binnendoor van het ene gebouw in het andere te komen. Toen Werkman ontdekte dat Duitse troepen de deur van het archief hadden geforceerd, vroeg hij hen of de gevechten nog lang zouden duren. Een

onderofficier antwoordde: *‘Es dauert überhaupt nicht lange mehr. Wir sind eingeschlossen.’*⁹⁰⁷

Veel verdedigers waren gewond of gesneuveld en bijna drieduizend van hen krijgsgevangen gemaakt. Enige tijd later meldden twee Duitse adjudanten zich met een witte vlag bij de stelling van de Canadezen. Zij brachten het bericht dat het grootste deel van de Duitsers bereid was zich over te geven, maar dat de bevelhebber daar nog niet voor voelde. Luitenant-kolonel Jacques Dextraze van Les Fusilliers de Mont-Royal besloot daarop begeleid door de Duitse adjudanten, de soldaten Gabby Morly, R.A. Dumaine en tolk W.T. van Workum naar de Duitse commandant te gaan. In een carrier reden ze naar de Sint Jansstraat.

Aangekomen voor het Rijksarchief stapte Dextraze uit het pantservoertuig. Zo nonchalant mogelijk liep hij met zijn handen in zijn zakken het gebouw binnen. Op die manier hoopte hij op de vijand een koelbloedige indruk te maken. Binnen zag hij nog zo’n honderd officieren en manschappen, die onder bevel stonden van een kolonel. Op een enkeling na behoorden ze tot de Marine-artillerie. Dextraze liep de trap op. Uiterlijk onbewogen, maar hij voelde zich slap in zijn knieën. Boven, naast de lage houten leuning met de smeedijzeren versiering, stond de Duitse commandant, een dikke man van een jaar of veertig. De Canadees salueerde en zei via Van Workum dat hij had gehoord dat de Duitsers wilden capituleren. Tot verbijstering van Dextraze ontkende de ander ten stelligste. De verdedigers wensten slechts te onderhandelen, meer niet.⁹⁰⁸

Dextraze probeerde niet te laten zien wat er in hem omging, maar hij voelde zich niet gerust bij de wending die het gesprek nam. ‘U bent geheel door onze troepen omsingeld,’ sprak hij, ‘en u doet er goed aan om u over te geven. Wanneer ik niet binnen een kwartier terugben, dan zullen mijn troepen tot bestorming overgaan. Misschien wordt ik daarbij gedood, maar u eveneens.’⁹⁰⁹ Daarbij vertelde de Canadees dat zijn eenheid eerder die dag al vier luitenant-kolonels krijgsgevangen had gemaakt.

De Duitse commandant reageerde vol ongeloof. Waren de andere hoofdofficieren werkelijk al in Canadese handen? Dextraze bood daarom aan de ander naar zijn hoofdkwartier te begeleiden zodat deze zichzelf kon overtuigen. De Duitse commandant stemde toe. Hij bezocht de krijgsgevangenen en sprak korte tijd met hen. Toen besloot hij dat zijn troepen zich zouden overgeven. Dextraze reed de Duitser weer terug naar het Rijksarchief en bleef buiten staan. Na enige tijd gooiden de Duitse troepen hun wapens op een hoop en stelden zich buiten op in rijen van drie. 132 mannen waren het. De slag om het centrum van Groningen was

voorbij.⁹¹⁰ Canadese militairen deelden vlaggetjes uit aan de dolgelukkige burgers en maakten vervolgens filmopnamen om in hun eigen land te vertonen.⁹¹¹

Met het eindigen van de gevechten in de binnenstad kreeg de overbelaste brandweer ook meer armslag. Nog steeds woedden branden en de hulp van buitenaf was dan ook meer dan welkom. Al op zaterdagmiddag kwamen korpsen uit de omgeving de Groningse brandweer assisteren. De vrijwillige brandweer van Assen bijvoorbeeld. Twaalf spuitgasten kwamen te hulp toen zij de vuurgloed in het noorden zagen. Na overleg met de Groninger brandweercommandant gingen ze naar de Radesingel. Daar brandde de Gruno-fabriek met aangrenzende panden. Vanuit een silo namen Duitse troepen hen onder vuur, maar een Canadese tank schoot terug en van de silo bleef weinig over.

Enkele uren na de Duitse capitulatie arriveerde het brandweerkorps van Nijmegen, bestaande uit twee blusploegen en dertig spuitgasten.⁹¹² Zij waren meegetrokken met de Canadezen en hielpen in een aantal Nederlandse plaatsen de plaatselijke korpsen met het blussen van brandende binnensteden. Onder meer in Doetinchem, Arnhem en Zevenaar had het Nijmeegse korps al eerder goed werk verricht.⁹¹³ In Groningen werden uitgeputte collega's afgelost. Door de ondersteuning van brandweermannen van elders kon onder meer de Martinitoren worden behouden. Dat lukte maar ternauwernood, want de houten steiger, die vanwege de restauratie rondom de toren was opgebouwd, had al vlam gevat. Zonder hulp van de korpsen uit Assen en Nijmegen zou de toren, waarvan de bovenste twintig meter van hout is, verloren zijn gegaan.⁹¹⁴ Ook het gebouw van het Rijksarchief raakte in brand. Archivaris Werkman bluste het eigenhandig, daarbij geholpen door enkele burgers, waaronder gedeputeerde Bolkestein.⁹¹⁵

Nu het centrum van de stad in Canadese handen was, was het zaak om ook de rest van Groningen te bevrijden. Om in Oosterhoogebrug te komen en daarna door te kunnen stoten naar het noorden van de provincie, moesten de bevrijders het Van Starckenborghkanaal oversteken.⁹¹⁶ De brug was echter opgehaald en de bediening geschiedde vanaf de overkant van het kanaal. Alleen via de deuren van de Oostersluis kon de bevelvoerende officier de overkant bereiken. Daar stelde hij vast dat Duitse troepen de toegang tot de toren en de brug onder schot hielden.

Gelukkig meldde brugwachter Popke Dijkema zich bij de bevrijdingstroepen. Hij wist veel van de bediening van de brug, want hij was enkele jaren daarvoor betrokken geweest bij de bouw van het sluizencomplex.

Samen met zijn broer Jan Jacob en diens zestienjarige zoon Jan stelde hij zich beschikbaar om te proberen de basculebrug neer te laten. Dat zouden zij beslist beter kunnen dan soldaten van de genie. Vergezeld door drie soldaten slopen de Dijkema's achter de huizen aan het Buiten Damsterdiep langs. Eerst tot aan het transformatorhuisje dat midden voor de sluis stond. Hierna kropen ze onder dekking van een tank naar het voetgangersbruggetje en vervolgens bereikten ze via de noordelijke sluisdeur de overkant van het kanaal. Daar waren al tien Canadezen.

Inmiddels was het groepje ontdekt. Duitse troepen namen hen onder vuur, de Canadezen aan de overzijde van het kanaal gaven dekkingsvuur af waarbij ze gebruikmaakten van mortieren.⁹¹⁷ De mannen kropen verder en terwijl boven hen granaten ontploften, bereikte het zestal de machiniekamer van de brug. Het mechanisme was ontworpen voor elektrische bediening, maar omdat er geen stroom was, gebruikten de mannen een slinger. Het duurde wel een kwartier voordat zichtbaar was dat het brugdek begon te zakken en pas na veel inspanning was het helemaal gesloten. Nu moesten de hekken nog open. Onder zware beschietingen opende de groep het eerste paar en kroop vervolgens naar de overzijde. Halverwege klonk een gil. De 22-jarige soldaat Roy Coffin zakte dodelijk getroffen ineen. Vrijwel onmiddellijk raakte ook Dijkema gewond. Een kogel trof hem in zijn bovenarm. Terwijl een Canadese hospik op hem toesnelde, reden de eerste tanks naar de overzijde van het Van Starkenborghkanaal. De Duitse troepen trokken zich daarna terug.⁹¹⁸ Toch kwam het dorp Oosterhoogebrug niet ongeschonden uit de strijd. Zo raakte het pand waar de familie Maat woonde en een transportbedrijf dreef door toedoen van een vlammenwerper in brand. Kort daarvoor hadden Duitsers er nog een Rode Kruispost gevestigd. De bewoners konden zich maar ternauwernood redden.⁹¹⁹

In het Westerkwartier boden de nationaalsocialisten over het algemeen minder tegenstand. Bij het naderen van de bevrijders gingen de Duitse troepen en NSB'ers ervandoor. Dat gebeurde ook in Marum, waar burgemeester Groenewold naar een post van de Grensschutz vluchtte. Toen de Canadezen daarna verder trokken, probeerde hij naar zijn gemeente terug te gaan. Vanuit Boerakker reed hij een stuk met een koetsje in de richting van Niebert. Toen hij onderweg een rijwiel bemachtigde, ging Groenewold fietsend verder. Hij wist dat de bevolking van Marum niets met hem ophad, daarvoor was zijn optreden te hardvochtig geweest, maar hij had een revolver op zak en zou niet aarzelen die te gebruiken.

Groenewold was er de man niet naar om zich gedwee over te geven aan de Binnenlandse Strijdkrachten. Enkele mannen herkenden de eenzame fietser op de Boerakkerweg en wilden hem aanhouden. Er ontstond een vuurgevecht, waarbij Groenewold een van zijn tegenstanders verwondde. Toen werd hijzelf dodelijk getroffen. De andere verzetsmensen haalden hulp voor hun makker en gooiden het lijk van de gehate man zolang in een sloot. Razende burgers koelden de volgende dag bij het lijkenhuis van Marum hun woede op het lichaam. 'Zijn dood is in de gemeente Marum door niemand betreurd. Zelfs zijn vrouw, die toch een vurig propagandiste was geweest voor de Beweging, slaakte een zucht van verlichting toen zij het nieuws van zijn dood vernam.'⁹²⁰ Met Groenewold had Marum een nazi-burgemeester van de meest zwarte soort gehad. Niet zozeer omdat hij voortdurend het NSB-uniform droeg, maar vanwege de manier waarop hij de bevolking terroriseerde.

In de avond van 16 april 1945 was het monster van het nationaal-socialisme uit de gemeente Groningen verdreven.⁹²¹ De oorlog was nog niet voorbij, maar de Stadgers konden hun bevrijding vieren. Vol van de gebeurtenissen van de voorgaande dagen zochten velen contact met familie en vrienden elders in het land om te vertellen welk nieuws de ronde deed. Zo schreef jhr. mr. J. Hora Feith vanuit zijn woning aan de Marktstraat aan zijn dochters: 'Men zegt dat we burgemeester Cort van der Linden hier weer hebben. Boer Tammens de ex-burgemeester heet zich voor de kop geschoten te hebben. Staargaard en Mussert gevangen.'⁹²²

§2 Het helder kristal van vrede⁹²³

Een dolenthousiaste menigte langs de kant van de weg juichte voor elke auto die door het bevrijde deel van Nederland reed. Op veel huizen wapperde het rood-wit-blauw en velen droegen iets van oranje op hun kleding. De mensen zwaaiden en lachten ook naar het konvooi van dertien personenauto's en vijf trucks dat een dag eerder uit Noord-Brabant was vertrokken en nu onderweg was naar Groningen. Wanneer de chauffeurs even stopten, omhelsden de burgers de inzittenden. Dat gebeurde regelmatig, want de personenauto's kampten voortdurend met verstopte benzineleidingen en lekke banden. Bovendien hadden de gevechten en het zware verkeer van tanks de wegen geen goed gedaan. Er was evenwel geen andere manier om in Groningen te komen. Bombardementen door Britse *Typhoons* hadden een kleine week daarvoor het spoor tussen Groningen

en Zwolle op meer dan twintig plaatsen beschadigd.⁹²⁴ Daar kwam nog bij dat Duitse troepen bij de Lodewijkstraat locomotieven op elkaar hadden laten botsen.⁹²⁵

Een van degenen die meereed in de colonne was Cort van der Linden. Vrijwel niemand herkende hem, maar het simpele feit dat hij deel uitmaakte van een konvooi was al bijzonder. Gewone mensen mochten al blij zijn als ze nog een fiets met houten banden hadden. Alleen militairen of belangrijke personen reden nu nog in auto's. Eerder die dag, in de ochtend van 16 april, had majoor Hein Holtkamp, de Provinciaal Militair Commissaris (PMC) voor Groningen en het Westerkwartier, Tammens' voorganger als burgemeester opgepikt.⁹²⁶ Cort van der Linden was ongeveer tweeënhalf jaar daarvoor voor het laatst in Groningen geweest. Na zijn ontslag verbood de bezetter hem om in de stad te blijven wonen, waarna hij zich in Doorn vestigde.⁹²⁷ De periode voor de bevrijding verbleef Cort van der Linden als onderduiker in Assen.⁹²⁸ Nu was hij op weg naar de stad om daar, zodra deze in geallieerde handen was, de ambtsketen weer te gaan dragen.⁹²⁹

Cort van der Linden zal zijn geschrokken van hetgeen hij zag. Uit de grote verwoestingen en haastig opgeworpen graven bleek hoe hevig de strijd was geweest. Reeds op behoorlijke afstand van Groningen zag hij zwarte rookwolken boven de stad hangen. In Assen had hij al de geruchten gehoord dat de 'goede stad in rook opging'.⁹³⁰ Het was dus waar. De situatie leek wel wat op het schilderij van het beleg door Bommen Berend dat voor de oorlog in het stadhuis hing maar nu veilig stond opgeslagen.⁹³¹ Het verschil was alleen dat in 1672 de Münsterse de stad nooit hadden ingenomen, terwijl het nu juist de Duitse troepen waren die zich in de stad verschansten.

Toen het konvooi in Groningen aankwam, waren er nog gevechten in de binnenstad. De gezagsdragers bleven daarom enkele uren in de buurt van het Sterrenbos wachten.⁹³² Na de overgave van de Duitse kolonel en zijn troepen gingen Cort van der Linden en Holtkamp zo snel mogelijk naar de Grote Markt om het bestuur van de stad in handen te nemen. De mannen schrokken van wat ze zagen, want de verwoestingen waren onvoorstelbaar. In het Verbindingskanaal was een aantal schepen tot zinken gebracht en in de havens staken alleen nog maar schoorstenen boven de waterspiegel uit.⁹³³ Aan de singels en op het Hereplein toonden uitgebrande gebouwen hoe zwaar de gevechten waren geweest. 'De mooie Grote Markt met zijn fijn getekende gevels. Met al de herinneringen die er voor ons allen Groningers aan verbonden waren, het beeld van den

achtentwintigsten augustus. Hetgeen zakenmensen in jaren van noest bestaan hadden opgebouwd, dat alles rookte nog en de fijne gevels vielen neer. Het was een woestenij om ons heen.⁹³⁴ Gelukkig waren tenminste de Martinatoren, het Goudkantoor en het Stadhuis wel beschadigd maar toch behouden, eilanden in een zee van puin.⁹³⁵ Door de lucht dwarrelden stukjes verbrand papier.⁹³⁶

Een zware brandlucht vergezelde Cort van der Linden en Holtkamp toen zij begeleid door enkele militairen en leden van de BS het stadhuis binnengingen. Tot hun voldoening merkten de mannen dat zij niet de enigen waren die de handen uit de mouwen wilden steken. Onder leiding van gemeentesecretaris mr. Wolthers vergaderde al een vijftal ambtenaren om zo snel mogelijk enkele praktische zaken te regelen. De binnenkomst van de tweeënhalf jaar eerder vertrokken burgemeester, nauwelijks herkenbaar door een woeste 'onderduikbaard', Holtkamp en majoor J.H.F. Sollewijn Gelpke, de Districts Militair Commissaris (DMC) voor Groningen en het Westerkwartier, was bepaald onverwacht.⁹³⁷

Cort van der Linden zal, na het regelen van de eerste zaken, beslist een rondgang door het stadhuis hebben gemaakt. Hij kwam op de benedenverdieping langs een gedicht dat in 1937 in marmer was aangebracht. Joost van den Vondel had het na het ontzet van Groningen in 1672 geschreven. De laatste regels luiden: 'O, Groninge uit het puin en asch en stof verrez, vergeet de weldaet niet die Godt u heeft bewezen.' Nu diende de stad opnieuw te verrijzen en hoeveel werk moest worden verzet kon hij op dat moment nog nauwelijks overzien, al bood het raam van de burgemeesterskamer een droef uitzicht op de resten van de Waagstraat.⁹³⁸ Een groot deel van de gebouwen was door de Duitsers in brand gestoken, slechts het Goudkantoor stond er nog vrijwel ongeschonden bij. Het naastgelegen Café 't Centrum was uitgebrand, met alleen de voorgevel nog redelijk intact. Bij de andere panden in de Waagstraat was de schade nog groter.⁹³⁹ Het behoud van het stadhuis was naar eigen zeggen mede te danken aan portier Triemstra. Hij verklaarde bij zijn ondervraging 'met gevaar voor eigen leven in den kogelregen brandblussingswerk in het gebouw te hebben verricht'.⁹⁴⁰

Tammens was een van de eerste NSB'ers die leden van de BS oppakten. Dat gebeurde doorgaans niet zachtzinnig, want de bevolking haatte collaborateurs nog meer dan de Duitsers.⁹⁴¹ Buiten moest hij met de handen omhoog staan terwijl een burger hem onder schot hield met een geweer. Waarschijnlijk herkende Tammens de kapitein van de Binnenlandse Strijdkrachten die de leiding had en hem de bureauagenda's afnam die hij

bij zich droeg. Focko Sikko Onnes, in het dagelijks leven wijnhandelaar aan de Emmasingel, was nu hoofd van sectie III van de District Militair Commissaris.⁹⁴²

Nu er geen Duitsers meer waren, ervoeren de gearresteerde collaborateurs hoe de burgerbevolking over hen dacht. Sommige arrestanten moesten zelfs door de verzetsmensen worden beschermd om te voorkomen dat het publiek hen doodranselde.⁹⁴³ Vaak werden hun huizen leeggehaald en de spullen op straat verbrand.⁹⁴⁴ Vlakbij, aan de Hereweg, brandde een aantal huizen en de rook trok over het Zuiderpark. Elders in de stad bestookten de Duitsers en de Canadezen elkaar nog.

Onmiddellijk na de bevrijding verdwenen teksten als ‘voor joden verboden’ uit het straatbeeld, net als de meeste bordjes met Duitse opschriften. Alleen richtingaanwijzers, afstandborden en borden die waarschuwden voor gevaar bleven op hun plaats totdat een Nederlands bord beschikbaar was.⁹⁴⁵ Het was een klein begin om de sporen van de bezetter uit te wissen en het zou nog lang duren voordat slechts de ergste schade was hersteld. Dat beseftte ook Cort van der Linden en in zijn eerste toespraak na de bevrijding, op dinsdagochtend 17 april, wees hij daar beslist op.⁹⁴⁶ Hij was dan wel weer op zijn post teruggekeerd, de situatie was nog allerminst vergelijkbaar met die van voor de oorlog.

De volgende dag, op woensdagochtend 18 april, stopten een Canadese stafauto en enkele jeeps voor de zuidzijde van het stadhuis. Een adjudant opende het portier en de militair die op de achterbank zat stapte uit. Canadese soldaten sprongen in de houding. De Groningse politieagenten hielden in hun vooroorlogse uniformen al te nieuwsgierige burgers op afstand.⁹⁴⁷ Burgemeester Cort van der Linden, in zijn beste kostuum en met de ambtsketen om, verwelkomde samen met Holtkamp en Sollewijn Gelpke de man. Het was *major-general* A. B. Matthews, overwinnaar in de slag om Groningen. Samen met *colonel* Gaskell en de *majors* Gobson en Fremantle was hij te gast op het stadhuis. Cort van der Linden schudde hen hartelijk de hand.⁹⁴⁸

Zodra de generaal en zijn gevolg waren verwelkomd, zette een Gronings muziekkorps het Canadese volkslied in. De mannen luisterden eerbiedig en monsterden daarna een erehaag van padvinders en leden van de Binnenlandse Strijdkrachten. Daar stonden ze in het gelid, alsof ze geoeffende militairen waren. Heren in colbert met een oranje armband om de linkerarm. Een geweer over de schouder en een Duitse *Stahlhelm* op het hoofd vervolmaakten het krijgshaftig uiterlijk.⁹⁴⁹ Vanuit militair oogpunt zag het er niet uit, maar niemand lachte om hen. Gezien de omstandig-

Burgemeester Cort van der Linden ontvangt generaal Matthews.

(Fotograaf W. Tepper sr. Collectie Groninger Archieven 1785_18865)

heden waren ze het beste dat de stad op de been kon brengen. Elk van de mannen was bereid om zich op te offeren als de Duitse troepen onverwacht weer zouden verschijnen. Het was immers oorlog, al zullen slechts weinigen nog rekening hebben gehouden met een heropleving van Hitlers Derde Rijk. Twee dagen daarvoor, op de dag dat Groningen als geheel bevrijd gold, was het Rode Leger zijn offensief tegen Berlijn begonnen.

Cort van der Linden begeleidde de officieren naar de raadszaal. Net als twee jaar eerder, bij de inhuldiging van Tammens, was ook nu de zaal voor een deel gevuld door mannen met frontervaring. Hun uniformen waren echter kaki in plaats van *feldgrau* of zwart. Op de plaats waar enkele jaren het portret van Mussert had gehangen, hing nu weer de beeltenis van koningin Wilhelmina. Cort van der Linden nam het woord en richtte zich in het bijzonder tot major-general Matthews. Als burgemeester achtte hij het passend om de generaal de dankbaarheid van de stad te tonen.

Vanaf het begin van 1940 kende Groningen de mogelijkheid verdienstelijke personen in te schrijven in het Gulden Boek van de stad Groningen. De invoering viel samen met de viering van het negenhonderd jarig bestaan van de stad.⁹⁵⁰ Wat toen nog niet kon worden voorzien, is dat op de eerste pagina's van het witte album de namen van soldaten kwamen te

staan die sneuvelden in de meidagen van 1940. Tijdens het burgemeesterschap van Tammens was niemand toegevoegd, zodat het Cort van der Linden zelf was die de traditie hervatte. *Major-general* Matthews zette zijn handtekening onderaan op een maagdelijk witte pagina en overhandigde op zijn beurt een Canadese vlag aan de burgemeester. Pas enkele maanden later zou een gekalligrafeerde tekst worden toegevoegd.⁹⁵¹ Bij het verlaten van het stadhuis juichten de Groningers hun bevrijders opnieuw toe.

Die middag viel er nog meer te beleven voor kijklustige Stadgers. Om half een arriveerde onverwacht prins Bernhard in Groningen bij het gebouw van de OD/BS aan de Westerhaven.⁹⁵² De immens populaire bevelhebber van de Nederlandse Strijdkrachten droeg een uniform naar Brits model met baret en witte shawl. Toen hij weer in zijn jeep stapte, deed Cort van der Linden hem eerbiedig uitgeleide.⁹⁵³

De volgende dag vergaderde Sollewijn Gelpke met hoofdcommissaris Antonie Vos en enkele ambtenaren waaronder een vertegenwoordiger van de burgemeester. De heren besloten onder meer ambtenaren die lid waren van de NSB onmiddellijk te schorsen om te voorkomen dat deze over de tijd van hun internering salaris konden claimen.⁹⁵⁴ Ten aanzien van Tammens was dat niet nodig, omdat de regering in Londen geruime tijd daarvoor de door de bezetter aangestelde burgemeesters al had ontslagen.⁹⁵⁵

Een groot deel van de Stadgers piekerde er niet over om al direct na de bevrijding het normale leven weer op te pakken. Na alle doorstane ellende en onderdrukking was het tijd om de vrijheid te vieren!⁹⁵⁶ Wel gaf iedereen daaraan zijn eigen invulling en dat leidde soms tot bijzondere tafeelen. Zo stond op 18 april op de stoep van het Diaconessenhuis aan de Praediniussingel een verpleegsterskoortje. Onder een grote Nederlandse vlag en met begeleiding van een klein orgel zong dit groepje in kraakheldere witte uniformen de passanten toe. Eerst twee coupletten van het Wilhelmus, vervolgens 'O Heer, die daar des hemels tente spreidt' en ten slotte, tot ontroering van hun toehoorders, 'Gelukkig is het land dat God de Heer beschermt. Als daar bij moord en brand de vijand rondom zwermt. En dat men meent hij zal, schier overwinnen 't al. Dat dan, dat dan, dat dan, hij zelf komt tot den val.'⁹⁵⁷ Elders in de stad speelden radio's zo hard als maar kon en schalde de Engelse zender over straat. De voorgaande dagen waren veel Stadgers dankzij hun radiotoestel op de hoogte gebleven van de vorderingen van de Canadezen.⁹⁵⁸ Na het vertrek van de bezetter hoefden ze niet meer in het verborgene naar de zender te luisteren.

Tammens na zijn arrestatie. (Foto OVCG)

Tammens was niet de enige van de bekende Groningse NSB'ers die de BS 15 april arresteerde. Veel van Tammens' geestverwanten, zoals politiepresident Philippus Blank, werden die dag opgepakt en onder gejuich en gejoel van omstanders 'op heel onzachte wijze' naar vaak geïmproviseerde gevangenissen vervoerd.⁹⁵⁹ 'Er zijn in die eerste dagen en weken in-droeve en hoogst afkeurenswaardige daden verricht,' noteerde de hervormde gevangenispredikant ds. C.W. Coolsma.⁹⁶⁰ Daarbij kwam het ook voor dat arrestanten bestolen werden van alles wat ze op zak hadden. Dat gebeurde Tammens vermoedelijk niet. Hij behield in ieder geval een horloge, een horlogeketting en een ring.⁹⁶¹ In zijn cel beschikte hij er uiter-

aard niet over, maar de gevangenis hield ze voor hem in bewaring. Waarschijnlijk raakte hij in de chaotische dagen rond de bevrijding wel zijn automobiel kwijt. Toen de op zijn post teruggekeerde wethouder Molen-dijk op 27 april een twee dagen durende dienstreis ging maken, had hij een verklaring van het gemeentebestuur op zak waarin het doel van de reis stond. Bovendien kreeg hij de beschikking over een chauffeur in de persoon van bode De Vries en een 'gemeenteauto'. Dit was een Opel met het kenteken A 5008 welke enkele weken eerder nog tot de privé-bezittingen van Tammens behoorde.⁹⁶²

In Groningen werkte het personeel van de dienst Gemeentewerken hard om de ergste rotzooi op te ruimen en de straten begaanbaar te maken. Beschadigde gevels werden gestut of, met spontane hulp van passanten, neergehaald.⁹⁶³ Gemeentelijke diensten als het Trambedrijf zetten alles op alles om zo snel mogelijk weer terug te keren tot een normale bedrijfsvoering. Pas op 15 juli beschikte Groningen weer over een klein kwantum elektriciteit.⁹⁶⁴ Sollewijn Gelpke schatte in juli de totale oorlogsschade op f. 22.500.000. 317 gebouwen waren volledig verwoest, 57 zwaar beschadigd en 3512 licht beschadigd.⁹⁶⁵

Ruim een half jaar na de bevrijding van de stad sprak Cort van der Linden in de Groningse raadszaal de gemeenteraad toe. Het was voor het eerst sinds 5 augustus 1941 dat deze weer bijeenkwam. De burgemeester wees erop dat hij in september 1942 'zoo gelukkig [was] zelf het veld te moeten ruimen. (...) Nog een korte spanne tijds bleef het gemeentebestuur in vertrouwde handen,' vervolgde hij, 'toen ging het over in handen van mannen die de zijde van de vijanden des lands hadden gekozen'. De namen van deze mannen noemde hij niet. Iedereen wist wie het waren. Cort van der Linden betoonde liever respect aan de leden van de vooroorlogse raad die de bevrijding niet meer beleefden. Ook benadrukte hij er trots op te zijn dat 'het ambtenaren- en werklidencorps' van de gemeente belangrijk had bijgedragen aan het verzet tegen de bezetter.

Namens de raad wenste de sociaaldemocraat B.J. Mengerink de burgemeester geluk met het weer innemen van zijn oude plaats. Hij wees erop dat het besturen van de gemeente voortaan weer in het openbaar kon plaatsvinden en niet meer achter gesloten deuren en daar was hij blij om. 'Een tijd van hard werken en stoer volhouden is voor het College van B. en W. en den raad aanstaande,' sprak Mengerink.⁹⁶⁶ Met het weer gaan vergaderen van de gemeenteraad was een nieuwe stap gezet op weg naar een normaal functionerende maatschappij.

§3 Ex-burgemeester Tammens

Tammens zat in de jaren voordat hij terechtstond in veel verschillende kampen. Minstens zes heeft hij er van binnen gezien. Na zijn arrestatie bracht de BS hem naar het Huis van Bewaring, waar hij kort na binnenkomst werd geregistreerd en gefotografeerd.⁹⁶⁷ Waarschijnlijk belandde hij al snel in het als interneringskamp ingerichte Blindeninstituut van Haren, waar hij tot 16 mei 1945 verbleef. Daarna volgden onder meer de Groningse strafgevangenis en vervolgens de Kapteijnschool. Ook was hij geïnterneerd in Kamp Nuis te Marum en vanaf 15 november opnieuw in de strafgevangenis. Eind mei 1946 werd Tammens overgebracht naar Kamp Kazemat in Veendam. Vanaf 17 december 1946 verbleef Tammens enige tijd in het voormalige *Durchgangslager* Westerbork.⁹⁶⁸ In mei 1949 zat Tammens vast in de cellenbarakken te Scheveningen.⁹⁶⁹ Ook Mussert was daar enige tijd gedetineerd geweest, maar de leider was al in 1946 gefusilleerd.

Voor al in de eerste maanden na de bevrijding waren de omstandigheden in de interneringskampen slecht. Het eten van de politieke gevangenen was anders dan dat van gewone delinquenten en bovendien waren de porties kleiner.⁹⁷⁰ Kort na de bevrijding dacht een deel van de bevolking juist dat de rantsoenen van de geïnterneerden groter waren dan die van gewone burgers. Dat was onterecht, meldde het *Groninger Dagblad*. 'De geïnterneerde NSB'ers krijgen het warme eten van de centrale keuken. (...) Ze krijgen toegewezen de gewone burgerrantsoenen, niet meer en niet minder. (...) Bij een deel van het publiek heeft de opvatting bestaan dat ze een groter vleeschrantsoen krijgen toegewezen, maar dat is absoluut onjuist.'⁹⁷¹ Dat in elk geval een deel van de interneringskampen onvoldoende goed voedsel verstrekten, was nog niet alles. Op vrijwel alle kampen voor politieke gevangenen viel het nodige aan te merken. Er kwamen pesterijen, mishandelingen en zelfs moordpartijen voor.⁹⁷² De Groningse adjunct-directeur van Gemeentewerken Van Foreest overleed 29 juni 1945 in kamp Westerbork op 47-jarige leeftijd.⁹⁷³ De kogel die hem bij de bevrijding van de stad raakte, was al die maanden in zijn voet blijven zitten en pas kort voor zijn dood verwijderd. Hij stierf aan bloedvergiftiging.⁹⁷⁴ Alleen al in kamp Westerbork overleden tussen april 1945 en december 1947 158 personen.⁹⁷⁵ In kamp Marum stierf begin 1946 voormalig Provinciaal Boerenleider Zijlma aan de gevolgen van 'een ongeval'.⁹⁷⁶

Reglementen van interneringskampen verboden de gedetineerden tijdens het werk te zingen, te fluiten of luidkeels te lachen.⁹⁷⁷ Eens per week

was er gelegenheid een kerkdienst bij te wonen. In de gevangenis haalden de bewakers de gevangenen dan een voor een uit hun cel en om hen in de kerkzaal op te sluiten in een hokje. Vanachter ijzervlechtwerk konden zij de dienst volgen. De organist begeleidde het opsluiten met het spelen van passende muziek.⁹⁷⁸ Veel gevangenen kregen slechts weinig of helemaal geen bezoek en berichten van thuis kwamen maar spaarzaam door.⁹⁷⁹ In kamp Westerbork, dat na de bevrijding diende voor het huisvesten van collaborateurs, bedroeg de bezoektijd een kwartier per maand.⁹⁸⁰

Ieder kamp had zijn eigen regels en overal heersten weer andere omstandigheden, die zelfs van dag tot dag verschilden. De gevangenen wisten niet hoe lang zij in een bepaald kamp zouden verblijven en wanneer ze naar een ander zouden worden overgebracht.⁹⁸¹ Steeds gebeurde dat met hetzelfde ritueel: de gevangene werd geknipt, geschoren en mocht een briefkaart versturen.⁹⁸²

In juli 1947 verzochten 25 politieke gevangenen aan het Inter-Kerkelijk Overleg (I.K.O.) om het Nederlandse volk een erkenning van schuld over te brengen. Voormalig secretaris-generaal van de NSB Carel Huygen was tot inkeer gekomen na het lezen van *Op de Schoolbanken in het P.D.A.*, een boek over het leven in Kamp Amersfoort. Huygen wenste openlijk schuld te belijden en zocht contact met auteur C.P. Gunning, rector van het Amsterdam Lyceum.⁹⁸³ De autoriteiten gaven hem daarbij alle medewerking en plaatsten een aantal vooraanstaande oud-NSB'ers, waaronder Tammens, over naar het kamp in Wezep. Daar konden de spijtoptanten onder leiding van Gunning discussiëren met leden van het I.K.O. en overleggen over de uiteindelijke tekst van hun verklaring.⁹⁸⁴ De voormalige NSB'ers gaven toe te hebben gezwegen waar ze hadden behoren te spreken en de bezetter te hebben bijgestaan, terwijl ze deze medewerking hadden moeten verbreken. Daarbij voerden ze wel aan dat ze pas na de Duitse capitulatie volledig op de hoogte raakten van de 'ontstellende feiten'. Vervolgens waren zij de feiten anders gaan zien en stelden zij 'met diepe beschaming' vast dat ze zich hadden bevonden 'aan de zijde van hen die verantwoordelijk zijn voor afschuwelijke misdaden'. Tammens was een van de ondertekenaars, net als collega-burgemeester W.J. Schönhard van Leeuwarden, Maarsingh, Bierma en Huygen.⁹⁸⁵ De 24 mannen en een vrouw gaven dus wel toe medestander te zijn geweest van misdadigers, maar dat is niet hetzelfde als het erkennen van volledige medeplichtigheid. De reacties op de schuldbelijdenis waren vaak lauw.⁹⁸⁶

Ruim vier jaar wachtte Tammens op een proces, een periode waarin verschillende opsporingsambtenaren hem verhoorden. Niet alleen in het

onderzoek naar zijn eigen gedrag, maar ook als getuige in andere zaken. Daarbij ging hij soms creatief om met de feiten, indien dat zijn gedrag in een beter licht stelde. Zo bezwoer hij bijvoorbeeld dat hij niet degene was die portier Triemstra een wapenvergunning bezorgde, terwijl Vorrink verklaarde dat hij van Tammens de portier hiervoor moest vergezellen naar het Scholtenhuis. Feldmeijer zou hem nooit in zijn woning hebben bezocht, maar alleen een keer door hem op het stadhuis zijn ontvangen. Ook ontkende hij ieder contact met Lehnhoff. In deze beide gevallen bewijst een aantekening in de bureauagenda het tegendeel.⁹⁸⁷

Tammens' lot als gevangene was gelijk aan dat van tienduizenden anderen, die ook allemaal in onzekerheid verkeerden over hun berechting.⁹⁸⁸ Dat het zo lang duurde, kwam doordat de bijzondere rechtspleging aan het einde van de oorlog nog in staat van oprichting verkeerde en vervolgens de dossiervorming uiterst langzaam verliep.⁹⁸⁹ Tammens werd net als veel andere gevangenen veelvuldig overgeplaatst. De redenen hiervoor waren verschillend. Vaak moest een gevangene op een andere plaats worden verhoord, maar ook speelde mee dat, naarmate meer lichte gevallen op vrije voeten kwamen, kampen konden sluiten. Binnen anderhalf jaar na de bevrijding daalde het aantal gedetineerden met meer dan 70.000, totdat in de herfst van 1947 nog 17.772 personen in 37 kampen door heel Nederland vastzaten.⁹⁹⁰ Mogelijk was een andere reden voor het transporteren van gevangenen dat het voor hen zo moeilijker was om zich te organiseren en in opstand te komen of gezamenlijk te ontsnappen.

Een van de plaatsen waar Tammens geïnterneerd was, was cel 231 van de Groningse strafgevangenis. De cel had een oppervlakte van tweeënhalf bij vier meter en was bestemd voor één gevangene, maar het kwam voor dat de gevangenis zo overbezet was, dat twee gevangenen in een cel verbleven. Een van hen lag dan op een opklapbed, de ander op een strozak.⁹⁹¹ Veel contact met de buitenwereld hadden de politieke gevangenen niet.

Af en toe kregen de geïnterneerden bezoek. Soms van de onderwijzer die de gevangenisbibliotheek beheerde, van een bewaarder, van een werkmeester of van de directeur. Bij Tammens kwam dominee Coolsma ook langs. De geestelijke gold in die jaren als de populairste predikant van Groningen. Ook Coolsma had op de gijzelaarslijsten gestaan en was gevangengenomen.⁹⁹² Misschien was dit een gevolg van zijn briefwisseling met Tammens nog geen jaar daarvoor. Toen schreef de burgemeester aan de Ontvanger van de Nederlands Hervormde Kerk dat zijn lidmaat-blijven voor hem afhing van de vraag of de doelstellingen van de kerk verenigbaar waren met het nationaalsocialisme. Coolsma antwoordde dat de

Kerkenraad onder de vreemde bezetting niet vrij was in het uiten van zijn mening en daarom niet op die vraag kon ingaan. Tammens was gebelgd over die reactie, noteerde Vorrink.⁹⁹³

Post die de gevangenen soms mochten versturen, bereikte de geadresseerden nooit ongecontroleerd en werd soms achtergehouden. Wanneer Tammens eens bezoek ontving, schreef hij met een stompje potlood een klein briefje. Dat verstopte hij dan in de palm van zijn hand om het door te geven zonder dat een bewaker het zag.⁹⁹⁴

Op 1 januari 1946 was de staat van beleg beëindigd en nam het Directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging (DGBR) de zorg voor de gevangenen over van het Militair Gezag. Daarmee veranderde ook het karakter van de kampen van een strafinrichting in een plaats voor heropvoeding.⁹⁹⁵ Op dat moment zat niet alleen Tammens nog vast, maar ook zijn vrouw en zoon. Dochter Jettie was alweer op vrije voeten.⁹⁹⁶ Een 'beheerder' leidde nu Tammens' boerenbedrijf, net zoals dat bij alle andere NSB-boeren het geval was.⁹⁹⁷ Tijdens zijn burgemeesterschap was het voor hem praktisch onmogelijk boer te zijn, maar was hij nog wel degene die alle eindbeslissingen kon nemen. Nu kon hij zelfs dat niet meer. Tammens was – voorlopig – boer af. Toen in 1948 zijn oude school een gedenkboek uitgaf, stond zijn naam op de lijst met oud-leerlingen. Als woonplaats stond Groningen vermeld en als beroep oud-landbouwer.⁹⁹⁸ Het was een tijd waarin Tammens slechts kon worden omschreven met wat hij in voor hem betere tijden geweest was. Nu gold hij als voormalig burgemeester en voormalig landbouwer. Zolang hij nog niet terechtstond, was het voor Tammens een open vraag wanneer hij zijn grond weer terug zou zien en wat voor maatschappelijke positie hij ooit nog zou kunnen verwerven.

De zitting

In juli 1949 was het niet bijzonder meer dat justitieel vervoer door de Oude Boteringestraat reed. Bijna elke dag waren er processen tegen mensen die beschuldigd werden gedurende de bezetting 'fout' te zijn geweest. Dat ging al enkele jaren zo en het nieuwtje was er wel af, al stonden er nog wel vaak berichten in de kranten. Vooral wanneer een hoge piet terechtstond was dit het geval, de voormalige commissaris der provincie Staargaard bijvoorbeeld of ex-burgemeester Tammens.

Toen verzetsmensen bij de bevrijding leden van de NSB arresteerden, was het de bedoeling dat plegers van oorlogsmisdaden berecht zouden

worden door een van de vijf bijzondere gerechtshoven. Daarnaast zouden mensen die zich schuldig hadden gemaakt aan ‘onvaderlandslievend gedrag’ terechtstaan voor een van de negentien tribunalen. Beschuldigden dienden zich voor beide te verantwoorden. Dergelijke dubbele berechttingen bleken niet uitvoerbaar, alleen al vanwege het enorme aantal zaken dat op de nieuw gevormde instellingen lag te wachten. Daarom werd de regeling zo aangepast dat Bijzondere Gerechtshoven recht spraken over de zwaardere gevallen, de Tribunalen over de lichtere. In de praktijk behandelden de Tribunalen zelfs al eerder strafzaken van ‘minder ongunstige ss’ers’ en ‘minder ongunstige collaboratiezaken’.⁹⁹⁹ Het Openbaar Ministerie bij het Bijzondere Gerechtshof maakte de afweging. Doorgaans verschenen burgemeesters van belangrijke plaatsen als Amsterdam, Rotterdam of Maastricht voor het Gerechtshof. Tammens vormde hierop een uitzondering. Dat is opvallend, mede gezien zijn rol bij het opstellen van lijsten van tegenstanders van de bezetter. Dit feit alleen kon al voldoende zijn om de verdachte voor het Gerechtshof te brengen.¹⁰⁰⁰

Een deel van de zittingen vond plaats in het gebouw van de rechtbank op nummer 38. Dit bood niet genoeg ruimte voor alle zaken van de drie Groningse kamers van het speciaal gevormde Tribunaal waarvoor de lichtere gevallen terecht stonden. Enkele deuren verder was daarom op nummer 44 de voormalige ambtswoning van de Commissaris der Koningin ingericht voor Tribunaalzaken.¹⁰⁰¹ Hier stond Tammens terecht op 5 juli 1949, officieel niet voor het Tribunaal, want dat was per 1 juli 1948 opgeheven. De taken waren overgedragen aan de Bijzondere Strafkamer bij het Kantongerecht Groningen.¹⁰⁰²

Ruim twee jaar eerder had Tammens al enige tijd doorgebracht in een van de cellen van het Tribunaalgebouw. In april 1947 had hij moeten getuigen in de zaak tegen districtsleider Huizenga.¹⁰⁰³ Nu kon hij de cel in de kelder van het gebouw opnieuw in zich opnemen.¹⁰⁰⁴ Een belletje naast de deur gaf de indruk dat er zoiets bestond als roomservice. Er was een brits, een tafel met een stoel en een tonnetje voor de hoge nood. In elk geval was er plaats om te ijsberen. Op de wanden en het plafond hadden eerdere gevangenen hun sporen achtergelaten. Er was werkelijk geen plekje te vinden zonder de creatieve uitingen van de tijdelijke bewoners. Veel opschriften verwezen naar de oorlogsjaren en er waren een heleboel woorden bij die een beschaafd man niet gewoon was te gebruiken.

Korte tijd later ging de celdeur weer open en geboden de marechaussees Tammens mee te komen. Er klonk geroezemoes toen hij de drukbezette rechtszaal binnenkwam.¹⁰⁰⁵ Een van de eerste dingen die hij zag

Mr. Dr. J.E. Hesse. (Bewerkte foto uit advocatenkamer Rechtbank Groningen)

was het glimmende hoofd van zijn raadsman, mr. dr. Hesse. De 68-jarige jurist was al veertig jaar advocaat en procureur te Groningen. Tammens kende hem al ruim vijftien jaar, vanaf de tijd toen beiden betrokken waren bij het Rechtskundig Bureau voor de Landbouwer.¹⁰⁰⁶ Nu trad Hesse ook met enige regelmaat op als raadsman van verdachten die voor het Tribunaal terechtstonden.¹⁰⁰⁷

Natuurlijk zag Tammens zijn familie op de publieke tribune. Alida had van de griffier, mr. Hund Gebhard, een oproep ontvangen om aanwezig te zijn in verband met de mogelijke verbeurdverklaring van het vermogen van de verdachte Petrus Tammens.¹⁰⁰⁸ Zoon Fokko was al twee

jaar daarvoor buiten vervolging gesteld, mits hij nog minstens anderhalf jaar in het landbouwkamp in de Westpolder bij Ulrum zou verblijven. Wegens goed gedrag en ter gelegenheid van het regeringsjubileum van koningin Wilhelmina was hij op 12 september 1947 vrijgekomen.¹⁰⁰⁹ Jettie had maar kort vastgezet in het blindeninstituut in Haren, dat als interneringskamp diende.¹⁰¹⁰ 'Als ik werkelijk een straf verdiend heb, dan ben ik ook ten volle bereid die te dragen,' had ze haar vader voorgehouden. Die houding moest hij die dag ook uitstralen, want dat zou waarschijnlijk de rechter wat milder stemmen. Jettie wist dat hij stond voor wat hij had gedaan, maar had hem ook voorgehouden de dingen nu anders in te zien. Dat was verstandig gezegd.¹⁰¹¹ Dat Peterus Jan aanwezig was, is niet aanmerkelijk. De oorlog had voor een verwijdering tussen de broers gezorgd, waarna er jarenlang geen contact meer was. Peterus Jan had onderduikers onder zijn schuur verborgen gehouden. Er was huiszoeking bij hem gedaan, waarbij veel was gestolen. De gemeente Leens vernoemde later als erkenning een straat en een wijk naar hem.¹⁰¹²

Toen het jaar ervoor Staargaard terechtstond, waren geestverwanten als bestuursraad Ger Griever en wethouder Hendrik Diephuis aanwezig.¹⁰¹³ Het valt aan te nemen dat dit bij het proces tegen Tammens niet anders was. De paar mensen met schrijfgerei die in de zaal zaten, waren waarschijnlijk van de pers. Een zijdeur ging open. Voorzitter mr. Koppius betrad met twee andere mannen in toga de zaal.¹⁰¹⁴ De zestigjarige had in de oorlogsjaren moeten onderduiken en was na de bevrijding gemeenteraadslid geworden. Twee lekenleden vergezelden hem, waarschijnlijk leden van het voormalig verzet, in ieder geval goede vaderlanders op wie niets viel aan te merken.¹⁰¹⁵ Ook N.G. Addens, de bestuurder van de Groninger Maatschappij van Landbouw, A.W. Biewenga die met Tammens in de gewestelijke commissie Posthuma had gezeten en J.L. Amerika, de man die de Silbertanne-aanslag overleefde, namen met enige regelmaat deel aan tribunaalzittingen. Van de 28 lekenleden van het eerste uur waren er slechts twee vrouw.¹⁰¹⁶ Alle aanwezigen gingen staan. Nadat de rechtbank plaats had genomen aan de halfronde tafel, ging iedereen weer zitten.

De griffier stond op en las de tenlastelegging voor. Het waren vijf tweezijdig betypte vellen dundrukpapier. Het eerste punt was dat Tammens 'zich in of omstreeks de maand juli 1941 als lid heeft aangesloten bij de Nationaal-Socialistische Beweging der Nederlanden, onder stamboeknummer 158162. Ten tweede: zich als lid heeft aangesloten bij de Nederlandse Volksdienst. Ten derde: zich in of omstreeks de maand oktober 1943 als begunstigend lid heeft aangesloten bij de Duitse ss...'

Mr. Max Koppius was de voorzitter van het Tribunaal
waarvoor Tammens terecht stond. (Collectie Dorhout Advocaten)

Het was de taak van de griffier om de 33 punten van de aanklacht tegen landbouwer Petrus Tammens, geboren te Leens en op 5 juli 1949 verblijvende in de cellenbarakken te Scheveningen voor te lezen. Sommige waren betrekkelijk licht, bijvoorbeeld Tammens' opdracht om vanaf alle gemeentelijke gebouwen te vlaggen toen Duitse *Fallschirmjäger* op 12 september 1943 Mussolini bevrijdden. Andere punten zouden indien bewezen zwaarder wegen. Zo gaf Tammens aan alle andere NSB-burgemeesters opdracht lijsten met de namen van de tegenstanders van het Duitse regiem bij hem in te leveren. Tammens zond vervolgens elke maand een

lijst naar Conring die ze in het Scholtenhuis doorgaf aan de *Sicherheitsdienst* (SD). Ook stuurde hij de SD op een weduwe af, die haar dochter niet met een lid van de SS wilde laten trouwen. Verder werd Tammens verweten dat hij voor zichzelf 144 extra eenheden brandstof en 4000 turven wist te organiseren terwijl gewone burgers hun huizen niet konden verwarmen. Bovendien beschikte hij over een pistool en een *Waffenschein*, afgegeven door de Chef Intendance Nederlandse Politie.¹⁰¹⁷

Mr. dr. Hesse stond op en begon zijn pleidooi. Zijn cliënt gaf alle ten laste gelegde punten toe, sprak hij, maar wilde toch ook iets rechtzetten. Dat betrof de gijzelaarslijsten. Inderdaad, het was correct dat Tammens deze had laten aanleggen, maar hij had er juist goede bedoelingen mee gehad. De personen die erop voorkwamen zouden namelijk worden gewaarschuwd dat ze enig gevaar liepen en zich daarom gedeisd dienden te houden. Mr. Koppius maakte echter meteen duidelijk dat hij van het beschermend karakter van de lijsten ‘geen snars’ geloofde.¹⁰¹⁸

Tammens’ raadsman schetste vervolgens de goede verstandhouding van zijn cliënt met *Beauftragte* Conring. Hieraan was het te danken dat in Groningen geen grote razzia’s werden gehouden, dat het carillon van de Martinikerk gespaard bleef en dat aan de Heresingel en de Radesingel geen honderd huizen werden afgebroken. Ook bleef dankzij Tammens en dr. Conring de gasfabriek voor de stad behouden. Altijd had Tammens het volste vertrouwen in de *Beauftragte* gehad. Aan het dossier was bovendien een brief van de heer Conring toegevoegd waarin deze het opnam voor Tammens.

Naast het schrijven van de voormalige Duitse autoriteit waren er nog drie andere brieven met verklaringen in het voordeel van de beklaagde. Een kwam van Harm Bouman, de SD-man die in opdracht van Tammens overvallen zou hebben gepleegd. De tweede was geschreven door de griffier der provinciale staten Fockema Andreae, inmiddels ontslagen omdat hij door zijn te juridische opstelling niet zelden de Duitse boven de Nederlandse belangen had gesteld.¹⁰¹⁹ De derde kwam van de inmiddels gepensioneerde directeur van de Friesch-Groningsche Beetwortelsuikerfabriek, Van Doormaal. Hij begon met ‘voorop te stellen dat ik er in ’t algemeen zeer weinig voor gevoel, voormalige NSB-ers in bescherming te nemen’. Daarna verklaarde Van Doormaal evenwel dat hij Tammens ‘reeds jaren vóór en tijdens den oorlog heb leeren kennen als een goed en rechtschapen mensch’.¹⁰²⁰ Daar bleef het bij. Meer mensen namen het niet op voor de voormalige burgemeester, afgezien van de secretaris van de Gemachtigde voor Landbouw en Visscherij Rispens, die bij zijn verhoor

Weener, den 8. Mai 1947.
(Ostfriesland)

Sehr geehrtes Fräulein Tammens!

In Ihrem Schreiben legen Sie mir die Frage vor, ob ich von Ihrem Herrn Vater im Jahre 1943/44 eine Liste von Niederländern erhalten habe, die interniert werden sollten. Ich darf Ihnen darauf erwidern, dass ich über eine derartige sog. Geiselliste mit Ihrem Vater nicht einmal gesprochen habe. Ich habe eine solche Liste nicht von Ihrem Herrn Vater zu erhalten gewünscht oder erhalten. Ganz einfach deshalb nicht, weil die Aufstellung von "Geisellisten" nicht zu meiner administrativen Tätigkeit in Groningen gehört hat. Dafür wäre die Sicherheitspolizei, nicht ich, zuständig gewesen.

Es könnte aber sein, dass eine Besprechung mit Ihrem Herrn Vater nach den unheilvollen Streiktagen der Ausgangspunkt dieser falschen Behauptung geworden ist. Damals waren blutige Opfer des Streiks zu beklagen gewesen! Wir mühten uns darum, ob und wie derartige Zusammenstöße wenigstens für die Zukunft der Provinz Groningen erspart bleiben könnten. Sicherlich wissen Sie, wie ich in all den Jahren immer wieder persönlich danach gestrebt habe, der Provinz Groningen die Härten der Kriega- und Besatzungszeit zu erleichtern, soweit ich dazu nur irgend in der Lage war. U.a. wurden deshalb administrative Massnahmen (nicht polizeiliche) gegen extrem besatzungsfeindliche Niederländer besprochen (z.B. persönliche Verwarnung bei erneuter Gefahr von Streiks und Unruhen) und zu diesem Zwecke eine listenmässige Zusammenstellung in Aussicht genommen. Aber ich kann Sie beruhigen: nach einem etwas grösseren zeitlichen Abstand von den Streiktagen kam man zu dem Ergebnis, dass mit einer Wiederholung derartiger Streiks nicht zu rechnen sei und dass deshalb von administrativen Massnahmen Abstand genommen werden könne. So ist es zu einer praktischen Bearbeitung oder Auswertung dieser Listen gar nicht gekommen, die bei mir verwahrt blieben, und später verbrannt wurden.

Ich habe den Wunsch, dass Sie diese Mitteilung nicht an die Öffentlichkeit bringen möchten. Wenn Sie aber dazu diene könnten, den wahren Sachverhalt in einem Verfahren gegen Ihren Herrn Vater aufzuhellen, so habe ich gegen eine derartige nichtöffentliche Verwendung nichts einzuwenden.

Mit ergebener Empfehlung!

Hermann Conring

De brief die Hermann Conring zond ter verdediging van Tammens.

(Archief familie Conring, met dank aan Alie Noorlag)

als getuige had verklaard dat Tammens op het gebied van de voedselvoorziening 'alles deed om zooveel mogelijk voor het Nederlandsche volk te doen'.

Naast de vier verklaringen in het voordeel van de verdachte bevatte het dossier nog een intern NSB-rapport. Tammens stond daarin omschreven als 'een goed nationaalsocialist. Gedraagt zich disciplinair en actief. Beweegt zich gemakkelijk en beschaafd in het publiek, maakt een ontwikkelden en vlotten indruk, is steeds evenwichtig. (...) Zijn omgang met collega's is kameraadschappelijk. Hij verbergt zijn lidmaatschap niet.'¹⁰²¹ Niet in het dossier van Tammens, maar in dat van wethouder Diephuis, staat nog een opmerking van Amerika, de hoofdonderwijzer die de moordaanslag overleefde. Diephuis, meende Amerika, was een onsympathieke figuur. 'Persoonlijk vond ik Tammens veel eerlijker en betrouwbaarder.'¹⁰²²

Mr. Koppius besloot de zitting met het gebruikelijke 'uitspraak over 14 dagen'.¹⁰²³ Daarna voerden de marechaussees Tammens weer terug naar de boevenwagen. Twee weken lang verkeerde hij in onzekerheid. Op 19 juli hoorde hij dat mr. Koppius adviseerde hem te interneren voor de duur van zeven jaren. In verhouding tot de andere maatregelen die het Tribunaal en haar opvolger De Bijzondere Strafkamer oplegden was dat zwaar. Van de in totaal 2193 Tribunaalzaken leidden 2174 tot een aanzienlijk kortere straf. De straffen van de Bijzondere Strafkamer varieerden tussen de één en vier jaren. Tammens was hierop de enige uitzondering.¹⁰²⁴ Bovendien werd een bedrag van f 10.000 verbeurd verklaard. Dat was een fors bedrag aan het einde van de jaren veertig, al bedroeg het vermogen van Tammens f 108.414, 36.¹⁰²⁵ Tegen uitspraken van een tribunaal was geen hoger beroep mogelijk.

De straf die mr. Koppius Tammens oplegde, was in lijn met het gemiddelde van de zwaardere gevallen onder de ongeveer vierhonderd NSB-burgemeesters, maar vergeleken met de straffen die het Tribunaal Groningen plachtte op te leggen ongebruikelijk hoog.¹⁰²⁶ De verklaring hiervoor is dat hogere straffen meestal door de Gerechtshoven werden opgelegd. Gelet op de gevolgen voor de mensen die op de door Tammens opgestelde gijzelaarslijst belandden, viel de straf niet hoog uit. Leeuwardens burgemeester Schönhard, die net als Tammens de schuldbelijdenis ondertekende, stond net als hij niet voor een Bijzonder Gerechtshof maar voor een Tribunaal terecht.¹⁰²⁷ Seyss-Inquart had de voormalig legerofficier gelijktijdig met Tammens benoemd en beiden waren daarvoor bestuursraad geweest. Schönhard hoorde een maatregel van drie jaren internering

en een boete van f 6000 tegen zich uitspreken.¹⁰²⁸ De Veendammer koopman Spoelstra, die in Hoogezand burgemeester was geweest, was veroordeeld tot negen jaar internering. Ook in deze zaak was het meewerken aan de gijzelaarslijsten een van de zwaardere aanklachten. Daarnaast was Spoelstra echter persoonlijk aanwezig geweest bij huiszoeken. Een daarbij gearresteerde ambtenaar was in Duitsland overleden.¹⁰²⁹

Verzetsman Bob Houwen was betrokken bij de verhoren van de burgemeesters die mee hadden gewerkt aan het opstellen van de lijsten. Het was ‘een heidens werk’ geweest deze zaak rond te krijgen, verklaarde hij, want aanvankelijk vormden de verdachten ‘één blok en waren gesloten als een bus’. Dat uiteindelijk ‘dit soort individuen’ ‘zo bijzonder licht werd gestraft’, bleef Houwen ‘het zoveelste raadsel’.¹⁰³⁰

Nu Tammens veroordeeld was, kon hij eindelijk de dagen aftellen tot aan het moment dat hij weer vrijkwam. Uiterlijk 15 april 1952, nog 33 maanden. Op 24 september 1949 bepaalde het ministerie van Justitie de definitieve datum evenwel op 15 april 1951, zes jaren na het moment van arrestatie.¹⁰³¹ Dat was nog een dikke anderhalf jaar, een behoorlijk stuk korter dan zijn voorarrest had geduurd.

HOOFDSTUK 9

De sukkeljaren

§1 Groningen na burgemeester Tammens

De jaren van bezetting hadden de stad onherstelbaar verminkt. Van de omvangrijke Joodse bevolkingsgroep die ooit had bijgedragen aan de eigen sfeer die Groningen kenmerkte, overleefde slechts een enkeling de oorlog. Het overgrote deel viel ten prooi aan de nationaalsocialisten.¹⁰³² De Joodse buurt, in de directe omgeving van de synagoge in de Folkingestraat, zou haar oude sfeer nooit meer terugkrijgen. Dat alle omgedoopte straten hun oorspronkelijke namen weer droegen was vanzelfsprekend, maar bood gezien het lijden van de Joodse bevolking zelfs geen schrale troost.

Na de bevrijding droeg de stad Groningen jarenlang sporen van de oorlog. Nog altijd stond het stadhuis met huisnummer 1 centraal op de Grote Markt. Daarna volgde in het adresboek nummer 19, het pand van de Amsterdamsche Bank met de conciërgewoning en het kantoor van mr.dr. Hesse op de bovenverdieping. Na nummer 19 kwamen nummer 24, de gehavende middeleeuwse Hoofdwacht die nog wachtte op de beslissing over restauratie of sloop en nummer 33, het pand van herenmodezaak Boterweg.¹⁰³³ Café De Pool, waar Tammens vaak vergaderde, was bij de bevrijding volledig verwoest. Van de Waagstraat, het vertrouwde uitzicht vanuit de burgemeesterskamer, restte niet veel meer dan het Goudkantoor. Wonder boven wonder stond de Martinitoren er nog vrijwel ongerept, zo merkten de Stadjsers op, alleen de spits was beschadigd.¹⁰³⁴ Opzichter Van Zwieteren, de man die een belangrijke rol had gespeeld bij het behoud van het monument, kreeg als teken van waardering een tijdelijke toelage ter grootte van 10 procent van zijn salaris. In 1947 ontving hij de eremedaille in goud, verbonden aan de Orde van Oranje Nassau.¹⁰³⁵ Het

duurde tientallen jaren voordat de oorlogsschade was hersteld. Waarschijnlijk was de restauratie van het Mercuriusbeeld op de Korenbeurs in 1984 de laatste reparatie.¹⁰³⁶

Het Jozef Israëlsmonument herkreeg al in 1946 zijn vooroorlogse standplaats op het Hereplein. Onder leiding van gemeentebeeldhouwer Willem Valk was het in oude staat hersteld. Dat was een hele prestatie, gelet op de moeilijkheden waarmee de restaurateurs te maken hadden gehad. De stukken die in de gemeentelijke opslag lagen, waren zwaar beschadigd. De plaquette met het borstbeeld van de schilder was aanvankelijk zelfs verdwenen, maar kinderen vonden dit bijna een jaar na de bevrijding terug onder het kolengruis in het voormalige hoofdkwartier van de Groningse WA.¹⁰³⁷ Daarna kon de restauratie beginnen en nog geen anderhalf jaar na de bevrijding stond het beeld weer op zijn voetstuk.

Enkele weken later, op zaterdagmiddag 10 augustus 1946, volgde de officiële onthulling van het monument. Voor de plechtigheid was het zeil vervangen door de nationale driekleur en burgemeester Cort van der Linden stond in zijn zwarte jacquet achter een microfoon.¹⁰³⁸ Het dagelijks bestuur van de Nederlandse Israëlitische Gemeente was op uitnodiging van het stadsbestuur aanwezig.¹⁰³⁹ Agenten van de bereden politie waren continu bezig de menigte op afstand te houden. De onthulling van het herstellende kunstwerk gaf aan dat Groningen weer opkrabbelde na de vijf jaren van bezetting. 'Thans heeft het standbeeld meer betekenis gekregen dan vroeger. 't Wil nu zeggen dat het uit is met de rassensvervolgung,' klonk de stem van Cort van der Linden uit de luidsprekers. 't Monument heeft te zeggen dat er toch nog waarden zijn die uitgaan boven het tijdelijke, namelijk dat mensen broeders zijn.' De broeders op het plein zagen hoe het vlaggendoeck wapperde in de wind.¹⁰⁴⁰ 'Al loopt men er met de klompen overheen,' sprak de burgemeester verder, 'toch zal 't blijven. 't Monument is dus meer dan een hulde aan Jozef Israëls. Ik doe de wens, dat deze gedachte zal blijven leven.' Toen zakte het vlaggendoeck van het beeld en zongen de aanwezigen het Wilhelmus.¹⁰⁴¹

Zonder zijn voorganger te noemen, had Cort van der Linden ernaar verwezen dat de opdracht het monument te vernielen van Tammens kwam. Het woord 'klompen' sloeg op diens boerenachtergrond, want als metafoor voor nazi's zou anders de soldatenlaars passender zijn geweest.

Terwijl het leven in de stad Groningen in de jaren na de bevrijding weer min of meer terugkeerde tot een normale regelmaat, probeerde Tammens het beste te maken van zijn jaren in gevangenschap. Samen met twee andere mannen bewoonde hij een cel. Hij probeerde enkele van

zijn medegevangenen Engels te leren. Het was een van de manieren waarop Tammens grip op het leven hield. Hij verwerkte alles in zichzelf en deelde dat niet met de buitenwereld. Wanneer hij vrijkwam, nam hij zich voor, zou hij er alleen nog maar zijn voor zijn gezin.¹⁰⁴² Daaraan heeft hij zich hoogstwaarschijnlijk gehouden. Hij liet geen sporen meer na in de politiek, in tegenstelling tot Roskam en Rispens die in later jaren nog betrokken waren bij de beweging van de Vrije Boeren, een voorloper van de Boerenpartij.¹⁰⁴³

In 1948 was koningin Juliana haar moeder Wilhelmina opgevolgd en op 20 en 21 juni 1950 bracht zij samen met prins Bernhard haar eerste officiële bezoek aan stad en provincie Groningen.¹⁰⁴⁴ Net als koningin Wilhelmina in 1915 arriveerde het hoge bezoek met de Koninklijke trein op het Hoofdstation. Al in Assen was de Commissaris van de Koningin in de provincie Groningen bij hen ingestapt. Het was de landbouwer Edzo Hommo Ebels, die sinds de bevrijding deze post bekleedde.¹⁰⁴⁵ De vooroorlogse commissaris Linthorst Homan was na het vertrek van Staargaard niet opnieuw benoemd. Ebels fungeerde eerst als waarnemend commissaris, maar ontving al snel zijn definitieve benoeming. De functie bracht met zich mee dat Ebels ook curator van de Rijksuniversiteit Groningen werd.

De lange carrière van Ebels vertoont enkele opmerkelijke parallellen met die van Tammens. Beiden begonnen hun loopbaan als landbouwer en vervulden daarnaast jarenlang bestuursfuncties. Zo was Ebels burgemeester van Beerta in de jaren 1916-1923 en daarna tot 1942 gedeputeerde van de provincie Groningen. Bovendien was hij van 1932 tot 1940 voorzitter van de Landbouwcrisisorganisatie en tijdens de bezetting provinciaal voedselcommissaris. Ebels was beslist geen nationaalsocialist, in tegenstelling tot zijn oomzegger Everhard die bij de bevrijding door Poolse militairen met zijn vrouw, tienerdochter en twee zoontjes was geëxecuteerd.¹⁰⁴⁶

Op het perron stond die twintigste juni 1950 de Groningse burgemeester Cort van der Linden klaar om het gezelschap te ontvangen. Hij gold als de 'goede' stad-Groninger burgemeester in oorlogstijd en zijn onvrijwillig ontslag maakte het nagenoeg vanzelfsprekend dat hij na de herovering van Groningen terugkeerde op zijn vroegere post. De zuiveringscommissie verwachtte een 'getrouwe medewerking aan het herstel van het vaderland' en bovendien waren er over hem geen klachten binnengekomen.¹⁰⁴⁷

Na de bevrijding bleef Cort van der Linden nog zes jaren in functie. Een periode die hij beschouwde als zijn prettigste aan de Grote Markt. Hij

hield zich op de achtergrond bezig met de uitbreiding van vliegveld Eelde en vooral ook met de wederopbouw. De herbouw van de binnenstad was jarenlang het grootste politieke vraagstuk. In 1951 vertrok Cort van der Linden naar 's-Gravenhage, toen koningin Juliana hem benoemde tot lid van de Raad van State. De man die bij zijn aantreden in 1934 vanwege zijn liberale achtergrond als burgemeester in Groningen niet echt welkom was, kreeg bij zijn vertrek veel lof toegezwaaid.

Als Tammens en zijn voorganger elkaar al ooit de hand hebben geschud, was dat waarschijnlijk in het eerste deel van 1942. Tammens was indertijd bestuursraad van de provincie Groningen. Toen Cort van der Linden eind augustus 1942 zijn ontslag kreeg, moest de opvolgingsprocedure nog beginnen. Tijdens Tammens' burgemeesterschap vond geen ontmoeting plaats, terwijl Tammens terugkeerde in de stad in het jaar dat Cort van der Linden vertrok. Beide mannen zullen geen behoefte hebben gehad elkaar op te zoeken. Het lijkt er zelfs op dat Cort van der Linden in het openbaar zoveel mogelijk vermeed om de naam van Tammens uit te spreken.

In de namiddag van 20 juni 1950 ontmoette het koninklijk paar de Groningse autoriteiten op het Provinciehuis. Aan de lijst valt af te lezen wie een voorname positie innam. Onder hen was een aantal mensen uit de landbouwsector, zoals Herman Derk Louwes. De rol van de in 1886 in de Westpolder geboren Louwes was na de oorlog nog niet uitgespeeld. Sinds twee jaar was hij voorzitter van het Koninklijk Nederlands Landbouw Comité, het latere Landbouwschap. Zijn naam ontbrak op de definitieve lijst; hij had waarschijnlijk moeten afzeggen.¹⁰⁴⁸

Louwes kende Tammens door en door. Lang voordat zij samen in de gewestelijke afdeling van de Commissie Posthuma zaten, bood Louwes Tammens de gelegenheid hem 'in het hart te leren kennen'.¹⁰⁴⁹ In de loop der jaren hadden zij elkaar steeds weer ontmoet op diverse vergaderingen. Het valt aan te nemen dat de liquidatie van de Groninger Maatschappij van Landbouw de onderlinge verhoudingen niet ten goede was gekomen. Louwes was immers voorzitter van deze boerenorganisatie. De woorden waarmee Tammens zijn licht over de kwestie liet schijnen verergerden dat nog. Volgens hem had de houding van de organisatie ten opzichte van de Landstand 'het aanzien van onze provincie ten zeerste geschaad'.¹⁰⁵⁰

H.D. Louwes overleed in 1960. Drieëndertig jaar later stond het *Nieuwsblad van het Noorden* stil bij zijn honderdste geboortedag en omschreef hem als 'zonder twijfel de grootste landbouwvoorman die ons gebied ooit heeft voortgebracht', een standbeeld waardig.¹⁰⁵¹

Stephanus Louwe Louwes, de jongere broer van Herman Derk, overleed in 1953. In de jaren dertig bekleedde hij de post van regeringscommissaris van de Akkerbouw en Veehouderij, terwijl hij in de oorlogsjaren directeur-generaal van de voedselvoorziening was.¹⁰⁵² S.L. Louwes kwam Tammens in die tijd vaak tegen bij vergaderingen. Landbouwhistoricus Gerard Trienekens omschrijft hem als 'een man met initiatief, creatief inzake het vinden van praktische oplossingen voor moeilijke problemen, realist zoals een afstammeling van een Groninger boer betaamt en bovenal een groot organisator'.¹⁰⁵³ In 1956 onthulde Louwes' neef Sicco Mansholt, op dat moment al ruim tien jaar minister van Landbouw, een borstbeeld van Louwes dat een plaats kreeg in het ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening.¹⁰⁵⁴ Het staat nog steeds in wat nu het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit heet.

Nico Bolkestein was ook aanwezig bij het koninklijk bezoek. De man die Staargaard kort na diens aantreden schreef dat het hem te zwaar viel om zich aan te passen bij een bestuurder die het nationaalsocialisme aanhing, had de gevolgen van zijn brief ondervonden. Nog voor er drie maanden verstreken waren, bevond hij zich al in het gijzelaarskamp te Sint-Michielsgestel waar hij vanaf mei 1942 zou verblijven. Na de bevrijding was hij teruggekeerd als gedeputeerde en bovendien als raadsheer betrokken bij de Kamer Groningen van het Bijzonder Gerechtshof Leeuwarden. Namens commissaris Ebels had hij in die functie met vier Groninger kantonrechters overlegd over de samenstelling van de Tribunaalkamers.¹⁰⁵⁵ Op 1 juli 1950 volgde de installatie van Bolkestein als burgemeester van Middelburg.¹⁰⁵⁶

L.J. Dijkhuis, de secretaris van de provinciale Stichting van de Landbouw bezocht de receptie ter ere van het koninklijk paar in het provinciehuis waarschijnlijk wel. Voorzitter A.W. Biewenga van de Christelijke Boeren en Tuindersbond, de man die Tammens samen met H.D. Louwes en de NSB'er Zijlma toesprak op de vergadering van de provinciale Commissie Posthuma, behoorde zelfs tot het selecte groepje dat 's avonds met de hoge gasten dineerde. In 1960 zou hij Louwes opvolgen bij het Landbouwschap.

In Groningen was sinds het officiële bezoek van koningin Wilhelmina in 1915 veel veranderd. De veranderingen waren bovendien sneller gegaan dan in de voorliggende periode en voor de bevolking waren zij ingrijpender. De voorgaande twintig jaren had het land geleden onder de crisis en onder de Tweede Wereldoorlog, maar nu werkten veel mensen hard aan het herstellen van de oorlogsschade. Het enthousiasme waarmee de Stad-

jers hun staatshoofd begroetten was minstens zo groot als 35 jaar eerder. De gemeentepolitie had er de handen vol aan om de enthousiaste menigte in bedwang te houden. Ondanks de inzet van agenten te paard brak het publiek op het Guyotplein door het kordon en verdrong zich rond de calèche met het Koninklijk paar en de twee palfreniers.¹⁰⁵⁷

Natuurlijk vermelden de lijsten met genodigden die aan koningin en prins werden voorgesteld veel namen van mensen die voor of tijdens de oorlogsjaren niet in de openbaarheid traden. Verschillende genodigden behoorden echter tot de groep bestuurders waar ook Tammens jarenlang deel van uitmaakte. De bestuurscarrières van hen die zich tijdens de bezetting ‘onvaderlands’ gedragen hadden, waren in veruit de meeste gevallen ten einde. Tammens was daar een voorbeeld van.

De volgende dag, 21 juni 1950, gingen koningin en prins voorafgegaan en gevolgd door andere koetsen naar de Grote Markt. Hier wachtte een juichende menigte. Duizenden kinderen klaptten en zongen hen toe, bijgestaan door een dirigent die vanaf een verhoging de maat sloeg. Het paar wuifde minzaam vanaf het portaal van het stadhuis, dat versierd was met bloemen en het rijkswapen. Daarna leidde burgemeester Cort van der Linden de hoge gasten naar binnen voor een officiële ontvangst. Het zal er hartelijker aan toe zijn gegaan dan een kleine tien jaar eerder toen dezelfde burgemeester op datzelfde stadhuis Seyss-Inquart ontving. Om elf uur verliet het hoge bezoek de gemeente Groningen om per automobiel een rijtoer door het oostelijke deel van de provincie te maken. In de vroege avond vertrok de Koninklijke trein weer vanaf het met afrikaantjes en geraniums verfraaide Hoofdstation.¹⁰⁵⁸

Het jaar daarop kwam een andere voorname gast naar stad en provincie. *Major-general* A.B. Matthews, de bevrijder van Groningen, kreeg met zijn echtgenote een onthaal waaruit bleek dat de bevolking hem niet vergeten was. Speciaal voor deze gelegenheid was de Martinitoren feestelijk verlicht en overal langs de route naar Appingedam en Delfzijl wapperden vlaggen. In Appingedam ontvingen de gasten een lepeltje met het gemeentewapen, net als in Delfzijl, dat ook een beschilderde asbak schonk. Het gemeentebestuur van Groningen bood een koffiemaaltijd aan, waarbij mevrouw Matthews een boeket bloemen kreeg en de generaal ‘een onvervalste Groninger koek’.¹⁰⁵⁹ Nog tientallen jaren stuurden Matthews en het stadsbestuur elkaar telegrammen op de datum van de bevrijding van de stad.¹⁰⁶⁰

§2 Weer vrij man

Het was zondag 15 april 1951. Een schrale wind uit westzuidwestelijke richting waaide over het land.¹⁰⁶¹ Juist nu Tammens exact zes jaren na zijn arrestatie weer als vrij man buiten liep, voelde het weer onvriendelijk aan. Het voorjaar was het natste in een eeuw tijd.¹⁰⁶² De banden van de tractoren zakten weg in de zware klei en er lagen grote plassen tussen het zaai-goed. Vrijwel alle gewassen stonden dun of kwamen helemaal niet op. Als het zo zou doorgaan, dan dreigde de oogst op een strop uit te draaien. Gelukkig voor de landbouwers sloeg het weer korte tijd later om.¹⁰⁶³

Doordat hij nog steeds zijn landbouwbedrijven op het Ruigezand en op Grijssloot bezat, kon Tammens onmiddellijk zijn vooroorlogse boerenbestaan weer oppakken.¹⁰⁶⁴ De provinciale voedselcommissarissen hadden na de bevrijding op boerderijen van NSB'ers bewindvoerders geplaatst.¹⁰⁶⁵ Dat was ook op de bedrijven van Tammens enige tijd het geval geweest. Fokko, de zoon van Pé en Alida, was het jaar ervoor getrouwd met Antonela Dieters en bewoonde nu de boerderij op het Ruigezand. De familie bezat ook nog het landbouwbedrijf op Grijssloot waar Tammens was geboren.¹⁰⁶⁶ Daar had hij in kunnen trekken, maar hij koos ervoor om zich in de stad Groningen te vestigen.

De eerste jaren na zijn vrijlating woonde Tammens bij zijn schoonouders. Zijn vrouw en kinderen hadden de voorafgaande jaren al een gastvrij onderdak gevonden in het ruime pand aan de Kraneweg 73, enkele deuren verwijderd van Quirinus Rovers, de voormalige kabinetschef van Staargaard. De vroegere burgemeesterswoning aan het Zuiderpark 2 was al kort na de bevrijding in gebruik genomen door *town major* Joseph James Bonnie. Canadese autoriteiten namen vaak de gebouwen over die door de bezetter waren gebruikt.¹⁰⁶⁷ Tammens' voorganger en opvolger Cort van der Linden betrok een naburig pand.

Dat Tammens in de stad nog niet beschikte over een eigen huis, had als voordeel dat hij als het ware even kon aanzien hoe de bevolking op zijn terugkeer reageerde. Als die hem lastig zou vallen, dan kon hij de stad altijd nog de rug toekeren. Zover kwam het niet. Bij haar troonsbestijging wees koningin Juliana er al op dat het aangedane leed nooit zou worden vergeten, maar dat ook de schuldigen 'te eniger tijd weer in onze gemeenschap moeten worden opgenomen'.¹⁰⁶⁸ Waarschijnlijk dacht een groot deel van de bevolking er net zo over. Met wraakgevoelens naar de foute medeburgers viel het over het algemeen mee.¹⁰⁶⁹ Tammens bleef in de stad een weinig opvallende man. Hij vervulde geen bestuurlijke functies

meer en zocht de openbaarheid niet. Dat wil niet zeggen dat hij zich schuilhield. Zo trad hij in dienst van Selectiebedrijf Luidenburg, dat geleid werd door zijn neef J.P. Dijkhuis. Tammens bezocht als vertegenwoordiger in 'fijne zaden' onder meer Denemarken. Ruim een jaar lang fungeerde hij daarnaast als commissaris van de firma.¹⁰⁷⁰ Al die tijd stond de voormalige burgemeester gewoon in de telefoongids, niet als 'vertegenwoordiger', maar met de toevoeging 'landbouwer'.¹⁰⁷¹

In de eerste jaren na de oorlog hadden de boerenbedrijven het moeilijk. Er was, in tegenstelling tot de periode voor de oorlog, een groot gebrek aan arbeidskrachten. Dat was ten dele een gevolg van emigratie, maar het kwam ook door de hogere lonen die arbeiders in de industrie konden verdienen. Bovendien bleek dat mensen die eenmaal in de stad waren gaan wonen, niet snel meer terugkeerden naar het platteland.¹⁰⁷² De nabijheid van goede voorzieningen was te aantrekkelijk.

Het gebrek aan landarbeiders maakte mechanisatie noodzakelijk, maar tegelijkertijd was er juist een tekort aan landbouwmachines, net als aan kunstmest en zaaizaad.¹⁰⁷³ De opbrengsten stegen pas toen het Marshallplan het mogelijk maakte dat Nederland op grote schaal kunstmest en landbouwwerktuigen invoerde.¹⁰⁷⁴ Hierbij hoorden ook tweehonderd jeeps die dienst gingen doen als lichte tractoren. Een jeep deed het werk van drie à vier paarden.¹⁰⁷⁵ Toen Tammens in 1951 weer naar zijn bedrijf kon gaan, was dit inmiddels geheel voorzien van de allernieuwste machines.¹⁰⁷⁶ De bedrijfsvrijheid uit de tijd van Tammens' vader was evenwel nog steeds niet hersteld. Net als in de jaren voor de oorlog bepaalde de Nederlandse regering de tarweprijs en dwong zij de boeren hun graan in te leveren bij de overheid. Dat was al zo sinds de invoering van de Tarwewet in 1931.¹⁰⁷⁷

In het eerste jaar na de bevrijding scheen het alsof een anders geordende maatschappij de plaats van de verzuilde samenleving van voor de oorlog in kon nemen. De verdeeldheid uit die jaren kon maar beter niet terugkeren, schreef het *Groninger Landbouwblad* in haar eerste naoorlogse nummer van maart 1946. 'In het verleden hebben wij niet alleen ons huiselijk leven, maar ook ons bedrijfsleven in gescheidenheid geleefd. Onze werktuigen werden als 't ware in drie kleuren geschilderd. Onze kunstmestbalen verlangden haast een partij-insigne om gehalte te verzekeren. Sommigen zagen al algemeen georiënteerde, christelijke en katholieke koeien.'¹⁰⁷⁸ Het was dezelfde kritiek die Tammens drie jaren eerder, bij zijn toespraak op de kameraadschapsbijeenkomst, had laten horen.

Nationaalsocialisten als Tammens stonden niet alleen in hun afwijzing van een samenleving die was verdeeld in protestanten, katholieken, socialisten en algemeen georiënteerden. Vanuit verschillende kampen klonk ook na de oorlog kritiek op de vooroorlogse maatschappijordening. Zo wensten de gijzelaars van St. Michielsgestel na de bevrijding te komen tot een doorbraak van de hokjes- en schotjesgeest. De vooroorlogse situatie waarin levensbeschouwing en politiek verweven waren, hadden geleid tot verstarring. Met de bevrijding diende zich een kans aan voor de Doorbraak van dit geheel. Aanhangers van deze gedachte wilden gemeenschapszin stimuleren, alle burgers de kans geven om zich te ontplooien en een radicale sociale politiek voeren. Daarvoor dienden de scheidsmuren tussen confessioneel en niet-confessioneel te worden geslecht. Hiernaar verwees het artikel in het *Groninger Landbouwblad*, maar ook in dit geval haalden de mooie woorden niets uit. In de samenleving die Tammens na zijn vrijlating aantrof, waren veel pogingen om het oude patroon te doorbreken mislukt of toch niet zo'n succes geworden als velen aanvankelijk hoopten.¹⁰⁷⁹

Tammens had het altijd goed kunnen vinden met Staargaard. Op het eerste gezicht hadden zij een sterk verschillende achtergrond, maar beide mannen waren goed ontwikkeld. Bovendien behoorden zowel Tammens in het Westerkwartier als Staargaard in Nederlands-Indië, waar hij lange tijd een ambtelijke functie bekleedde, tot de intellectuele bovenlaag van de bevolking. De voormalige commissaris der provincie was negen maanden daarvoor al teruggekeerd in de maatschappij. De beide mannen kregen evenwel geen gelegenheid meer om elkaar te ontmoeten. Daags nadat Tammens vrijkwam, overleed de oud- commissaris der provincie aan een slopende ziekte. Hij werd 66 jaar.¹⁰⁸⁰

Kees van Geelkerken, de tweede man van de NSB, beweerde dat het driemanschap Staargaard, Maarsingh en Tammens in 1944 van plan was om Mussert te vermoorden. De reden hiervoor zou de buitenechtelijke relatie zijn van de leider met zijn bijna dertig jaar jongere nicht Marietje Mijnlieff. De drie zouden met het voorstel naar Van Geelkerken zijn gegaan, aangezien deze daarna de leiding van de NSB zou moeten overnemen. Het was alleen aan het optreden van de plaatsvervangend leider te danken dat de moordaanslag niet doorging.¹⁰⁸¹

Alhoewel Tammens verantwoordelijk was voor het samenstellen van gijzelaarslijsten met de namen van politieke tegenstanders, is het beraamen van een moord op een geestverwant iets heel anders. Het paste niet bij zijn karakter, noch bij dat van de andere zogenaamde samenzweer-

ders. Bovendien was Mussert ook nog eens degene die zij als leider hadden aanvaard. Het verhaal over de nooit gepleegde moordaanslag komt dan ook waarschijnlijk uit de duim van Van Geelkerken. Wat deze anekdote wel bewijst, is dat de buitenwereld Tammens, Staargaard en Maarsingh zag als een hecht drietal.

Staargaard had nog in 1950 de krantenkolommen gehaald. Hij kwam voor op de lijst van personen wie het recht was ontnomen hun ridderordes nog te dragen. De voormalig Indisch bestuursambtenaar was ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw en officier in de Orde van Oranje-Nassau.¹⁰⁸² Als opvolger van Linthorst Homan had hij bijgedragen aan het nationaalsocialistisch maken van de lokale overheden door achttien burgemeesters te ontslaan. Zijn ambtswoning aan de Oude Boteringestraat 44 raakte bij de bevrijding flink beschadigd en bood daarna plaats aan het Tribunaal. Staargaard onderging de bijzondere ervaring terecht te staan in zijn eigen ambtswoning. Het Bijzonder Gerechtshof veroordeelde Staargaard destijds tot tien jaar, terwijl de Politieke Kantonrechter hem nog veroordeelde tot vier jaar en f 25.000 boete.¹⁰⁸³ Bij zijn inhuldiging had hij de wens uitgesproken dat het hem gegeven mocht zijn 'voor deze mooie, belangrijke provincie nuttige arbeid te verrichten'. Toen volgde applaus, maar de wens van de magistraat kwam niet uit. Staargaard verwierf zich niet de plaats in de geschiedenis waar hij op had gehoopt.¹⁰⁸⁴ In de gedeputeerdenkamer van het provinciehuis, waar de familiewapens van de commissarissen in glas-in-lood in de ramen zijn aangebracht, is de naam van Staargaard afwezig. In plaats daarvan is een ruitje voorzien van de tekst: '1942-1945 de tirannie die het hart doorwondt'.

Jacob Maarsingh, die volgens Van Geelkerken ook betrokken was bij de samenzwering tegen Mussert, was weliswaar fout, maar de NSB had haar slechte naam niet in de eerste plaats te wijten aan mensen zoals hij. De landbouwer uit Stadskanaal sloot zich al vroeg aan bij de Beweging. Zijn toetreding zorgde ervoor dat relatief veel streekgenoten ook lid werden van de NSB, want Maarsingh was in zijn omgeving een gerespecteerd man. Ook binnen de Beweging bouwde hij een goede naam op en hij mocht zelfs Mussert vertegenwoordigen in de Haagse politiek. Een maand na de Duitse inval, op 12 juni 1940, benoemde Mussert hem tot gemachtigde voor de provincies Groningen, Friesland en Drenthe. Voortaan was Maarsingh namens de leider aanwezig op manifestaties en had hij een belangrijke stem in het benoemen van burgemeesters. Tammens en Maarsingh waren allebei landbouwer en konden het uitstekend met elkaar vinden.¹⁰⁸⁵

Toen Maarsingh op 10 juni 1948 voor het Tribunaal verscheen, werd hem ten laste gelegd dat ook hij betrokken was bij de samenstelling van de gijzelaarslijsten, maar dit ontkende hij in alle toonaarden. Voor Maarsingh sprak dat hij de plaatsen kende waar in zijn omgeving onderduikers schuilden, maar zich daar niet aan stoorde. Maarsingh kwam kort na de uitspraak tegen hem vrij, op 17 juli 1948. Tot zijn dood in 1958 bleef hij in zijn villa in Stadskanaal wonen, nog altijd gerespecteerd door zijn omgeving.¹⁰⁸⁶

In de jaren vijftig vreesden veel mensen de komst van de communisten. Al twintig jaar eerder had Tammens oog gehad voor het rode gevaar en gedurende de oorlogsjaren wees hij voortdurend op de dreiging van een overweldiging van West-Europa door de Sovjet-Unie. Toen Tammens weer op vrije voeten kwam, was die angst nog steeds actueel. Het Rode Leger stond na de ineenstorting van het Derde Rijk midden in Duitsland, dichterbij dan ooit. Dat was geen geruststellende gedachte. Nederlanders die in Duitsland het optreden van Stalins krijgsmacht van dichtbij hadden meegemaakt, kwamen terug met verhalen over moorden en verkrachtingen door Russische soldaten.¹⁰⁸⁷

Ook de Nederlandse regering was beducht voor een mogelijke aanval van de Sovjet-Unie. Zij riep een speciale dienst in het leven, de Bescherming Bevolking (BB), toegerust voor hulpverlening na een atoomaanval, liet schuilkelders aanleggen en lichtte de burgers voor. In het jaar van Tammens' invrijheidstelling verscheen een brochure waarin hij kon lezen hoe hij zich diende te gedragen bij een luchtaanval. Wie door bommenwerpers werd verrast en een of meerdere bommen hoorde fluiten, diende zich onmiddellijk plat op de grond te werpen, was de boodschap.¹⁰⁸⁸ Stalin overleed twee jaar later, maar ook onder diens opvolgers aarzelde de Sovjet-Unie niet anderen haar wil op te leggen. In 1953 bleek tijdens een opstand in Oost-Berlijn en in 1956 in Hongarije weinig van ontspanning. Een jaar later beschikten de Sovjets ook over intercontinentale raketten waardoor zelfs de Verenigde Staten de dreiging voelde.¹⁰⁸⁹ Het was daarvoor nog maar de vraag of Uncle Sam te hulp zou schieten indien de Russen hun oog lieten vallen op West-Europa en de grens tussen Oost- en West-Duitsland overschreden.

Tammens werd grootvader in het jaar van zijn vrijlating. In de boerderij op het Ruigezand zag een kleindochter het levenslicht. Twee jaar later volgde nog een kleindochter en in 1955 een kleinzoon. De jongen kreeg de namen van zijn grootvader: Petrus Fokko, zoals Pé Tammens senior ook de namen van zijn grootvader had ontvangen.¹⁰⁹⁰ Dat deze naam sinds de

bezetting een besmette klank had, woog onvoldoende zwaar om met de traditie te breken.¹⁰⁹¹ Ook Tammens' dochter Jettie stichtte een gezin en schonk het leven aan twee dochters en drie zonen, waarvan de middelste ook de namen Petrus Fokko kreeg.¹⁰⁹² Tammens gaf alle kleinkinderen op hun zesde verjaardag een eigen fiets. Daarbij hoorde ook dat hij hen zelf leerde fietsen.¹⁰⁹³

De in het bestuurdersvak doorknede agrariër Ebels ontving in 1953 aan de Rijksuniversiteit Groningen het eredoctoraat in de Rechtswetenschappen. Het hele gewest beschouwde de onderscheiding 'als een verdiende hulde voor zijn verdienstelijk werk'.¹⁰⁹⁴ De bekende Groningse dichter Jan Boer maakte op de melodie van het *Grönnens Laid* een loflied op Ebels, waarin deze omschreven werd als 'n man van groot formaat, dei alles veur zien oethouk dee, 'n zainder van de daad'.¹⁰⁹⁵ In de rede die Ebels bij de aanvaarding uitsprak, noemde hij een zevental landbouwbestuurders. Hij voelde zich sterk verplicht aan 'wijlen de heer S.E.B. Bierema, dr. J. Oortwijn Botjes, de beider gebroeders Minderhoud, N.G. Addens, Gaaikema Schuiringa en last but not least de heer H.D. Louwes'.¹⁰⁹⁶ Elk van deze mannen had reeds in de jaren voor de oorlog zijn sporen verdiend in de landbouwsector en een aantal van hen was eveneens boer. Ebels noemde Tammens niet. Als Tammens ten tijde van de Duitse bezetting een andere rol had gespeeld, dan zou Ebels hem mogelijk wel hebben vermeld.

In oktober 1961 kocht Tammens een appartement in Corpus den Hoorn, een nieuwbouwwijk in het zuidwesten van de stad Groningen.¹⁰⁹⁷ Hij en Alida betrokken de flat als eerste bewoners.¹⁰⁹⁸ Het gemeentebestuur was aanvankelijk van plan geweest om de straten in de buurt de namen van de belangrijkste verzetstrijders te geven, maar leden van het voormalig verzet konden het er onderling niet over eens worden wie dan moest worden vernoemd. De keuze viel toen op meer algemene begrippen. De aanvankelijke suggestie 'Vredeslaan' haalde het niet, net als het te Duits klinkende 'Vredesallee'. Tenslotte kreeg de nieuwe straat de naam Laan van de Vrede.¹⁰⁹⁹ Pé Tammens en zijn echtgenote betrokken het appartement op nummer 25.¹¹⁰⁰

Kort voordat Tammens de aankoop van zijn woning afrondde, ontving hij *Wenken voor de bescherming van uw gezin en uzelf*, van de Dienst Minister van Binnenlandse zaken.¹¹⁰¹ In de bruine envelop met ophangoog voor in de meterkast bevonden zich aanwijzingen voor het verlenen van eerste hulp aan slachtoffers van een atoomaanval. Enkele weken later viel ook een bijbehorende toelichting in zijn brievenbus. Al in het daaropvol-

gende jaar leken de Wenken van pas te komen. Vanwege de plaatsing van kernraketten op Cuba dreigde de Koude Oorlog uit te lopen op een gewapend treffen tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie. Tammens kon toen volgens de instructie in de brochure in zijn fietsenschuurtje een schuilplaats inrichten.¹¹⁰²

Mede door de wederopbouw van de oorlogsschade onderging het aanzien van het stadshart van Groningen voortdurend veranderingen. De trams verdwenen uit het straatbeeld, net als de trolleybussen. De stadsbussen kregen een standplaats op de Grote Markt en op de plaats van de Waagstraat verrees een rechthoekige aanbouw van het stadhuis. Een luchtbrug verbond het oude met het nieuwe deel en een forse witte staatsietrap leek het publiek uit de Herestraat uit te nodigen tot een beklimming, al was het niet helemaal duidelijk waar de trap heen leidde. Door de sloop van de Hoofdwacht in 1956 en de herbouw van de oostwand van de markt ongeveer zeventien meter achter de oude rooilijn, had de omgeving van het stadhuis een heel ander aanzien dan in de tijd dat Tammens de ambtsketen droeg.¹¹⁰³

In 1965 meldden de kranten dat dr. Hermann Conring het West-Duitse *Bundesverdienstkreuz* ontving. De voormalige *Beauftragte* van Seyss-Inquart, met wie Tammens het goed had kunnen vinden, zat na de oorlog veertien maanden in een gevangenis in Groot-Brittannië. Na terugkeer in Duitsland bleef hij actief in de Duitse politiek. Van 1953 tot 1969 bekleedde hij namens de CDU een zetel in het Duitse parlement. De Nederlandse regering protesteerde bij Bonn tegen de toekenning. Uiteindelijk stuurde Conring de onderscheiding terug.

Over de rol die Conring tijdens de bezetting in Groningen speelde, lopen de meningen uiteen. Loe de Jong omschreef hem als 'goed fout', terwijl de naoorlogse Commissaris der Koningin Ebels ervan overtuigd was dat Conring geen misdaden had gepleegd. In zijn functie als *Beauftragte* probeerde Conring de verwijdering van Joden uit Appingedam, Delfzijl en Winschoten te versnellen, maar verdere betrokkenheid bij de Jodenvervolgung kon niet worden bewezen. Hermann Conring overleed op 9 februari 1989 in Weener, 94 jaar oud.¹¹⁰⁴

Al die jaren bleef het echtpaar Tammens elkaar trouw. Pé en Alida hadden hun hele leven een sterke band. Deze was er al vanaf het moment dat ze elkaar hadden leren kennen op de Groningse tennisclub.¹¹⁰⁵ In 1971 was het een halve eeuw geleden dat ze trouwden en konden zij hun gouden bruiloft vieren. Tammens bleef tot op hoge leeftijd zo vitaal dat zijn kleinkinderen hem voor zijn tachtigste verjaardag konden verrassen met

een nieuwe fiets.¹¹⁰⁶ Alida overleed in 1984. Zij had nooit een sterk gestel gehad en leed aan de ziekte van Parkinson, maar was toch nog bijna 86 geworden.¹¹⁰⁷

Op zondag 25 mei 1986, 65 jaar nadat hij met Alida Wiersma was getrouwd, logeerde Tammens bij zijn dochter in Lemmer. Zaterdag had hij nog een uitstapje naar de Gaasterlandse IJsselmeerkust met haar gemaakt. Daar liep hij met zijn wandelstok alleen een klif op, zodat het leek alsof hij de hoogte inging, de hemel tegemoet. Die zondag overleed hij onverwacht. ‘Op de dag van hun echtvereniging waren zij weer samen,’ verklaarde de familie.¹¹⁰⁸ In het *Nieuwsblad van het Noorden* van 29 mei en *De Telegraaf* van 30 mei verschenen rouwadvertenties. De crematie had toen inmiddels in kleine kring plaatsgevonden, waarna de urn een plaats kreeg op het kerkhof te Visvliet. Er was geen kerkdienst geweest.¹¹⁰⁹ Het *Nieuwsblad van het Noorden* wijdde slechts een kort artikel aan het overlijden van NSB-burgemeester Tammens. De krant verwees naar Tammens’ lidmaatschap van de NSB en de vele functies die hij voor de oorlog in landbouworganisaties vervulde.¹¹¹⁰

§3 Betekenis voor de stad en nagelaten sporen.

Wie er oog voor heeft kan bij een wandeling door de stad Groningen nog verschillende sporen van de oorlog zien. Ook straatnamen als de Onderduikerslaan en de Koeriersterweg, die dateren uit de jaren zestig, houden de herinnering levend. Toen in het midden van de jaren zeventig een passage van de Grote Markt naar de Poelestraat werd ontworpen, passeerden vele namen de revue, die niet allemaal aan de oorlog herinnerden. Dat gold wel voor het voorstel om de nieuwe passage ‘Duitse Afgang’ te noemen, maar net als de andere suggesties voldeed ook dit niet in de ogen van de straatnamencommissie of van het college van burgemeester en wethouders. Uiteindelijk opperde oud-verzetsman Bob Houwen de passage te noemen naar zijn verzetsvriend Clou Naber (Caspar Antonius Naber 16 maart 1906-11 november 1944).¹¹¹¹ Naber was na een zwaar verhoor uit het raam van het Scholtenhuis gesprongen om te voorkomen dat hij zou doorslaan en namen van andere verzetsmensen zou noemen. Hij stierf op de plaats waar drie decennia lang de passage met zijn naam zou staan. Na de sloop van de passage leeft zijn naam voort in de Naberstraat tussen de Grote Markt en de Nieuwe Markt. Tegelijk met het intrekken van de straatnaam Naberpassage en het invoeren van de naam

Naberstraat kreeg een nieuw aan te leggen straatje de naam Van Zwie-terengang.¹¹¹²

Er zijn meer plekken in Groningen waarvan de naam herinnert aan verzetsmensen, zoals de brug naar het Groninger Museum, die naar de vermoorde drukker en kunstenaar Hendrik Nicolaas Werkman Werkmanbrug heet. Ook brugwachter Dijkema kreeg een dergelijk eerbetoon. Al in november 1945 stelde G.J. Minholts uit Oosterhoogebrug voor aan de raad van de toenmalige gemeente Noorddijk om de Hoogeweg om te dopen in Pop Dijkemaweg. Hij achtte dat een 'waardige en blijvende herinnering' omdat het aan Dijkema te danken was dat Oosterhoogebrug 'voor een zekere ondergang werd gespaard'. Burgemeester Kornelis Kuipers nam onmiddellijk contact op met Dijkema en nadat deze geen bezwaar bleek te hebben, besloot de gemeenteraad tot de naamswijziging per 1 januari 1946.¹¹¹³

Kogelgaten in de westgevel van de Martinitoren en het stadhuis herinneren aan de gevechten bij de bevrijding. Daarnaast is ook de afwezigheid van historische bebouwing aan de noordzijde en de oostzijde van de Grote Markt een gevolg van de oorlog.

In stad en provincie bevinden zich diverse grotere en kleinere oorlogsmonumenten om mensen te herinneren en gebeurtenissen te herdenken, zoals de plaquettes op de plaats waar Fred Butterworth omkwam en op de trap waar luitenant-kolonel Dextraze de Duitse commandant ontmoette. Om 'de kleine mens die werd vermorzeld in de nazi-vernietigingsmachine' te herdenken, plaatste de Duitse kunstenaar Gunter Demnig ook in Groningen *Stolpersteine*, kleine messingplaatjes op straatniveau om met hoofd en hart over te struikelen. 'Wie het wil lezen, buigt het hoofd voor een oorlogsslachtoffer.'¹¹¹⁴ Op diverse Groningse begraafplaatsen zijn graven van mensen die hun leven gaven voor de vrijheid van anderen, terwijl andere verzetsmensen zoals de Roder Postema die het leven liet aan de voet van de Martinitoren, hun laatste rustplaats kregen op het Nationaal Ereveld in Loenen. In Groningen is het graf van de gesneuvelde ss-voorman Henk Feldmeijer een van de sporen die zijn achtergelaten door mensen die in de jaren 1940-1945 een rol speelden. Gewone mensen, militairen, verzetsstrijders, foute Nederlanders of een brugwachter. Daarbij vergeleken lijkt het alsof Tammens niets achterliet in de stad die hij ruim twee jaar bestuurde, een burgemeester zonder voetafdruk.

Tijdens het burgemeesterschap van Tammens waren er wel enkele zichtbare veranderingen. Nieuwe straatnamen kwamen in de plaats van namen die verwezen naar Joden of naar nog levende leden van het

Koninklijk Huis. Na de bevrijding besloot het college van burgemeester en wethouders dat, 'te rekenen vanaf het tijdstip van de bevrijding onzer stad, de vroegere straatnamen zijn hersteld', terwijl de gemeente het op initiatief van Tammens vernielde Josef Israëlsmonument liet repareren.¹¹¹⁵

Het stadsuitbreidingsplan waaraan Tammens in zijn laatste dagen in het stadhuis werkte, is nooit uitgevoerd. De door Tammens aangestelde portier Triemstra werd net als alle andere NSB-leden in gemeentelijke dienst op 17 april geschorst. Triemstra was daarmee een van in totaal 93 gemeenteamtbenaren die door de naoorlogse zuivering zijn baan verloren.

De aankoop van grond bij het Eemskanaal door de gemeente vond plaats onder verantwoordelijkheid van Tammens, net zoals tijdens zijn bewind het westelijke deel van de Waterloolaan en de Tweede Willemstraat werden bestraat. *Beauftragte* dr. Conring had Tammens verzocht hiervoor te zorgen omdat het slechte wegdek hinderlijk was voor de voertuigen van het *Heeres Kraftfahrpark* (H.K.P.), dat aan de Hereweg zat.¹¹¹⁶ Toen de bezetter over wilde gaan tot grootschalige kap van bomen in het Stadspark om verdedigingwerken aan te leggen, steunde Tammens het protest van de vereniging 'Het Stadspark'.¹¹¹⁷ Bovendien, zo beweerde Tammens' advocaat mr. dr. Hesse in zijn pleidooi, was het aan Tammens te danken dat het carillon van de Martinikerk en enkele huizen aan de singels behouden bleven.¹¹¹⁸

Het is niet overdreven te stellen dat van Tammens' burgemeesterschap weinig tastbaars is overgebleven. Dat wil niet zeggen dat hij slechts een tussenpauze was. Tammens ging er tijdens zijn burgemeesterschap niet vanuit dat zijn ambtstermijn zo kort zou duren. Tot D-day leek hij stevig in het zadel te zitten, onbedreigd door de Geallieerden. Wellicht hield hij pas rekening met een naderend afscheid nadat in 1945 het Ardennenoffensief voor de Duitsers op een teleurstelling was uitgelopen.

§4 Waarnemen wat Tammens waar kon nemen

De wereld en meer specifiek de Nederlandse samenleving ondergaan voortdurend veranderingen. Een gevolg daarvan is dat zaken die voor Tammens vanzelfsprekend waren, in de eenentwintigste eeuw niet meer vallen waar te nemen. Het leven op de boerderij waar Tammens opgroeide, verschilde al aanzienlijk van de haast feodale manier van leven van de

rijkere boeren van de generaties voor Tammens. Daarbij verdwenen ook de geluiden van het verleden. Landbouwwerktuigen verdrongen brommend, ronkend en ratelend het handwerk van de landarbeiders. Veranderingen in de verhouding tussen de boer en zijn arbeiders leidden ertoe dat inwonend personeel schaars werd.

Onder meer door het veranderen van de landbouwmethodes verdwenen bepaalde soorten boerderijdieren, zoals het trekpaard. Veetelers exploiteren tegenwoordig andere rassen dan vroeger. Alleen hobbyisten houden nog de Groninger meeuw, een kippensoort. Zelfs het weideland-schap veranderde. Vogelsoorten als kwartelkoning komen vrijwel niet meer voor, andere zoals bijvoorbeeld ganzen juist in veel grotere aantallen. Zelfs de geur van het platteland veranderde door de jaren. Het uitrijden van dierlijke mest rook anders dan het injecteren ervan in de bodem.

Tammens woonde de helft van zijn leven in de stad en maakte mee dat daar eveneens de omgeving veranderde. Groningen herbouwde zijn centrum en breidde uit met een groot aantal nieuwe wijken. Door de opkomst van de televisie en de centrale verwarming bleef ook de indeling van de huiskamers niet langer hetzelfde. Voortaan stonden stoelen en banken gericht naar de beeldbuis en niet meer gegroepeerd rond de eettafel en voor de kachel. Huizen kregen een harkachtige antenne op het dak voor een zo goed mogelijke ontvangst. In Groningen was dat niet alleen de Nederlandse televisiezender, Nederland 1 zond uit vanaf 1951, maar ook de Duitse. Veel noorderlingen keken naar de uitzendingen van de oosterburen, zoals de *Bundesliga* en later de zaterdagavondshows van Rudi Carrell. Slechts enkelen keken uit principe niet naar de programma's van de voormalige vijand. Ook toen in 1965 de uitzendingen van Nederland 2 begonnen, bleven de Duitse programma's goed bekeken. Jarenlang was er niet meer keuze dan Nederland 1 en 2 en drie Duitse zenders. Het kijken naar de Duitse televisie-uitzendingen zal hebben bijgedragen aan meer begrip voor het volk aan de andere kant van de grens. Het verstrijken van de tijd werkte eveneens mee om de verhouding met de burens te normaliseren.

Een jaar of vijf na de oorlog was de spanning vaak nog aanwezig. Zo vreesde de tenor Rudi Schuricke dat het publiek hem niet zou accepteren, toen hij als eerste Duitse zanger sinds de bevrijding voor de Nederlandse radio optrad. Dat was onterecht. De presentator van de Bonte Dinsdagavondtrein die voor alle zekerheid in zijn nabijheid bleef, hoefde niet in te grijpen.¹¹¹⁹ De oorlog was nog lang niet vergeten, maar het verstrijken van

de tijd zorgde ervoor dat de manier veranderde waarop velen met het verleden omgingen.

Woorden en begrippen kwamen en verdwenen. Dat geldt in de eerste plaats voor de termen die samenhangen met de oorlogsomstandigheden. Met het verdwijnen van de noodzaak een moffenzeef te gebruiken voor een zo goed mogelijke radio-ontvangst, werd de betekenis van het woord onbekend. Hetzelfde geldt voor de Rommelasperges, geen product dat de groenteboer afprijsde, maar rechtopstaande versperringen.¹¹²⁰ De landen in Midden- en Oost-Europa lagen in de invloedssfeer van de Sovjet-Unie 'achter het IJzeren Gordijn'. Nationaalsocialisten zouden hebben gesproken over 'Joods-bolsjewistische' invloed, maar hun jargon was met hen verdwenen. De door de bezetter en zijn handlangers gepromote eenpansmaaltijd verdween uit het spraakgebruik. De afhaalchinees en restaurantjes met een buitenlandse keuken verschenen in het straatbeeld.

HOOFDSTUK 10

P.F. Tammens, boer en burgemeester

De Amerikaanse diplomaat Sumner Welles omschrijft in zijn inleiding bij de dagboeken van Galeazzo Ciano deze Italiaanse minister van Buitenlandse Zaken als een kind van zijn tijd. Die tijd was volgens hem de ellendigste die de mensheid gedurende lange eeuwen heeft gekend.¹¹²¹ Daarmee lijkt Welles het gedrag van de vooraanstaande fascist en schoonzoon van Mussolini te willen verklaren door te verwijzen naar de context van de bloedige jaren waarin Ciano's werkzame leven zich afspeelde.

De redenering van Welles klinkt logisch, maar zijn verklaring is erg eenvoudig en daardoor van toepassing op iedereen die de Tweede Wereldoorlog meemaakte, of dit nu als politicus, soldaat of slachtoffer was. Het zou zijn alsof 'de omstandigheden' en niet het individu bepalen hoe een leven verloopt. Alsof het kwaad, zodra het zich voordoet in een alledaagse, banale vorm, bij het dagelijks leven hoort en als gevolg daarvan niet meer fout zou zijn.¹¹²² Hiermee echter krijgen die omstandigheden teveel gewicht. Het is eerder zoals José Ortega y Gasset al voor de oorlog opmerkte: 'De omstandigheden vormen de onoverzichtelijke en telkens wisselende reeks mogelijkheden waartussen wij moeten kiezen. Doch wat beslist is ons karakter.'¹¹²³

Ook Tammens was een product van de roerige jaren twintig, de onrustige jaren dertig en de bloedige jaren 1940-1945. Hij ervoer hoe 'de omstandigheden' zijn leven bepaalden. Niemand kon hem immers het uitbreken van de oorlog aanrekenen. De keuzes die hij maakte, pasten bij zijn persoonlijkheid. Als gevolg daarvan belandde hij als graanboer op de positie van burgemeester van Groningen. Hij wilde eerst niet, maar het gehoor geven aan de wens van de NSB-leider woog voor hem zwaarder.

Tussen de dragers van de ambtsketen van de stad neemt Tammens een unieke plaats in. Andere boeren als bijvoorbeeld Ebels bekleedden wel het burgemeestersambt in plattelandsgemeenten of hadden functies bij de provincie, maar nooit eerder had een Ommelander boer het hoogste ambt in de stad uitgeoefend. Dat maakt Tammens interessant.

Pé Tammens was iemand die niet van half werk hield. Dat was al zo op de landbouwschool waar hij de beste leerling van zijn jaar was en het was eveneens het geval toen hij zich inzette voor landbouworganisaties. Nadat burgemeester Slager Tammens had gevraagd bestuurslid te worden van het Comité voor Geestelijke en Morele Herbewapening in de Gemeente Oldehove, zette hij zich onmiddellijk in voor het goede doel. Op de oprichtingsvergadering hield Tammens een toespraak die grote indruk maakte op de toehoorders.¹¹²⁴ Hij spande zich altijd volledig in om te verwezenlijken wat hem voor ogen stond, waarbij hij het liefste zag dat de resultaten ten goede kwamen aan mensen met dezelfde achtergrond als hij.

Na de Duitse inval in Nederland was er bij Tammens nog geen sprake van actief samenwerken met de vijand, maar slechts van accommodatie, het zich schikken in de gewijzigde omstandigheden. Het zou nog een jaar duren voordat Tammens volledig rijp was voor het nazidom en zich aanmeldde als lid van de NSB. Zijn jarenlange bewondering voor de ontwikkelingen in Duitsland deed hem in 1941 de definitieve stap naar het nationaalsocialisme zetten. Niet eerder, want toen Duitsland nog met de Sovjet-Unie op goede voet stond en het Molotov-Ribbentroppact van kracht was, weerhield zijn afkeer van het communisme hem daarvan. Zijn aansluiten bij de NSB kwam voort uit zijn overtuiging dat de communisten een voortdurende bedreiging vormden en de vooroorlogse democratie hem daar net zo min tegen kon beschermen als tegen de prijsval gedurende de crisis. Tammens voelde zich bekneeld tussen de hamer van het kapitalisme en het aambeeld van het communisme.¹¹²⁵

Veel boeren die de Beweging steunden deden dat omdat zij het eens waren met enkele voor hen belangrijke programmapunten, terwijl zij zich minder interesseerden voor wat Mussert nog meer nastreefde. Het was niet alleen om economische redenen dat boeren Mussert volgden. Ook het gebrek aan waardering voor de landbouw en de behoefte om de plattelandscultuur te beschermen tegen de groeiende invloed van steden op de maatschappij wogen mee. Hierbij kwam nog het gebrek aan landbouwgrond, waarvoor de nazi's met het veroveren van grote landbouwgebieden in Oost-Europa een oplossing leken te hebben gevonden.¹¹²⁶

Vanaf het moment dat de NSB Tammens' kwaliteiten herkende, deed de Beweging steeds vaker een beroep op hem. In zijn aanvankelijke afwijzing van de burgemeesterspost schreef hij dat zijn werk als bestuursraad hem meer tijd kostte dan hij had voorzien. Toen Mussert echter bleef aandringen, liet Tammens zich de Groningse ambtsketen omhangen. Natuurlijk had hij bij zijn weigering kunnen blijven, zoals hij ook het aanbod vormingsleider van de Noordoostpolder te worden afsloeg.¹¹²⁷ Voor nationaalsocialisten was het evenwel ongebruikelijk om niet aan een verzoek van de leider te voldoen.

Tammens volgde als nationaalsocialist de officiële lijn van de Beweging. Wat hij hoorde tijdens bijeenkomsten en las in 'vormingsbladen' als *Volk en Vaderland*, *Nieuw Nederland* en *De Landstand* stond bij hem niet ter discussie. Zo leerde hij hoe een nationaalsocialistische burgemeester zich diende te gedragen. Tot het moment dat hij bestuursraad werd, hield hij zich hoofdzakelijk bezig met landbouw en interesseerden hem vooral de aspecten van het nationaalsocialisme die de boeren ten goede kwamen. Als assistent van commissaris der provincie Staargaard maakte dit nog steeds een belangrijk deel van zijn werkzaamheden uit, waardoor hij kon blijven werken aan het verwezenlijken van een voor boeren ideale maatschappij.

Toen Tammens begin 1943 achter het bureau van de eerste burger van Groningen ging zitten, kwam hij terecht op een positie die anders was dan alles dat hij tot dan toe had gedaan. Zijn enige ervaring in overheidsdienst was het halve jaar als bestuursraad. In die periode maakte hij van dichtbij mee hoe diverse burgemeesters functioneerden. Hij wist hoe Staargaard zich had geërgerd aan zijn, volgens de commissaris niet al te coöperatieve, voorganger Cort van der Linden. Tammens moet het vanzelfsprekend hebben gevonden dat zijn bestuursstijl heel anders zou zijn. Ook de vooroorlogse burgemeester van Oldehove diende hem niet tot voorbeeld. Catharinus Slager was actief in het verzet en *Beauftragte* Conring verzekerde Tammens dat Slager onmiddellijk zou worden gearresteerd zodra hij in zijn vroegere gemeente werd gezien.¹¹²⁸

Op het eerste gezicht lijkt er een tegenstelling tussen Tammens' bestaan als onafhankelijke herenboer en zijn functioneren in een strikt hiërarchische organisatie. Toch is het verklaarbaar. Op de landbouwschool leerde hij toe te passen wat anderen aan nieuwe inzichten en productiemethoden hadden ontwikkeld. Als goed geïnformeerde boer volgde hij de modernste teeltmethoden en gebruikte hij de nieuwste zaden. Hij nam de beslissingen zonder inspraak van arbeiders. Zijn vasthouden

aan de partijlijn als bestuurder namens de NSB kwam voort uit dezelfde karaktereigenschap. Hij paste toe wat anderen, de leider en kameraden met een hogere rang uitdachten. Dat was geheel in overeenstemming met wat de bezetter en de leiding van de NSB van hem vroegen. Bestuurders op lagere niveaus werden niet geacht een eigen beleid te voeren.¹¹²⁹ Groningens burgemeester hield rekening met hetgeen er mogelijk van hem werd verwacht.

Tammens' invloed op de geschiedenis van de stad blijkt beperkt. Dat kwam voor een belangrijk deel doordat hij gebonden was aan hoger geplaatste functionarissen. Binnen het hiërarchische systeem van het nationaalsocialisme bepaalde Adolf Hitler het beleid. Bij hem diende Seyss-Inquart, die in bezet Nederland de hoogste gezagsdrager was, zich te verantwoorden. Doordat de Rijkscommissaris op zijn beurt weer anderen aan zich bond, hoefde uiteindelijk niemand zich verantwoordelijk te voelen voor zijn eigen daden, zelfs niet indien hij anderen in een levensbedreigende situatie bracht.¹¹³⁰

Voor een gemeente maakte het verschil of de burgemeester een rechtlijnige NSB'er was of niet. Veendam bijvoorbeeld, behield tijdens de bezetting de vooroorlogse burgervader Johan Anne Hoogkamp. Na de bevrijding verweten enkele voormalige illegale werkers hem dat hij te meegaand was geweest. Daarbij vergaten ze dat indien een nationaalsocialist op zijn plaats zou zijn benoemd, de omstandigheden voor de bevolking vrijwel zeker zouden zijn verslechterd. De aanwezigheid van Hoogkamp maakte dat ze hun gang hadden kunnen gaan.¹¹³¹

Groningen had het na het ontslag van Cort van der Linden beter kunnen treffen indien een mildere NSB'er dan Tammens het burgemeesterschap had bekleed. Weliswaar maakte Tammens zelf geen jacht op tegenstanders zoals zijn ambtgenoten Spoelstra of Groenewold deden, maar dat zou ook geheel overbodig zijn geweest. In Groningen was de SD zo nadrukkelijk aanwezig dat een burgemeester hier niet veel hoefde te doen. Tammens was meer de afstandelijke bestuurder die vanachter zijn schrijftafel de stad het nationaalsocialisme wilde opdringen. Het had ook erger gekund. Indien een nog fanatiekere nationaalsocialist als Hillebrand Groenewold op de stoel van Tammens zou hebben gezeten, had dit waarschijnlijk tot meer slachtoffers geleid.

Tammens bestuurde de stad met de vaardigheden en op de manier die hij zich eigen had gemaakt door het exploiteren van zijn boerderij, zonder al te veel te luisteren naar de arbeiders die in zijn dienst waren. De afstand tussen burgemeester en Stadgers was en bleef groot. Tammens

leidde de stad zonder zich te verplaatsen in wat de burgers bezighield. Bouwkundig opzichter Van Zwieteren merkte het bij zijn poging de Martinieten te redden. Hij kreeg weliswaar de burgemeester te spreken, maar vond geen begrip voor zijn bezorgdheid.

In de praktijk vallen twee groepen NSB-burgemeesters te onderscheiden. Er waren de meer gematigden met oog voor de noden van de bevolking. Zij probeerden de burgers zo goed mogelijk door de moeilijke tijd te loodsen. Daarnaast waren er de streng in de leer zijnde nationaalsocialisten.¹¹³² Hillebrand Groenewold, die als burgemeester de gemeente Marum terroriseerde, is hier een extreem voorbeeld van. De haviken zagen voortdurende strijd als basisvoorwaarde voor het bestaan van een volk en boden hun geestdriftige aanhangers idealen om voor te leven, te doden en te sterven. Zij beschouwden de door hen uitgeoefende terreur als noodzakelijk.¹¹³³ Het besturen van een gemeente was bij hen vooral het met alle middelen in de gewenste richting leiden van de bevolking. Burgemeesters als Tammens daagden anderen voortdurend uit partij te kiezen, daarna konden zij hun tegenstanders wegzuiveren.¹¹³⁴ Dat merkten de gemeenteambtenaren al toen Tammens dreigde dat hij rekening zou houden met hun bijdrage aan de Winterhulp-collecte. Ook plaatste hij hen op gijzelaarslijsten en gaf hij tegenstanders op voor tewerkstelling in Duitsland.

Als burgemeester droeg Tammens het nationaalsocialisme uit, inclusief het rabiate antisemitisme. Hierin verschilde hij van de man die hij was voordat hij lid werd van de NSB. In ieder geval had hij het voor de oorlog geen bezwaar gevonden dat Alida onder behandeling was bij professor Polak Daniels, terwijl hij ook enkele jaren samen met professor Cohen in een studiec commissie zat. Voor de nationaalsocialist Tammens was zoiets ondenkbaar. Het illustreert de verandering die hij in korte tijd doormaakte. Er zijn namelijk geen aanwijzingen dat hij voordat hij NSB-lid werd een hekel aan Joden had.

In 1941 was Tammens ervan overtuigd geweest dat met de bezetting een goede tijd voor de landbouw aanbrak. Met de komst van de Duitsers was de economische crisis ten einde. Hij verwachtte dat boeren voortaan met meer respect zouden worden behandeld en dat het hun bedrijven voor de wind zou gaan. Tegelijkertijd geloofde Tammens dat zijn leven na een onverhoopte Duitse nederlaag zou verslechteren. Dat laatste kwam uit. Van burgemeester werd hij in 1945 politiek gevangene en na zijn vrijlating werd hij in plaats van herenboer vertegenwoordiger.

Gedurende Tammens' burgemeesterschap daalde het aantal inwoners van de stad van 125.728 op 1 januari 1943 naar 124.870 twee jaar later. Het

was een trendbreuk, waarschijnlijk veroorzaakt door de onzekere omstandigheden die het geboortecijfer beïnvloedden. Na de bevrijding steeg het aantal inwoners fors.¹¹³⁵ Uiteraard had Tammens nauwelijks invloed op de bevolkingsgrootte van de stad. Dat Groningen in 1944 gold als financieel noodlijdend valt eveneens sterker toe te rekenen aan de moeilijke tijd dan aan de man die de stad bestuurde.¹¹³⁶

Tammens zou zijn burgemeesterschap als een prettige tijd hebben ervaren. Aan hem was de taak ervoor te zorgen dat de boel niet ‘imploedeerde’. Hij hielp mee om te redden wat er te redden viel. Dat althans is het beeld dat bij Tammens’ dochter Jettie en haar dochter bestaat. Zij wijzen erop dat niemand van degenen die op het stadhuis werkten tegen hem was.¹¹³⁷ Dat mag in hun beleving zo zijn, maar past niet bij het plaatsen van medewerkers op de gijzelaarslijsten die Tammens naar het Scholtenhuis stuurde.

Ruim twee jaren na zijn arrestatie vroeg Tammens zich met ontzetting en verslagenheid af hoe het mogelijk was dat hij zich had ingespannen aan de zijde van misdadigers. Samen met 24 andere politieke gevangenen toonde hij openlijk berouw.¹¹³⁸ Een groot aantal Nederlandse kerken verspreidde een schrijven waarin de politieke gedetineerden verklaarden schuldig te zijn. Misschien waren alle 25 oprecht in hun belijdenis, maar ze zullen zich er van bewust zijn geweest dat de boodschap een goede invloed op hun strafproces kon hebben. Mogelijk gaf deze zelfs de doorslag waar het erom ging of een delinquent terecht diende te staan voor het Gerechtshof of voor het Tribunaal.

In het al in 1945 verschenen *En tóch staat de Martini* omschrijven de auteurs Tammens als ‘een intellectueelen landbouwer uit Oldehove. Een man met zekere kwaliteiten, maar naar veler meening niet berekend voor het burgemeesterschap van een stad als Groningen.’ Het is een van de weinige overgeleverde beoordelingen van de impopulaire burgervader. Opvallend is dat diens naam in het hele stuk niet genoemd wordt.¹¹³⁹ Ook Cort van der Linden vermeed dit doorgaans.¹¹⁴⁰ Het droeg eraan bij dat herinneringen aan het burgemeesterschap van Tammens snel vervaagden.

Doordat Tammens later ook functies bekleedde bij de Landstand en als gemachtigde van Mussert, was hij vaak afwezig. Zijn wethouders namen dan het besturen van de stad voor hem waar. Hij was daardoor als burgemeester weinig zichtbaar. Voordat Tammens burgemeester werd, kenden de Stadjes hem niet. Tijdens zijn ambtsperiode was de afstand met hen groot en na de bevrijding wilden zij hem niet meer kennen.

Waarschijnlijk kon Tammens zich mede hierdoor na zijn hechtenis, naar valt aan te nemen vrijwel ongestoord, in Groningen vestigen.

Burgemeesters waren, zeker in de jaren dertig, mannen van aanzien. Voor Cort van der Linden was dat niet anders. Hij stond als burgemeester bij de bevolking goed aangeschreven. Als een dergelijke notabele aftrad, was het voor iemand met een andere achtergrond niet makkelijk hem te vervangen. Dat Cort van der Linden door de bezetter opzij was gezet, maakte dit nog zwaarder. Tammens was bovendien een overtuigd lid van de NSB. Het was voor hem daardoor vrijwel onmogelijk om net zo gerespecteerd te worden als zijn voorganger. Hij kampte niet als enige met dit probleem. Vrijwel alle door de nationaalsocialisten aangestelde burgemeesters ondervonden dat het publiek hun gezag niet als rechtmatig aanvaardde.¹¹⁴¹

Tammens was er mede aan schuldig dat het nationaalsocialisme slachtoffers maakte. Dat waren Joden, verzetsmensen, dwangarbeiders en politieke tegenstanders. Hij zette zich in om Nederland te hervormen naar nationaalsocialistisch model. Zijn veroordeling tot zeven jaar hechtenis is daarmee verklaarbaar. Dat gold ook voor veel van zijn geestverwanten, vaak mensen die in vreedstijd nooit in aanraking met justitie zouden zijn gekomen.¹¹⁴²

Tammens, zo benadrukken zijn nazaten telkenmale, was een brave huisvader, een zorgzame echtgenoot, een liefhebbende grootvader en een betrokken werkgever. Er is geen enkele reden om daaraan te twifelen. Ook achternicht Alie Siersema noemt hem een 'aimabele man'.¹¹⁴³ Het zou te simpel zijn om ervan uit te gaan dat iedereen die als 'fout' wordt beschouwd zich voortdurend misdroeg. Mensen kunnen zich nu eenmaal in verschillende omstandigheden anders voordoen. Soms nemen zij de meest verschrikkelijke gedaantes aan. Ook Monique Brinks komt in haar studie naar de misdadigers in het Scholtenhuis tot deze conclusie.¹¹⁴⁴

In deze biografie is onderzocht wat voor burgemeester Petrus Tammens was. Tammens bleek een NSB'er van de harde lijn. Hij was geen warme persoonlijkheid met sympathie voor andersdenkende Stadgers, maar zette zich vooral in om het nationaalsocialisme te verspreiden. Volgens Tammens' kabinetschef Vorrink was wethouder Diephuis de werkelijke bestuurder van de gemeente Groningen. 'Men beschouwde hem als de kwade geest van den burgemeester, die hij geheel in zijn macht had.' Diephuis zou Tammens zelfs hebben bespioneerd. 'De zaken die door Tammens verkeerd zijn gedaan, zijn vaak op voorstel van Diephuis doorgezet.' Commissaris der provincie Staargaard bevestigt eveneens de

invloed van Diephuis op Tammens, maar gaat minder ver dan Vorrink. De Groningse wethouders delen die visie niet. Pott meent: ‘Tammens was een autoriteit op zichzelf en ik geloof niet dat hij zich tegen zijn mening in een bepaalde richting liet voeren.’ Harm Bouman kwam als lid van de s.d. regelmatig bij de burgemeester aan huis om zaken te bespreken. Bij die gelegenheden maakte hij kennis met Diephuis. Volgens Bouman hoorde Tammens graag het oordeel van zijn oudste wethouder, maar stond hij totaal niet onder diens invloed. Dat komt overeen met wat ook de wethouders Faber en Van Duyn verklaarden en Diephuis zegt hierover: ‘Tammens was wat men noemt een “self made man” die zich door niemand liet leiden en die zijn beslissingen steeds geheel zelfstandig nam.’¹¹⁴⁵ Deze biografie bevestigt dit beeld.

Tammens schakelde zijn empathische gevoelens uit om de nieuwe orde zo goed mogelijk te dienen. Het kwam waarschijnlijk niet eens in hem op om zich in te leven in het lot van zijn politieke tegenstanders. Net als veel andere nationaalsocialisten lukte het hem niet kritisch te kijken naar zijn eigen rol binnen het totalitaire systeem.¹¹⁴⁶ In het leven van Tammens zijn oorzaken aan te wijzen die verklaren hoe het zover kon komen, bijvoorbeeld de economische crisis. Een rechtvaardiging voor zijn gedrag is er echter niet. Uit het beeld van Tammens komt geen nietsontziende man naar voren. Zijn geweten zal voor de groep mensen met wie hij zich verbonden voelde vast wel goed hebben gewerkt, maar voor iedereen die daarbuiten viel functioneerde het in het beste geval uiterst gebrekkig.

Bij zijn inhuldiging sprak Tammens: ‘Moeilijkheden zullen mij niet doen wijken, docht slechts meer vastberaden mijn weg bepalen.’ Dit geeft de mentaliteit weer die in het eerste deel van zijn leven zo kenmerkend voor hem was, maar het was beter geweest als hij de moeilijke positie van burgemeester van Groningen uit de weg was gegaan.

NAWOORD

Het schrijven van dit boek zou onmogelijk zijn geweest zonder de hulp van anderen. Enkelen van hen wil ik hier graag noemen, al besef ik dat het onmogelijk is om volledig te zijn. In de eerste plaats gaat mijn dank uit naar mijn beide promotoren, prof. dr. J.W. Renders en prof. dr. D.F.J. Bosscher die me steeds met vele bruikbare adviezen hebben geholpen. In dit verband noem ik ook dr. B.B.J de Haan, die me vooral in de eerste fase van dit proefschrift bijstond.

Dan zijn er mijn ijverige meelezers. Op de ervaren historicus Johan Frieswijk kon ik altijd een dankbaar beroep doen. Zijn nuttig commentaar was meer dan welkom. Jelle Horjus, biograaf van de theoloog Jannes Reiling en Alie Noorlag, die werkt aan de biografie van *Beauftragte* Hermann Conring, hielpen met hun kennis om mijn tekst te verbeteren. Rolf Albring maakte tijdens onze gezamenlijke studietijd indruk met zijn uitstekende essays. Ik was gelukkig dat ik hem kon bereiken en hij me wilde helpen. Als hij ooit het promotietraject ingaat, zal ik hem op mijn beurt graag bijstaan. Deze mensen maakten me eens te meer duidelijk hoe groot de waarde van goede meelezers is en behoedden mij voor menige uitglijder.

Richard Hoving begon een jaar eerder dan ik aan het schrijven van een biografie. Meermalen kon ik een beroep op hem doen om te horen hoe hij iets had opgelost. Daarnaast prijs ik me gelukkig dat ik een beroep kon doen op de grote kennis van Richard Paping op het terrein van de agrarische geschiedenis. Hij was steeds als ik hem iets voorlegde onmiddellijk bereid mij met een uitgebreid antwoord verder te helpen. Peter Romijn speelde al een belangrijke rol als de auteur van *Burgemeesters in oorlogstijd*, dat ik regelmatig raadpleegde. Daarnaast was hij zo vriendelijk om mijn vragen aan hem duidelijk en uitgebreid te beantwoorden.

Mevrouw Germs van de Orde van Advocaten maakte het mogelijk dat ik een bezoek aan de advocatenkamer van de Rechtbank mocht brengen om een foto van Tammens' advocaat mr. dr. Hesse te bekijken. Niko

Beets van de Gemeente Groningen gaf me een privérondleiding op het stadhuis, al was de burgemeesterskamer helaas niet toegankelijk door de aanwezigheid van een van de opvolgers van Tammens. Door op Open Monumentendag mee te lopen met een rondleiding die gemeenteraads-lid Wieke Paulusma gaf samen met Lieuwe Jongsma van de Groninger Archieven, kon ik de kamer alsnog bekijken.

Verder wil ik hier graag noemen: Heidi Ahsmann, Jeroen Benders, Berend de Boer, Hubert Berkhout, prof. dr. E.J. Boekema, Gerrit van Brakel, R. Dijkstra, Bertus Fennema, Beno Hofman, Benny Hoogkamp, Deddo Jan Houwen, Bettie Jongejan, Anke Jonsgste, Peter Karstkarel, Mevrouw Kiki, Egge Knol, Rob van der Kruijk, Mevrouw van der Laan, Diana Lourens, mevrouw M.M Luitjens-Tammens, Mieke Meiboom, Aukje Mennens, Anna van der Molen, Hans Nauta, Jettie Noordam-Noorman, Ben Radema, Evert Jan Reker, Rineke Richters, Hans la Rose, Harm Siegers, Alie Siersema, Leontien Spoelstra, Joël Stoppels, Sherry van der Velden, David Veltman, Rients Vogelzang, René Vonk, Bart de Vries, Herman Waterbolk, Frank Westerman, Kees Wiese, Sipke de Wind en alle medewerkers die me bij het bezoeken van de diverse archieven zo vriendelijk behulpzaam waren.

Bedankt. Zonder jullie was dit boek er niet gekomen.

LITERATUUR

- Aardweg, H.P. van den, red., *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld. Nederlanders en hun werk*, Van Holkema en Warendorf, Amsterdam 1938.
- Abuys, Guido en Bas Kortholt, *Interneringskamp Westerbork*, Just publishers b.v., Hilversum 2010.
- [N.G. Addens], *Fonds ten behoeve van den landbouw in de provincie Groningen 1878-1953*, Hoitsema, Groningen 1954.
- Addens, N.G., *Gedenkboek 1837-1937*, Groninger maatschappij van landbouw, z.p., [1937].
- Adresboek Gemeente Groningen, Groningen diverse uitgaven 1918-1935.
- Allersma, T., 'Boerderijen in De Marne omstreeks 1941. Zoomede iets over de veranderingen in de laatste eeuw', in: Vereeniging ter bevordering van Landbouw en Nijverheid te Leens, *Gedenkboek 1841-1941*, p. 143-152.
- Andel, P. van den, e.a. red., *Boerderijenboek Grijskerk en omstreken*, Profiel, Bedum 2009.
- 32 authentieke foto's van de bevrijding van Groningen, nv. Foresta, Groningen 1970.
- Arendt, Hannah, *De banaliteit van het kwaad. Een reportage*, Mossault's uitgeverij n.v., Amsterdam 1969.
- Barnouw, David, *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen Deel 11 mei 1942-mei 1945*, Walburg pers, Zutphen 1993.
- Begroting der inkomsten en uitgaven van de gemeente Groningen voor den dienst van 1944*, Gemeente Groningen, Groningen 1943.
- Bekenkamp, Hein en Jan Emmelkamp, *Alle witte helmen verzamelen bij Talamini. De geschiedenis van de Groninger brandweer*, Profiel, Bedum 2001.
- Belinfante, A.D., *In plaats van bijltjesdag. De geschiedenis van de bijzondere rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog*, Van Gorcum, Assen 1978.

- Berkel, Gerald van en Kees Samplonius, *Nederlandse plaatsnamen. De herkomst en betekenis van onze plaatsnamen*, Het Spectrum, Utrecht 1995.
- Berkel, Klaas van, *Academische illusies*, Bert Bakker, Amsterdam 2005.
- Beukema, G.F. e.a., *Gedenkboek nijverheid 1991 deel 2 Boerderijen in De Marne en hun bewoners*, Vereniging ter bevordering van Landbouw en Nijverheid te Leens, Leens 1991.
- Beukema en Meijer, 'Landbouwpolitiek en prijsbeleid', in: G.F. Beukema e.a., *Gedenkboek nijverheid 1991 deel 1 Historie van De Marne*, Vereniging ter bevordering van Landbouw en Nijverheid te Leens, Leens 1991, p. 71-86.
- Beukema, G.F. en G.R. Meijer, "'Nieverhaid" de laatste 50 jaren', in: G.F. Beukema e.a., *Gedenkboek nijverheid 1991 deel 1 Historie van De Marne*, Vereniging ter bevordering van Landbouw en Nijverheid te Leens, Leens 1991, p. 19-41.
- Bezemer, J.W., *Een geschiedenis van Rusland. Van Rurik tot Gorbatsjov*, G.A. van Oorschoot, 5^e druk, Amsterdam 2001, [Eerste druk 1988].
- Bieleman, Jan, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950*, Boom, Meppel en Amsterdam 1992.
- Bijlagen behorende bij het verslag van den toestand der gemeente Groningen over het jaar 1934*, Gemeente Groningen, Groningen 1934.
- Binneveld, J.M.W., 'Bevel is bevel. Sociologische achtergronden van het oorlogsmisdrijf', in: *Bericht van de Tweede Wereldoorlog*, De Geïllustreerde Pers n.v. e.a., Amsterdam 1970, p. 2666-2668.
- Blom, J.C.H., 'Nederland onder Duitse bezetting 10 mei 1940-5 mei 1945', in: idem, *Crisis, bezetting en herste. Tien studies over Nederland 1930-1950*, Nijgh en Van Ditmar, 's-Gravenhage 1989, p. 56-101.
- Boekema, E.J., P. Glas en J.B. Hulscher, red., *Vogels van de provincie Groningen*, Wolters-Noordhoff en Bouma's Boekhuis, Groningen 1983.
- Boer, Jan de, Gerard Oostra, Louis Stiller, Henk van Welzen en Wim Witteveen, *Sporen door het Hogeland. 125 jaar Hogelandspoor (1893-2018)*, Stichting boekgroep Noord-Groningen, Warffum 2018.
- Boer-Jager, Joke de en Jan Helder, 'Oorlogsherinneringen uit Boerakker', in: *In 't Olde Guet. Tijdschrift van de vereniging Heemkundekring Vredewold-West* 1(2005)2, p.12-15.
- Boersma, Jan, *Eten uit een kom. Het ware verhaal rond een Friese jongeman als soldaat en boer in oorlogstijd*, Banga uitgeverij b.v., Kollum 2007.
- Boiten, E.A.J., 'Het bestuur in oorlogstijd', in: Idem e.a., *Groningen in oorlogstijd*, Knoop en Niemeijer, Haren 1980, p. 31-44.

- Boom, Bart van der, *Kees van Geelkerken. De rechterhand van Mussert*, Veen, Utrecht 1990.
- Bart van der Boom, *Wij weten niets van hun lot*, Boom, Amsterdam 2012.
- Boon, Bert, Menno Huizinga en Theo Zijlema, *Sporen van strijd*, Gemeentelijk 5 mei comité Groningen, Groningen 1995.
- Boots, Jan, opgetekend door Dietert Molanus, *Een zakje voor de omroeper*, J.F. Duwaer & zonen, Amsterdam [1972].
- Bos, Klaas G. en Jacob H. Bos, *Hoogezand en Sappemeer tijdens de Tweede Wereldoorlog 1940-1945*, Profiel, Bedum 1991.
- Bosscher, Doeko, *De naam van 'Gymzaal Noord'. Rapportage over de rol van burgemeester A.J. Hoogkamp van Veendam in de Tweede Wereldoorlog*, Groningen en Veendam 2015.
- Bosscher, Doeko, 'Dromen van een doorbraak', in: *Socialisme en democratie* jaargang (1986)¹, p. 8-12.
- Bosscher, Doeko, 'Koude Oorlog, ontspanning en onzekerheid', in: Doeko Bosscher, Hans Renner en Rob Wagenaar, red., *De wereld na 1945*, Het Spectrum Utrecht, vierde druk 2000 [eerste druk 1992], p. 11-38.
- Both, Nico de, *Het Scholtenhuis 1940-1945*, In Boekvorm, Assen 2008.
- Botke, Y., *Boer en heer. 'De Groninger boer' 1760-1960*, Koninklijke Van Gorcum, Assen 2002.
- Bouman, P.J., 'Landbouworganisaties', in: Z.W. Sneller, red., *Geschiedenis van de Nederlandse landbouw 1795-1940*, J.B. Wolters uitgeversmaatschappij n.v., Groningen en Djakarta, 1951, p. 234-251.
- Bousema, P.G., *Uit het stadhuis geklapt*, [eigen beheer, Groningen] 1992.
- Brand de Boer, Johan en Willem Jonkman, *Militair gezag in Groningen*, Van Gorcum, Assen en Maastricht 1990.
- Brinks, Monique, *Het Scholtenhuis 1940-1945. Deel 1 Daden*, Profiel, Bedum en OVCG, Groningen, 2009.
- Brinks, Monique, *Het Scholtenhuis 1940-1945 deel 3a Vlucht*, Profiel, Bedum en OVCG, Groningen [2015].
- Brinks, Monique, *Het Scholtenhuis 1940-1945 deel 3b Berechting*, Profiel, Bedum en OVCG, Groningen [2015].
- Brinks, Monique, Jack Kooistra en Auke Piersma, *Represailles in Groningen 1940-1945. In de schaduw van het Scholtenhuis*, Uitgeverij Louise, Grou, in samenwerking met uitgeverij PENN, Leeuwarden, 2013.
- Broekema, S., 'Enige culturele aspecten', in: Boiten e.a., *Groningen in oorlogstijd*, Knoop en Niemeijer, Haren 1980, p. 185-201.

- Broersma, Daniël, *Het wonderland achter de horizon. Groninger regionaal besef in nationaal verband 1903-1963*, Koninklijke Van Gorcum B.V., Assen 2005.
- Büchli, M.J.C., 'De Stadsschouwburg', in: *Groningse volksalmanak. Historisch jaarboek voor Groningen 1968-1969*, nv Erven B. van der Kamp, Groningen [z.j.], p. 126-153.
- Buist, M.G., 'De April-Meistaking', in: E.A.J. Boiten e.a., *Groningen in oorlogstijd*, Knoop en Niemeijer, Haren 1980, p. 69-80.
- Buist, M.G., 'Nationaalsocialistische wereldbeschouwing en propaganda', in: E.A.J. Boiten e.a., *Groningen in oorlogstijd*, Knoop en Niemeijer, Haren 1980, p. 55-68.
- Buist, M.G., 'Stagnatie 1914-1945' in: P.Th.F.M. Boekholt e.a., red., *Rondom de reductie. Vierhonderd jaar provincie Groningen 1594-1994*, Van Gorcum, Assen 1994, p. 143-164.
- Bullock, Alan, *Hitler. Leven en ondergang van een tiran*, A.W. Bruna en zoon, Utrecht eerste druk in pocketuitgave 1958, eerste druk 1953.
- Burg, P. van den, red., *Bewoners van De Marne in de Tweede Wereldoorlog*, Profiel, Bedum 2004.
- Burgemeester en Wethouders van Groningen, Collegevoorstel Naamgeving openbare ruimte 10 oktober 2012, registratienummer RO. 12.3130636.
- Carp, J.H., *Patriotten en NSB'ers (naar aanleiding van prof. P. Geyl's historische vergelijking)*, Nederlands archief der conservatieve revolutie, Scheveningen z.j. [± 1957].
- Charles, J.B., *Volg het spoor terug*, 10^e herziene en uitgebreide druk, De bezige bij, Amsterdam 1976.
- Colijn, H., *Op de grens van twee werelden*, De Standaard, Amsterdam 1940.
- Coolsma, C.W., *Gekooide vogels*, J.N. Voorhoeve, 's-Gravenhage 5^e druk z.j. [eerste druk 1947].
- Cort van der Linden, P.J.H.W., 'Rede uitgesproken door de burgemeester van Groningen, uitgesproken bij de overdracht van de gerestaureerde Martinitoren aan de gemeente Groningen op 17 september 1948', in: *Groningse volksalmanak 1948*, Erven B. van der Kamp, Groningen 1948.
- Cort van der Linden, P.J.W.H., 'Ter inleiding', in: Fop. I. Brouwer red., *Zwerven door Groningen. Het land van wierden en heerden*, Van Gorcum en comp., Assen 1941.

- Croes, Marnix en Peter Tammes, *'Gif laten wij niet voortbestaan'. Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945*, Aksant, Amsterdam 2004.
- Crone, Michael, *Hilversum unter dem Hakenkreuz*, K.G. Saur, München enz. 1983.
- Dolstra, Willem, *Jarig van der Wielen grondlegger Nederlandse Volkshogescholen*, Willem Dolstra, Bakkeveen 2012.
- Dam, C. van, *Jodenvervolging in de stad Utrecht. De Joodse gemeenschap in de stad Utrecht, 1930-1950*, De Walburg Pers en Stichting Historische Reeks, [Zutphen en Linschoten] 1985.
- Darré, R. Walther, *Neuadel aus Blut und Boden*, J.F. Lehmanns verlag, 34e tot 39e duizendtal München 1936, p. 87, eerste druk 1930.
- Darré, R. Walther, 'Blut und Boden als Lebensgrundlagen der nordischen Rasse', in: Idem, *Um Blut und Boden*, Zentralverlag des nsdap Franz Eber nachf. gmbh, München 1941, p. 16-29.
- Demeter-Eugeia almanak*, Demeter en Eugeia, Groningen, jaren 1928 en 1930.
- Denters, Henk en Johan Jongsma, *De 32 jaren van Juliana. Een 'oranje' getint tijdsbeeld van 1948-1980*, Het Spectrum b.v., Utrecht en Antwerpen 1980.
- Derksen, W. en M.L. van der Sande, *De Burgemeester*, van magistraat tot modern bestuurder, Kluwer, Deventer 1984.
- Dijkstra, J., 'De Joodse bevolking van Groningen', in: E.A.J. Boiten e.a., *Groningen in oorlogstijd*, Knoop en Niemeijer, Haren 1980, p. 125-151.
- Dijkstra, Joke en Hilde Akkerman, *Groningen Hoofdstation centraal*, Regioprojekt uitgevers, Groningen 1999.
- Drenthen, Johan, *Brandmeester brand meester! Asser brandweer 225 jaar in actie*, Hummelen b.v., Assen 1985.
- Duitemeijer, W. en F. Talstra, 'Het hof en paleis van Vrouwe Justitia', in: Justin E.A. Kroesen en Regnerus Steensma, red., *De Rechtbank in de Oude Boteringestraat. Het gebouw en zijn bewoners*, Omnia uitgevers, Groningen 2002, p. 81-103.
- Duyvendak, M. en B. de Vries, ed., *Stad van het Noorden. Groningen in de Twintigste eeuw*, Koninklijke Van Gorcum, Assen 2003.
- Fergusson, Adam, *When money dies. The nightmare of the Weimar collapse*, William Kimber, Londen 1975.
- Formsma, W.J., 'Nanno Gerhard Addens Bellingwolde 15 oktober 1892-14 augustus 1971', in: *Jaarboek van de maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden 1972-1973*, p. 49-57.

- Frederiks, K.J., *Op de bres 1940-1944*, Van Stockum en zoon, Den Haag, 1945.
- Frieswijk, Johan en Maarten van der Linden, *De volkshogeschool in Nederland, 1925-2010*, Verloren, Hilversum 2010.
- Gedenkboek Middelbare Landbouwschool Groningen 1912-1947, J.B. Wolters uit. mij., Groningen en Batavia, 1948.
- Geelkerken, Cornelis van, 'Voorwoord', in: Jan de Haas, *Dit moet gij weten over de nationaal-socialistische beweging der Nederlanden*, Materiaaldienst n.s.b., Amsterdam 1943.
- Gelder, Johan van, *De papieren oorlog. Gemeentearchieven geven geheimen prijs*, Groningen, Geldersboek 1997.
- Gelder, Johan van, *Het schandaal. De 'aanpassing' van het Nieuwsblad van het Noorden*, Elbaz Books, z.p. 2001.
- Gellately, Robert, *Backing Hitler. Consent and coercion in Nazi-Germany*, Oxford university press, Oxford enz. 2001.
- Gerritse, Peter, *De verzetsvrouw en de ss'er. Een Hollands familiedrama*, Balans, [Amsterdam] 2005.
- Gerritzen, Doreen, 'De voornaam als schakel tussen generaties', in: Pieter Stokvis, red., *Geschiedenis van het privéleven*, SUN Amsterdam 2007, p. 21-31.
- Geurts, H.M.L., *Herman Derk Louwes (1893-1960). Burgemeester van de Nederlandse landbouw*, Nederlands Agronomisch Historisch instituut, Groningen en Wageningen 2002.
- Goudriaan, J., *Vriend en vijand. Herinneringen aan de Nederlandse spoorwegen 1938-1948*, De Bezige Bij, Amsterdam 1961.
- Groen, Koos, *Fout en niet goed. De vervolging van collaboratie en verraad na de Tweede Wereldoorlog*, Just Publishers, Hilversum 2009.
- Groen, Koos, *Landverraders. Wat deden we met ze?*, Anthos, Baarn 1974.
- Groeneveld, Gerard, *Kriegsberichter. Nederlandse ss-oorlogsverslaggevers 1941-1945*, Vantilt, Nijmegen 2004.
- Groeneveld, Gerard, *Zo zong de NSB. Liedcultuur van de NSB 1931-1945*, Vantilt, Nijmegen 2007.
- Groningen in vuur en puin*, Jan Haan NV, Groningen 1945.
- Groot, Sieger de, 'Het verhaal van Heero Smit, razziaslachtoffer van Zuidwolde', in: *Zo as 't was. Tijdschrift over de historie van de gemeente Bedum*, 22(2018)1, p. 3-12.
- Guermontprez, O.V.L., *Twee winters op de volkshogeschool, Ervaringen van twee zesmaandsche kampen*, [eigen beheer], [1935], [Bakkeveen].

- Gunning, C.P., *Op de schoolbanken in het P.D.A. Wat ik heb ervaren en geleerd in het Concentratie-kamp te Amersfoort Januari-April 1942*, Elsevier, Amsterdam en Brussel 1946.
- Haan, Binne Berthold Johan de, *Van kroon tot bastaard. Biografie en het individuele perspectief in de geschiedschrijving*, Rijksuniversiteit Groningen, Groningen 2015.
- Hacquebord, L.T. en R.M.H. Overbeek, *Architectuur en stedenbouw in de gemeente Groningen 1850-1950*, Waanders, Zwolle 1994.
- Hangelbroek, J. J., 'Doctor Edzo Hommo Ebels 20 juni 1889-4 februari 1970', in: W.J. Formsma, A.T. Schuitema-Meijer en J.W. Boersma red., *Groningse Volksalmanak*, Historisch jaarboek voor Groningen, n.v. Erven B. van der Kamp, Groningen 1970-1971, p. 7-15.
- Heide, Dirk van der, *Schimplnamen van Groningen*, Profiel, Bedum, 2003.
- Hendrikman, Lars, 'De renaissance decoratie van de gevel', in: Justin E.A. Kroesen en Regnerus Steensma, red., *De Rechtbank in de Oude Boteringestraat. Het gebouw en zijn bewoners*, Omnia uitgevers, Groningen 2002, p. 49-54.
- Hermus, Jacques, 'Vormgever van de Wederopbouw. Pieter Jacob Henri Willem Cort van der Linden', in: idem, *101 markante Groningers van de twintigste eeuw*, Noordboek, z.p., 2001.
- Het stadhuis van Groningen*, Gemeente Groningen, Groningen 2009.
- Hitler, Adolf, *Mein Kampf*, Zentralverlag der NSDAP Franz Eher Nachf., 631-635 druk, München 1941, p. 151, eerste druk Franz Eher Nachfolger GmbH, München 1925.
- Hitler, Adolf, *Mijn kamp*, De Amsterdamsche keurkamer, Amsterdam, derde druk z.j. [eerste druk 1939].
- Hoën, Paulien 't en Nanon Soeters, *Hermen Molendijk 1896-1983. "Zoo doorsnijden wij het leven in een schoone rusteloosheid"*, Hermen Molendijkstichting/Centrum Beeldende Kunst, Amersfoort 1994.
- Hoeven, Pien van der, *Hoed af voor Marshall. De Marshall-hulp aan Nederland 1947-1952*, Bert Bakker, Amsterdam 1997.
- Hofman, Beno, *De Groninger burgemeesters. Van Eltet tho Lellens tot Jacques Wallage*, In Boekvorm, Assen 2009.
- Hofman, Beno, *Groningen in de Tweede Wereldoorlog. Van oorlogsdreiging tot bevrijdingsroes*, In Boekvorm, Assen 2015.
- Hofman, Beno, *Oranje Nassau en Groningen. Van Heiligerlee tot Grote Markt*, In Boekvorm, Assen 2004.

- Hofstee, E.W., *Het Oldambt. Een sociografie*, deel 1 *Vormende krachten*, Wolters, Groningen 1937 en proefschrift Amsterdam 1937; Herdruk Van Dijk en Foorthuis Regioproject, Groningen 1990.
- Huberts, Willem, *In de ban van een beter verleden. Het Nederlandse fascisme 1923-1945*, Vantilt, Nijmegen 2017.
- Hughes, Matthew, en Chris Mann, *Het leven in Duitsland tijdens het Hitlerbewind*, Zuidnederlandse uitgeverij N.v., Artselaar 2002.
- Huitenga, T., red., *Gedenkboek van de Middelbare Landbouwschool over de jaren 1912-1962*, J.B. Wolters, Groningen [1963].
- Huizinga, M.H., *Met de blik naar boven*, Reco, Groningen 1995.
- Huizinga, M.H., *Maple leaf up. De Canadese opmars in Noord-Nederland april 1945*, J. Niemeijer, Groningen 1980.
- Huizinga, M.H. en B. van Leusen, *Vier dagen in april*, Reco, Groningen 1999.
- Ispert, Wolfgang, 'Der Nordosten der Niederlande: Friesland, Groningen und Drenthe', in: Max Freiherr du Prel en Willi Janke, *Die Niederlande im Umbruch der Zeiten. Alte und neue Beziehungen zum Reich*, Konrad Triltsch Verlag Würzburg.
- Jaarverslag van het comité voor geestelijke en morele herbewapening in de gemeente Oldehove over het jaar april 1939-april 1940*. Oldehove 1940.
- Jansen, Ab A., *Geveugeld verleden*, Ad.M.C. Stok Zuid-Hollandsche uitgeversmaatschappij B.V., Baarn, z.j.
- Jansen, J., 'Dagboek van de bevrijding van Groningen, 13-16 april 1945', in: P. Brood e.a., *Gronings Historisch Jaarboek 1995* REGIO-PROJECT, Groningen 1995, p. 9-28.
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, Martinus Nijhoff, Den Haag vanaf 1969.
- Jongejan, Bettie, 'Fred stierf in Groningen, ik moest door' in: *Feith* 1(2011)3, p. 8-10.
- Jonkers, Han, 'De slag om de dodendam. De gevechten bij Wons en Kornwerderzand' in: *Bericht van de Tweede Wereldoorlog*, De Geïllustreerde Pers n.v. e.a, Amsterdam 1970, p. 371-372.
- Kamminga, W., *Grijpskerk van crisis tot bevrijding*, Damhoff's Boekhandel, Zuidhorn 1985.
- Kamphuis, P.H., "'Vorwärts denken, vorwärts sehen, vorwärts reiten". De strijd in de noordelijke provincies', in: Herman Amersfoort en Piet Kamphuis red., *Mei 1940. De strijd op Nederlands grondgebied*, Boom, Amsterdam 4^e herziene druk 2012 [eerste druk 1990] p. 314-333.

- Kesler, Jan W., *De torens vertelden mij, eigen beheer*, z.p., [1948].
- Keizer, J., *De NSB, haar opkomst en haar ondergang. Een analyse van de nationaal-socialistische beweging in de Friese gemeente Achtkarspelen*, Drukkerij Kuipers BV, Surhuisterveen 1985.
- Kleffens, E.N. van, *Belevenissen 11 1940-1958*, A.W. Sijthoff, Alphen aan den Rijn 1983.
- Kleffens, E.N. van, *De overweldiging van Nederland*, The Netherlands publishing company ltd, Londen 1941.
- Klinken, J. van, 'Zanglijster Turdus philomelos' in: E.J. Boekema, P. Glas en J.B. Hulscher, red., *Vogels van de provincie Groningen*, Wolters-Noordhoff en Bouma's Boekhuis, Groningen 1983.
- Knapen, Ben, *De lange weg naar Moskou. Nederlandse relaties tot de Sovjet-Unie, 1917-1942*, Elsevier, Amsterdam en Brussel, 1985.
- Knottnerus, Otto S., 'Mijlpalen in landbouw en architectuur. Vijfentwintig eeuwen plattelandsontwikkeling in Groningen' in: Hans Elerie en Willem Foorthuis, red., *De Groninger boerderij. Vernieuwing als traditie*, Stichting Voorwerk en Libau, Groningen 2004, p. 14-23.
- Kooij, P., *Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum*, Van Gorcum, Assen en Maastricht 1987.
- Kooman, Cees, *Zaltbommel 1942-1945. Een gemeente onder nationaalsocialistisch bestuur*, Zaltbommel, Aprilis 2008.
- Koopman, G.J., *Van Hall tot heden. Tachtig jaar agrarisch onderwijs in Groningen (1912-1992)*, Van Hall instituut en Regio Projekt uitgevers, Groningen 1992.
- Korthals Altes, A., *Luchtgevaar. Luchtaanvallen op Nederland 1940-1945*, Sijthoff, Amsterdam, tweede aangevulde druk 1984 [eerste druk 1984].
- Kousman, Bart, *Zomer 1945. Feest en onrust in Groningen*, Profiel, Bedum 2005.
- Kraak, Jan, *Hak, pak en zak*, Van Gorcum, Assen 2013.
- Krips, Hilde, *Honderd jaar landbouwgeschiedenis 1880-1980*, Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (v.g.n.) z.p., 1988.
- Kromhout, Bas, *De Voorman. Henk Feldmeijer en de Nederlandse ss*, Atlas Contact, Amsterdam en Antwerpen 2012.
- Küpfer, C.C., *Nederlands vliegers in het vuur*, Boom – Ruygrok N.v., tweede druk Haarlem 1946.

- Lagas, J.R.H., *De territoriale verdediging van de noordelijke provinciën*, Staatsdrukkerij- en uitgeversbedrijf, 's-Gravenhage, 1952.
- Leefflang, Thomas, *De bioscoop in de oorlog*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1990.
- Leeninga, J.J., en E. Jac. Westra, *En tóch staat de Martini. Groningen onder Duitsch schrikbewind*, J. Niemeijer's uitgeversmaatschappij, Groningen 1945.
- Leeuw, A.J. van der, "De maat is vol". Stijgende spanningen in Nederland', in: *Bericht van de Tweede Wereldoorlog*, De Geïllustreerde Pers N.V., Amsterdam 1970, p. 1294-1298.
- Lennepe, G.L. van, *Verklarend oorlogswoordenboek*, Bert Bakker, Amsterdam 1988.
- Leyten, J.C.M., 'Zuivering met vlekken. De bijzondere rechtspleging in Nederland', in: A.H. Paape e.a. red., *Bericht van de Tweede Wereldoorlog*, De Geïllustreerde Pers N.V., Amsterdam 1970, p. 2684-2688.
- Linthorst Homan, J., "Wat zijt ghij voor een vent". *Levensherinneringen van mr. J. Linthorst Homan*, Van Gorcum en comp. Assen 1974.
- Louwes, H.D., 'H.D. Louwes vertelt: De dorpssamenleving voor de Eerste Wereldoorlog' in: *Groninger Landbouwblad*, reeks artikelen vanaf 30 juni 1951.
- Louwes, H.D., *Redevoeringen 1930-1941*, Groninger maatschappij van Landbouw, [Groningen], 1947.
- Maliepaard, C.H.J., 'De Nederlandse landbouw in de crisis voor de Tweede Wereldoorlog' in: Z.W. Sneller, *Geschiedenis van de Nederlandse landbouw 1795-1940*, J.B Wolters uitgeversmaatschappij, Groningen en Djakarta 1951, p. 472-485.
- Maliepaard, C.H.J., 'De Nederlandse landbouw na de Tweede Wereldoorlog' in: Z.W. Sneller, *Geschiedenis van de Nederlandse landbouw 1795-1940*, J.B Wolters uitgeversmaatschappij, Groningen en Djakarta 1951, p. 499-511.
- Mansholt, J.H en R.J. Mansholt, 'Een en ander over de flora en fauna van het Marnegebied' in: Vereeniging ter bevordering van Landbouw en Nijverheid te Leens, *Gedenkboek 1841-1941*, p. 117-129.
- Meiboom, W.E., *Bijzonder bestraft. Context, analyse en waardering van de bijzondere rechtspraak door de kamer Groningen van het bijzonder gerechtshof Leeuwarden en van cassaties in Groningse zaken*, Bestseller aan zee, Noordwijk 2016.

- Meijer, G.R., 'Iets over de voormalige en huidige toestanden op gebied van akkerbouw en veehouderij' in: Vereeniging ter bevordering van Landbouw en Nijverheid te Leens, *Gedenkboek 1841-1941*, p. 130-142.
- Metcalfe, Philip, 1933, *Balans*, Amsterdam 1989.
- Meulenkamp, Jaap, "Wie willen boas blijven". *De oostgroninger landarbeidersstaking van 1929*, Stabo/Allround b.v., Groningen 1983.
- Meyers, Jan, *Mussert. Een politiek leven*, Aspekt, Amsterdam, geheel herziene en aangevulde druk 2005 [eerste druk De Arbeiderspers Amsterdam 1984].
- Michielsen, E.F.K., 'Een beeld van Nederland na bijna twee jaar bezetting', in: idem, *Tegen de vlagen van den oostenwind*, A.W. Sijthoff's uitgeverijmaatschappij N.V., Leiden 1945 [geschreven te Londen 18 juni 1942], p. 302-315.
- Middelkoop, Teo van, 'Generaal Winkelman. Standvastig strijder (1876-1952)', Aprilis, Zaltbommel 2006.
- Minderhoud, G., *De crisis in de Nederlandse landbouw*, [eigen beheer], Wageningen, 1931.
- Minderhoud, G., *De Nederlandsche landbouw*, De erven F. Bohn N.V., Haarlem 1935.
- Minderhoud, G., 'Landbouw en veeteelt' in: F. Beelaerts van Blokland red., *Vijftig jaren. Officieel gedenkboek ter gelegenheid van het gouden regeringsjubileum van hare majesteit koningin Wilhelmina Helene Pauline Maria 1898-31 augustus - 1948*, Scheltens en Giltay Amsterdam, 1948, p. 408-416.
- Ministerie van Binnenlandse zaken Bescherming Bevolking, *Aanvalsmiddelen en enige aanwijzingen ter bescherming daartegen en ter bestrijding daarvan*, Staatsdrukkerij en uitgeverijbedrijf, 's-Gravenhage 1951.
- Mussert, Anton, 'Gedachten welke mede de uitgangspunten vormden voor mijn handelingen', in: Anton Mussert, *Nagelaten bekentenissen. Verantwoording en celbrieven van de nsb-leider*, Vantilt, Nijmegen 2005, p. 157-190.
- Mussert, Anton, 'De nsb in oorlogstijd. De offergang voor Volk en Vaderland', in: Idem, *Nagelaten bekentenissen. Verantwoording en celbrieven van de nsb-leider*, Vantilt, Nijmegen 2005.
- Mussert, Anton, *Nagelaten bekentenissen. Verantwoording en celbrieven van de nsb-leider*, Vantilt, Nijmegen 2005.
- Nesna, Hans, *Zoo leeft Duitschland. Op de puinhoopen van het derde rijk*, Scheltens en Giltay, Amsterdam 1947.

- Niehoff, J.S., *Leer ze mij kennen... de Groningers*, A.W. Sijthoff, Leiden 1966.
- Noach, mr. W.M.E., *De Bijzondere Rechtspleging. Straf- en tuchtrechtelijk optreden tegen onvaderlandslievend gedrag uit de bezettingsjaren*, Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1948.
- Oldehove in oorlogstijd, uitgever D. Siertsema, Oldehove 1946.
- Olink, Hans, *De ooglogen van een Indische krijgsgod. Het wonderbaarlijke leven van Louis Grondijs*, Atlas, Amsterdam en Antwerpen 2005, passim.
- Ommen Kloeke, W.K.J.J. van, *De bevrijding van Groningen*, Van Gorcum & comp. Assen 1945.
- Onderwater, Hans, *Mobilisatie, collaboratie, liberatie. De jaren 1938-1948 in Stadskanaal*, Roorda, Stadskanaal 1977.
- Oortwijn Botkes, J., 'Loonconflicten in het landbouwbedrijf', in: *Demeter-Eugeia almanak* 1930, p. 100-110.
- Ortega y Gasset, José, *De opstand der horden*, H.P. Leopold's uitgevers-mij. n.v., vierde herziene druk, 's-Gravenhage 1937.
- Overbeek, Rita, Verslag van bouwhistorisch onderzoek door Rita Overbeek en Taco Tel uitgevoerd op 10 februari 2009, dienst ROEZ, Groningen 2009.
- Paape, Harry, *De Geuzen, Vereniging ter bevordering van de belangen des boekhandels en Commissie voor de collectieve propaganda van het Nederlandse boek*, Amsterdam 1965.
- Paping, Richard en Dirk Gardenier, 'Grijpskerker landarbeiders vertellen' in: P. van den Andel e.a. red., *Boerderijenboek Grijpskerk en omstreken*, Profiel, Bedum 2009.
- Pelkwijk, G.A.W. ter, *Utrecht in de eerste jaren van de bezetting*, Kemink en zoon, Utrecht 1950.
- Peltonen, Matti, 'What is Micro in Microhistory?', in: Hans Renders en Binne de Haan, red, *Theoretical discussions of Biography. Approaches from History, Microhistory, and Life Writing*, Brill, Leiden en Boston 2013, p. 157-177.
- Piekalkiewicz, Janusz, *Luftkrieg 1939-1945*, Südwestverlag, München, 1978.
- Poel, Stefan van der, *Joodse Stadgers. De Joodse gemeenschap in de stad Groningen, 1796-1945*, Koninklijke Van Gorcum, Assen 2^e druk 2004.
- Pollmann, Tessel, *Mussert & co. De NSB-leider en zijn vertrouwelingen*, Boom, Amsterdam 2012.
- Postma, Jan, 'Bloedbad in Lucaswolde', in: Idem, *Opzienbarende misdaden uit de vorige eeuw*, Noordboek, z.p. 2013, [eerder verschenen als *Bloedbad in Lucaswolde*, Elmar, [Rijswijk] 1999, p.7-44.

- Renders, Hans, 'Begrijp de nazi, begrijp jezelf', in: *Vrij Nederland* 27 april 2015.
- Renders, Hans, 'De biografische methode', in: Gerrit Voerman en Dirk Jan Wolffram red., *Kossmann Instituut. Benaderingen van de geschiedenis van de politiek*, Kossmann Instituut, Groningen 2006, p. 39-42.
- Renders, Hans, *De zeven hoofdzonden van de biografie. Over biografen, historici en journalisten*, Bert Bakker, Amsterdam 2008.
- Renders, Hans, 'Privé in de politieke biografie', in: Hans Renders en Gerrit Voerman, red., *Privé in de politieke biografie* Boom, Amsterdam 2007, p. 7-13.
- Renders, Hans, *Wie weet slaag ik in de dood. Biografie van Jan Campert*, De Bezige Bij, Amsterdam 2004.
- Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen tijdens de Duitse bezetting*, Balans, Amsterdam 2006.
- Ronner, Dick, red., Martin Werkman en Lenny Bulthuis, *Het geboortedorp van de broers Werkman. Leens omstreeks 1890*, Uitgeverij Vliedorp, Houwerzijl 2015.
- Roos, Jan de, en Thea de Roos-van Rooden, *Moed en overmoed. Een biografie van burgemeester Dirk Frans Pont*, Hilversum, Verloren 2010.
- Rooy, Piet de, 'Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie, 1913-1949', in: Remieg Aerts, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy en Henk te Velde, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990*, Sun, Nijmegen tweede druk 2001, eerste druk 1999, p. 177-262.
- Roskam Hzn, E.J., 'De leidersgedachte in den vrijen Dietschen staat', in: Idem, *De wereldbeschouwing van den Nederlandschen boer*, [Eigen beheer], [Lunteren] 1939.
- Rossem, P.V.J. van, *Tietjerksteradeel 1940/1945*, Streekmuseum Tietjerksteradeel, Burgum 1995.
- Ru, J.H. de, *Landbouw en maatschappij. Een analyse van een boerenbeweging in de crisisjaren*, Deventer, Van Loghum Slaterus, 1980.
- Rueter, A.J.C., *Rijden en staken: de Nederlandse spoorwegen in oorlogstijd 1940-1945*, Rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie monografieën nr. 8, Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1960.
- Sassen, Ab, 'Kunstenaar en Kulturkamer. Ontmoeting met den Groningschen schrijver Ger Griever', in: *De Schouw* 1(1942)21, p. 520-521.
- Schaap, Inger, *Sluipmoordenaars. De Silbertanne-moorden in Nederland 1943-1944*, Just Publishers, Hilversum 2010.

- Scheel, Klaus, *Krieg über Ätherwellen. NS-Rundfunk und Monopole 1933-1945*, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlijn 1970.
- Schroor, Meindert, Jan Meijering en Addo van Eijk, *Golden raand. Landschappen van Groningen*, Assen, In Boekvorm 2007.
- Schut, Bert, *De Statenzaal. Ruim vier eeuwen middelpunt van het provinciaal bestuur*, Provincie Groningen, Groningen 2009.
- Sikkel, N.J.G., *Documentatie. Status en werkzaamheden van organisaties en instellingen uit de tijd der Duitse bezetting*, Buijten en Schipperheijn, Amsterdam z.j. [1947].
- Slaa, Robin te, en Edwin Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935*, Boom, Amsterdam 2009.
- Slaa, Robin te, *Wat is fascisme? Oorsprong en ideologie*, Boom, Amsterdam 2017.
- Smith, Egbert, *Een praatje over en een wandeling door de tentoonstelling Herlevend Nederland*, [eigen beheer, z.p., ca. 1942].
- Sneller, Z.W., 'Anderhalve eeuw in vogelvlucht B 1880-1940', in: Idem, *Geschiedenis van de Nederlandse landbouw 1795-1940*, J.B. Wolters uitgeversmaatschappij n.v., Groningen en Djakarta, 1950, p. 82-122.
- Sneller, Z.W., *Geschiedenis van de Nederlandse landbouw 1795-1940*, J.B. Wolters uitgeversmaatschappij, Groningen en Djakarta 1951.
- Speet, Ben, 'Boeren en tuinders' nummer 15 in de reeks *20 eeuwen Nederland en de Nederlanders*, Waanders uitgevers, Zwolle 1999, p. 345-368.
- Statistisch overzicht verkiezingen 1933. Inhoudende gegevens omtrent de verkiezing voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, Centraal Bureau voor de Statistiek, 's-Gravenhage 1935.
- Statistisch overzicht verkiezingen 1936. Inhoudende gegevens omtrent de verkiezing voor de Provinciale Staten en de gemeenteraden*, Centraal Bureau voor de Statistiek, 's-Gravenhage 1936.
- Statistisch overzicht verkiezingen 1939. Inhoudende gegevens omtrent de verkiezing voor de gemeenteraden*, Centraal Bureau voor de Statistiek, 's-Gravenhage 1939.
- Staring, A.C.W., 'Oogstlied', in: Idem, *Elk weet waar 't Almensch kerkje staat... Achterhoekse poëzie van A.C.W. Staring*, hotel-restaurant 'De hoofdige boer' en hotel-restaurant Bakker, Almen en Vorden 1990.
- Statistiek der gemeenten serie A no. 2. Statistisch overzicht verkiezingen 1933. Inhoudende gegevens omtrent de verkiezing voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, Centraal bureau voor de statistiek, 's-Gravenhage 1935.

- Steenderen, C. van, *Vliegende vleugels*, Theodorus Niemeijer N.V., Groningen, 2^e druk 1948 [eerste druk 1947].
- Stouten, H., *Naar verkeerd spoor. Achtergronden van Nederlandse politieke delinquenten 1940-1945*, Stubeg, Hoogezand 1986.
- Straten, Hans van, *Hendrik Nicolaas Werkman. De drukker van het paradijs*, Thomas Rap, Amsterdam, 4^e druk 1995. (Eerste druk 1963.)
- Strating, Henk, *Winschoten 1940-1945. Een provinciestadje aan de Duitse grens*, Meinders, Winschoten 2001.
- Stroink, A.F., *Groninger maatschappij van landbouw 1937-1987*, Groninger maatschappij van landbouw, z.p., z.j. [1987].
- Tammeling, Bart, *De krant bekeken. De geschiedenis van de dagbladen in Groningen en Drenthe*, Nieuwsblad van het Noorden B.V., Groningen 1988.
- Telefoongids voor het district Groningen*, onder meer uitgave 1979-1980.
- Tammens, P.F., 'Ervaring tarweoogst 1931' in: *Groninger Landbouwblad*, 10 oktober 1931, p. 5-6.
- Tammens, Siet, opgetekend door Marius de Smet, red. Alex Bakker, *Een onverzettelijke Groningse vrouw. Het levensverhaal van Siet Tammens*, Walburg pers en Verzetsmuseum Amsterdam, Zutphen 2000.
- Thijssse, Jac. P., *Vogelzang*, Koninklijke Verkade fabrieken n.v., Zaandam 1965 [manuscript daterend van 1938].
- Tijms, W., *Groninger Graanprijzen. De prijzen van agrarische producten tussen 1546 en 1990*, NAHI, Groningen enz. 2000.
- Toepfer, Alfred, *Erinnerungen aus meinem Leben 1894-1991*, Christians, Hamburg 1991.
- Toorn, M.C. van den, *Dietsch en volksch. Een verkenning van het taalgebruik der nationaal-socialisten in Nederland*, H.D. Tjeenk Willink bv, Groningen 1975.
- Trienekens, G.M.T., *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening 1940-1945*, Matrijs, Utrecht 1985.
- Vaart Smit, H.W. van der, *Kamptoestanden 1944/'45-1948. Rapport en noodzakelijke aanvulling op het geschiedwerk van prof. dr. L. de Jong*, De Pauw c.v., Amsterdam vermeerderde 5^e druk 1976.
- Veer, Paul van 't, red., *De Tweede Wereldoorlog De Arbeiderspers*, Amsterdam 1960.
- Veld, N.K.C.A in 't, 'Dolle dinsdag. De gebeurtenissen op 5 september 1944' in: A.H. Paape e.a. red., *Bericht van de Tweede Wereldoorlog*, De Geïllustreerde Pers N.V. e.a, Amsterdam 1970, p. 2058-2065.

- Veld, N.K.C.A. in 't, 'Zwart in soorten, de strijd binnen de NSB' in: A.H. Paape e.a. red., *Bericht van de Tweede Wereldoorlog*, De Geïllustreerde Pers N.v. e.a, Amsterdam 1970 p. 1631-1633.
- Veldman, Harm, *Van bezetting tot bevrijding. Zuidhorn 1940-1945*, Profiel, Bedum 2010.
- Vereeniging ter bevordering van Landbouw en Nijverheid te Leens, *Gedenkboek 1841-1941*, [eigen beheer] Leens 1941.
- Vereniging Friesch-Groningsche coöperatieve Beetwortelsuikerfabriek, *Gedenkschrift 1913-1938*, Groningen 1938.
- Vereniging van oud-illegale werkers, *Hoe Groningen streed*, Niemeijers's uitgeversmaatschappij, Groningen 1949.
- Verkijk, Dick, *Radio Hilversum 1940-1945*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1974.
- '*Verslag der algemene vergadering van Eugeïa in 't Concerthuis te Groningen op 28 februari 1928*', in: *Demeter-Eugeïa almanak*, *Demeter en Eugeïa*, Groningen, [1928], p. 99-103.
- Verslag van den staat van het onderwijs in het Koninkrijk der Nederlanden over 1916-1917. Eerste deel, Hoger en middelbaar onderwijs.*
- Vinther, Lilian, 'Langs moeders graf', in: Hein Bekenkamp, Hanneke Boonstra, Lilian Vinther en Bert Tammeling red., *Groningen toen*, De Groninger Gezinsbode, Groningen 1981, p. 42-50.
- Visser, Ab, *Het peerd van ome Loeks*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1970.
- Vlis, Ingrid van der, *Doorgeven. Het verhaal van een Gronings verzetsgezin*, Profiel, Bedum 2014.
- Voorthuizen, J. van en Jos van Alphen, *De Bommelerwaard 1939-1945*, Zaltbommel, Avanti 1983.
- Vos, René, *Niet voor publicatie. De legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting*, Sijthoff, Amsterdam 1988.
- Vredenberg, J.P., 'Franse slag naar Groningen. De bevrijding van Drenthe en Groningen' in: *Bericht van de Tweede Wereldoorlog*, De Geïllustreerde Pers n.v. e.a, Amsterdam 1970, p. 2531-2535.
- Vree, Frank van, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie*, Historische uitgeverij, Groningen 1989.
- Vries, Anneke de, e.a. red., *H.N. Werkman 1882-1945 leven en werk*, Wbooks, Groninger museum en Stichting Werkman 2015, Zwolle 2015.
- Vries, Oebele, Boer Gerben Feitsma. *Portret van een Friese NSB-burgemeester*, Bornmeer, Gorredijk 2008.

- Vroman, Leo, *Overleverigheid. Leo Vroman 95. Zijn mooiste gedichten. Gekozen en persoonlijk toegelicht door collega-dichters*, Em. Querido's uitgeverij bv, Amsterdam en Antwerpen 2010.
- Warmbrunn, Werner, *De Nederlanders onder Duitse bezetting 1940-1945*, H.J.W. Bechts uitgeversmaatschappij N.V., Amsterdam 1963.
- Watertoren 'West' in Groningen*, folder uitgegeven door Waterbedrijf Groningen, Groningen, z.j.
- Wedman, Homme, 'Een rood gewest', in: P.Th.F.M. Boekholt e.a., red., *Rondom de reductie. Vierhonderd jaar provincie Groningen 1594-1994*, Van Gorcum, Assen 1994, p. 309-326.
- Welles, Sumner, 'Inleiding', in: Galeazzo Ciano, *Ciano's dagboek 1939-1943*, n.v. De Arbeiderspers, Amsterdam 1947.
- Wenken voor de bescherming van uw gezin en uzelf*, Dienst Minister van Binnenlandse zaken, [s-Gravenhage 1961.]
- Westerman, Frank, *De graanrepubliek*, De Bezige Bij, 28^e druk, Amsterdam 2013, eerste druk Atlas, Amsterdam 1999.
- Westerman, Frank, *Ingenieurs van de ziel*, De Bezige Bij, Amsterdam dertiende druk 2014, (eerste druk Atlas Amsterdam, 2002).
- Westra, Frans, *Martinitoren*, Passage, Groningen 2009.
- Wielen, H.G.W. van der, 'Handhaving van de boerenstand', serie artikelen in *Groninger Landbouwblad* van 31 maart 1951 tot en met 14 april 1951.
- Wielinga, Menno, *Het Engelse Kamp Groningen 1914-1918. De geschiedenis van 1.500 Engelse militairen tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Profiel, Bedum 2014.
- Wind, Sipke de, *Nieuwe kijk op de Duitse inval in Groningen*, Sdwboeken, [Leek, 2016].
- Wolf, J.A., *Gehavende stad*, Profiel, Bedum 1995 [eerste druk J. Niemeijers uitgeversmaatschappij Groningen 1946], p. 72-73. Oorspronkelijk verschenen als J.A. Wolf, 'Onze Martini in groot gevaar', nummer x x x I in de reeks 'Door de gehavende stad' in: *Groninger Dagblad* 18 juli 1945.
- Woodman, Dorothy, *Hitler-Duitsland drijft naar den Oorlog. Documentaire onthullingen over de geheime oorlogstoebereidingen van het Derde rijk*, n.v. uitgeversmaatschappij De Gulden Ster, Amsterdam [1935].
- Wolf, J.A., *Gehavende stad*, J. Niemeijers uitgeversmaatschappij Groningen 1946, herdruk Profiel Bedum 1995.
- Zimmermann, Jan, *Alfred Toepfer*, Ellert & Richter, Hamburg 2008.

- Zischka, Anton E., *Italië. Het Italiaansche imperium. Achtergrond en perspectieven der Romeinsche expansie van de oudheid tot heden*, n.v. Het Nederlandsche boekhuis, Tilburg [1937].
- Zondergeld, G.R., *De laatste jaren van de nsb*, in: J. Zwaan, red. en Aukje Zondergeld-Hamer eindred., *De zwarte kameraden. Een geïllustreerde geschiedenis van de nsb*, Van Holkema en Warendorf, Weesp 1984.
- Zuehlke, Mark, *On to victory. The Canadian liberation of the Netherlands, March 23-May 5, 1945*, Douglas & McIntyre, Vancouver, Toronto en Berkeley, 2011 [eerste druk 2010].

Kranten en tijdschriften

- Algemeen Handelsblad
Arnhemse Courant
Dagblad van het Noorden
Dagblad voor het Noorden
Dagblad van het Oosten. Almelo's dagblad
De Banier. Staatkundig Gereformeerd Dagblad
De Christen
De Courant. Het nieuws van de dag
De Gooi- en Eemlander
De Landstand. Groningen
De Maasbode
De Noord-ooster
De Nieuwe dag
De Schouw
De Telegraaf
De Tijd. Godsdienstig-Staatkundig Dagblad
De Waarheid
De Zwarte soldaat
Drentsch Dagblad
Feith
Friesch Dagblad
Frisia
Fryslân. Historisch tijdschrift.
Groninger Dagblad. Dagblad voor de Noordelijke provinciën. Officieel orgaan van de gemeente Groningen
Groninger Landbouwblad
Groot Groningen
Haagsche Courant

Het Dagblad voor het Noorden
 Het Nationale Dagblad
 Het Noorden in woord en beeld
 Het Volk
 Het Vrije Volk
 In 't Olde Guet. Tijdschrift van de vereniging Heemkundekring
 Vredewold-West
 Kristallen
 Landbouwkundig Tijdschrift. Maandblad van het Nederlandsch
 Genootschap voor Lanbouwwetenschap
 Leekster Courant
 Leeuwarder Courant
 Leeuwarder Koerier
 Nederlands nieuws. Uitgave van Oranje-bulletin voor Delft en
 omstreken.
 Nieuwe Apeldoornsche Courant
 Nieuwe Provinciale Groninger Courant
 Nieuw Israëlitisch Weekblad
 Nieuwsblad van Friesland
 Nieuwsblad van het Noorden
 Provinciale Drentsche en Asser courant
 Storm-ss
 Tilburgsche courant
 Twentsche Courant
 Utrechts volksblad. Sociaal democratisch dagblad
 Volk en Bodem
 Volk en Vaderland
 Vrij Nederland
 Winschoter courant
 Zo as 't was. Tijdschrift over de historie van de gemeente Bedum

Websites

<http://projects.knmi.nl/klimatologie/daggegevens/selectie.cgi>
 Arnulf Scriba op: www.dhm.de/lemo/kapitel/ns-regime/alltagsleben.html.
 'Agrarwirtschaft und Agrarpolitik im Deutschen Reich (1933-1945)', op
<https://wikipedia.de>, p. 2 van 17.
 'Alfred Toepfer' https://de.wikipedia.org/wiki/Alfred_Toepfer.
www.groningerarchieven.nl/kentekens

www.gava.nl

www.iisg.nl

Archieven

Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen

Drents Archief

GAVA

Regionaal Archief Nijmegen

Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven (NL-GnGRA)

Kadaster kantoor Groningen

Nationaal Archief

National Archives of Canada

NIOD

NIMH

OVCG

The National Archives Londen

Tresoar

SAMENVATTING

In de geschiedenis van de stad Groningen neemt burgemeester Petrus Tammens een unieke plaats in. Niet alleen door de korte duur van zijn bewind of door de partij namens welke hij de ambtsketen mocht dragen, de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB). Ook zijn achtergrond als landbouwer trekt de aandacht. Deze wijkt duidelijk af van alle andere eerste burgers die de stad bestuurden. Het was een belangrijke reden voor dit onderzoek naar hem en zijn burgemeesterschap. De ontdekking dat Tammens in eerst instantie weigerde om de functie te gaan bekleden, maakte het alleen maar interessanter.

Een goed uitgangspunt voor het onderzoek vormde het boek *Burgemeesters in oorlogstijd* van Peter Romijn. Deze historicus onderscheidt een groep NSB- burgemeesters die zich zoveel mogelijk inzetten om de bevolking te dienen en anderen die voor alles hun politieke doel, het verspreiden van het nationaalsocialisme, wilden bereiken. Het onderzoek toont aan dat Tammens tot de tweede groep behoorde.

Tammens was al lang voordat hij zich aansloot bij de nationaalsocialisten actief als bestuurder van boerenorganisaties. Hij kon daar tijd voor vrijmaken omdat hij als aanzienlijke boer anderen op zijn land liet werken. Hij zette zich met name in voor anderen met dezelfde achtergrond als hij: mensen van het platteland, het liefst boeren. Ook was hij betrokken bij de Volkshogeschool, een instelling die het lot van onder meer boerenarbeiders door opleiding trachtte te verbeteren. Al die jaren stak hij zijn afkeer van het communisme niet onder stoelen of banken.

Tammens werd pas in 1941 lid van de NSB. De Duitse inval in de Sovjet Unie gaf hem bij die beslissing het laatste zetje. Ook als nationaalsocialist richtte hij zich aanvankelijk op de landbouw. De Beweging zag echter zijn capaciteiten en deed een beroep op hem om als bestuursraad Commissaris

der provincie Groningen C.F. Staargaard te assisteren. Eind 1942 gaf hij gevolg aan de wens van NSB-leider Mussert om zich te laten benoemen tot burgemeester van Groningen. Ook daarna bleef hij zich inzetten voor de belangen van boeren. Dat lag hem nader aan het hart dan het besturen van de stad. Hierdoor was de tijd die hij in het stadhuis doorbracht beperkt, maar invloed op het karakter van de bezetting had hij natuurlijk wel.

Tammens volgde als nationaalsocialist de officiële lijn van de Beweging. Wat hij hoorde tijdens bijeenkomsten en las in de 'vormingsbladen' van de NSB stond bij hem niet ter discussie. Zo leerde hij hoe een nationaalsocialistische burgemeester zich diende te gedragen. Toen NSB-voorman Feldmeijer hem vroeg lijsten te verstrekken met tegenstanders van de bezetter, gaf hij daaraan gehoor. Bovendien coördineerde hij het opstellen door burgemeesters van andere Groningse gemeenten. De lijsten gaf hij door aan de Duitse Beauftragte dr. Hermann Conring.

Tammens bestuurde zijn gemeente op de manier waarop hij ook zijn boerderij exploiteerde – zonder al te veel te luisteren naar zijn arbeiders. Zijn wethouders waren duidelijk aan hem ondergeschikt, al nam de oudste van hen, H.J. Diephuis, hem wel steeds meer werk uit handen. De afstand tussen burgemeester en Stadjers was en bleef groot. Ook toen de Geallieerden Groningen steeds dichterbij naderden, bleef Tammens op zijn post. De vier dagen durende slag om Groningen beleefde hij in de burgemeesterswoning. Bij de bevrijding arresteerden de Binnenlandse Strijdkrachten hem, waarna hij in diverse gevangenissen verbleef.

Ruim twee jaren na zijn arrestatie vroeg Tammens zich onttrekken af hoe het mogelijk was, dat hij zich had ingespannen aan de zijde van misdadigers. Samen met 24 andere politieke gevangenen stelde hij een verklaring op om openlijk berouw te tonen. Het is niet uit te sluiten dat dit zijn straf gunstig beïnvloedde.

Tammens was er mede aan schuldig dat het nationaalsocialisme slachtoffers maakte. Dat waren Joden, verzetsmensen, dwangarbeiders en politieke tegenstanders. Zijn veroordeling tot zeven jaar hechtenis is daarmee verklaarbaar. Na zijn vrijlating ging hij niet terug naar zijn boerderij, maar vestigde hij zich in de stad Groningen. Wel behield hij zijn land en bleef hij zich tot zijn dood in 1986 landbouwer noemen. Tegenwoordig is de naam P.F. Tammens in de stad Groningen vrijwel onbekend.

SUMMARY

In the city of Groningen's history, P.F. Tammens has held a special place amongst the mayors. Not only was he a member of the Nationaal-Socialistische Beweging (NSB), the Dutch Nazi movement, but as a farmer his background was also unusual. This alone would be reason enough to study his life and his time in office in more detail. The fact that he initially refused the post when it was offered to him, makes him even more interesting.

A good starting point was the book *Burgemeesters in Oorlogstijd* (*Mayors in War Time*) by Peter Romijn. This historian distinguishes two kinds of NSB mayors: one type was not ideologically motivated and aimed primarily at serving the population. The other embraced the foundations of the Nazi's occupation and more or less enthusiastically carried out whatever was being demanded. The record shows that Tammens belonged to the latter group.

In his earlier life, Tammens had served as a committee member of several agricultural organisations. As a gentleman farmer he employed farm labourers to work in the fields. Tammens was devoted to improving the life of the poor, especially if they came from the countryside. He was actively involved at the 'Volkshogeschool', an institution that aimed at educating people such as farm workers to improve their social standing. He was a progressive liberal, and never concealed his aversion to communism.

It was not until the summer of 1941 that Tammens became a member of the NSB; the German invasion of the Soviet Union gave him the final push. To declare himself in favour of the National Socialist Movement provided opportunities to be involved in agricultural business. The NSB recognized his talents and Tammens was appointed as a 'councillor', adviser to provincial executive C.F. Staargaard. At the end of 1942 he

answered the call by NSB leader A.A. Mussert to become Mayor of Groningen. However, this did not mean that he stopped looking after of the farmers' interests. This limited the time he spent in the town hall, but he still managed to put his personal stamp on the general characteristics of the City of Groningen's policies during the occupation.

As a National Socialist Tammens adhered closely to the official policy of the NSB. He never questioned what he heard at NSB meetings or read in NSB magazines. This enabled him to understand how a national socialist mayor ought to behave. When NSB leader Feldmeijer asked him to draw up lists of critics and opponents of the occupation, he obeyed enthusiastically. He even coordinated lists supplied by other Mayors and handed them to the Germans.

Tammens governed the city the same way he used to manage his farm – without taking much notice of the labourers' point of view. His councillors were clearly his subordinates. Although he became increasingly dependent on his most senior councillor, H.J. Diephuis, the professional distance between Mayor and the population remained as large as ever.

When the Allied Forces closed in on Groningen, Tammens did not waver. During the four days of the battle, he never left his official residence. After the city was liberated, the Dutch armed forces arrested him, and he was sent from prison to prison.

After more than two years of detention Tammens stated with dismay that he had to consort with common criminals. Together with 24 other political prisoners he drew up a declaration to show public remorse. It is neither clear if this should be interpreted as a serious apology, nor if it influenced the duration of his detention at all.

Tammens was found guilty of complicity to Nazi crimes. The victims were Jews, resistance fighters, those involved in the *Arbeitseinsatz* (forced labourers) and political opponents in general. Unsurprisingly he was incarcerated for seven years. After his release he kept living in the city of Groningen instead of going back to his farm. Nevertheless, he held on to his land and called himself a farmer until he died. Nowadays his name is hardly known and he himself is hardly remembered by the people of the city he once ruled.

NOTEN

- ¹ In de Tweede Wereldoorlog, toen koningin Wilhelmina in Londen verbleef, was dit de titel van de commissaris van de Koningin.
- ² 'Kameraad Tammens ontvangt de Groningsche pers. Toekomst van de stad zeer gunstig', in: *Het Nationale Dagblad* 28 januari 1943.
- ³ 'Burgemeester van Groningen geïnstalleerd. Laatste der grote Nederlandse steden onder nationaal-socialistisch bestuur. Rede van den heer Tammens', in: *Het Volk* 4 maart 1943.
- ⁴ 'De zwarte soldaten' stond in de liederenbundel van de NSB op de eerste plaats en was zonder twijfel een van de populairste strijdlieden van de beweging. Gerard Groeneveld, *Zo zong de NSB. Liedcultuur van de NSB 1931-1945*, Vantilt, Nijmegen 2007, p. 104-105.
- ⁵ 'Installatie nieuwen burgemeester', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 3 maart 1943. 'De stad Groningen onder nationaal-socialistisch bewind', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 5 maart 1943.
- ⁶ Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting*, Balans, Amsterdam 2006, p. 351.
- ⁷ Tammens was daarmee langer dan de meeste andere mensen in die jaren. Nationaal Archief, toegangsnummer 2.13.09 stamboeken onder-officiëren en minderen landmacht, 1813-1924, inventarisnummer 3410 stamboeken grenadiers en jagers 1917-1918.
- ⁸ 'De stad Groningen onder nationaal-socialistisch bewind. Installatie van den heer P.F. Tammens', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 5 maart 1943.
- ⁹ 'Installatie van den nieuwen burgemeester van Groningen', in: *Het Nationale Dagblad* 3 maart 1943.
- ¹⁰ 'De stad Groningen onder nationaal-socialistisch bewind', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 5 maart 1943.
- ¹¹ 'Commissaris Staargaard installeerde burgemeester. Verschillende gelukwensen', in: *Het Volk* 5 maart 1943. Het gebruik de aanstaande burgemeester te verwelkomen met een luidkeels houzee, blijkt onder meer uit: 'Kam. Nijland geïnstalleerd als burgemeester van Bunnik',

- in: *Het Nationale Dagblad* 28 maart 1942 en 'De nieuwe burgemeester van Naarden geïnstalleerd', in: *De Gooi- en Eemlander* 18 augustus 1942.
- ¹² 'De stad Groningen onder nationaal-socialistisch bewind', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 5 maart 1943.
- ¹³ 'Installatie nieuwen burgemeester', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 3 maart 1943.
- ¹⁴ 'De stad Groningen onder nationaal-socialistisch bewind', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 5 maart 1943.
- ¹⁵ 'Groningens nieuwe burgemeester. Plechtige installatie', in: *De Courant. Het nieuws van de dag* 5 maart 1943. 'Burgemeester P.F. Tammens te Groningen geïnstalleerd', in: *Dagblad van het Oosten. Almelo's Dagblad* 5 maart 1943. 'De stad Groningen onder nationaal-socialistisch bewind', in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 5 maart 1943. Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 40828, tribunaal Groningen, combi-dossier C.F. Staargaard met M.G. Keijzer, toespraak bij installatie van P.F. Tammens als burgemeester.
- ¹⁶ 'De stad Groningen onder nationaal-socialistisch bewind', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 5 maart 1943.
- ¹⁷ Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven (NL-GnGRA), toegangsnummer 1165, inventarisnummer 154, Kabinet van de Commissaris der Provincie, brief van P.F. Tammens aan C.F. Staargaard, d.d. 30 november 1942.
- ¹⁸ 'Burgemeester P.F. Tammens te Groningen geïnstalleerd', in: *Dagblad van het Oosten. Almelo's Dagblad* 5 maart 1943.
- ¹⁹ 'Groningens nieuwe burgemeester. Plechtige installatie', in: *De Telegraaf* 5 maart 1943.
- ²⁰ 'De stad Groningen onder nationaal-socialistisch bewind', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 5 maart 1943. 'Burgemeester van Groningen geïnstalleerd. Laatste der grote Nederlandse steden onder nationaal-socialistisch bestuur. Rede van den heer Tammens', in: *Het Volk* 4 maart 1943.
- ²¹ 'De stad Groningen onder nationaal-socialistisch bewind', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 5 maart 1943.
- ²² 'Installatie nieuwen burgemeester', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 3 maart 1943. 'Burgemeester P.F. Tammens geïnstalleerd', in: *Winchoter Courant* 6 maart 1943.
- ²³ 'Burgemeester P.F. Tammens te Groningen geïnstalleerd', in: *Dagblad van het Oosten. Almelo's Dagblad*, 5 maart 1943.
- ²⁴ 'De stad Groningen onder nationaal-socialistisch bewind', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 5 maart 1943.
- ²⁵ <http://projects.knmi.nl/klimatologie/daggegevens/selectie.cgi>, dagrapporten. 4 maart 1943, geraadpleegd op 1 april 2016. Jan van Wierden, 'Aantekeningen van de week door Jan van Wierden', in: *De Landstand. Groningen* 26 februari 1943.

- ²⁶ In een van de artikelen die de Groningse editie van *De Landstand* wijdde aan de benoeming van Tammens, schrijft het blad over de aanzienlijke oude boerengeslachten waartoe ook Tammens behoorde als over het 'blauwe bloed van onzen Groninger boerenadel', Jan van Wierden, 'Aantekeningen van de week', in: *De Landstand* 5 februari 1943.
- ²⁷ 'Mr. P.W.J. H. Cort van der Linden geïnstalleerd als burgemeester van Groningen', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 2 oktober 1934. H.D. Louwes, 'Bij de opening der algemene vergadering', in: idem, *Redevoeringen H.D. Louwes 1930-1941*, Groninger Maatschappij van Landbouw, Groningen, 1947, p. 94-113. *Groninger Landbouwblad*, 10 november 1931.
- ²⁸ 'Mr. P.W.J.H. Cort van der Linden geïnstalleerd als burgemeester van Groningen', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 2 oktober 1934. Jacques Hermus, 'Vormgever van de Wederopbouw. Pieter Jacob Henri Willem Cort van der Linden', in: idem, *101 markante Groningers van de twintigste eeuw*, Noordboek, z.p., 2001, p. 31. NL-GnGRA notulen gemeenteraad Groningen, gemeenteraadszitting van 1 oktober 1934.
- ²⁹ 'Illustratiepagina', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 2 oktober 1934. 'Mr. P.W.J. H. Cort van der Linden geïnstalleerd als burgemeester van Groningen', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 2 oktober 1934.
- ³⁰ Tegenwoordig heeft dit een waarde van 1.190.288,78 euro. Een niet te verwaarlozen bedrag op een begroting die over het jaar 1934 f 6.201.237,20 bedroeg, vergelijkbaar met € 130.237.669,46. www.iisg.nl/hpn/calculate2-nl.php bezocht op 29 juni 2019. NL-GnGRA, toegangsnummer 1607 Gemeentebestuur van Groningen, inventarisnummer 255 Begrotingen 1931-1941, Begroting der inkomsten en uitgaven van de gemeente Groningen voor de dienst 1934. 'Verslag betreffende de buitenbezittingen der gemeente Groningen over het jaar 1934', bijlage B in: *Bijlagen behorende bij het verslag van den toestand der gemeente Groningen over het jaar 1934*, Gemeente Groningen, Groningen 1934.
- ³¹ Louwes noemde Cort van der Linden het 'hoofd eener gemeente die in ons midden het grootste Groninger landbouwbedrijf exploiteert'. 'Bij de opening der algemene vergadering', in: Louwes, *Redevoeringen*, p. 94-113.
- ³² Matti Peltonen, 'What is Micro in Microhistory?' in: Hans Renders en Binne de Haan, red, *Theoretical discussions of Biography. Approaches from History, Microhistory, and Life Writing*, Brill, Leiden en Boston 2014, p. 105-118.
- ³³ Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting*, Balans, Amsterdam 2006, p. 383.
- ³⁴ Jan de Roos, en Thea de Roos-van Rooden, *Moed en overmoed. Een biografie van burgemeester Dirk Frans Pont*, Hilversum, Verloren 2010. Ton

- Crijnen en Ina Herbers, *P.C. Callenfels. Het veelbewogen leven van de NSB-burgemeester van Vlissingen en Woerden*, Aspekt, Soesterberg 2010.
- Oebele Vries, *Boer Gerben Feitsma. Portret van een Friese NSB-burgemeester*, Bornmeer, Gorredijk 2008.
- ³⁵ A.A. van den Braembussche, 'Het biografische element in de geschiedschrijving. Een geschied-theoretische verkenning', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 15(1989)1, p. 26-60. Willem Frijhoff, 'Biografie en wetenschapsgeschiedenis. Kansen en grenzen van een alliantie' in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 15(1989)1, p. 26-60.
- ³⁶ W.K.J.J. van Ommen Klooke, *De bevrijding van Groningen*, Van Gorcum & comp. Assen 1945. J.J. Leeninga en Westra, en E. Jac. Westra, *En tóch staat de Martini. Groningen onder Duitsch schrikbewind*, J. Niemeijer's uitgeversmaatschappij, Groningen 1945.
- ³⁷ 'Eerste exemplaar "Maple leaf up" voor burgemeester', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 17 april 1980. 'Oorlogskenner Menno Huizinga overleden', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 19 juni 1998.
- ³⁸ Monique Brinks, *Het Scholtenhuis 1940-1945 meerdere delen*, Profiel Bedum en OVC Groningen, 2009-2015. Bas Kromhout, *De Voorman. Henk Feldmeijer en de Nederlandse SS*, Atlas Contact, Amsterdam en Antwerpen 2012.
- ³⁹ Giovanni Levi, 'The Uses of Biography' in: Hans Renders en Binne de Haan, red, *Theoretical discussions of Biography. Approaches from History, Microhistory, and Life Writing*, Brill, Leiden en Boston 2013, p. 89-111.
- ⁴⁰ Beno Hofman, *De Groninger burgemeesters. Van Eltet tho Lellens tot Jacques Wallage*, In Boekvorm, Assen 2009. M. Duyvendak en B. de Vries, ed., *Stad van het Noorden. Groningen in de twintigste eeuw*, Koninklijke Van Gorcum, Assen 2003.
- ⁴¹ Beno Hofman, *De Groninger burgemeesters. Van Eltet tho Lellens tot Jacques Wallage*, In Boekvorm, Assen 2009, p. 56.
- ⁴² Nationaal Archief, C A B R, dossier 91925, brief van Provinciaal bestuur van Groningen aan Secretaris-generaal van Binnenlandse zaken d.d. 24 december 1942.
- ⁴³ Groninger Archieven, archiefnummer 1165, kabinet van de Commis-saris der provincie, inventarisnummer 154. Brief van P.F. Tammens aan C.F. Staargaard, d.d. 30 november 1942 en brief van C.F. Staargaard aan P.F. Tammens d.d. 1 december 1942.
- ⁴⁴ M. Duyvendak, en B. de Vries, red, *Stad van het Noorden. Groningen in de twintigste eeuw*, Koninklijke Van Gorcum, Assen 2003, p. 234.
- ⁴⁵ Duyvendak en De Vries, *Stad van het Noorden*. p. 235.
- ⁴⁶ L. de Jong, , *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 6 I, Martinus Nijhoff, Den Haag 1975. p. 487-489.
- ⁴⁷ Adolf Hitler, *Mein Kampf*, Zentral-verlag der NSDAP Franz Eher Nachf., 631-635 druk, München 1941,

- p. 151, eerste druk Franz Eher Nachfolger GmbH, München 1925.
- ⁴⁸ R. Walther Darré, *Neuadel aus Blut und Boden*, J.F. Lehmanns verlag, 34e tot 39e duizendtal München 1936, eerste druk 1930, p. 87. R. Walther Darré, 'Blut und Boden als Lebensgrundlagen der nordischen Rasse', in: Idem, *Um Blut und Boden*, Zentralverlag des NSDAP Franz Eher nachf. GmbH, München 1941, p. 16-29.
- ⁴⁹ Darré, *Neuadel aus Blut und Boden*, p. 62.
- ⁵⁰ J. Tonkes, 'Maatregelen in Duitschland ter verkrijging van een sterker menschengeslacht', in: *Groninger Landbouwblad* 20 april 1935.
- ⁵¹ Hans Renders, 'Begrijp de nazi, begrijp jezelf', in: *Vrij Nederland*, 27 april 2015, p. 104-107.
- ⁵² Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 38568, tribunaal Groningen, dossier P.F. Tammens.
- ⁵³ Hans Renders, 'The Limits of Representativeness. Biography, Life Writing, and Microhistory', in: Hans Renders en Binne de Haan, red., *Theoretical discussions of Biography. Approaches from History, Microhistory, and Life Writing*, Brill, Leiden en Boston, 2014, p. 129-138.
- ⁵⁴ M.G. Buist, 'Het bestuur in oorlogstijd', in: E.A.J. Boiten e.a., *Groningen in oorlogstijd*, Knoop en Niemeijer, Haren 1980, p. 31-44. M. Duyvendak en B. de Vries, red., *Stad van het Noorden. Groningen in de twintigste eeuw*, Koninklijke Van Gorcum, Assen 2003, p. 232-236.
- ⁵⁵ Ter nagedachtenis aan Mr. B.W.A. Baron Sloet tot Oldhuis, liberaal Kamerlid, medeoprichter van de Overijsselsche Maatschappij van Provinciale Welvaart en organisator van Staat en Landbouwkundige congressen, werd vanaf 1886 de beste leerling bekroond. NL-Gn-GRA, toegangsnummer 1866 Rijks Middelbare Landbouwschool, inventarisnummer 60 Verslag van de toestand van de Middelbare Landbouwschool over het schooljaar 1916-1917. Vijftig gulden in 1917 heeft omgerekend vandaag de dag een waarde van € 402,93. www.iisg.nl/hpn/calculate2-nl.php. Bezocht op 28 juni 2019.
- ⁵⁶ NL-GnGRA, toegangsnummer 1866 Rijks Middelbare Landbouwschool, inventarisnummer 66, processen verbaal van de uitreiking van het Sloetfonds 1886-1985.
- ⁵⁷ 'Het 69e Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres te Assen', in: *De Telegraaf* 4 september 1917. 'Landhuishoudkundig Congres', in: *Algemeen Handelsblad* 4 september 1917.
- ⁵⁸ *Verslag van den staat van het onderwijs in het Koninkrijk der Nederlanden over 1916-1917 eerste deel Hoger en Middelbaar onderwijs*, p. 318-319.
- ⁵⁹ NL-GnGRA, toegangsnummer 1607 gemeentebestuur van Groningen (2), (1822) 1916-1965 (1981) woningkaarten, 1916-1965, inventarisnummer 939, Emmasingel 10.
- ⁶⁰ NL-GnGRA, toegangsnummer 1866 Rijks Middelbare Landbouwschool, inventarisnummer 60 Verslag van de toestand van de Middelbare

- Landbouwschool over het schooljaar 1914-1915. Vierhonderd gulden heeft vandaag de dag een waarde van € 4383,91. www.iisg.nl/hpn/calculate2-nl.php. Bezocht op 28 juni 2019.
- ⁶¹ G.F. Beukema, *Gedenkboek nijverheid 1991 deel 2 Boerderijen in De Marne en hun bewoners*, [eigen beheer], z.p. 1991, p. 48-49.
- ⁶² NL-GnGRA, toegangsnummer 1866 Rijks Middelbare Landbouwschool, inventarisnummer 60 Verslag van de toestand van de Middelbare Landbouwschool over het schooljaar 1914-1915.
- ⁶³ H.D. Louwes 'De dorpssamenleving voor de Eerste Wereldoorlog. Veranderingen in het boerenbedrijf', in: *Groninger Landbouwblad* 30 juni 1951.
- ⁶⁴ Ansichtkaarten van Pé Tammens aan F. Tammens. Collectie Hans La Rose.
- ⁶⁵ G.J. Koopman, *Van Hall tot heden. Tachtig jaar agrarisch onderwijs in Groningen (1912-1992)*, Van Hall instituut en Regio Projekt uitgevers, Groningen 1992, p. 30.
- ⁶⁶ Koopman, *Van Hall tot heden*, p. 190.
- ⁶⁷ Jan W. Kesler, *De torens vertelden mij*, p. 56.
- ⁶⁸ NL-GnGRA, toegangsnummer 1866 Rijks Middelbare Landbouwschool, inventarisnummer 50, programma van onderwijs van de Rijks Middelbare Landbouwschool Groningen voor het schooljaar 1914-1915.
- ⁶⁹ T. Huitenga red., *Gedenkboek van de Middelbare Landbouwschool over de jaren 1912-1962*, J.B. Wolters, Groningen [1963], p. 25.
- ⁷⁰ NL-GnGRA, toegangsnummer 1866 Rijks Middelbare Landbouwschool, inventarisnummer 60 Verslag van de toestand van de Middelbare Landbouwschool over het schooljaar 1914-1915.
- ⁷¹ 'Het Koninklijk bezoek', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 3 november 1915.
- ⁷² 'De Koningin te Groningen', in: *Tilburgsche Courant* 4 november 1915.
- ⁷³ 'Het bezoek van de Koningin', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 1 november 1915.
- ⁷⁴ Volgens het dagrapport van weerstation Eelde was er op 3 november 1915 slechts 0,2 uur zon en bedroeg de luchtvochtigheid 93 procent. <http://projects.knmi.nl/klimatologie/daggegevens/index.cgl>. Datum raadpleging 1 maart 2016.
- ⁷⁵ Pronkjuweel in een gouden rand. Ontleend aan het *Grönnens Laid* van Geert Teis.
- ⁷⁶ 'Stad en dorp', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 24 maart 1909. 'Geschenken aan de Koningin', in: *De Tijd. Godsdiensig-Staatkundig Dagblad* 24 maart 1909.
- ⁷⁷ Joke Dijkstra en Hilde Akkerman, *Groningen Hoofdstation Centraal*, Regioprojekt uitgevers, Groningen 1999, p. 43.
- ⁷⁸ NL-GnGRA, toegangsnummer 1866 Rijks Middelbare Landbouwschool, inventarisnummer 60 Verslag van de toestand van de Middelbare Landbouwschool over het schooljaar 1916-1917.

- ⁷⁹ Jan de Boer, Gerard Oostra, Louis Stiller, Henk van Welzen en Wim Witteveen, *Sporen door het Hogeland. 125 jaar Hogelandspoor (1893-2018)*, Stichting boekgroep Noord-Groningen, Warffum 2018, p. 100-101 en p. 145-147.
- ⁸⁰ Hilde Krips, *Honderd jaar landbouw-geschiedenis 1880-1980*, Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (v.g.n.) z.p., 1988, p. 10.
- ⁸¹ Y. Botke, *Boer en heer. 'De Groninger boer' 1760-1960*, Koninklijke Van Gorcum, Assen 2002, p. 4-5.
- ⁸² Botke, *Boer en heer*, p. 455.
- ⁸³ Z.W. Sneller, *Geschiedenis van de Nederlandse landbouw 1795-1940*, J.B Wolters uitgeversmaatschappij, Groningen en Djakarta 1951, p. 109.
- ⁸⁴ Jan Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950*, Boom, Meppel en Amsterdam 1992, p. 222.
- ⁸⁵ H.D. Louwes, 'H.D. Louwes vertelt: De dorpssamenleving voor de Eerste Wereldoorlog' in: *Groninger Landbouwblad* 30 juni 1951.
- ⁸⁶ M.G. Buist, 'Stagnatie 1914-1945' in: P.Th.F.M. Boekholt e.a., red., *Rondom de reductie. Vierhonderd jaar provincie Groningen 1594-1994*, Van Gorcum, Assen 1994, p. 143-164.
- ⁸⁷ C.H.J. Maliepaard, 'De Nederlandse landbouw in de crisis voor de Tweede Wereldoorlog' in: Z.W. Sneller, *Geschiedenis van de Nederlandse landbouw 1795-1940*, J.B Wolters uitgeversmaatschappij, Groningen en Djakarta 1951, p. 472-485.
- ⁸⁸ Sneller, *Anderhalve eeuw in vogelvlucht*, p. 110.
- ⁸⁹ Een juk was de aanduiding voor de oppervlakte die in een dag kon worden geploegd, ongeveer een halve hectare.
- ⁹⁰ Beukema, *Gedenboek nijverheid 1991* deel 2, p. 48-49.
- ⁹¹ Website Alle Groningers. Datum raadpleging 21 december 2017.
- ⁹² Doreen Gerritzen, 'De voornaam als schakel tussen generaties' in: Pieter Stokvis, red., *Geschiedenis van het privéleven*, SUN Amsterdam 2007, p. 21-31.
- ⁹³ NL-GnGRA, toegangsnummer 1866 Rijks Middelbare Landbouwschool, inventarisnummer 60 Verslagen van de toestand van de Middelbare Landbouwschool over de schooljaren 1914-1917.
- ⁹⁴ NL-GnGRA, toegangsnummer 1866 Rijks Middelbare Landbouwschool, inventarisnummer 60 Verslagen van de toestand van de Middelbare Landbouwschool over de schooljaren 1914-1917.
- ⁹⁵ Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland*, p. 222.
- ⁹⁶ NL-GnGRA, toegangsnummer 1866 Rijks Middelbare Landbouwschool, inventarisnummer 60 Verslag van de toestand van de Middelbare Landbouwschool over het schooljaar 1915-1916.
- ⁹⁷ Menno Wielinga, *Het Engelse Kamp Groningen 1914-1918. De geschiedenis van 1.500 Engelse militairen tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Profiel, Bedum 2014, passim.

- ⁹⁸ P. Kooij, *Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum*, Van Gorcum, Assen en Maastricht 1987, p. 20.
- ⁹⁹ Hans van Straten, *Hendrik Nicolaas Werkman. De drukker van het paradijs*, Thomas Rap, Amsterdam, 4e druk 1995 [Eerste druk 1963], p. 39-40.
- ¹⁰⁰ Wielinga, *Het Engelse Kamp*, p. 163.
- ¹⁰¹ Wielinga, *Het Engelse Kamp*, p. 117-119, 214.
- ¹⁰² Aangehaald in: Bert Schut, *De Stantenzaal. Ruim vier eeuwen middelpunt van het provinciaal bestuur*, Provincie Groningen, Groningen 2009, p. 6.
- ¹⁰³ E.W. Hofstee, *Het Oldambt. Een sociografie. deel 1 Vormende krachten*, Wolters, Groningen 1937 en proefschrift Amsterdam 1937; Herdruk Van Dijk en Foorthuis Regioproject, Groningen 1990, p. 17.
- ¹⁰⁴ H.D. Louwes, 'De positie van den landbouw in de provincie Groningen' in: idem, *Redevoeringen, 1930-1941*, Groninger maatschappij van Landbouw, [Groningen], 1947, p. 471-477.
- ¹⁰⁵ Hofstee, *Het Oldambt*, p. 17.
- ¹⁰⁶ H.D. Louwes, 'De landbouw van Stad en Lande in Groningen' in: idem, *Redevoeringen, 1930-1941*, Groninger maatschappij van Landbouw, [Groningen], 1947, p. 478-492.
- ¹⁰⁷ G.R. Meijer, 'Iets over de voormalige en huidige toestanden op gebied van akkerbouw en veehouderij' in: Vereeniging ter bevordering van Landbouw en Nijverheid te Leens, *Gedenkboek 1841-1941*, p. 130-142.
- ¹⁰⁸ Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950*, p. 239-254.
- ¹⁰⁹ P.F. Tammens, 'Ervaring tarweoogst 1931' in: *Groninger Landbouwblad*, 10 oktober 1931, p. 5-6.
- ¹¹⁰ H.D. Louwes, 'De positie van den landbouw in de provincie Groningen' in: idem, *Redevoeringen, 1930-1941*, Groninger maatschappij van Landbouw, [Groningen], 1947, p. 471-477.
- ¹¹¹ Frank Westerman, *De graanrepubliek*, De bezige bij, 28e druk, Amsterdam 2013, eerste druk Atlas, Amsterdam 1999, p. 1.
- ¹¹² G. Minderhoud, 'Landbouw en veeteelt' in: F. Beelaerts van Blokland red., *Vijftig jaren. Officieel gedenkboek ter gelegenheid van het gouden regeringsjubileum van hare majesteit koningin Wilhelmina Helene Pauline Maria 1898-31 augustus-1948*, Scheltens en Giltay Amsterdam, 1948, p. 408-416.
- ¹¹³ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, Deel 1 Voorspel, Martinus Nijhoff, Den Haag 1969, p. 253-255.
- ¹¹⁴ Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland*, p. 223.
- ¹¹⁵ Z.W. Sneller, 'Anderhalve eeuw in vogelvlucht B 1880-1940', in: Idem, *Geschiedenis van de Nederlandse landbouw 1795-1940*, J.B. Wolters uitgeversmaatschappij n.v., Groningen en Djakarta, 1950, p. 82-122.
- ¹¹⁶ Zo schrijft Tammens in 1985. Brief van P.F. Tammens aan G.M.T. Trienekens, d.d. 9 mei 1985. Kopie in bezit van de auteur.

- ¹¹⁷ Krips, *Honderd jaar landbouwgeschiedenis 1880–1980*, p. 19.
- ¹¹⁸ Gerald van Berkel en Kees Samplo-nius, *Nederlandse plaatsnamen. De herkomst en betekenis van onze plaatsnamen*, Het Spectrum, Utrecht 1995, p. 76.
- ¹¹⁹ Dick Ronner, red., Martin Werkman en Lenny Bulthuis, *Het geboortedorp van de broers Werkman. Leens omstreeks 1890*, Uitgeverij Vliedorp, Houwerzijl 2015, p. 6.
- ¹²⁰ Ronner, *Het geboortedorp van de broers Werkman*, p. 28.
- ¹²¹ Otto S. Knottnerus, ‘Mijlpalen in landbouw en architectuur. Vijfentwintig eeuwen plattelandsontwikkeling in Groningen’ in: Hans Elerie en Willem Foorthuis, red., *De Groninger boerderij. Vernieuwing als traditie*, Stichting Voorwerk en Libau, Groningen 2004, p. 14–23.
- ¹²² Mededeling van mevrouw J. Tam-mens-Waterbolk, per telefoon, 15 juni 2015.
- ¹²³ Meindert Schroor, Jan Meijering en Addo van Eijk, *Golden raand. Landschappen van Groningen*, Assen, In Boekvorm 2007, p. 155.
- ¹²⁴ Schroor en Meijering, *Golden raand*, p. 172.
- ¹²⁵ J.H. Mansholt en R.J. Mansholt, ‘Een en ander over de flora en fauna van het Marnegebied’ in: Vereniging ter bevordering van Landbouw en Nijverheid te Leens, *Gedenkboek 1841–1941*, p. 117–129.
- ¹²⁶ [Bericht zonder titel in de rubriek Gemeentelijk nieuws. Groningen. Leens], in: *Nieuwsblad van het Noor-den* 23 augustus 1908.
- ¹²⁷ H.D. Louwes, ‘H.D. Louwes vertelt: De dorpssamenleving voor de Eerste Wereldoorlog’ in: *Groninger Landbouwblad*, 30 juni 1951.
- ¹²⁸ Dirk van der Heide, *Schimplnamen van Groningen*, Profiel, Bedum, 2003, p. 52.
- ¹²⁹ Ronner, *Het geboortedorp van de broers Werkman*, p. 5.
- ¹³⁰ Anneke de Vries e.a. red., *H.N. Werkman 1882–1945 leven en werk*, Wbooks, Groninger museum en Stichting Werkman 2015, Zwolle 2015, p. 14.
- ¹³¹ Jan Kraak, *Hak, pak en zak*, Van Gorcum, Assen 2013, p. vii.
- ¹³² Kraak, *Hak, pak en zak*, p. 137.
- ¹³³ Kraak, *Hak, pak en zak*, p. 41.
- ¹³⁴ Op de klassenfoto waarop Pé samen met Peterus Jan en 29 andere kinderen poseert, staan geen kinderen met een Joodse achternaam. Foto ontvangen van Bertus Fennema.
- ¹³⁵ Louwes, ‘De dorpssamenleving voor de Eerste Wereldoorlog’.
- ¹³⁶ Homme Wedman, ‘Een rood gewest’, in: P.Th.F.M. Boekholt e.a., red., *Rondom de reductie. Vierhonderd jaar provincie Groningen 1594–1994*, Van Gorcum, Assen 1994, p. 309–326.
- ¹³⁷ Louwes, ‘De dorpssamenleving voor de Eerste Wereldoorlog’. Interview met Minco Meijer in: P. van den Andel, e.a. red., *Boerderijenboek Grijpskerk en omstreken*, Profiel, Bedum 2009, p. 135. Ook e-mail van de heer Willem Kloppenburg, d.d. 27 juli 2015.
- ¹³⁸ Hofstee, *Het Oldambt*, p. 18.
- ¹³⁹ Botke, *Boer en heer*, p. 1.

- ¹⁴⁰ H.P. van den Aardweg, red., *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld. Nederlanders en hun werk*, Van Holkema en Warendorf, Amsterdam 1938, p. 951-952.
- ¹⁴¹ Van den Aardweg, *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden*, p. 1700.
- ¹⁴² Botke, *Boer en heer*, p. 1.
- ¹⁴³ 'Aan onze kleine boeren' in: *Groninger Landbouwblad* 30 maart 1946.
- ¹⁴⁴ Louwes, 'De dorpssamenleving voor de Eerste Wereldoorlog.'
- ¹⁴⁵ 'De feestavond van gisteren', in: *Haagsche Courant* 20 november 1918.
- ¹⁴⁶ 'Het waren manschappen van de derde compagnie, eerste bataljon van het Regiment Grenadiers die de koets trokken'. Louis Zweers, 'Twijfels aan spontaniteit van huldiging Wilhelmina', in: *Haagsche Courant* 20 november 1993. G.G. van As, *November-Alarm. De revolutie-bedreiging in Nederland november 1918*, J.H. Kok, Kampen 1919, p. 147-152. Nationaal Archief, toegangsnummer 2.13.09 stamboeken onderofficieren en minderen na 183.
- ¹⁴⁷ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.13.09 stamboeken onderofficieren en minderen landmacht, 1813-1924, inventarisnummer 3410 stamboeken grenadiers en jagers 1917-1918 en inventarisnummer 1722 stamboeken onderofficieren en minderen na 1813.
- ¹⁴⁸ Websites www.weerverleden.nl en www.knmi.nl geraadpleegd op 1 april 2016.
- ¹⁴⁹ H.D. Louwes, *Redevoeringen*, p. 378.
- ¹⁵⁰ NL-GnGRA, toegangsnummer 405, inventarisnummer 21.7, Groninger maatschappij voor Landbouw afdeling Leens, Register van notulen ledenvergadering, vergadering van 6 februari 1920.
- ¹⁵¹ 51 aanwezigen was het laagste aantal in lange tijd. Op 12 september 1919 waren er 49 leden gekomen en sindsdien ware er 10 vergaderingen geweest die allen een grotere opkomst kenden. NL-GnGRA, toegangsnummer 405 Groninger maatschappij van Landbouw, inventarisnummer 21.7 afdeling Leens, register van notulen.
- ¹⁵² G. Minderhoud, *De Nederlandsche landbouw*, De erven F. Bohn N.v., Haarlem 1935, p. 14. H.D. Louwes, *Redevoeringen*, p. 478-492.
- ¹⁵³ Daniël Broersma, *Het wonderland achter de horizon. Groninger regionaal besef in nationaal verband 1903-1963*, Koninklijke Van Gorcum b.v., Assen 2005, p. 22.
- ¹⁵⁴ NL-GnGRA, toegangsnummer 405, inventarisnummer 21.7, Groninger maatschappij voor Landbouw afdeling Leens, Register van notulen ledenvergadering, vergadering van 17 december 1920.
- ¹⁵⁵ J.S. Niehoff, *Leer ze mij kennen... de Groningers*, A.W. Sijthoff, Leiden 1966, p. 48.
- ¹⁵⁶ NL-GnGRA, toegangsnummer 405, inventarisnummer 16.22. Landbouwvereniging Grijpskerk en Omstreken. Notulen, bestuursvergadering van 19 februari 1934.

- ¹⁵⁷ Interview met Tienco Meijer in: P. van den Aniel, e.a. red., *Boerderijenboek Grijpskerk en omstreken*, Profiel, Bedum 2009, p. 135. Ook e-mail van de heer Willem Kloppenburg, d.d. 27 juli 2015.
- ¹⁵⁸ Ook NSB-boerenleider Roskam maakte hiervan gebruik. Zie voor voorbeelden de bundel opstellen: E.J. Roskam Hzn, *De wereldbeschouwing van den Nederlandschen boer*, [eigen beheer] Lunteren 1939, passim.
- ¹⁵⁹ NL-GnGRA, toegangsnummer 252 Hervormde gemeente Leens, inventarisnummer 18 register van lidmaten, 1817-1968.
- ¹⁶⁰ NL-GnGRA, toegangsnummer 1655 burgerlijke stand Oldehove, inventarisnummer 306, registers van huwelijk en echtscheiding 1921, nr. 13 huwelijksakte van P. Tammens en A.H. Wiersma.
- ¹⁶¹ Mededeling van mevrouw M.M. Luitjens-Tammens, interview 21 februari 2017. 'Kerk- en schoolnieuws. Ned. Herv. Kerk', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 12 oktober 1937.
- ¹⁶² Mededeling van mevrouw M.M. Luitjens-Tammens, interview 21 februari 2017. Richard Paping en Dirk Gardenier 'Grijpskerker landarbeiders vertellen', in: Van den Aniel, *Boerderijenboek Grijpskerk en omstreken*, p. 135. In de kranten zijn geen uitslagen te vinden van door Tammens gespeelde tennisedstrijden. Dit in tegenstelling tot Peterus Jan, van wie wel uitslagen in de krant stonden, bijvoorbeeld 'Tennis. Wedstrijden te Bedum', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 14 augustus 1929 en 'Tennis. Wedstrijden te Leens', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 30 juli 1930.
- ¹⁶³ Van den Aniel, *Boerderijenboek Grijpskerk en omstreken*, p. 536.
- ¹⁶⁴ Mededeling van mevrouw M.M. Luitjens-Tammens, interview 21 februari 2017.
- ¹⁶⁵ Paping en Gardenier, 'Grijpskerker landarbeiders vertellen', Interview met Jan Mollema, p.117.
- ¹⁶⁶ W.J. Formsma, 'Nanno Gerhard Addens Bellingwolde 15 oktober 1892-14 augustus 1971', in: *Jaarboek van de maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden 1972-1973*, p. 49-57.
- ¹⁶⁷ NL-GnGRA, toegangsnummer 952 Koninklijk Provinciaal Groninger Rederijksverbond 1867-1993, inventarisnummer 43 Asinga-Ulrum, 1919-1988, ledenlijsten 1919-1929.
- ¹⁶⁸ G. Minderhoud, 'Landbouw en veeteelt', in: F. Beelaerts van Blokland red., *Vijftig jaren. Officieel gedenkboek ter gelegenheid van het gouden regeringsjubileum van hare majesteit koningin Wilhelmina Helene Pauline Maria 1898-31 augustus-1948*, Scheltens en Giltay Amsterdam, 1948, p. 408-416. Minderhoud, 'Landbouw en veeteelt', p. 416.
- ¹⁶⁹ Wordt voor het uurloon voor de jaren 1910-1914 uitgegaan van het cijfer 100, dan was dat cijfer voor 1920-1921 opgelopen tot 260. Minderhoud, *De Nederlandsche landbouw*, p. 31.

- ¹⁷⁰ H.D. Louwes, 'H.D. Louwes vertelt: De dorpssamenleving voor de Eerste Wereldoorlog', in: *Groninger Landbouwblad* 30 juni 1951.
- ¹⁷¹ H.D. Louwes, 'H.D. Louwes vertelt: De dorpssamenleving voor de Eerste Wereldoorlog', in: *Groninger Landbouwblad* 15 maart 1952.
- ¹⁷² Mededeling van mevrouw M.M. Luitjens-Tammens, interview 21 februari 2017.
- ¹⁷³ [Advertentie], in: *Nieuwsblad van het Noorden* 25 februari 1928.
- ¹⁷⁴ Brief van mevrouw M.M. Luitjens-Tammens aan de auteur, d.d. 16 juli 2017.
- ¹⁷⁵ www.groningerarchieven.nl/kentekens datum raadpleging 6 mei 2016.
- ¹⁷⁶ Beukema, *Gedenkboek nijverheid*, p. 49.
- ¹⁷⁷ Van der Heide, *Schimplnamen van Groningen*, p. 69. 'Kannewaskers' is ook de schimplnaam voor de inwoners van het vlakbij Ruigezand gelegen Oldehoeve.
- ¹⁷⁸ Peterus Jan Tammens werd in 1922 lid van de Vereniging ter Bevordering van Landbouw en Nijverheid te Leens. Vereniging ter bevordering van Landbouw en Nijverheid te Leens, *Gedenkboek 1841-1941*, [eigen beheer] Leens 1941, p. 300.
- ¹⁷⁹ Beukema, *Gedenkboek nijverheid*, p. 49.
- ¹⁸⁰ 'Interview met de heer Jan Mollema te Grijpskerk', in: Van den Anel, *Boerderijboek Grijpskerk*, p. 114.
- ¹⁸¹ Minderhoud, *De Nederlandse landbouw*, p. 4-48. Voor een aantal producten plaatste Tammens advertenties in: *Nieuwsblad van het Noorden* 1922-1939. Dat hij suikerbieten verbouwde blijkt uit zijn lidmaatschap van de raad van toezicht van de Friesch-Groningsche Beetwortel-suikerfabriek.
- ¹⁸² Mededeling van mevrouw M.M. Luitjens-Tammens, interview 21 februari 2017. 'Meededeelingen van het Rijkslandbouwconsulentschap voor Noordelijk Groningen', in: *Groninger Landbouwblad* 15 juni 1940. 'Meededeelingen van het Rijkslandbouwconsulentschap voor Noordelijk Groningen', in: *Groninger Landbouwblad* 31 mei 1941.
- ¹⁸³ H.M.L. Geurts, *Herman Derk Louwes (1893-1960). Burgemeester van de Nederlandse landbouw*, Nederlands Agronomisch Historisch instituut, Groningen en Wageningen 2002, p. 99.
- ¹⁸⁴ Geurts, *Herman Derk Louwes*, p. 101.
- ¹⁸⁵ Minderhoud, *De Nederlandsche landbouw*, p. 31-32.
- ¹⁸⁶ Maliepaard, 'De Nederlandse landbouw in de crisis voor de Tweede Wereldoorlog'.
- ¹⁸⁷ Ontleend aan A.C.W. Staring, 'Oogstlied', in: Idem, *Elk weet waar 't Almensch kerkje staat... Achterhoekse poëzie van A.C.W. Staring*, hotel-restaurant 'De hoofdige boer' en hotel-restaurant Bakker, Almen en Vorden 1990, p. 11. Het eerste vers luidt: Sikkels blinken/sikkels klinken/ ruisend valt het graan./ Zie de bindster garen!/ Zie in lange scharen,/ garf bij garven staan.
- ¹⁸⁸ NL-GnGRA, toegangsnummer 1165 Kabinet van de commissaris der

- provincie, inventarisnummer 41 stukken Nederlandse landstand, P.F. Tammens, toespraak De Nederlandse Landstand, gehouden op 27 januari 1943.
- ¹⁸⁹ Mededeling van mevrouw M.M. Luitjens-Tammens, interview 21 februari 2017.
- ¹⁹⁰ Mariëtte Wolf, *Het geheim van De Telegraaf. Geschiedenis van een krant*, Boom, Amsterdam 2009, p. 190 en 205. René Vos, *Niet voor publicatie. De legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting*, Sijthoff, Amsterdam 1988, p. 24-25.
- ¹⁹¹ Bart Tammeling, *De krant bekeken. De geschiedenis van de dagbladen in Groningen en Drenthe*, Nieuwsblad van het Noorden bv, Groningen 1988, p. 130 en 134.
- ¹⁹² Minderhoud, 'Landbouw en vee-teelt', p. 408-416.
- ¹⁹³ Z.W. Sneller, 'Anderhalve eeuw in vogelvlucht B 1880-1940', in: Idem, *Geschiedenis van de Nederlandse landbouw 1795-1940*, J.B. Wolters uitgeversmaatschappij N.V., Groningen en Djakarta, 1950, p. 82-122.
- ¹⁹⁴ Adam Fergusson, *When money dies. The nightmare of the Weimar collapse*, William Kimber, Londen 1975, p. 158-160.
- ¹⁹⁵ Fergusson, *When money dies*, p. 179.
- ¹⁹⁶ 'Duitschland', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 11 augustus 1923.
- ¹⁹⁷ Fergusson, *When money dies*, p. 161.
- ¹⁹⁸ 'Gron. Mij. van Landbouw', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 19 juni 1923. De spreker was J. Bs. Weste-rink uit Utihuizermeeden.
- ¹⁹⁹ 'Interview met Tienco Meijer', in: Van den Anel, *Boerderijenboek Grijpskerk*, p. 131-138.
- ²⁰⁰ 'Radiotoestellen', in: *Groninger Landbouwblad* 3 september 1927.
- ²⁰¹ 'Het nieuwe landbouw-wisselstroomtoestel', in: *Groninger Landbouwblad* 10 november 1928.
- ²⁰² 'Nog resten er...', in: *Groninger Landbouwblad* 9 november 1929. f 253,25 heeft een tegenwoordige waarde van € 2009,29. www.iisg.nl/hpw/calculate2-nl.php. Geraadpleegd op 23 juli 2019.
- ²⁰³ H.D. Louwes, 'De dorpssamenleving rond de Eerste Wereldoorlog' in: *Groninger Landbouwblad*, 15 maart 1952.
- ²⁰⁴ Mededeling van mevrouw M.M. Luitjens-Tammens, interview 21 februari 2017.
- ²⁰⁵ 'De landbouwcrisis als element van algemene economische depressie', in: *Groninger Landbouwblad*, 31 oktober 1931.
- ²⁰⁶ Meijer, 'Iets over de voormalige en huidige toestanden op gebied van akkerbouw en veehouderij'.
- ²⁰⁷ Vereniging Friesch-Groningsche coöperatieve Beetwortelsuikerfabriek, *Gedenkschrift 1913-1938*, p. 41.
- ²⁰⁸ 'Gemiddelde uitkomsten van 605 landbouwbedrijven over het boekjaar 1937/1938 in het resort der Gron. Mij. van Landbouw per ha. en in guldens. Staat III, specificatie van de onkosten', in: *Groninger Landbouwblad* 12 november 1938.
- ²⁰⁹ Jaap Meulenkamp, "Wie willen boas blijven". *De Oostgroninger landarbeider*

- dersstaking van 1929, Stabo/Allround b.v., Groningen 1983, p.1.
- ²¹⁰ ‘Marechaussee schiet op stakers. Iemand, die buiten het landarbeiderskonflikt staat, wordt gedood. Verbod van samenscholingen te Finsterwolde’, in: *Het Volk. Dagblad voor de arbeiderspartij* 30 mei 1929. Meulenkamp, “Wie willen boas blijven”, p. 28-29.
- ²¹¹ ‘Brand in Warffum’, in: *Nieuwsblad van het Noorden* 18 juli 1929 en ‘Warffum, 18 juli’, in: *Nieuwsblad van het Noorden* 19 juli 1929. Botke, Boer en heer, p. 454.
- ²¹² ‘De staking in het landbouwbedrijf. Een beschouwing van werknemerszijde’, in: *Nieuwsblad van het Noorden* 27 mei 1929.
- ²¹³ Vanaf eind december 1921 bereikte het nieuws de Nederlandse kranten dat in de Russische hongersnoodgebieden kannibalisme voorkwam. Een van de eerste kranten die dit meldde deed dat op 30 december 1921. ‘Hongergruwelen in Rusland’, in: *Rotterdamsch Nieuwsblad* 30 december 1921. Daarna volgden meer kranten in binnen- en buitenland. In januari 1922 werd een bericht uit de *Chicago Tribune* geciteerd volgens welk kinderen die door Amerikaanse hulporganisaties waren gevoed, inmiddels waren gedood en opgegeten. ‘Kannibalisme in Rusland’, in: *Arnhemse Courant* 27 januari 1922.
- ²¹⁴ Mededeling van mevrouw M.M. Luitjens-Tammens, interview 21 februari 2017. Informatie van de heer W. Kloppenburg, per e-mail 27 juli 2015. Westerman, *De Graanrepubliek*, p. 66 en p. 207.
- ²¹⁵ Meulenkamp, “Wie willen boas blijven”. p. 98.
- ²¹⁶ J. Oortwijn Botkes, ‘Loonconflicten in het landbouwbedrijf’, in: *Demeter-Eugeia almanak* 1930, p. 100-110.
- ²¹⁷ Broersma, *Wonderland achter de horizon*, p. 22.
- ²¹⁸ Minderhoud, *De Nederlandsche landbouw*, p. 231-233.
- ²¹⁹ Westerman, *Graanrepubliek*, p. 79-81.
- ²²⁰ Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland*, p. 223. Maliepaard, ‘De Nederlandse landbouw in de crisis voor de Tweede Wereldoorlog’. ‘De graanprijzen in de afgelopen maanden’, in: *Groninger Landbouwblad* 12 april 1930.
- ²²¹ Minderhoud, *De Nederlandsche landbouw*, p. 230.
- ²²² G. Minderhoud, *De crisis in de Nederlandse landbouw*, [eigen beheer], Wageningen, 1931, p. 5. Het Groninger Landbouwblad geeft wel enige informatie over het door Tammens geteelde graan, maar deze is, in tegenstelling tot de bekende graanprijzen, niet in gewicht. Zo is bekend dat er in augustus 1932 nog 3,5 hectare haver op het land van Tammens stond en dat hij in februari 1933 nog over 250 hectoliter graan beschikte. *Groninger Landbouwblad* 20 augustus 1932 en *Groninger Landbouwblad* 25 februari 1933.
- ²²³ ‘Door de Gron. mij. v. Landb. te velde en tevens op monster goedgekeurde zomergewassen. Oogstjaar 1931’, in: *Groninger Landbouwblad*

- 27 februari 1932. De vermelding van Tammens in deze rubriek is de eerste in een lange reeks.
- ²²⁴ J.W. Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland. Van Rurik tot Gorbatsjov*, G.A. van Oorschot, 5e druk, Amsterdam 2001, p. 259.
- ²²⁵ 'Overzicht buitenland. De toestand in Rusland', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 17 november 1928. 'Weinig genoegelijk leven der Russische boeren. Reeds "koelak" als men een radiotoestel bezit', in: *De Telegraaf* 8 december 1928.
- ²²⁶ Sneller, *Geschiedenis van de Nederlandse landbouw*, p. 116.
- ²²⁷ Frank Westerman, *Ingenieurs van de ziel*, De Bezige Bij, Amsterdam der tiende druk 2014, [eerste druk Atlas Amsterdam, 2002], p. 129.
- ²²⁸ J. Tonkes, 'De landbouw in Rusland', in: *Groninger Landbouwblad* 24 december 1932.
- ²²⁹ 'Mij. ter bevordering van Landbouw en Nijverheid in het Westerkwartier', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 20 december 1930.
- ²³⁰ Leningrad werd overigens net zo hardnekkig Petersburg genoemd als de Sovjet-Unie Rusland.
- ²³¹ J. Botke, 'De lezing van dr. Grondijs over Sovjet-Rusland', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 5 november 1931.
- ²³² Hans Olink, *De oorlogen van een Indische krijgsgod. Het wonderbaarlijke leven van Louis Grondijs*, Atlas, Amsterdam en Antwerpen 2005, pas-sim.
- ²³³ 'De lezing van Dr. Grondijs over Sovjet-Rusland', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 5 november 1931.
- ²³⁴ Hans Olink, 'Het wonderbaarlijke leven van Louis Grondijs', in: Idem, *De oorlogen van een Indische krijgsgod*, p. 7-97.
- ²³⁵ Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, p. 259-260.
- ²³⁶ Dat het aantal communisten beperkt was bleek uit de stemmen die de CPH kreeg bij de diverse verkiezingen. Zo gingen er van de 1166 die in de gemeente Oldehove voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1933 werden uitgebracht zeven naar de CPH, terwijl de ARP er 582 kreeg en de SDAP 227. *Statistiek der gemeenten serie A no. 2. Statistisch overzicht verkiezingen 1933. Inhoudende gegevens omtrent de verkiezing voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, Centraal Bureau voor de Statistiek, 's-Gravenhage 1935.
- ²³⁷ 'Het vreeselijk drama te Grootegast', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 19 januari 1929. Jan Postma, 'Bloedbad in Lucaswolde', in: Idem, *Opzienbarend misdaden uit de vorige eeuw*, Noordboek, z.p. 2013, eerder verschenen als *Bloedbad in Lucaswolde*, Elmar, [Rijswijk] 1999, p. 7-44.
- ²³⁸ 'Het drama te Grootegast. Communistische en anarchistische propaganda', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 24 januari 1929.
- ²³⁹ *Viervoudige moord te Lucaswolde (Gr.)*, website van het P.J. Meertens-instituut, meertens.knaw op 18 mei 2016, Postma, 'Viervoudige moord te Lucaswolde'.
- ²⁴⁰ '3200 politiekogels gestolen', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 27 juli 1929.

- ²⁴¹ 'Communistische actie', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 30 juli 1929.
- ²⁴² 'De staking in het landbouwbedrijf', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 27 mei 1929.
- ²⁴³ NL-GnGRA, toegangsnummer 405, inventarisnummer 16.22. Landbouwvereniging Grijpskerk en Omstreken. Notulen. Bestuursvergadering van 20 november 1933.
- ²⁴⁴ Ben Knapen, *De lange weg naar Moskou. Nederlandse relaties tot de Sovjet-Unie, 1917-1942*, Elsevier, Amsterdam en Brussel 1985, p. 140.
- ²⁴⁵ H.D. Louwes, 'De dorpssamenleving voor de Eerste Wereldoorlog. Veranderingen in het boerenbedrijf', in: *Groninger Landbouwblad* 19 juni 1952.
- ²⁴⁶ 'Verslag der algemene vergadering van Eugeïa in 't Concerthuis te Groningen op 28 februari 1928', in: *Demeter-Eugeïa almanak*, Demeter en Eugeïa, Groningen, [1928], p. 99-103. 'Oud-leerlingen der Middelbare Landbouwschool. Te Groningen en Wageningen', in: *De Maasbode* 29 februari 1928.
- ²⁴⁷ 'Maatschappij ter bevordering van Landbouw en Nijverheid in het Westerkwartier', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 15 december 1927.
- ²⁴⁸ E.H. Waalkens, 'Beknopt verslag van de excursie gehouden op 1 en 2 juli j.l. door Oost Friesland', in: *Demeter-Eugeïa almanak* 1930, p. 86-90.
- ²⁴⁹ 'In memoriam de heer D. Kloppenburg', in: *Kristallen* 6(1964)1, p. 2.
- ²⁵⁰ Formsma, 'Nanno Gerhard Addens Bellingwolde 15 oktober 1892-14 augustus 1971'.
- ²⁵¹ Oebele Vries, *Boer Gerben Feitsma. Portret van een Friese NSB-burgemeester*, Bornmeer, Gorredijk 2008, p. 47.
- ²⁵² Broersma, *Het wonderland achter de horizon*, p. 92.
- ²⁵³ Een zicht-bindmachine maait de korenaren en verwerkt deze tot schoven.
- ²⁵⁴ . P.F. Tammens, 'Ervaring tarwe-oogst 1931', in: *Groninger Landbouwblad* 10 oktober 1931.
- ²⁵⁵ In de jaargang 1931 plaatste het *Groninger Landbouwblad* geen enkele andere foto bij een artikel. Alle andere foto's in het blad behoorden tot advertenties.
- ²⁵⁶ P.J. Bouman, 'Landbouworganisaties', in: Z.W. Sneller, red., *Geschiedenis van de Nederlandse landbouw 1795-1940*, J.B. Wolters uitgevermaatschappij N.V., Groningen en Djakarta, 1951, p. 234-251.
- ²⁵⁷ Maliepaard, 'De Nederlandse landbouw in de crisis voor de Tweede Wereldoorlog'.
- ²⁵⁸ Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland*, p. 224.
- ²⁵⁹ Maliepaard, 'De Nederlandse landbouw in de crisis voor de Tweede Wereldoorlog'. Minderhoud, *De Nederlandsche landbouw*, p. 242-243.
- ²⁶⁰ W. Tijms *Groninger Graanprijzen. De prijzen van agrarische producten tussen 1546 en 1990*, NAHI, Groningen enz. 2000, p. 24-26.
- ²⁶¹ Minderhoud, 'Landbouw en vee-teelt'. Ook H.D. Louwes beschouwt de de toegenomen regeringsinvloed

- op het boerenbedrijf als een van de drie grote veranderingen die de landbouw in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog doormaakte. H.D. Louwes, 'H.D. Louwes vertelt: De dorpssamenleving voor de Eerste Wereldoorlog', in: *Groninger Landbouwblad* 14 maart 1951.
- ²⁶² Minderhoud, 'Landbouw en vee-teelt'.
- ²⁶³ Minderhoud, *De Nederlandsche landbouw*, p. 1.
- ²⁶⁴ W. Schermerhorn, *De boeren in onze volksgemeenschap*, Van Loghum Slaterus' uitgeversmaatschappij n.v., Arnhem 1934, p. 9-10.
- ²⁶⁵ NL-GnGRA, Archiefnummer 405, Groninger Maatschappij van Landbouw, inventarisnummer 16.27, accountantsrapporten 1930-1944. Hierin staat wat aan de diverse leden in rekening werd gebracht. De bestellingen van Tammens waren doorgaans ver boven het gemiddelde.
- ²⁶⁶ www.groningerarchieven.nl/kentekens. Het kenteken A 20670 voor een Lanz tractor stond vanaf 13 juni 1932 op naam van Gebroeders Tammens, gemeente Leens. Datum raadpleging 6 mei 2016.
- ²⁶⁷ Beukema, *Gedenkboek Nijverheid*, p. 47. Ben Speet, 'Boeren en tuinders' nummer 15 in de reeks *20 eeuwen Nederland en de Nederlanders*, Waanders uitgevers, Zwolle 1999, p. 345-368.
- ²⁶⁸ Minderhoud, *De Nederlandsche landbouw*, p. 34.
- ²⁶⁹ G.F. Beukema e.a., *Gedenkboek nijverheid 1991 deel 1 Historie van De Marne, Vereniging ter bevordering van Landbouw en Nijverheid te Leens, Leens* 1991, p. 46-47. www.groningerarchieven.nl/kentekens. Datum raadpleging 6 mei 2016.
- ²⁷⁰ 'Provinciaal nieuws. Oldehove', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 2 maart 1938.
- ²⁷¹ 'Gemiddelde uitkomsten van 605 landbouwbedrijven over het boekjaar 1927-1938 in het resort der Gron. Mij. van Landbouw. Staat i v. Vergelijkend overzicht periode 1924-1938', in: *Groninger Landbouwblad* 12 november 1938. H.D. Louwes, 'Waarom vraagt de landbouw steun, in welken vorm vraagt zij dien en hoe zal hij hem verkrijgen?', in: Idem, *Redevoeringen*, p. 332-338.
- ²⁷² Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland*, p. 227.
- ²⁷³ H.D. Louwes, 'Onze lijdende en strijdende boerenstand', in: Idem, *Redevoeringen*, p. 338-345. A.F. Stroink, *Groninger Maatschappij van Landbouw 1937-1987. Kroniek over 50 jaar*, p. 13.
- ²⁷⁴ J.H. de Ru, *Landbouw en maatschappij. Een analyse van een boerenbeweging in de crisisjaren*, Van Loghum Slaterus, Deventer 1980, p. 94.
- ²⁷⁵ Bouman, 'Landbouworganisaties'.
- ²⁷⁶ E.J. Roskam Hzn, 'De leidersgedachte in den vrijen Dietschen staat', in: Idem, *De wereldbeschouwing van den Nederlandschen boer*, [Eigen beheer], [Lunteren] 1939, p. 11-20.
- ²⁷⁷ Beukema en Meijer, 'Landbouwpolitiek en prijsbeleid', in: Beukema e.a., *Gedenkboek nijverheid 1991*, p. 71-86.

- ²⁷⁸ B.L. Bontkes, 'Het verschil tussen de landbouwdepressie van de jaren 1880-1900 en de huidige na-oorlogse depressie', in: *Groninger Landbouwblad* 24 december 1932.
- ²⁷⁹ Klaus Scheel, *Krieg über Ätherwellen. NS-Rundfunk und Monopole 1933-1945*, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlijn 1970, p. 43-44.
- ²⁸⁰ J.P. Dijkhuis, 'Landbouw en radio', in: *Groninger Landbouwblad* 10 december 1932.
- ²⁸¹ NL-GnGRA, toegangsnummer 405, inventarisnummer 16.22. Landbouwvereniging Grijpskerk en Omstreken. Notulen. Bestuursvergadering van 18 mei 1931.
- ²⁸² Dick Verkijk, *Radio Hilversum 1940-1945*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1974, p. 29 en 35.
- ²⁸³ P.F. Tammens, 'Voldoet het Radioweerbericht, uitgezonden door De Bildt aan redelijke eischen?', in: *Landbouwkundig Tijdschrift. Maandblad van het Nederlandsch Genootschap voor Landbouwwetenschap* 43(1931), p. 245-247.
- ²⁸⁴ Scheel, *Krieg über Ätherwellen*, p. 26-27.
- ²⁸⁵ Scheel, *Krieg über Ätherwellen*, p. 30.
- ²⁸⁶ Michael Crone, *Hilversum unter dem Hakenkreuz*, K.G. Saur, München enz. 1983, p. 14.
- ²⁸⁷ Scheel, *Krieg über Ätherwellen*, p. 59.
- ²⁸⁸ Scheel, *Krieg über Ätherwellen*, p. 76.
- ²⁸⁹ Arnulf Scriba op: www.dhm.de/lemo/kapitel/ns-regime/alltagsleben.html. Aangekomen op 24 juli 2015.
- ²⁹⁰ Scheel, *Krieg über Ätherwellen*, p. 76.
- ²⁹¹ Crone, *Hilversum unter dem Hakenkreuz*, p. 17.
- ²⁹² Dorothy Woodman, *Hitler-Duitsland drijft naar den Oorlog. Documentaire onthullingen over de geheime oorlogstoebereidingen van het Derde rijk*, N.V. uitgeversmaatschappij De Gulden Ster, Amsterdam [1935], p. 56.
- ²⁹³ Scheel, *Krieg über Ätherwellen*, p. 65-66.
- ²⁹⁴ Philip Metcalfe, 1933, *Balans*, Amsterdam 1989.
- ²⁹⁵ Frank van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie*, Historische Uitgeverij, Groningen 1989, p. 292-295.
- ²⁹⁶ 'Concentratiekamp voor linkse leiders', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 21 maart 1933.
- ²⁹⁷ 'De nieuwe toestand in Duitsland', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 12 juli 1933.
- ²⁹⁸ 'In een Duitsch concentratiekamp. Ondervindingen en waarnemingen', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 30 januari 1934.
- ²⁹⁹ Alan Bullock, *Hitler. Leven en ondergang van een tiran*, A.W. Bruna en zoon, Utrecht eerste druk in pocket-uitgave 1958. [eerste druk 1953], p. 44.
- ³⁰⁰ Matthew Hughes, en Chris Mann, *Het leven in Duitsland tijdens het Hitlerbewind*, Zuidnederlandse uitgeverij n.v., Artselaar 2002, p. 76.
- ³⁰¹ Matthew Hughes, en Chris Mann, *Het leven in Duitsland tijdens het Hitlerbewind*, Zuidnederlandse uitgeverij n.v., Artselaar 2002, p. 80.

- ³⁰² ‘Het Duitse stadje Oranienburg. Nu het concentratiekamp is gesloten, wel vrijheid maar geen brood’, in: *Nieuwsblad van het Noorden* 10 september 1934.
- ³⁰³ Robert Gellately, *Backing Hitler. Consent and coercion in Nazi-Germany*, Oxford university press, Oxford enz. 2001, passim, o.a. p. 256.
- ³⁰⁴ Scheel, *Krieg über Ätherwellen*, p. 69.
- ³⁰⁵ J. West, ‘Es ist nicht wahr’, in: *Nieuwsblad van het Noorden* 6 april 1933.
- ³⁰⁶ R. Folkers, ‘Boycot der Deutsche Joden’, in: *Nieuwsblad van het Noorden* 6 april 1933.
- ³⁰⁷ ‘De Duitsch-Joodsche vluchtelingen. Zij mogen niet aan het werk gaan en kunnen hier niet blijven’, in: *Nieuwsblad van het Noorden* 6 april 1933. ‘De actie tegen de Joden. Alle Joodsche ambtenaren in Baden met verlof’, in: *Nieuwsblad van het Noorden* 6 april 1933. ‘Conflict met de Buitenlandsche persvereiniging’, in: *Nieuwsblad van het Noorden* 6 april 1933.
- ³⁰⁸ Kraak, *Hak, pak en zak*, p. 20-21.
- ³⁰⁹ ‘Agrarwirtschaft und Agrarpolitik im Deutschen Reich (1933-1945)’, <https://wikipedia.de>, p. 2 van 17, aangetroffen op 18 juli 2013.
- ³¹⁰ Zo was Louwes in 1938 waarnemend voorzitter van Eenheid door Democratie, dat zich richtte tegen communisme en fascisme. Herman Langeveld, *De man die in de put sprong. Willem Schermerhorn 1894-1977*, Boom, Amsterdam 2014, p. 113.
- ³¹¹ H.D. Louwes, ‘Bij de opening der algemeene vergadering Groninger Maatschappij van Landbouw, 14 november 1933’, in: Idem, *Redevoeringen 1930-1941*, Groninger maatschappij van Landbouw, [Groningen], 1947, p. 76-94.
- ³¹² Westerman, *De graanrepubliek*, p. 84.
- ³¹³ ‘Weekoverzicht’ in: *Groninger Landbouwblad* 30 september 1933.
- ³¹⁴ Red. [A.P. Minderhoud], ‘De Grüne Woche te Berlijn’, in: *Groninger Landbouwblad* 24 februari 1934.
- ³¹⁵ H.D. Louwes, ‘De erste Reichsnährstands-Ausstellung te Erfurt 25 mei-3 juni 1934’, in: *Groninger Landbouwblad* 9 juni 1934.
- ³¹⁶ J. Tonkes, ‘Maatregelen in Duitschland ter verkrijging van een sterker menschengeslacht’, in: *Groninger Landbouwblad* 20 april 1935.
- ³¹⁷ H.R. Leemhuis, ‘Van over de grens’, in: *Groninger Landbouwblad* 20 juli 1935.
- ³¹⁸ H.R. Leemhuis, ‘Van over de grens’, in: *Groninger Landbouwblad* 24 april 1937.
- ³¹⁹ H.R. Leemhuis jr., ‘Das Erbhofgesetz des Deutschen Reiches’, in: *Groninger Landbouwblad* 12 mei 1934.
- ³²⁰ H.R. Leemhuis jr., ‘Van over de grens’, in: *Groninger Landbouwblad* 31 augustus 1935.
- ³²¹ ‘Waarheen reist de Nederlander. In het afgelopen jaar had Duitsland de voorkeur; men reisde het meest met automobielen’, in: *Nieuwsblad van het Noorden* 16 januari 1935.
- ³²² Mededeling van mevrouw M.M. Luitjens-Tammens, interview 21 februari 2017.
- ³²³ Teo van Middelkoop, ‘Generaal Winkelman. Standvastig strijder (1876-

- 1952), Aprilis, Zaltbommel 2006, p. 35-36. Hans Nesna, *Zoo leeft Duitsland. Op de puinhoopen van het derde rijk*, Scheltens en Giltay, Amsterdam 1947, p. 103-104.
- ³²⁴ 'Voor de stervenden', in: *Frisia* 30 november 1923.
- ³²⁵ 'Honger striemt Z.-Siberië', in: *De Telegraaf* 4 januari 1934. Soortgelijke berichtgeving verscheen ook in andere dagbladen. 'Over het bolsjewisme', in: *Nieuwe Apeldoornse Courant* 7 mei 1934. 'Russische ellende', in: *Friesch Dagblad* 20 maart 1934.
- ³²⁶ Anton E. Zischka, *Italië. Het Italiaansche imperium. Achtergrond en perspectieven der Romeinsche expansie van de oudheid tot heden*, N.v. Het Nederlandsche boekhuis, Tilburg [1937], p. 114-115.
- ³²⁷ Robin te Slaa en Edwin Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging 1931-1935*, Boom, Amsterdam 2009, p. 29.
- ³²⁸ 'Weekoverzicht', in: *Groninger Landbouwblad* 30 september 1933. 'Jungbrunnen' wil zeggen: de bron om het volk te verjongen.
- ³²⁹ H.D. Louwes, 'De positie van den landbouw in onze maatschappij', in: Idem, *Redevoeringen 1931-1940*, p. 346-354 rede van 31 juli 1935. Dezelfde zin sprak Louwes uit in zijn toespraak tot de algemene vergadering van het Utrechts Landbouwgenootschap op 29 mei 1936. H.D. Louwes, 'Nationaal belang en boerenbelang bij de landbouwcrisiswetgeving', in: Idem, *Redevoeringen 1931-1940*, p. 355-364.
- ³³⁰ NL-GnGRA, toegangsnummer 1607 gemeentebestuur van Groningen, inventarisnummer 719 verklaring van overlijden (overlijdensbriefjes). overlijdensbriefje Fokko Tammens 5 september 1933.
- ³³¹ Mededeling van mevrouw M.M. Luitjens-Tammens, interview 21 februari 2017.
- ³³² Broersma, *Het wonderland achter de horizon*, p. 92-93.
- ³³³ Willem Dolstra, *Jarig van der Wielen grondlegger Nederlandse Volkshogescholen*, Willem Dolstra, Bakkeveen 2012, p. 3, 20-21.
- ³³⁴ O.V.L. Guernonprez, Twee winters op de volkshogeschool. Ervaringen van twee zesmaandsche kampen, [eigen beheer], [Bakkeveen, 1935].
- ³³⁵ Dolstra, *Jarig van der Wielen*, p. 50-51.
- ³³⁶ Dolstra, *Jarig van der Wielen*, p. 20-21.
- ³³⁷ Gesprek met mevrouw M.M. Luitjens-Tammens, per telefoon 13 september 2014.
- ³³⁸ Mededeling van mevrouw M.M. Luitjens-Tammens, interview 21 februari 2017.
- ³³⁹ H.D. Louwes, 'De boerenstand in de volksgemeenschap, 9 september 1936' in: Idem, *Redevoeringen 1930-1941*, Groninger maatschappij van Landbouw, [Groningen], 1947, p. 493-500.
- ³⁴⁰ Dolstra, *Jarig van der Wielen*, p. 76-77.
- ³⁴¹ Tresoar, Archief van der Wielen, 186-05 map A-11. Scan ontvangen van Johan Frieswijk.

- ³⁴² Informatie t.a.v. Van der Wielen ontvangen van Johan Frieswijk. Per e-mail 6 november 2015. Daarnaast www.groningerarchieven.nl/ken-tokens.
- ³⁴³ Tresoar, Archief van der Wielen, 186-05 map A-11. Met dank aan Johan Frieswijk.
- ³⁴⁴ Johan Frieswijk en Maarten van der Linden, *De volkshogeschool in Nederland, 1925-2010*, Verloren, Hilversum 2010, p. 128.
- ³⁴⁵ Nationaal Archief. Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, inventarisnummer 38568, tribunaal Groningen, P.F. Tammens, proces verbaal van 17 augustus 1945.
- ³⁴⁶ ‘Alfred Toepfer’ https://de.wikipedia.org/wiki/Alfred_Toepfer. Aangetroffen op 6 oktober 2015.
- ³⁴⁷ Te Slaa en Klijn, *De NSB*, p. 785-786.
- ³⁴⁸ *Statistisch overzicht verkiezingen 1933. Inhoudende gegevens omtrent de verkiezing voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, Centraal Bureau voor de Statistiek, 's-Gravenhage 1935. *Statistisch overzicht verkiezingen 1936. Inhoudende gegevens omtrent de verkiezing voor de Provinciale Staten en de gemeenteraden*, Centraal Bureau voor de Statistiek, 's-Gravenhage 1936. *Statistisch overzicht verkiezingen 1939. Inhoudende gegevens omtrent de verkiezing voor de gemeenteraden*, Centraal Bureau voor de Statistiek, 's-Gravenhage 1939.
- ³⁴⁹ W. Kamminga, *Grijpskerk van crisis tot bevrijding*, Damhoff's Boekhandel, Zuidhorn 1985, p. 4.
- ³⁵⁰ Nationaal Archief. Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, inventarisnummer 38568, tribunaal Groningen, P.F. Tammens, proces verbaal van 17 augustus 1945.
- ³⁵¹ ‘Prof. Grondijs’ voorspelling bewaarheid’, in: *Nieuwsblad van het Noorden* 25 augustus 1939.
- ³⁵² ‘Prof. Grondijs spreekt voor “Eugeia” tijdens de algemene vergadering te Groningen’, in: *Nieuwsblad van het Noorden* 15 februari 1940.
- ³⁵³ ‘Eugeia’, in: *Nieuwsblad van het Noorden* 9 maart 1932.
- ³⁵⁴ E.H. Waalkens, ‘Eugeia, vereniging van oud-leerlingen der Middelbare landbouwschool te Groningen’, in: *Groninger Landbouwblad* 19 maart 1932.
- ³⁵⁵ ‘Vereeniging “Rechtskundig Bureau voor den Landbouwer”’, in: *Nieuwsblad van het Noorden* 12 maart 1932.
- ³⁵⁶ NL-GnGRA, toegangsnummer 2163, inventarisnummer 2, notulen Rechtskundig Bureau voor de Landbouwer, notulen 113e bestuursvergadering 21 maart 1933.
- ³⁵⁷ NL-GnGRA, toegangsnummer 2163, inventarisnummer 2, notulen Rechtskundig Bureau voor de Landbouwer, notulen 23e algemene vergadering 8 maart 1932.
- ³⁵⁸ K.L. Gaaikema Schuiringa, ‘Het rechtskundig bureau voor den landbouw’, in: *Groninger Landbouwblad* 7 januari 1928.
- ³⁵⁹ NL-GnGRA, toegangsnummer 2163, inventarisnummer 2, notulen Rechtskundig Bureau voor de Landbouwer, notulen 25e algemene vergadering 6 maart 1934 en 30e algemene vergadering 17 maart 1939.

- ³⁶⁰ 'Benoeming leden pachtkamers', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 24 oktober 1938. Mededeling van mevrouw M.M. Luitjens-Tammens, interview 21 februari 2017.
- ³⁶¹ 'Kameraad P.F. Tammens. Gemachtigde van den Leider voor Landbouw en Visserij. Opvolger van wijlen minister Posthuma', in: *Volk en Vaderland* 6 augustus 1943.
- ³⁶² Minderhoud, *De Nederlandsche landbouw*, p. 245-246.
- ³⁶³ 'Mij. t. bev. v. L. en N. in het Westerkwartier', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 16 juli 1930.
- ³⁶⁴ 'Landbouwcursus Noordel. Westerkwartier', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 3 september 1932.
- ³⁶⁵ 'Vereeniging "Het Grondbezit"', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 6 december 1932.
- ³⁶⁶ NL-GnGRA, toegangsnummer 405, inventarisnummer 16.22, notulen Groninger Maatschappij van Landbouw, registers van notulen van het bestuur 1901-1945, bestuursvergadering Landbouwvereniging Grijpskerk en omstreken 20 februari 1933.
- ³⁶⁷ 'Samenstelling ledental G.M.L.', in: N.G. Addens, *Gedenkboek 1837-1937*, Groninger maatschappij van landbouw, z.p., [1937], p. 270-273.
- ³⁶⁸ NL-GnGRA, toegangsnummer 405, inventarisnummer 16.22, notulen Groninger Maatschappij van Landbouw, registers van notulen van het bestuur 1901-1945, bestuursvergadering 9 oktober 1933.
- ³⁶⁹ NL-GnGRA, handelsregister Friesch-Groningsche Coöperatieve Beetwortelsuikerfabriek. Vereniging Friesch-Groningsche Coöperatieve Beetwortelsuikerfabriek, *Gedenkschrift 1913-1938*, Groningen 1938.
- ³⁷⁰ J. Dijkstra, 'De Joodse bevolking van Groningen', in: E.A.J. Boiten e.a., *Groningen in oorlogstijd*, Knoop en Niemeijer, Haren 1980, p. 125-151. 'Uitspraak van Prof. I.B. Cohen, inzake de bietenrooiersstaking, herfst 1932', in: *Groninger Landbouwblad* 11 maart 1933. 'Groninger Maatschappij van Landbouw. De gevolgen van de monetaire regeringsmaatregelen besproken door het hoofdbestuur', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 14 oktober 1936. 'Herzieningscommissie landbouwbedrijf Groningen-Drenthe', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 27 juli 1937. 'Rapport der Groninger Maatschappij van Landbouw door hoofdbestuur vastgesteld. Drie middelen tot bestrijding geadviseerd', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 13 oktober 1938.
- ³⁷¹ NL-GnGRA, toegangsnummer 405, inventarisnummer 16.22, notulen Groninger Maatschappij van Landbouw, registers van notulen van het bestuur 1901-1945, bestuursvergadering Landbouwvereniging Grijpskerk en omstreken bestuursvergadering van 14 februari 1938 en 17 april 1939.
- ³⁷² 'Notulen vergadering hoofdbestuur Groninger Maatschappij van Landbouw van 11 december 1939 in Café De Pool te Groningen', in: *Groninger Landbouwblad* 23 december 1939.

- ³⁷³ NL-GnGRA, toegangsnummer 1972 Handelsregister Kamer van Koophandel Groningen, inventarisnummer 2002491 NV tot voortzetting van het bedrijf der stichting Spaarbank 'De Vereeniging' te Kommerzijl, spaarbankwezen, 1921-1956.
- ³⁷⁴ 'H.M. de Koningin spreekt. Geestelijke en moreele herbewapening. "Christus voor alles"', in: *De Tijd* 27 januari 1939.
- ³⁷⁵ 'De feestvieringen in het Noorden. Kommerzijl', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 8 januari 1937. Overigens zette ook Tammens' broer Peterus Jan zich in om de feestelijkheden rond het Koninklijk huwelijk te doen slagen. Hij herschiep zijn landbouwschuur 'als bij tooverslag in een feestzaal' zodat de Verlovings- en Huwelijksfilm in Leens kon worden vertoond. In totaal kwamen er zeshonderd bezoekers. [Zonder titel], in: *Nieuwsblad van het Noorden* 19 januari 1937. Bij de geboorte van prinses Beatrix stelde hij zijn schuur opnieuw ter beschikking voor feestelijkheden. 'Leens', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 10 januari 1938.
- ³⁷⁶ NL-GnGRA, toegangsnummer 1760 bibliotheek RAG, brochures (B) losse boeken, inventarisnummer 2175 *Jaarverslag van het comité voor geestelijke en moreele herbewapening in de gemeente Oldehove over het jaar april 1939-april 1940*, Oldehove 1940.
- ³⁷⁷ 'Landbouwhuis Groningen', in: *Algemeen Handelsblad* 28 juli 1937.
- ³⁷⁸ NL-GnGRA, archiefnummer 405, inventarisnummer 5204. Groninger Maatschappij van Landbouw, Landbouwhuis correspondentie 1937, Genodigden opening Landbouwhuis.
- ³⁷⁹ NL-GnGRA, archiefnummer 405, inventarisnummer 5204. Groninger Maatschappij van Landbouw, Landbouwhuis correspondentie 1937
- ³⁸⁰ [B. Meihuizen], 'De officiële ingebruikneming van het nieuwe Landbouwhuis op 27 juli j.l.', in: *Groninger Landbouwblad* 31 juli 1937.
- ³⁸¹ NL-GnGRA, archiefnummer 405, inventarisnummer 5204. Groninger Maatschappij van Landbouw, Landbouwhuis correspondentie 1937, Genodigden opening landbouwhuis.
- ³⁸² 'Land- en tuinbouw. Stand der gewassen op 19 juli 1937. Zaaiperiode te vochtig geweest', in: *Nieuwe Provinciale Groninger Courant* 27 juli 1937.
- ³⁸³ <http://projects.knmi.nl/klimatologie/daggegevens/index.cgi>. Geraadpleegd 8 juli 2016.
- ³⁸⁴ Foto opening Landbouwhuis in: *Het Noorden in woord en beeld* 30 juli 1937.
- ³⁸⁵ 'Het nieuwe Landbouwhuis. Heidenmiddag officieel in gebruik genomen. Openingsplechtigheid verricht door mr. dr. J. Linthorst Homan', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 27 juli 1937.
- ³⁸⁶ B. Meihuizen, 'In het nieuwe huis' in: *Groninger Landbouwblad* 31 juli 1937.
- ³⁸⁷ 'Commissaris der Koningin opende nieuw Landbouwhuis', in: *De Noord-ooster* 29 juli 1937. Evenzo: 'Het nieuwe Landbouwhuis te Groningen. Ir.

- A.P. Minderhoud geridderd', in: *Leeuwarder Courant* 28 juli 1937. Ook: 'Groninger Landbouwhuis geopend', in: *De Maasbode* 27 juli 1937.
- ³⁸⁸ Uit een toespraak van koningin Wilhelmina gehouden op 21 november 1938. Aangehaald in: E.N. van Kleffens, *Belevissen 11 1940-1958*, A.W. Sijthoff, Alphen aan den Rijn 1983. p. 32.
- ³⁸⁹ NL-GnGRA, archiefnummer 405, inventarisnummer 5355, Groninger Maatschappij van Landbouw, ingekomen en doorslagen van uitgaande stukken 1938-1953, Brief van N.v. Groninger Landbouwhuis, directeur, aan hoofd van de Luchtbeschermingsdienst, d.d. 13 oktober 1938.
- ³⁹⁰ NL-GnGRA, archiefnummer 405, inventarisnummer 5355, Groninger Maatschappij van Landbouw, ingekomen en doorslagen van uitgaande stukken 1938-1953, Brief van ministerie van Financiën, Rijksgebouwendienst aan directeur van N.v. Groninger Landbouwhuis, d.d. 26 oktober 1938.
- ³⁹¹ Hughes en Mann, *Het leven in Duitsland tijdens het Hitlerbewind*, p. 101.
- ³⁹² 'De luchtverdedigingsdag. Realistische uitbeelding van het luchtgevaar. Een paradevlucht die een triomftocht werd', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 12 mei 1938. 'Ervaringen van den aanval, Waarnemingen van een verslaggever', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 12 mei 1938.
- ³⁹³ 'Noord Nederland was goed verduisterd. Geslaagde luchtbeschermingsoefening. Door donker Groningen', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 28 maart 1939. NL-GnGRA, Gezinskaart Robertus Lagaaij.
- ³⁹⁴ 'Weer landing van Duits vliegtuig op Nederlands gebied', in: *Utrechts Volksblad. Sociaal democratisch dagblad* 21 juni 1939. 'Een Duitsch militair vliegtuig geland. Het tweede sinds Zaterdag in de provincie Groningen', in: *De Banier. Staatkundig Gereformeerd Dagblad* 21 juni 1939.
- ³⁹⁵ 'Hitler heeft beslist: geweld tegenover geweld', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 1 september 1939.
- ³⁹⁶ Kamminga, *Grijpskerk van crisis tot bevrijding*, p. 6.
- ³⁹⁷ Advertentie N.v. Erven B. van der Kamp, in: *Groninger Landbouwblad*, 21 oktober 1939.
- ³⁹⁸ Friedrich Schiller, *Wilhelm Tell* IV.3.
- ³⁹⁹ *Oldehove in oorlogstijd*, uitgever D. Siertsema, Oldehove 1946, p. 19-20.
- ⁴⁰⁰ P.V.J. van Rossem, *Tietjerksteradeel 1940/1945*, Streekmuseum Tietjerksteradeel, Burgum 1995, p. 44-52, 56.
- ⁴⁰¹ Sipke de Wind, *Nieuwe kijk op de Duitse inval in Groningen*, *Sdwboeken*, [Leek. 2016], p. 147. Kamminga, *Grijpskerk van crises tot bevrijding*, p. 7.
- ⁴⁰² G.F. Beukema en G.R. Meijer, "'Nie-verhaid" de laatste 50 jaren', in: G.F. Beukema e.a., *Gedenkboek nijverheid 1991 deel 1 Historie van De Marne*, Vereniging ter bevordering van Landbouw en Nijverheid te Leens, Leens 1991, p. 19-41.
- ⁴⁰³ De Wind, *Nieuwe kijk op Duitse inval in Groningen*, p. 148.

- ⁴⁰⁴ Tammeling, *De krant bekeken*, p. 142.
- ⁴⁰⁵ J.R.H. Lagas, *De territoriale verdediging van de noordelijke provinciën*, Staatsdrukkerij- en uitgeversbedrijf, 's-Gravenhage, 1952, bijlage losse kaart nummer 6. Kamminga, *Grijpskerk van crisis tot bevrijding*, p. 11. Oldehove in oorlogstijd noemt foutief 10 mei i.p.v. 11 mei.
- ⁴⁰⁶ Jan Boersma, *Eten uit een kom. Het ware verhaal rond een Friese jongeman als soldaat en boer in oorlogstijd*, Banga uitgeverij B.V., Kollum 2007, p. 41.
- ⁴⁰⁷ P.H. Kamphuis, "Vorwärts denken, vorwärts sehen, vorwärts reiten". De strijd in de noordelijke provincies', in: Herman Amersfoort en Piet Kamphuis red., *Mei 1940. De strijd op Nederlands grondgebied*, Boom, Amsterdam 4e herziene druk 2012 [eerste druk 1990] p. 314-333.
- ⁴⁰⁸ Han Jonkers, 'De slag om de dodendam. De gevechten bij Wons en Kornwerderzand' in: *Bericht van de Tweede Wereldoorlog*, De Geïllustreerde Pers N.V. e.a., Amsterdam 1970, p. 371-372.
- ⁴⁰⁹ E.N. van Kleffens, *De overweldiging van Nederland*, The Netherlands publishing company LTD, Londen 1941, p. 149.
- ⁴¹⁰ Alfred Toepfer, *Erinnerungen aus meinem Leben 1894-1991*, Christians, Hamburg 1991, p. 51.
- ⁴¹¹ Jan Zimmermann, *Alfred Toepfer*, Ellert & Richter, Hamburg 2008, p. 92-93.
- ⁴¹² Nationaal Archief, C A B R, inventarisnummer 38568, tribunaal Groningen, dossier P.F. Tammens, notitie van wachtmeester P. Dobma van post Oldehove van de marechaussee aan hoofd P.O.D. district Groningen.
- ⁴¹³ L. de Jong., *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 4 Maart '40-maart '41, Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage, 1969, p. 228-229.
- ⁴¹⁴ 'Bekendmaking', in: *Nieuwe Provinciale Groninger Courant* 14 mei 1940.
- ⁴¹⁵ Bijvoorbeeld 'De Belgische gruwelen', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 16 september 1914.
- ⁴¹⁶ P.J.H.W. Cort van der Linden, [zonder titel] in: *De Groninger Oranjeboed. Mededeelingenblad der gezamenlijke illegale Groninger pers* 17 april 1945. 'De bevrijding van Groningen', in: *Twentsche Courant* 20 april 1945.
- ⁴¹⁷ H.D. Louwes, 'En de boer, die ploegde voort', in: *Groninger Landbouwblad* 18 mei 1940.
- ⁴¹⁸ 'Gemiddelden uitkomsten van 666 landbouwbedrijven over het boekjaar 1939/1940 in het ressort der Gron. mij. van Landbouw', in: *Groninger Landbouwblad* 14 december 1940.
- ⁴¹⁹ H.D. Louwes, 'Bij de opening der algemene vergadering' rede van 3 december 1940, in: Idem, *Redevoeringen*, Groninger Maatschappij van Landbouw, Groningen 1947, p. 194-213.
- ⁴²⁰ Advertentie N A S K, onder meer in *Groninger Landbouwblad* 14 december 1940.
- ⁴²¹ T. Allersma, 'Boerderijen in De Marne omstreeks 1941. Zoomede iets over de veranderingen in de

- laatste eeuw', in: Vereeniging ter bevordering van Landbouw en Nijverheid te Leens, *Gedenkboek 1841-1941*, p. 143-152.
- ⁴²² 'Denaturatie van aardappelen', in: *Groninger Landbouwblad* 22 juni 1940.
- ⁴²³ De Amerikaanse historicus Werner Warmbrunn omschrijft de periode tussen de Nederlandse capitulatie en de Februaristaking als 'honeymoon'. Hans Blom legt eveneens een waterscheiding bij de Februaristaking. Werner Warmbrunn, *De Nederlanders onder Duitse bezetting 1940-1945*, H.J.W. Bechts uitgevermaatschappij NV, Amsterdam 1963, p. 11. J.C.H. Blom, 'Nederland onder Duitse bezetting 10 mei 1940-5 mei 1945', in: idem, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950*, Nijgh en Van Ditmar, 's-Gravenhage 1989, p. 56-101.
- ⁴²⁴ 'De rede van den Rijkscommissaris. Enkele beschouwingen naar aanleiding van hetgeen dr. Seyss-Inquart mededeelde', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 29 juli 1940.
- ⁴²⁵ J.B. Charles, *Volg het spoor terug*, De Bezige Bij, Amsterdam 10e druk 1976, [eerste druk 1953], p. 195.
- ⁴²⁶ H.D. Louwes, 'Bij de opening der vergadering van de eerste afdeling. 's-Gravenhage 5 juni 1940', in: Idem, *Redevoeringen*, p. 328-331.
- ⁴²⁷ C.C. Küpfer, *Nederlands vliegers in het vuur*, Boom-Ruygrok NV, Haarlem, 2e druk 1946 [eerste druk 1945], p. 10.
- ⁴²⁸ C.P. Gunning, *Op de schoolbanken in het P.D.A. Wat ik heb ervaren en geleerd in het Concentratie-kamp te Amersfoort Januari-April 1942*, Elsevier, Amsterdam en Brussel 1946, p. 1-2.
- ⁴²⁹ Küpfer, *Nederlands vliegers in het vuur*, p. 279.
- ⁴³⁰ H. Colijn, *Op de grens van twee werelden*, De Standaard, Amsterdam 1940, p. 40-41 en 50.
- ⁴³¹ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 160.
- ⁴³² Siet Tammens, opgetekend door Marius de Smet, red. Alex Bakker, *Een onverzettelijke Groningse vrouw. Het levensverhaal van Siet Tammens*, Walburg pers en Verzetsmuseum Amsterdam, Zutphen 2000, p. 27-28.
- ⁴³³ NL-GnGRA, Notulen gemeenteraad van Groningen, raadsvergadering van 17 juni 1940.
- ⁴³⁴ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 157.
- ⁴³⁵ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 155.
- ⁴³⁶ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 192. G.A.W. ter Pelkwijk, *Utrecht in de eerste jaren van de bezetting*, Kemink en zoon, Utrecht 1950, p. 21.
- ⁴³⁷ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 509.
- ⁴³⁸ Notulen gemeenteraad Groningen 5 augustus 1941. De notulen van deze raadszitting beslaan een en een kwart pagina, die van de eraan voorafgaande zitting 19 pagina's.
- ⁴³⁹ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 251.
- ⁴⁴⁰ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 664.
- ⁴⁴¹ J.M. Breukers, Politie in bezettingstijd. Deze tekst stond indertijd op

- de website van het voormalige politiemuseum. Tekst ontvangen van J.M. Breukers, december 2018.
- ⁴⁴² Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 425, 428. Wellicht is het illustratief dat Tammens niet voorkomt in de CABR-dossiers van het onderzoek naar politiepresident Philip Blank.
- ⁴⁴³ Telefoongesprek met Alie Siersema, kleindochter van Peterus Jan Tammens, 18 januari 2019.
- ⁴⁴⁴ NL-GnGRA, toegangsnummer 405 Groninger Maatschappij van Landbouw, inventarisnummer 69.1, stukken afkomstig van P.F. Tammens, ontvangen als voorzitter van het gewest Groningen van de 'Commissie ter ondersteuning van de maatregelen getroffen voor de regeling van de landbouwproductie 1941' (Commissie Posthuma). Het dossier bevat diverse getypte exemplaren en ook een handgeschreven versie.
- ⁴⁴⁵ Van den Aardweg red., *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden*, p. 1173-1174.
- ⁴⁴⁶ H.D. Louwes, 'In 1941 een zoo groot mogelijke productie!', in: *Groninger Landbouwblad* 26 april 1941.
- ⁴⁴⁷ 'Notulen vergadering hoofdbestuur 9 juni 1941 enz.', in: *Groninger Landbouwblad* 21 juni 1941.
- ⁴⁴⁸ Geurts, *Herman Derk Louwes* p. 192.
- ⁴⁴⁹ 'Boer Zijlma als prov. Boerenleider van den Landstand in Groningen geïnstalleerd. De volksche boerenpolitiek zal de liberale 19e eeuwse politiek overwinnen', in: *Agrarisch Nieuwsblad* 25 februari 1942.
- ⁴⁵⁰ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 4 Maart '40-maart '41, p. 840.
- ⁴⁵¹ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 4 Maart '40-maart '41, p. 868-876.
- ⁴⁵² "Het Haagsche terreur- en sabotageproces. Geheime organisatie was op militaire leest geschoeid en beschikte over ontplofbare stoffen en wapenen. Achttien doodvonnissen en vele zware vrijheidsstraffen', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 6 maart 1941.
- ⁴⁵³ 'Achttien doodvonnissen voltrokken. Levenslange tuchthuisstraf voor veroordeelden onder de twintig jaar', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 14 maart 1941.
- ⁴⁵⁴ Harry Paape, *De Geuzen*, Vereniging ter bevordering van de belangen des boekhandels en Commissie voor de collectieve propaganda van het Nederlandse boek, Amsterdam 1965, p. 144-145. Hans Renders, *Wie weet slaag ik in de dood. Biografie van Jan Campert*, De Bezige Bij, Amsterdam 2004, p. 315-316.
- ⁴⁵⁵ Romijn, *Burgemeester in oorlogstijd*, p. 397.
- ⁴⁵⁶ 'Het Deutsche Weermachtsbericht van heden', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 23 juni 1941.
- ⁴⁵⁷ 'Uit en over Groningen. Een installatie in Oldekerk', in: *Het Nationale Dagblad* 3 september 1942.
- ⁴⁵⁸ Brief van dochter Tammens aan de auteur van 16 juli 2017. NL-GnGRA, toegangsnummer 1972 Handelsregister Kamer van Koophandel, inventarisnummer 2013714 J.P. Dijk-

- huis, selectiebedrijf 'Luidenburg'. NL-GnGRA, toegangsnummer 2066 J.P. Dijkhuis, 1924-1992, inventarisnummer 15 naoorlogse berechting van J.P. Dijkhuis en familieleden 1946-1972 zaak tegen Pieter Dijkhuis, Leens 8 april 1991 Brief van J.P. Dijkhuis aan mr. dr. Hesse d.d. 28 april 1946.
- ⁴⁵⁹ 'Backer hoorde achttien jaar tegen zich eisen. De man die dictator speelde', in: *Nieuwe Apeldoornse Courant* 6 oktober 1948. Commissaris Backer nazificeerde Noord-Holland. Op 3 mei 1945 hield hij een rouwbijeenkomst voor Hitlers dood', in: *De Gooi- en Eemlander* 6 oktober 1948. Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 38568 tribunaal Groningen, dossier Petrus Tammens, Proces Verbaal met aantekeningen uit bureauagenda van Willem Felicitas Vorrink, d.d. 23 november 1945.
- ⁴⁶⁰ Aangehaald door: Cornelis van Geelkerken, 'Voorwoord', in: Jan de Haas, *Dit moet gij weten over de nationaal-socialistische beweging der Nederlanden*, Materiaaldienst N.S.B., Amsterdam 1943. p. 3.
- ⁴⁶¹ NL-GnGRA toegangsnummer 1841 Gemeentebestuur van Groningen 1916-1965, inventarisnummer 1203 dossier P.F. Tammens.
- ⁴⁶² Nationaal Archief, Centraal archief bijzondere rechtspleging, inventarisnummer 38569 dossier P.F. Tammens, proces verbaal 17 augustus 1945.
- ⁴⁶³ E.F.K. Michielsen, 'Een beeld van Nederland na bijna twee jaar bezetting', in: idem, *Tegen de vlagen van den oostenwind*, A.W. Sijthoff's uitgeversmaatschappij N.V., Leiden 1945 [geschreven te Londen 18 juni 1942], p. 302-315.
- ⁴⁶⁴ Menno Hoexum, 'Oorlogstekst in muur is van heulende NSB'ers', in *Dagblad van het Noorden* 18 september 2014.
- ⁴⁶⁵ Ab A. Jansen, *Gevleugeld verleden*, Ad.M.C. Stok Zuid-Hollandsche uitgeversmaatschappij bv, Baarn, z.j., p. 230-231.
- ⁴⁶⁶ Thomas Leeftang, Bijlage A, inhoudsopgaven ToBis Hollandsch Nieuws, week 11 1942, *De bioscoop in de oorlog*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1990, p. 231.
- ⁴⁶⁷ J. Linthorst Homan, "Wat zijt ghij voor een vent". *Levensherinneringen van mr. J. Linthorst Homan*, Van Gorcum en comp. Assen 1974, p. 140.
- ⁴⁶⁸ A.J. van der Leeuw, 'De maat is vol', in: *Bericht van de Tweede Wereldoorlog*, p. 1294-1298.
- ⁴⁶⁹ Van den Aardweg red., *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden*, p. 1401. Huwelijksregister Groningen 1914, akte 519, geraadpleegd via www.allegroningers.nl op 21 december 2017.
- ⁴⁷⁰ NL-GnGRA, toegangsnummer 1165, Kabinet van de commissaris der provincie 1942-1945 inventarisnummer 178, stukken betreffende het ontslag van gedeputeerde staten en de benoeming van bestuursraden 1942-1944. Brief van N. Bolkestein aan C.F. Staargaard, d.d. 23 februari 1942.
- ⁴⁷¹ Nationaal Archief, Binnenlands bestuur, inventarisnummer 5155,

- Petrus Tammens, brief van provinciaal bestuur van Groningen aan secretaris-generaal van departement van Binnenlandse Zaken, d.d. 24 december 1943.
- ⁴⁷² NL-GnGRA, toegangsnummer 1165, Kabinet van de commissaris der provincie 1942-1945 inventarisnummer 178. stukken betreffende het ontslag van gedeputeerde staten en de benoeming van bestuursraden 1942-1944, brief van C.F. Staargaard aan 'Herrn Generalsakretär im Ministerium des Innern' 23 juni 1942.
- ⁴⁷³ NL-GnGRA, toegangsnummer 1902, inventarisnummer 907, Provinciaal blad van Groningen nummer (1942)64. Dit bestond uit een eenzijdig bedrukt a5-je.
- ⁴⁷⁴ NL-GnGRA, toegangsnummer 1165, Kabinet van de commissaris der provincie 1942-1945 inventarisnummer 141 stukken betreffende burgemeesterskringen, 1942-1945, brief van Commissaris der provincie Staargaard aan de burgemeester van Emmen, d.d. 23 juli 1942.
- ⁴⁷⁵ M.C. van den Toorn, *Dietsch en volksch. Een verkenning van het taalgebruik der nationaal-socialisten in Nederland*, H.D. Tjeenk Willink B.V., Groningen 1975, p. 46.
- ⁴⁷⁶ Jan Meyers, *Mussert. Een politiek leven*, Aspekt, geheel herziene en aangevulde druk Soesterberg 2005, p. 178.
- ⁴⁷⁷ M. Duyvendak en B. de Vries, red., *Stad van het Noorden. Groningen in de Twintigste eeuw*, Koninklijke Van Gorcum, Assen 2003, p. 234.
- ⁴⁷⁸ NIOD, toegangsnummer 123 Nationaal-Socialistische Beweging, inventarisnummer 800, enkele instructies en richtlijnen voor de Agrarische Raadsman en de Gewestelijke Agrarische Leider, 22 februari 1941-z.d., 'Richtlijnen voor den Agrarisch Raadsman in den Kring' uitgevaardigd door Het Hoofd van de Organisatie der Beweging M. Kardoos en het Hoofd van afdeling 7, Agrarische Zaken E.J. Roskam Hzn. Utrecht, 22 sprokkelmaand 1941. Overigens waren er Agrarische Raadsmannen op Kring, District en Gewestelijk niveau. Wat Tammens was is niet achterhaald.
- ⁴⁷⁹ NL-GnGRA, Kabinet van de commissaris der provincie, inventarisnummer 27 stukken betreffende voedsel- en brandstofvoorziening. Verslag van 'vergadering gehouden op 19 juni 1942 door den directeur-generaal van de voedselvoorziening, ir. S.L. Louwes, met vertegenwoordigers van alle gemeenten in de provincie Groningen, betreffende den huidige stand van zaken bij de voedselvoorziening.'
- ⁴⁸⁰ 'Gesprek met den heer Tammens, den nieuwen burgemeester. Nauwe band tussen stad en platteland', in: *Het Volk* 27 januari 1943.
- ⁴⁸¹ 'Bevredigende N.E.T.O.-resultaten. Het nieuwe project: methaangas', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 31 juli 1942. NL-GnGRA, toegangsnummer 691, inventarisnummer 1, stichting Noordelijke economisch-technologische organisatie 1934-1990, notulen algemeen bestuur 1937-1949.

- ⁴⁸² NL-GnGRA, toegangsnummer 1972, inventarisnummer 2001195, Handelsregister Kamer van Koophandel, n.v. Maatschappij tot Aanleg en Exploitatie van Laagspanningsnetten 1920-1937.
- ⁴⁸³ NL-GnGRA, , toegangsnummer 1165, Kabinet van de commissaris der provincie 1942-1945 inventarisnummer 154 Groningen: mr. P.W.J.H. Cort van der Linden, P. Tammens; Grootegast: E. Pieters, D. van der Munnik; Grijskerk: A. van den Nadort, M. Brouwer. enveloppe met stukken betreffend P. Tammens. Ook Tammens' dochter is van mening dat het bestuursraadschap haar vader goed lag. Mededeling van mevrouw M.M. Luitjens-Tammens, interview 21 februari 2017.
- ⁴⁸⁴ 'De algemene vergadering der Groninger Maatschappij van Landbouw', in: *Groninger Landbouwblad* 7 december 1940.
- ⁴⁸⁵ NL-GnGRA, toegangsnummer 1165, Kabinet van de commissaris der provincie, inventarisnummer 143 stukken betreffende (nationaal-socialistische) kameraadschapsbijeenkomsten van burgemeesters, 1942-1944, getekende tafelschikking bijeenkomst 4 november 1942.
- ⁴⁸⁶ Beno Hofman, *Groningen in de Tweede Wereldoorlog. Van oorlogsdreiging tot bevrijdingsroes*, In Boekvorm, Assen 2015, p. 33.
- ⁴⁸⁷ In dit verband rijst de vraag of ook Tammens op de hoogte was van wat er in het Scholtenhuis gebeurde. Voor zover het de gruweldaden van de SD betreft: zelfs goede Stad-ers kenden de verhalen over de mishandelingen. Het is ondenkbaar dat Tammens er nooit over hoorde. Wel is het voorstelbaar dat Tammens zelf niet in het Scholtenhuis kwam en dat verhalen over uitspattingen met drank en vrouwen hem niet bereikten of dat hij deze niet geloofde. Hier zwijgen de bronnen.
- ⁴⁸⁸ 'Groningens burgemeester', in: *De Telegraaf* 27 januari 1943. 'Gesprek met den heer Tammens, den nieuwen burgemeester. Nauwe band tussen stad en platteland', in: *Het Volk* 27 januari 1943.
- ⁴⁸⁹ N.J.G Sikkel, *Documentatie. Status en werkzaamheden van organisaties en instellingen uit de tijd der Duitse bezetting*, Buijten en Schipperheijn, Amsterdam z.j. [1947], p. 170.
- ⁴⁹⁰ NL-GnGRA, toegangsnummer 2163, inventarisnummer 3, Rechtskundig bureau voor de Landbouwer notulen, bestuursvergadering van 3 juli 1942.
- ⁴⁹¹ NL-GnGRA, toegangsnummer 1766, Provinciaal bestuur van Groningen, inventarisnummer 4436, voedselvoorziening 1942-1948, aantekeningen van vergadering van Rijkscommissariaat en nationaalsocialistische commissarissen der provincie d.d. 29 juli 1942 te 's-Gravenhage.
- ⁴⁹² NL-GnGRA, toegangsnummer 1165, Kabinet van de commissaris der provincie, inventarisnummer 178. Stukken betreffende het ontslag van gedeputeerde staten en de benoeming van bestuursraden. Brief

- van P.F. Tammens aan C.F. Staargaard d.d. 21 juli 1942.
- ⁴⁹³ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR inventarisnummer 40530 dossier Jacob Maarsingh, proces verbaal van onderzoek naar P.F. Tammens d.d. 23 november 1945, verhoor van getuige W.F. Vorink door Reinder Paul Houwen op 13 november 1945.
- ⁴⁹⁴ NL-GnGRA, toegangsnummer 1165, inventarisnummer 160. Persoonsdossier van burgemeester S.H.L. Woldringh van Oldekerk.
- ⁴⁹⁵ 'Uit en over Groningen. Een installatie in Oldekerk', in: *Het Nationale Dagblad* 3 september 1942.
- ⁴⁹⁶ 'Kam. H. Sieling tot burgemeester van Usquert geïnstalleerd', in: *Het Nationale Dagblad* 29 september 1942.
- ⁴⁹⁷ NL-GnGRA, toegangsnummer 1165, inventarisnummer 154, Groningen: mr. P.W.J.H. Cort van der Linden, P. Tammens; Grootegast: E. Pieters, D. van der Munnik; Grijpskerk: A. van den Nadort, M. Brouwer. Brief van C.F. Staargaard aan H. Conring d.d. 15 mei 1942
- ⁴⁹⁸ Beno Hofman, *De Groninger burgemeesters De Groninger burgemeesters. Van Eltet tho Lellens tot Jacques Wallage*, In Boekvorm, Assen 2009, p. 55.
- ⁴⁹⁹ NL-GnGRA, toegangsnummer 1776 provinciaal bestuur van Groningen, inventarisnummer 4080 maatregelen tegen Joden, 1941-1943, Brief van Cort van der Linden aan Commissaris der provincie Staargaard d.d. 24 juni 1942.
- ⁵⁰⁰ NL-GnGRA, toegangsnummer 1165, inventarisnummer 154, Groningen: mr. P.W.J.H. Cort van der Linden, P. Tammens; Grootegast: E. Pieters, D. van der Munnik; Grijpskerk: A. van den Nadort, M. Brouwer. Enveloppe met stukken betreffende Cort van de Linden.
- ⁵⁰¹ NL-GnGRA, toegangsnummer 1165, inventarisnummer 154, Groningen: mr. P.W.J.H. Cort van der Linden, P. Tammens; Grootegast: E. Pieters, D. van der Munnik; Grijpskerk: A. van den Nadort, M. Brouwer. Brief van C.F. Staargaard aan H. Conring, 28 augustus 1942.
- ⁵⁰² NL-GnGRA, toegangsnummer 1841 gemeentebestuur van Groningen (3) 1916-1965, inventarisnummer 1203 mr. P.J.W.H. Cort van der Linden burgemeester 1934-1942 1945-1951. P.J.W.H. Cort van der Linden, 'Ter inleiding', in: Fop. I. Brouwer red., *Zwerven door Groningen. Het land van wierden en heerden*, Van Gorcum en comp., Assen 1941, p. 3. In de in 1944 verschenen tweede druk is de inleiding die Cort van der Linden schreef als voorzitter van de provinciale v v v niet opgenomen. Hierin staat echter ook geen inleiding van de hand van Tammens.
- ⁵⁰³ Hofman, *Groningen in de Tweede Wereldoorlog*, p. 45. Hofman, *De Groninger burgemeesters*, p. 56. NL-GnGRA toegangsnummer 1841 Gemeentebestuur van Groningen 1916-1965, inventarisnummer 1203 waarnemend burgemeesters. Brief van Commissaris der provincie Staargaard aan het gemeentebestuur

- stuur van Groningen, d.d. 5 september 1942.
- ⁵⁰⁴ Nationaal Archief, Binnenlands bestuur, inventarisnummer 5155, Petrus Tammens, brief van provinciaal bestuur van Groningen aan secretaris-generaal van Binnenlandse zaken d.d. 24 december 1942.
- ⁵⁰⁵ NL-GnGRA, toegangsnummer 1165, inventarisnummer 154, Groningen: mr. P.W.J.H. Cort van der Linden, P. Tammens; Grootegast: E. Pieters, D. van der Munnik; Grijpskerk: A. van den Nadort, M. Brouwer. Brief van C.F. Staargaard aan H. Conring, 28 augustus 1942.
- ⁵⁰⁶ NL-GnGRA, toegangsnummer 1165, inventarisnummer 154, Groningen: mr. P.W.J.H. Cort van der Linden, P. Tammens; Grootegast: E. Pieters, D. van der Munnik; Grijpskerk: A. van den Nadort, M. Brouwer. Brief van adviescommissie NSB [datum ontbreekt, handtekening onleesbaar].
- ⁵⁰⁷ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 341. Jan de Roos en Thea de Roos-van Rooden, *Moed en overmoed. Een biografie van burgemeester Dirk Frans Pont*, Hilversum, Verloren 2010, p. 114. Nationaal archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 58842 D.F. Pont, Proces verbaal van verhoor van D.F. Pont, bijlage 1, Levensloop en politieke ontwikkeling van mr. D.F. Pont.
- ⁵⁰⁸ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 323.
- ⁵⁰⁹ Adolf Hitler, *Mijn kamp*, De Amsterdamsche keurkamer, Amsterdam, derde druk [z.j.], eerste druk 1939, p.160-161.
- ⁵¹⁰ NL-GnGRA, archiefnummer 1165, Kabinet van de commissaris der provincie, inventarisnummer 154 Groningen: mr. P.W.J.H. Cort van der Linden, P. Tammens; Grootegast: E. Pieters, D. van der Munnik; Grijpskerk: A. van den Nadort, M. Brouwer., brief van P.F. Tammens aan C.F. Staargaard, d.d. 30 november 1942 en brief van C.F. Staargaard aan P.F. Tammens d.d. 1 december 1942.
- ⁵¹¹ <http://projects.knmi.nl/klimatologie/daggegevens/index.cgi>. Geraadpleegd 8 juli 2016.
- ⁵¹² 'De heldhaftige strijd aan het Oostfront. Het laatste verzet in Stalingrad', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 2 februari 1943.
- ⁵¹³ NL-GnGRA, toegangsnummer 1841 Gemeentebestuur van Groningen (3), 1916-1965, inventarisnummer 1203, P.F. Tammens burgemeester 1943-1945, ariërv verklaring.
- ⁵¹⁴ NL-GnGRA, toegangsnummer 1607 gemeentebestuur van Groningen, inventarisnummer 834 Register van ingekomen personen 1 januari 1943 t/m 31 december 1943 volgnummer 322.
- ⁵¹⁵ NL-GnGRA, toegangsnummer 1607 gemeentebestuur van Groningen (2), (1822) 1916-1965 (1981) woningkaarten, 1916-1965, inventarisnummer 939, Zuiderpark 2.
- ⁵¹⁶ NL-GNGRA, toegangsnummer 1165 kabinet van de commissaris der provincie, inventarisnummer 154, P. Tammens. Evenzo toegangsnummer 2557 bouwdoossiers dienst ROEZ1878-1992, inventarisnum-

- mer 425 aanvraag op adres Zuiderpark 2.
- ⁵¹⁷ L.T. Hacquebord en R.M.H. Overbeek, *Architectuur en stedenbouw in de gemeente Groningen 1850-1950*, Waanders, Zwolle 1994, p. 53.
- ⁵¹⁸ Informatie ontvangen van Leontien Spoelstra namens Gemeente Groningen 8 juni 2016.
- ⁵¹⁹ NL-GNGRA, toegangsnummer 1165 Kabinet van de Commissaris der Provincie, inventarisnummer 82, Stukken betreffende benoeming en ontslag van wethouders 1942-1945. Ook hierin: document afkomstig van Frederiks, departement van binnenlandse zaken, d.d. 24 november 1942. Ook NL-GnGRA toegangsnummer 1841 Gemeentebestuur van Groningen (3), 1916-1965 inventarisnummer 1203 Aanwijzing van een wethouder om den burgemeester bij ongesteldheid, afwezigheid of ontstentenis te vervangen. Aanwijzing van andere plaatsvervangende burgemeesters. notitie van 11 januari 1945.
- ⁵²⁰ NL-GnGRA, toegangsnummer 1776 provinciaal bestuur van Groningen, inventarisnummer 8116 Jaarwedde-regeling burgemeesters enz. Staat betreffende jaarwedden van de burgemeesters, secretarissen en ontvangers in de provincie Groningen naar den stand op 1 januari 1942.
- ⁵²¹ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 374.
- ⁵²² 'Mussert sprak te Groningen. "Wij willen meehelpen den oorlog te winnen"'. in: *Nieuwsblad van het Noorden* 23 december 1942.
- ⁵²³ NL-GNGRA, archiefnummer 1165, Kabinet van de commissaris der provincie, inventarisnummer 154 P. Tammens, brief van P.F. Tammens aan C.F. Staargaard, d.d. 30 november 1942 en brief van C.F. Staargaard aan P.F. Tammens d.d. 1 december 1942.
- ⁵²⁴ Hofman, *De Groninger burgemeesters*, p. 56. Duyvendak en De Vries, *Stad van het Noorden*, p. 234. Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 38568 tribunaal Groningen, dossier Petrus Tammens, Proces Verbaal met aantekeningen uit bureauagenda van Willem Felicitas Vorrink, d.d. 23 november 1945.
- ⁵²⁵ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 352.
- ⁵²⁶ Duyvendak en De Vries, *Stad van het Noorden*, p. 233. Paulien 't Hoen en Nanon Soeters, *Hermen Molendijk 1896-1983*. "Zoo doorsnijden wij het leven in een schoone rusteloosheid", Hermen Molendijkstichting/Centrum Beeldend Kunst, Amersfoort 1994, p. 37.
- ⁵²⁷ 'Commissaris Staargaard installeerde burgemeester. Verschillende gelukwensen', in: *Het Volk* 5 maart 1943. Jan van Wieren, 'Aantekeningen van de week', in: *De Landstand Groningen* 12 maart 1943.
- ⁵²⁸ NL-GnGRA, Toegangsnummer 1841 Gemeentebestuur van Groningen (3), 1916-1965 inventarisnummer 1201 dossier H.J.W. van Duyn wethouder.
- ⁵²⁹ NL-GnGRA, toegangsnummer 1902 gemeentebestuur van Groningen,

- inventarisnummer 262 telefonie/radiodistributie. Brief van de leider van het district Groningen-Friesland der radiocentralen aan de burgemeester der gemeente Groningen d.d. 7 mei 1943.
- ⁵³⁰ 'De stad Groningen onder nationaalsocialistisch bewind. Installatie van den heer P.F. Tammens', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 5 maart 1943.
- ⁵³¹ Tammens gebruikte de originele ambtsketen. In enkele andere gemeenten waaronder Oldehove, slaagden tegenstanders van de Nieuwe Orde erin om de keten te laten verdwijnen zodat deze niet door een NSB'er kon worden gedragen. *Oldehove in oorlogstijd*, p. 79. Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 351.
- ⁵³² Informatie ontvangen van de heer Niko Beets, voorlichter van de gemeente Groningen, 13 oktober 2016.
- ⁵³³ *Leekster Courant* 6 maart 1943.
- ⁵³⁴ 'De stad Groningen onder nationaalsocialistisch bewind. Installatie van den heer P.F. Tammens', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 5 maart 1943.
- ⁵³⁵ *Leekster Courant* 6 maart 1943.
- ⁵³⁶ *Leekster Courant* 6 maart 1943.
- ⁵³⁷ 'Kameraad P.F. Tammens. Gemachtigde van den Leider voor Landbouw en Visscherij. Opvolger van wijlen minister Posthuma', in: *Volk en Vaderland* 6 augustus 1943.
- ⁵³⁸ Nico de Both, *Het Scholtenshuis 1940-1945*, In Boekvorm, Assen 2008, p. 16 en 35.
- ⁵³⁹ www.knmi.nl/klimatologie/daggegevens/index.cgi geraadpleegd op 29 september 2016.
- ⁵⁴⁰ Janusz Piekalkiewicz, *Luftkrieg 1939-1945, Luftkrieg 1939-1945*, München, Südwestverlag 1978, p. 433-434.
- ⁵⁴¹ Informatie ontvangen van Hans Nauta van Studiegroep Luchtoorlog 1939-1945. Per e-mail, 1 februari 2017.
- ⁵⁴² NL-GNGRA, toegangsnummer 2163 Rechtskundig bureau voor de Landbouwer, inventarisnummer 3 notulen februari 1935-februari 1943. Bestuursvergadering 3 juli 1942. NL-GNGRA, toegangsnummer 2163 Rechtskundig bureau voor de Landbouwer, inventarisnummer 4 notulen maart 1943-augustus 1953, Algemene vergadering van 12 maart 1943.
- ⁵⁴³ NL-GNGRA, toegangsnummer 405 Groninger Maatschappij van Landbouw, inventarisnummer 16.22 notulen afd. Grijpskerk bestuursvergadering 18 januari 1943.
- ⁵⁴⁴ [N.G. Addens], *Fonds ten behoeve van den landbouw in de provincie Groningen 1878-1953*, Hoitsema, Groningen 1954, p. 28-29.
- ⁵⁴⁵ 'Installatie nieuwen Burgemeester van Oldehove', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 6 maart 1944. *Oldehove in oorlogstijd*, p. 68-73.
- ⁵⁴⁶ NL-GnGRA, toegangsnummer 52 Curatoren der Rijksuniversiteit te Groningen, (1932) 1933-1960, inventarisnummer 355 stukken betreffende de hervatting van het onderwijs in het studiejaar 1943/4, 1943. Van de 83 studenten was het groot-

- ste deel ingeschreven aan de faculteit Geneeskunde, 45. Daarna volgde de faculteit Wis- en natuurkunde met 17, Rechtsgeleerdheid met 13 en Letteren en Wijsbegeerte met 8. De faculteit Godgeleerdheid had geen studenten meer.
- ⁵⁴⁷ Klaas van Berkel, *Academische illusies. De Groningse universiteit in een tijd van crisis, bezetting en herstel, 1930-1950*, Bert Bakker, Amsterdam 2003, p. 344-345.
- ⁵⁴⁸ NL-GNGRA, toegangsnummer 52 Curatoren der Rijksuniversiteit te Groningen 1933-1960, inventarisnummer 193 notulen van vergaderingen van het College van Curatoren 1943.
- ⁵⁴⁹ Van Berkel, *Academische illusies*, p. 154-155.
- ⁵⁵⁰ Van Berkel, *Academische illusies*, p. 290.
- ⁵⁵¹ NL-GnGRA, toegangsnummer 1841 gemeentebestuur van Groningen 1916-1965, inventarisnummer 1203 P.F. Tammens burgemeester 1943-1945, Tenlastelegging. Anton Mussert, 'Gedachten welke mede de uitgangspunten vormden voor mijn handelingen', in: Anton Mussert, *Nagelaten bekentenissen. Verantwoording en celbrieven van de NSB-leider*, Vantilt, Nijmegen 2005, p. 157-190.
- ⁵⁵² *Verslag omtrent den toestand van het Museum van oudheden voor de provincie en stad Groningen over 1943*. Scan ontvangen van R. Dijkstra, Groninger Museum.
- ⁵⁵³ H.J. Buwalda, secretaris Prov. Groninger Vereniging van Vreemdelin-
- genverkeer. Jaarverslag over het jaar 1943, p.1. Van Berkel, *Academische illusies*, p. 584.
- ⁵⁵⁴ NL-GNGRA toegangsnummer 1165 kabinet van de Commissaris der provincie, inventarisnummer 143 stukken betreffende (nationaal-socialistische) kameraadschapsbijeenkomsten van burgemeesters, 1942-1943. Brief van Commissaris der provincie aan *Beauftragte* d.d. 27 februari 1942. Brief van Commissaris der provincie aan *Beauftragte* d.d. 16 december 1942. Brief van Commissaris der provincie aan *Beauftragte* d.d. 14 januari 1943. NL-GNGRA toegangsnummer 1165 kabinet van de Commissaris der provincie, inventarisnummer 41 stukken betreffende de Nederlandse Landstand en een geschil inzake de visserij in Zoutkamp 1941-1944, rede van P.F. Tammens gehouden op 27 januari 1943.
- ⁵⁵⁵ Geert Ruiters was even oud als Tammens, maar begon twee jaar na deze aan zijn studie aan de RMLS. NL-GnGRA, toegangsnummer 1866 Rijks Middelbare Landbouwschool, inventarisnummer 60 verslagen van de toestand van de Middelbare Landbouwschool.
- ⁵⁵⁶ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 91925 PRA Groningen, Petrus Tammens, Proces Verbaal van verhoor van Sybrand Dirk Rispen, d.d. 16 oktober 1946.
- ⁵⁵⁷ NIOD, toegangsnummer 123 Nationaal-Socialistische Beweging, inventarisnummer 208 correspon-

- tie etc. met de gemachtigde voor Landbouw en Visserij (o.m. een verslag van P.F. Tammens over de gang van zaken bij de Nederlandsche Landstand over de maanden november en december 1943, en januari 1944. Verslag van de op 19 juni j.l. te Groningen plaatsgevonden hebbende besprekingen tusschen de kameraden P.F. Tammens, burgemeester van Groningen, Bierma, Boerenleider van de provincie Friesland, en ir. S.D. Rispiens, Secretaris van de Gemachtigde voor Landbouw en Visscherij. Hierin tevens: 'Verslag onderhoud met de heeren Tammens, Ernst en v.d. Wense'.
- ⁵⁵⁸ NIOD, toegangsnummer 123 Nationaal-Socialistische Beweging, inventarisnummer 523 mededelingen van de hoofdafdeling Pers en Propaganda, o.m. de benoeming van P.F. Tammens tot Gemachtigde van Mussert voor Landbouw en Visserij, persbericht 430805/1, 5 augustus 1943.
- ⁵⁵⁹ G.M.T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening 1940-1945*, Matrijs, Utrecht 1985, p. 75.
- ⁵⁶⁰ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, p. 75-76. Doeke Sijens, 'Pleier foar boerebelangen yn it ferkearde tiidrek', in: *Fryslân. Historisch tijdschrift* 22(2016) 5, 12-16.
- ⁵⁶¹ 'Damave ontheven uit functie van commissaris van den R.K. Boeren en Tuindersbond', in: *Het Nationale Dagblad* 8 september 1943.
- ⁵⁶² L. de Jong., *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 6 juli '42-mei '43, Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage, 1975, p. 486-489.
- ⁵⁶³ 'Voorlopige leiding van Ned. Landstand', in: *Het Nationale Dagblad* 22 oktober 1943.
- ⁵⁶⁴ Sikkels, *Documentatie*, p. 170.
- ⁵⁶⁵ P.F. Tammens, 'De grondslag der nationaal-socialistische landbouw. Politiek en hare praktische betekenis voor Nederland', in: *Volk en Bodem*, 4(1944)1, p. 7-8.
- ⁵⁶⁶ Meyers, Mussert, p. 173.
- ⁵⁶⁷ Meyers, Mussert, p. 221-222.
- ⁵⁶⁸ 'Volksleider!' en "'Uw Leider is de Leider van het Nederlandsche Volk". Groote geestdrift in Concertgebouw te Amsterdam. Met volle kracht voorwaarts!', in: *De Zwarte Soldaat* 17 december 1942.
- ⁵⁶⁹ G.R. Zondergeld, 'De laatste jaren van de NSB', in: J. Zwaan, red. en Aukje Zondergeld-Hamer eindred., *De zwarte kameraden. Een geïllustreerde geschiedenis van de NSB*, Van Holkema en Warendorf, Weesp 1984, p. 130-131.
- ⁵⁷⁰ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 38568 tribunaal Groningen, dossier Petrus Tammens, Proces Verbaal met aantekeningen uit bureauagenda van Willem Felicitas Vorrink, d.d. 23 november 1945. Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 91925 PRA Groningen, Petrus Tammens, Proces Verbaal van verhoor van P.F. Tammens d.d. 24 augustus 1946. De raadsman van Rispiens gaf bij het proces tegen zijn cliënt aan dat het mede aan Rispiens

- was te danken dat dit plan van Rost van Tonningen mislukte. Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 57043 Tribunaal Utrecht, Sybrand Dirk Rispens, Brief van mr. [handtekening onleesbaar] aan Hoge Autoriteit belast met fiatexecutie op de Tribunaaluitspraken in het Gerechtshof Amsterdam, d.d. 28 juli 1948.
- ⁵⁷¹ NL-GnGRA, toegangsnummer 1866 Rijks Middelbare Landbouwschool, inventarisnummer 60 Verslag van de toestand van de Middelbare Landbouwschool over het schooljaar 1942-1943. Gezinskaart Fokko Petrus Tammens en gezinskaart Fokko Tammens.
- ⁵⁷² *Gedenkboek Middelbare Landbouwschool Groningen 1912-1947*, J.B. Wolters uit. mij., Groningen en Batavia, 1948, p. 87. 'Eindexamen Middelbare Landbouwschool te Groningen', in: *De Landstand* 30 april 1943. Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 38568 tribunaal Groningen, dossier Petrus Tammens, Proces Verbaal met aantekeningen uit bureauagenda van Willem Felicitas Vorrink, d.d. 23 november 1945. Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 91925 PRA Groningen, Petrus Tammens, brief van Rispens aan Ruiter d.d. 24 augustus 1943.
- ⁵⁷³ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 38568 tribunaal Groningen, dossier Petrus Tammens, Proces Verbaal met aantekeningen uit bureauagenda van Willem Felicitas Vorrink, d.d. 23 november 1945. Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 40828, tribunaal Groningen, combi-dossier C.F. Staargaard met M.G. Keijzer, brief van de Groninger Oostcombinatie aan de Nederlandse Oostcompagnie N.v. d.d. 21 maart 1944.
- ⁵⁷⁴ L. Jong, de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 6, juli '42-mei '43, p. 799 e.v.
- ⁵⁷⁵ Monique Brinks, Jack Kooistra en Auke Piersma, *Represailles in Groningen 1940-1945. Gewapend verzet en bloedige wraak. In de schaduw van het Scholtenhuis*, uitgeverij Louise, Grou 2013, p. 305.
- ⁵⁷⁶ NL-GnGRA, toegangsnummer 1692 Gemeentepolitie van Groningen, 1917-1980, inventarisnummer 218 meldingsrapporten 1 mei 1943-15 mei 1943, revier 1, meldingsrapport van 3 mei 1943.
- ⁵⁷⁷ M.G. Buist, 'De April-Meistaking', in: E.A.J. Boiten e.a., *Groningen in oorlogstijd*, Knoop en Niemeijer, Haren 1980, p. 69-80.
- ⁵⁷⁸ 'Dochter vermoorde verzetsstrijder vertelt verhaal. "Mensen vielen wel, maar velen kwamen ook weer over-eind"', in: *Groot Groningen* 30 april 2013. NL-GnGRA, toegangsnummer 1692 Gemeentepolitie van Groningen, 1917-1980, inventarisnummer 215, no. 122 revier I, dagrapport van maandag 3 mei 1943. NIOD, toegangsnummer 123 Nationaal-Socialistische Beweging, inventarisnum-

- mer 962 Kwartaalrapport van de Commissaris der provincie Groningen 13 januari 1943-28 juli 1944, Verslag omtrent de toestand in de provincie Groningen op 30 april 1943 en volgende dagen.
- ⁵⁷⁹ In 't Veld, 'Zwart in soorten', in: *Bericht van de Tweede Wereldoorlog*, p. 1603.
- ⁵⁸⁰ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09, deeldossier PRA Winschoten GP/RP 1304, Dossier Barteld Jacob van Ham, afschrift proces verbaal dossier P. Tammens, verhoor van getuige W.F. Vorrink opgemaakt door Reinder Paul Houwen d.d. 11 december 1945.
- ⁵⁸¹ Brinks, *Represailles in Groningen*, p. 63.
- ⁵⁸² Bas Kromhout, *De Voorman. Henk Feldmeijer en de Nederlandse ss*, Atlas Contact, Amsterdam en Antwerpen 2012, passim.
- ⁵⁸³ Meyers, *Mussert*, p. 234.
- ⁵⁸⁴ NL-GNGRA, toegangsnummer 1841 gemeentebestuur van Groningen 1916-1965, inventarisnummer 1203 P.F. Tammens burgemeester 1943-1945, Tenlastelegging. G.R. Zondergeld, 'De laatste jaren van de NSB'.
- ⁵⁸⁵ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 341. Zondergeld, 'De laatste jaren van de NSB'.
- ⁵⁸⁶ Meyers, *Mussert*, p. 197.
- ⁵⁸⁷ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 38568 tribunaal Groningen, dossier Petrus Tammens, Proces Verbaal van verhoor van P.F. Tammens d.d. 24 augustus 1946.
- ⁵⁸⁸ 'De grote N.A.F. betoging te Rolde. Tienduizenden bezoekers', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 7 juli 1941.
- ⁵⁸⁹ J.H. Feldmeijer, 'Welkom boerenleider', in: *Storm-ss* 1(1941)17, p. 2.
- ⁵⁹⁰ 'Duitschers en Nederlanders herdenken samen de gesneuvelde helden. Sellmer en Feldmeyer spraken te Groningen', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 9 november 1943. Het verslag noemt de datum waarop de bijeenkomst was niet. Mogelijk is het van de dag ervoor.
- ⁵⁹¹ *Het Proces Rauter*, Martinus Nijhoff, 's Gravenhage 1952, p. 191.
- ⁵⁹² Kromhout, *De Voorman*, p. 393-397.
- ⁵⁹³ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 38568 tribunaal Groningen, dossier Petrus Tammens, Proces Verbaal met aantekeningen uit bureauagenda van Willem Felicitas Vorrink, d.d. 23 november 1945.
- ⁵⁹⁴ Inger Schaap, *Sluipmoordenaars. De Silbertanne-moorden in Nederland'1943-1944*, Just Publishers, Hilversum 2010, p. 67.
- ⁵⁹⁵ NL-GNGRA, toegangsnummer 2220 verzameling documenten OVCg, inventarisnummer 109 lijsten met personen die in aanmerking kwamen voor represaillemaatregelen. Dit zijn geen originele documenten maar reconstructies van kort na de bevrijding. Volgens een contemporaine toelichting beschikte 'zelfs de burgemeester van Groningen niet over een officiële opgave'. Volgens een naoorlogse aantekening was de

- bijeenkomst op 9 november, volgens de tenlastelegging was de vergadering in Café de Pool op 19 november 1943.
- ⁵⁹⁶ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR inventarisnummer 40068 dossier Hendrik Johannes Diephuis. Getuigenis van Johannes Leonardus Amerika door mr. A.H. Smit, 25 januari 1947.
- ⁵⁹⁷ Informatie ontvangen van Hans Nauta van Studiegroep Luchtoorlog 1939-1945. Per e-mail, 1 februari 2017.
- ⁵⁹⁸ Kees Wiese, 'SD-ers schoten zesmaal mis... Twintig jaar geleden: Groninger ontsnapt aan moordaanslag', in: *Het Vrije Volk* + 24 januari 1964. Overigens heet Schäper bij Wiese abusievelijk Schäfer.
- ⁵⁹⁹ NL-GNGRA, toegangsnummer 2220 collectie Oorlogs- en verzetscentrum Groningen, inventarisnummer 401 dossier A.M. Amerika, dagrapport van donderdag 27 januari 1944, revierbureau IV opge maakt door hoofdresearcher Jan Dijk en rechercheur Johan Carel Hiddes van de Groninger recherche.
- ⁶⁰⁰ Cor Rodenburg, 'Een mislukte moordpoging in Groningen. Fortuinlijke ontsnapping in oorlogsnacht', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 22 januari 1994.
- ⁶⁰¹ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 40068 dossier Hendrik Johannes Diephuis. Proces Verbaal van getuige Willem Felicitas Vorrink. Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 40068 dossier Hendrik Johannes Diephuis. Proces Verbaal van verhoor van getuige Johannes Leonardus Amerika door J. Daalman. M.H. Huizinga, *Met de blik naar boven, Reco, Groningen 1995*, p. 184.
- ⁶⁰² NL-GNGRA, toegangsnummer 2220 verzameling documenten OVC G, inventarisnummer 109 lijsten met personen die in aanmerking kwamen voor represaillemaatregelen. Ook op de lijst stonden twee mannen waarmee Tammens later nog te maken kreeg: de predikant C.W. Coolsma en de jurist M. Koppius. Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 40530 dossier Jacob Maarsingh, proces verbaal van onderzoek naar P.F. Tammens d.d. 23 november 1945, verhoor van getuige W.F. Vorrink. Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 38568 tribunaal Groningen, Petrus Tammens, Proces Verbaal van verhoor van P.F. Tammens d.d. 24 augustus 1946.
- ⁶⁰³ NL-GNGRA, toegangsnummer 1841 gemeentebestuur van Groningen 1916-1965, inventarisnummer 1203 P.F. Tammens burgemeester 1943-1945, Tenlastelegging.
- ⁶⁰⁴ Brinks, *Represailles in Groningen 1949-1945*, p. 131-305.
- ⁶⁰⁵ NL-GNGRA, toegangsnummer 2220 verzameling documenten OVC G, inventarisnummer 427 lijst met namen van onderwijzers uit de stad Groningen die tijdens de bezetting zijn omgekomen.

- ⁶⁰⁶ P. van den Burg, red., *Bewoners van De Marne in de Tweede Wereldoorlog*, Profiel, Bedum 2004, p. 45.
- ⁶⁰⁷ NL-GNGRA, toegangsnummer 1902 gemeentebestuur van Groningen, inventarisnummer 57 politiemaatregelen t.o.v. Nederlanders en ingezetenen. Afschrift van brief van D. v.d. Linde en Anna Bulthuis aan burgemeester Tammens d.d. 11 maart 1943.
- ⁶⁰⁸ 'Opening "Herlevend Nederland". Van Geelkerken en Schmidt spreken te Groningen', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 7 juni 1943.
- ⁶⁰⁹ "'Herlevend Nederland" in Groningen. Groote belangstelling in heel Noord-Nederland', in: *Het Nationale Dagblad* 8 juni 1943, bijschrift bij foto.
- ⁶¹⁰ "'Herlevend Nederland" in Groningen. Groote belangstelling in heel Noord-Nederland', in: *Het Nationale Dagblad* 8 juni 1943. "'Herlevend Nederland" Officieele opening te Groningen, in: *Drentsch Dagblad* 8 juni 1943. Ook: 'Opening "Herlevend Nederland". Van Geelkerken en Schmidt spreken te Groningen' in: *Nieuwsblad van het Noorden* 7 juni 1943. "Herlevend Nederland" geopend. Belangstelling reeds zeer groot', in: *Het Volk* 7 juni 1943.
- ⁶¹¹ Egbert Smith, *Een praatje over en een wandeling door de tentoonstelling Herlevend Nederland*, [eigen beheer, z.p., ca.1942], p. 14, 15 en 26.
- ⁶¹² "'Herlevend Nederland" in Groningen. Groote belangstelling in heel Noord-Nederland', in: *Het Nationale Dagblad* 8 juni 1943.
- ⁶¹³ NL-GNGRA, toegangsnummer 1165 Kabinet van de commissaris der provincie, inventarisnummer 143, stukken betreffende (nationaal-socialistische) kameraadschapsbijeenkomsten van burgemeesters 1942-1944.
- ⁶¹⁴ NL-GNGRA, toegangsnummer 1841 gemeentebestuur van Groningen (3), 1916-1965 inventarisnummer 936, nr. 59 veranderen van straatnamen Jozef Israëlsstraat en Jozef Israëlsplein resp. in D. de Vries Lamstraat en D. de Vries Lamplein, Bericht van de archivaris der gemeente aan den heer burgemeester de gemeente te Groningen, d.d. 16 juni 1943.
- ⁶¹⁵ NL-GNGRA, toegangsnummer 1841 Gemeentebestuur van Groningen 1916-1965, inventarisnummer 936, dossier 59 verandering van straatnamen Jozef Israëlsstraat en Jozef Israëlsplein in D. de Vries Lamstraat en D. de Vries Lamplein. Overigens kent de gemeente Groningen tegenwoordig weer een D. de Vries Lamstraat, in Hoogkerk.
- ⁶¹⁶ J.J. Leeninga en Westra, en E. Jac. Westra, *En tóch staat de Martini. Groningen onder Duitsch schrikbewind*, J. Niemeijer's uitgeversmaatschappij, Groningen 1945, p. 26.
- ⁶¹⁷ NL-GNGRA, toegangsnummer 1841 Gemeentebestuur van Groningen 1916-1965, inventarisnummer 936, dossier 60, verandering van de straatnamen Jodenkampje, Davidsstraat, S.S. Rosensteinlaan, Oppenheimerstraat en Hamburgerstraat

- respectievelijk in Verlengde Brouwerstraat, Barthold Entensstraat, Rengerslaan, Hendrik Westerstraat en Bollandstraat. Ingetrokken 1945.
- ⁶¹⁸ NL-GNGRA, toegangsnummer 2092 gemeentearchief, inventarisnummer 493 monument Jozef Israëls 1945-1960.
- ⁶¹⁹ Deze werd bijna een jaar na de oorlog teruggevonden onder kolengruis in het voormalige hoofdkwartier van de w.a. 'Borstbeeld Jozef Israëls gevonden' in: *Groninger Dagblad. Dagblad voor de Noordelijke provinciën. Officieel orgaan van de gemeente Groningen* 4 maart 1946. NL-GnGRA, toegangsnummer 1692 Gemeentepolitie van Groningen, 1917-1980, inventarisnummer 215, no. 72-73 revier I, nachtrapport van zondag/maandag 14/15 maart 1943 en no. 73-74 revier III nachtrapport van zondag op maandag 14/15 maart 1943.
- ⁶²⁰ CBK Groningen, Politierapport, politie Groningen, Staf ordepolitie. Brief van wethouder Van Duyn aan P.F. Tammens, d.d. 24 maart 1943. Brief van B. en W. aan waarnemend politiepresident E.H. Huizinga, d.d. 8 april 1943. Brief van waarnemend politiepresident E.H. Huizinga aan B. en W. d.d. 15 juni 1943.
- ⁶²¹ Lilian Vinther, 'Langs moeders graf', in: Hein Bekenkamp, Hanneke Boonstra, Lilian Vinther en Bert Tammeling red., Groningen toen, *De Groninger Gezinsbode*, Groningen 1981, p. 42-50.
- ⁶²² Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 91925 PRA Groningen S 274, dossier Petrus Tammens.
- ⁶²³ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 38568, tribunaal Groningen, dossier P.F. Tammens, Proces Verbaal met aantekeningen uit bureau-agenda van Willem Felicitas Vorink, d.d. 23 november 1945.
- ⁶²⁴ Mannus van der Laan, 'Een degenlijke Groningse kon er bij de generaal nog wel mee door', in: *Dagblad van het Noorden* 31 mei 2014.
- ⁶²⁵ Tammens, *Een onverzettelijke Groningse vrouw*, p. 28.
- ⁶²⁶ NL-GNGRA, toegangsnummer 1902 gemeentebestuur van Groningen, inventarisnummer 386 maatschappelijke steun aan krankzinnigen 1916-1943, brief van Ontvanger der gemeente Groningen aan burgemeester van Groningen, d.d. 25 januari 1943.
- ⁶²⁷ Zischka, *Italië*, p. 39. 'De vrouw van de Duce', in: *Tilburgsche Courant* 6 juni 1928.
- ⁶²⁸ Italië's agrarische revolutie. Liquidatie van het grootgrondbezit ten behoeve van dagloners en keuterboertjes', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 3 september 1940.
- ⁶²⁹ 'Mussolini bevrijd. Door Duitsche valschermtroepen, s.d. en s.s.', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 13 september 1943. 'Bevrijding van Mussolini een sensationeel succes. Italianen verontwaardigd over het verraad van Badoglio. Hoe de Duce bevrijd werd', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 14 september 1943.

- ⁶³⁰ NL-GNGRA, toegangsnummer 1841 gemeentebestuur van Groningen 1916-1965, inventarisnummer 1203 P.F. Tammens burgemeester 1943-1945, Tenlastelegging.
- ⁶³¹ NL-GnGRA, toegangsnummer 1165 kabinet van de Commissaris der provincie, inventarisnummer 150 Persoonsdossiers van (waarnemend) burgemeesters in de provincie Groningen, 1942-1945, dossier van burgemeester C. Slager van Oldehove, brief van Commissaris der provincie Staargaard aan burgemeester Woldring d.d. 23 februari 1943.
- ⁶³² NL-GnGRA, toegangsnummer 1165 kabinet van de Commissaris der provincie, inventarisnummer 22 stukken betreffende de verhouding tussen burgemeesters en de Nederlandse Landwacht 1944. Brief van kringleider A.C.J. de Groot aan secretaris der NSB te Utrecht, d.d. 31 bloeimaand 1944.
- ⁶³³ 'Groninger hoogleraar bij het mas-sagraf van Katyn. Prof. De Burlet geeft zijn indrukken weer. De meest lugubere plek ter wereld', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 8 mei 1943.
- ⁶³⁴ 'Ruim tienduizend lijken in de graven van Winnitza. Twaalfhonderd zijn reeds opgegraven', in: *Het Volk* 19 juli 1943.
- ⁶³⁵ 'Terreurgroep geleid door communisten. Moord, sabotage en roof', in: *Het Volk* 4 oktober 1943. Dr. Göbbles bespreekt: de bange vraag, die thans op de mensheid drukt. Het gevaar van het bolsjewisme', in: *Het Volk* 27 november 1943. 'Generaal Smuts acht het lot van Europa bezegeld, "Sovjet-kolos overheersende macht", in: *Het Volk* 4 december 1943.
- ⁶³⁶ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR inventarisnummer 91791 dossier Fokko Petrus Tammens, aanmeldingsformulier Korps Nationaal-Socialistische Ambtenaren, formulier op naam van Petrus Fokko Tammens. Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 38568 tribunaal Groningen, dossier Petrus Tammens, Proces Verbaal van verhoor van Petrus Tammens, d.d. 17 augustus 1945.
- ⁶³⁷ 'Commissaris Staargaard installeerde burgemeester. Verschillende gelukwensen', in: *Het Volk* 5 maart 1943. NL-GnGRA, toegangsnummer 1776 provinciaal bestuur van Groningen, inventarisnummer 6948, visafslag Zoutkamp 1942-1947. Briefje van P.F. Tammens als waarnemend commissaris der provincie d.d. 3 augustus 1943 betreffend een uniforme aanplakregeling. NL-GnGRA toegangsnummer 1351 kabinet van de Commissaris der provincie Staargaard, inventarisnummer 27 stukken betreffende de voedsel- en brandstofvoorziening. Brief van Commissaris der provincie Limburg M. graaf de Marchant et d'Ansembourg, d.d. 24 juli 1942. Telegram van Staargaard d.d. 27 juli 1942. Brief van Staargaard aan Conring d.d. 27 juli 1942. Verslag van bijeen-

- komst op 29 juli 1942 te 's-Gravenhage. 'Kameraad H. Sieling als burgemeester van Appingedam geïnstalleerd', in: *Het Nationale Dagblad* 18 april 1944. 'Uit en over Groningen. Een installatie in Oldekerk', in *Het Nationale Dagblad* 3 september 1942.
- ⁶³⁸ S. Broekema, 'Enige culturele aspecten', in: Boiten e.a., *Groningen in oorlogstijd*, p. 185-201. Ab Sassen, 'Kunstenaar en Kultuurkamer. Ontmoeting met den Groningschen schrijver Ger Griever', in: *De Schouw* 1(1942)21, p. 520-521.
- ⁶³⁹ Meyers wijst er terecht op dat de Secretarie van Staat de toevoeging 'van de NSB' kreeg, om aan te geven dat het ging om een voorbereiding op een regering-Mussert en ook omdat nu duidelijk was dat het hier ging om een partijorgaan en niet om een bestuursinstelling. Meyers, *Mussert*, p. 223.
- ⁶⁴⁰ Volgens Musserts staatsrechtdeskundige Carp was het breekpunt dat de NSB zich richtte op het strijden voor de Nederlandse belangen en niet voor de Duitse. J.H. Carp, *Patriotten en NSB'ers (naar aanleiding van prof. P. Geyl's historische vergelijking)*, Nederlands archief der conservatieve revolutie, Scheveningen [+ 1957], p. 24-25.
- ⁶⁴¹ NL-GnGRA, toegangsnummer 1776 Provinciaal bestuur van Groningen, (1824-) 1924-1976 (1987), inventarisnummer 8147 benoeming gemeente-ambtenaren onder goedkeuring Duitse autoriteiten, 1943-1945. Brief van gemeentebestuur van Groningen aan Commissaris der provincie Staargaard, d.d. 13 oktober 1943.
- ⁶⁴² Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 91925 PRA Groningen dossier 274, aanvraag rijvergunning d.d. 25 mei 1944.
- ⁶⁴³ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 40068. Processen Verbaal van verhoor van getuigen in de zaak tegen Hendrik Johannes Diephuis d.d. 25 januari 1947, getuigenis van Van Duyn.
- ⁶⁴⁴ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 91777 dossier Jacob Hammacher, Proces Verbaal van verhoor d.d. 5 augustus 1946.
- ⁶⁴⁵ NL-GnGRA, toegangsnummer 1165 Kabinet van de Commissaris der provincie, inventarisnummer 82, Stukken betreffende benoeming en ontslag van wethouders 1942-1945. Document afkomstig van Frederiks, departement van binnenlandse zaken, d.d. 24 november 1942. NL-GnGRA toegangsnummer 1165 Kabinet van de Commissaris der provincie, 1942-1945, inventarisnummer 83 persoonsgegevens van (kandidaat-) wethouders van de gemeente Groningen, 1942-1945. Duyvendak en De Vries, *Stad van het Noorden*, p. 234-235.
- ⁶⁴⁶ NL-GnGRA, toegangsnummer 1841 Gemeentebestuur van Groningen (3), 1916-1965 inventarisnummer 1384, Werkzaamheden Wethouders, notitie in het handschrift van Tamms.

- ⁶⁴⁷ 'Besluiten van de burgemeester', in: *Het Volk* 15 september 1943. Het artikelje telt twee alinea's, die allebei met deze woorden beginnen. Een van de besluiten had betrekking op het aanleggen van een noodbegraafplaats, het andere betrof volkstuinten.
- ⁶⁴⁸ NL-GnGRA, toegangsnummer 1841 Gemeentebestuur van Groningen (3), 1916-1965 inventarisnummer 1384, Werkzaamheden Wethouders, notitie in het handschrift van Tammens.
- ⁶⁴⁹ NL-GnGRA, toegangsnummer 1841 Gemeentebestuur van Groningen (3), 1916-1965, inventarisnummer 1802 dossiers H.J. Diephuis wethouder en P.M. Pott wethouder. NL-GnGRA, toegangsnummer 1972 Handelsregister Kamer van Koophandel, Groningen, inventarisnummer 2000519 NV Amsterdamsche Bank, bankbedrijf 1921-1955.
- ⁶⁵⁰ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 40068. Processen Verbaal van verhoor van getuigen in de zaak tegen Hendrik Johannes Diephuis d.d. 25 januari 1947, getuigenis van P.M. Pott.
- ⁶⁵¹ NL-GnGRA, toegangsnummer 1841 Gemeentebestuur van Groningen (3), 1916-1965 inventarisnummer 1203. Aanwijzing van een wethouder om den burgemeester bij ongesteldheid, afwezigheid of ontstentenis te vervangen. Aanwijzing van andere plaatsvervangende burgemeesters. Notities van 12 april 1943, 15 juli 1943 en 5 november 1943.
- NL-GnGRA, toegangsnummer 1841 Gemeentebestuur van Groningen (3), 1916-1965 inventarisnummer 1201 dossiers H.J. Diephuis wethouder, H.J.W. van Duyn wethouder, Th. Faber wethouder en P.M. Pott wethouder. Informatie van dochter Tammens tijdens het interview.
- ⁶⁵² NL-GnGRA, toegangsnummer 1841 Gemeentebestuur van Groningen (3), 1916-1965 inventarisnummer 1201 dossier H.J. Diephuis wethouder. Mededeling van mevrouw M.M. Luitjens-Tammens, interview 21 februari 2017.
- ⁶⁵³ Artikel 4 van verordening 152/1941 van de Rijkscommissaris.
- ⁶⁵⁴ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 40068. Processen Verbaal van verhoor van getuigen in de zaak tegen Hendrik Johannes Diephuis d.d. 25 januari 1947, getuigenissen van H.J.W. van Duyn, P.M. Pott, T. Faber, W.F. Vorrink, H. Bouman, C.F. Staargaard en P.F. Tammens. Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 38427. Proces Verbaal van aanhouding en inbewaringstelling van personen. Verhoor van H.J.W. van Duyn d.d. 22 augustus 1945.
- ⁶⁵⁵ NL-GnGRA, toegangsnummer 1841 Gemeentebestuur van Groningen (3), 1916-1965, dossier Th. Faber wethouder, ontslagaanvraag door Th. Faber aan burgemeester van Groningen d.d. 23 november 1944; Brief van Commissaris der provincie aan burgemeester van Groningen d.d. 5 december 1944; brief van

- burgemeester van Groningen aan Commissaris der provincie d.d. 13 december 1944; afschrift eervol ontslag per 1 december, d.d. 29 maart 1945. Duyvendak en De Vries veronderstellen dat Faber mogelijk vertrok uit angst voor de naderende geallieerde legers. Duyvendak en De Vries, *Stad van het Noorden*, p. 235.
- ⁶⁵⁶ NL-GnGRA, toegangsnummer 2309 afdeling Zuivering van de Provinciale Griffie van Groningen, 1945-1947, inventarisnummer 15 Groningen (secretaris).
- ⁶⁵⁷ Duyvendak en De Vries, *Stad van het Noorden*, p. 234.
- ⁶⁵⁸ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 40068. Processen Verbaal van verhoor van getuigen in de zaak tegen Hendrik Johannes Diephuis getuigenis van W.F. Vorrink. Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 38568 Petrus Tammens, Proces Verbaal van verhoor van Petrus Tammens, d.d. 24-08-1946. Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 38568 tribunaal Groningen, dossier Petrus Tammens, Proces Verbaal met aantekeningen uit bureauagenda van Willem Felicitas Vorrink, d.d. 23 november 1945.
- ⁶⁵⁹ Verslag van de burgemeester der gemeente Groningen over de maanden Januari, Februari en Maart, d.d. 3 mei 1944. NL-GnGRA, toegangsnummer 1165 kabinet van de Commissaris der provincie 1942-1945, inventarisnummer 147 kwartaalver-
- slagen van burgemeesters, 1944-1945 met notulen burgemeestersbespreking.
- ⁶⁶⁰ *Begroting der inkomsten en uitgaven van de gemeente Groningen voor den dienst van 1944*, Gemeente Groningen, Groningen 1943.
- ⁶⁶¹ NL-GnGRA, toegangsnummer 1165 kabinet van de Commissaris der provincie 1942-1945, inventarisnummer 145 stukken betreffende de benoeming van gemeentesecretarissen, 1943-1945. Brief van Commissaris der provincie aan *Beauftragte* Conring d.d. 12 januari 1943. Brief van Commissaris der provincie aan *Beauftragte* Conring d.d. 10 april 1943. Brief van gemeentebeestuur van Groningen aan *Beauftragte* Conring 7 april 1943. Brief van Commissaris der provincie aan *Beauftragte* Conring d.d. 10 april 1943.
- ⁶⁶² Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 38568 tribunaal Groningen, dossier Petrus Tammens, Proces Verbaal met aantekeningen uit bureauagenda van Willem Felicitas Vorrink, d.d. 23 november 1945.
- ⁶⁶³ [Zonder titel], in: *Leekster Courant* 6 maart 1943.
- ⁶⁶⁴ K.J. Frederiks, *Op de bres 1940-1944*, Van Stockum en zoon, Den Haag, 1945, p. 36.
- ⁶⁶⁵ NL-GnGRA, toegangsnummer 1841 gemeentebeestuur van Groningen 1916-1965, inventarisnummer 1203 P.F. Tammens burgemeester 1943-1945, tenlastelegging.
- ⁶⁶⁶ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 256.

- ⁶⁶⁷ NL-GnGRA, toegangsnummer 1516 Dienst stadsuitbreiding/ontwikkeling en volkshuisvesting, (1874)-1947-1988, inventarisnummer 107 Hoger personeel algemeen dossier, 1927-1947. Schrijven van Tammens aan de hoofden van gemeentedienst, d.d. 4 juni 1943.
- ⁶⁶⁸ NL-GnGRA, toegangsnummer 1165 kabinet van de Commissaris der Provincie, inventarisnummer 188 stukken betreffende de nationaalso-cialistische scholing van personeel, oproep van P.F. Tammens d.d. 25 november 1943 tot bijwonen van lezing door C.M. Thoeng.
- ⁶⁶⁹ NL-GnGRA, toegangsnummer 1776 Provinciaal bestuur van Groningen, (1824-) 1924-1976 (1987), inventarisnummer 3850 Verhouding ambtenaren tot de NSB, 1942. Rondschrijven van Commissaris der provincie Staargaard d.d. 2 april 1942.
- ⁶⁷⁰ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 38568, tribunaal Groningen, dossier P.F. Tammens, Proces Verbaal met aantekeningen uit bureau-agenda van Willem Felicitas Vorkink, d.d. 23 november 1945.
- ⁶⁷¹ NL-GnGRA, toegangsnummer 1776 Provinciaal bestuur van Groningen, (1824-) 1924-1976 (1987), inventarisnummer 8147 benoeming gemeente-ambtenaren onder goedkeuring Duitse autoriteiten, 1943-1945. Brief van burgemeester P.F. Tammens van Groningen aan Commissaris der provincie Staargaard, d.d. 15 mei 1943 en brief van burgemeester P.F. Tammens van Groningen aan Commissaris der provincie Staargaard, d.d. 12 maart 1945. Overigens diende Staargaard de benoemingen nog goed te laten keuren door beaufragte Conring.
- ⁶⁷² N.K.C.A in 't Veld, 'Dolle dinsdag. De gebeurtenissen op 5 september 1944', in: A.H. Paape e.a. red., *Bericht van de Tweede Wereldoorlog*, De Geïllustreerde Pers N.V. E.A., Amsterdam 1970, p. 2058-2065.
- ⁶⁷³ 'Van het tribunaal', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 30 januari 1947.
- ⁶⁷⁴ P.G. Bousema, *Uit het stadhuis geklapt*, [eigen beheer], [Groningen] 1992, p. 68.
- ⁶⁷⁵ Nationaal Archief toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 91885 PRA Groningen Harm Triemstra, Proces Verbaal van verhoor van getuige Petrus Tammens d.d. 19 juni 1945.
- ⁶⁷⁶ Bousema, *Uit het stadhuis geklapt*. p. 65.
- ⁶⁷⁷ Bousema, *Uit het stadhuis geklapt*. p. 63.
- ⁶⁷⁸ NL-GnGRA, toegangsnummer 1165 kabinet van de Commissaris der provincie 1942-1945, inventarisnummer 147 kwartaalverslagen van burgemeesters, 1944-1945 met notulen burgemeestersbespreking. Verslag van de burgemeester der gemeente Groningen over de maanden Januari, Februari en Maart, d.d. 3 mei 1944.
- ⁶⁷⁹ NL-GnGRA, toegangsnummer 1165, Kabinet van de Commissaris der provincie, inventarisnummer 158 persoonsdossiers van (waaren-mend) burgemeesters in de provin-

- cie Groningen 1941-1945 Marum, H.R.B. Groenewold. Brief van J.G. Groenewold-Van Krechten aan P.F. Tammens d.d. 28 februari 1943. Brief van H.R.B. Groenewold aan P.F. Tammens d.d. 25 maart 1943. Brief van H.R.B. Groenewold aan P.F. Tammens d.d. 11 mei 1943. Brief van H.R.B. Groenewold aan J. Maarsingh d.d. 13 augustus 1943. Brief van P.F. Tammens aan J. Maarsingh d.d. 7 september 1943. Brief van Commissaris der provincie Staargaard aan H.R.B. Groenewold d.d. 5 februari 1944. 'Vervanging burge-meester Marum, in: *Nieuwsblad van het Noorden* 25 april 1944.
- ⁶⁸⁰ 'Adjunct-Directeur van den dienst van Gemeentewerken', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 7 juni 1944. 'Nieuwe directeur Gemeentewerken te Groningen', in: *Het Nationale Dagblad. Voor het Nederlandsche Volk*, 7 juni 1949. Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 92076 PRA Groningen dossier G4473 Hendrik Albert van Foreest, Proces Verbaal van verhoor van getuigen in de zaak tegen wijlen jhr. H.A. van Foreest. Verhoor van G.J. Hoekstra en van Hildegard Gertrud Grundmann.
- ⁶⁸¹ NL-GnGRA, toegangsnummer 2537 bouwdoossier dienst ROEZ, inventarisnummer 7211 Herman Colleniusstraat 72.
- ⁶⁸² Alle Groningers, Huwelijksakte A.C. van Brakel en Marianna Vlasta Pollak, 27 juli 1933. NL-GnGRA, toegangsnummer 1607 gemeente-bestuur van Groningen (2), (1822) 1916-1965 (1981) woningkaarten, 1916-1965, inventarisnummer 939, Herman Colleniusstraat 72. Informatie ontvangen van de heer Gerrit van Brakel, per e-mail d.d. 17 oktober 2019.
- ⁶⁸³ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 92076 PRA Groningen dossier G4473 Hendrik Albert van Foreest, brief van districtleider H. Huizinga d.d. 22 september 1944.
- ⁶⁸⁴ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 38316 Tribunaal Groningen Jan Evert Reinders.
- ⁶⁸⁵ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 91826 dossier Willem Felicitas Vorrink, proces verbaal van aanhouding en inbewaringstelling van personen, opgemaakt door H. de Vos, d.d. 29 september 1945. Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 38568 tribunaal Groningen, dossier Petrus Tammens, Proces Verbaal met aantekeningen uit bureauagenda door Willem Felicitas Vorrink, d.d. 23 november 1945.
- ⁶⁸⁶ Bousema, *Uit het stadhuis geklapt*, p. 63 en 67.
- ⁶⁸⁷ NL-GnGRA, toegangsnummer 1841 Gemeentebestuur van Groningen 1916-1965, inventarisnummer 1188 samenvoeging van de functies van conciërge en portier van het stadhuis, ontwerpbrief d.d. 3 maart 1945 van Tammens aan Staargaard en antwoord van Staargaard d.d. 12 maart 1945. NL-GnGRA toegangs-

- nummer 1607 gemeentebestuur van Groningen 1916-1965, inventarisnummer 971 woningkaarten 1916-1965, Grote Markt 1.
- ⁶⁸⁸ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 350. W. Derksen en M.L. van der Sande, *De Burgemeester*, van magistraat tot modern bestuurder, Kluwer, Deventer 1984, p. 219-220.
- ⁶⁸⁹ Frederiks, *Op de bres*, p. 70.
- ⁶⁹⁰ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 382.
- ⁶⁹¹ John Jansen van Galen, 'Mussert en zijn NSB', in: *Dagblad van het Noorden* 28 april 2012. Dit is een Interview met Tessel Pollman over haar boek *Mussert en co*. De uitspraak is van haar.
- ⁶⁹² N.K.C.A. in 't Veld, 'Zwart in soorten, de strijd binnen de NSB' in: A.H. Paape e.a. red., *Bericht van de Tweede Wereldoorlog*, De Geïllustreerde Pers N.V. e.a., Amsterdam 1970 p. 1631-1633.
- ⁶⁹³ 'Gesprek met den heer Tammens, den nieuwen burgemeester. Nauwe band tussen stad en platteland', in: *Het Volk* 27 januari 1943.
- ⁶⁹⁴ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 38568 tribunaal Groningen, dossier Petrus Tammens, Proces Verbaal met aantekeningen uit bureauagenda door Willem Felicitas Vorrink, d.d. 23 november 1945.
- ⁶⁹⁵ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 38568 tribunaal Groningen, dossier Petrus Tammens, Proces Verbaal met aantekeningen uit bureauagenda door Willem Felicitas Vorrink, d.d. 23 november 1945.
- ⁶⁹⁶ 'Vreugde en Arbeid', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 30 maart 1943.
- ⁶⁹⁷ 'De Dag der Weermacht in Groningen. Otto Gebuhr als gast', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 5 april 1943.
- ⁶⁹⁸ 'De frontsoldaat verworpen tot norm. Feldmeijer sprak in een stampvol Tehuis', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 9 april 1943. 'De viering van de verjaardag van den Führer in Groningen. Plechtige bijeenkomst in de Harmonie', in: *Het Volk* 21 april 1943.
- ⁶⁹⁹ 'Opening Deutsche school. Stadtrat Ehrecke sprak over de Nationaal-socialistische opvoeding', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 9 september 1943. 'Propaganda-bijeenkomst van de NSDAP in Het Tehuis', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 20 september 1943.
- ⁷⁰⁰ 'Week van het Ned. Arbeidsfront begonnen. Opening tentoonstelling', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 6 december 1943. 'Tentoonstelling van het N.A.F. geopend', in: *Het Volk* 6 december 1943. 'Sinterklaas op bezoek bij de Volksdienst en de N.S.B. Groot kinderfeest in de Korenbeurs', in: *Het Volk* 6 december 1943.
- ⁷⁰¹ '1500 kinderen vierden kerstfeest in de Korenbeurs', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 27 december 1943.
- ⁷⁰² M.G. Buist, 'Nationaalsocialistische wereldbeschouwing en propaganda', in: E.A.J. Boiten e.a., *Groningen in oorlogstijd*, Knoop en Niemeijer,

- Haren 1980, p. 55-68. NL-GnGRA toegangsnummer 1490 Groninger orkestvereniging 1912-1989, inventarisnummer 12 stukken ingekomen bij en afschriften van stukken verzonden door het bestuur, 1943-1944.
- ⁷⁰³ 'Nv De Groninger Orkestvereniging G.O.V. propagandaconcert op woensdagavond 8 september 73/4 uur Harmonie', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 1 september 1943 en 6 september 1943.
- ⁷⁰⁴ NL-GnGRA, toegangsnummer 1902 gemeente Groningen, inventarisnummer 240 zorg voor verkeer over tramwegen 1941-1944.
- ⁷⁰⁵ Buist, 'Nationaalsocialistische wereldbeschouwing en propaganda', p. 55-68.
- ⁷⁰⁶ M.J.C. Büchli, 'De Stadsschouwburg', in: *Groningse volksalmanak. Historisch jaarboek voor Groningen 1968-1969*, Nv Erven B. van der Kamp, Groningen [z.j.], p. 126-153.
- ⁷⁰⁷ NL-GnGRA, toegangsnummer 1165 kabinet van de Commissaris der provincie, inventarisnummer 41 stukken betreffende de Nederlandse Landstand en een geschil inzake de visserij in Zoutkamp 1941-1944, rede van P.F. Tammens gehouden op 27 januari 1943.
- ⁷⁰⁸ 'Humoristen van de Nieuwe Orde', in: *De Vliegende Hollander* 10 november 1943.
- ⁷⁰⁹ Jansen, *Gevleugeld verleden*, p. 334-346.
- ⁷¹⁰ NL-GnGRA, toegangsnummer 2220 verzameling documenten ovcg, inventarisnummer 234 Gedeelte uit een dagboek van Wagter (kopie) 1943-1945, eerste pagina genummerd als 10. Toen de bommenwerper in de problemen kwam, sprongen acht van de tien bemanningsleden. Uit informatie ontvangen van Hans Nauta, per e-mail 21 november 2017, bleek dat de gevangene navigator 2/lt. John Aloysius ('Jack') Barret of radio operator cpl. Donald Hall Carlson moest zijn. Zes andere bemanningsleden die uit het aangeschoten toestel sprongen, verdronken in de Waddenzee. De overgebleven twee bemanningsleden vlogen het gehavende vliegtuig terug naar Groot-Brittannië. Op de website 'remember our heroes' vertelt Barret dat hij in het krijtsgevangenkamp Carlson ontmoette die door Duitsers uit zee was gered. www.rememberourheroes.nl/barrett.htm. Geraadpleegd op 13 juni 2019.
- ⁷¹¹ NL-GnGRA toegangsnummer 1165 Kabinet van de Commissaris der provincie, inventarisnummer 14 Meldingen van burgemeesters en processen-verbaal inzake bijzondere gebeurtenissen 1942-1944. Meldingen betreffende de stad Groningen. Melding van 12 januari 1944.
- ⁷¹² NL-GnGRA, toegangsnummer 1165 kabinet van de Commissaris der provincie 1942-1945, inventarisnummer 147 kwartaalverslagen van burgemeesters, 1944-1945 met notulen burgemeestersbespreking. Verslag van de burgemeester der gemeente Groningen over de maan-

- den Januari, Februari en Maart, d.d. 3 mei 1944.
- ⁷¹³ Marnix Croes en Peter Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan'. Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945, Aksant, Amsterdam 2004, p. 39.
- ⁷¹⁴ Croes en Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan', p. 290.
- ⁷¹⁵ Bart van der Boom, *Wij weten niets van hun lot*, Boom, Amsterdam 2012, p. 369-370.
- ⁷¹⁶ Stefan van der Poel, *Joodse Stadgers. De Joodse gemeenschap in de stad Groningen, 1796-1945*, Koninklijke Van Gorcum, Assen 2e druk 2004, p. 135-140.
- ⁷¹⁷ NL-GnGRA, toegangsnummer 1165 kabinet van de Commissaris der provincie 1942-1945, inventarisnummer 145 stukken betreffende de benoeming van gemeentesecretarissen, 1943-1945. Brief van de Commissaris der provincie aan *Beauftragte* Conring d.d. 10 april 1943. Brief van gemeentebestuur van Groningen aan *Beauftragte* Conring 7 april 1943. Brief van Commissaris der provincie aan *Beauftragte* Conring d.d. 10 april 1943.
- ⁷¹⁸ Monique Brinks, *Het Scholtenhuis 1940 – 1945. Deel 1 De daden*, p. 52.
- ⁷¹⁹ C. van Dam, *Jodenvervolging in de stad Utrecht. De Joodse gemeenschap in de stad Utrecht, 1930-1950*, De Walburg Pers en Stichtse Historische Reeks, [Zutphen en Linschoten] 1985, p. 79. De echtgenote van Müller logeerde enige tijd bij de familie Tammens. Mededeling van mevrouw M.M. Luitjens-Tammens, interview 21 februari 2017.
- ⁷²⁰ Croes en Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan', p. 39.
- ⁷²¹ Monique Brinks, *Het Scholtenhuis 11 Daders*, p. 62.
- ⁷²² Croes en Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan', p. 317-319, 323-324.
- ⁷²³ NL-GnGRA, toegangsnummer 1776, Provincie Groningen, inventarisnummer 4107, bestrijding van verzetshandelingen 1941-1945; uitvoering voorschriften bewaking weer-machtinstallaties tegen sabotage, 1942-1945, brief van gemeentebe-stuur van Groningen aan Commis-saris der provincie Groningen, d.d. 11 februari 1943. Het sturen van een brief was geen incident. Ook op 29 april zond Tammens een brief aan het provinciebestuur, deze keer over de eventuele aanwezigheid van voormalige wethouders in commissies. NL-GnGRA, toegangsnummer 1776, Provincie Groningen, inventarisnummer 8093 Rustend verklaren van gemeentelijke commissies, 1942-1943.
- ⁷²⁴ Duyvendak en De Vries. *Stad van het noorden*. p. 235.
- ⁷²⁵ Waarschijnlijk beviel vooral de toewijding van Drenth aan het nationaalsocialisme, want Drenth kon niet wijzen op al te veel bestuurservaring. Henk Strating, *Winschoten 1940-1945. Een provincie-stadje aan de Duitse grens*, Meinders, Winschoten 2001, p. 51 en 60. NIOD, toegangsnummer 123 Nationaal-Socialistische Beweging, inventarisnummer 962 Kwartaalrap-

- port van de Commissaris der provincie Groningen 13 januari 1943-28 juli 1944, verslag over de maand oktober 1943, d.d. 23 november 1943.
- ⁷²⁶ Hofstee, *Het Oldambt*, p. 15-16.
- ⁷²⁷ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR inventarisnummer 40530 dossier Jacob Maarsingh, proces verbaal van onderzoek naar P.F. Tammens d.d. 23 november 1945, verhoor van getuige W.F. Vorrink door Reinder Paul Houwen op 13 november 1945.
- ⁷²⁸ NL-GnGRA toegangsnummer 1165 kabinet van de Commissaris der provincie 1942-1945, inventarisnummer 141 Brief van de Leider van de Adviescommissie bestuurszaken Müller aan Commissaris der provincie Staargaard d.d. 8 maart 1943. Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 512.
- ⁷²⁹ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 38568 tribunaal Groningen, dossier Petrus Tammens, Proces Verbaal met aantekeningen uit bureauagenda door Willem Felicitas Vorrink, d.d. 23 november 1945.
- ⁷³⁰ NL-GnGRA, toegangsnummer 1165 Kabinet van de Commissaris der provincie, inventarisnummer 141 stukken betreffende burgemeesterskringen, 1942-1945. Brief van Commissaris der provincie Staargaard aan gemachtigde voor Binnenlandse Zaken F.E. Müller d.d. 26 januari 1945.
- ⁷³¹ NL-GnGRA toegangsnummer 1165 Kabinet van de Commissaris der provincie, inventarisnummer 141 stukken betreffende burgemeesterskringen, 1942-1945. Besluit van J.H. Carp als hoofd van afdeling XVII Bestuurszaken van het Hoofdkwartier van de Nationaal Socialistische Beweging in Nederland, d.d. 30 bloeimaand [mei] 1942, reglement voor de burgemeesterskringen. Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 367-368.
- ⁷³² NL-GnGRA, toegangsnummer 1776 Provinciaal bestuur van Groningen, (1824-) 1924-1976 (1987), inventarisnummer 8121 burgemeesterskringen; toestemming tot houden van vergaderingen, 1944. Bijvoorbeeld brief van Commissaris der provincie Staargaard aan burgemeester Drenth van Winschoten, d.d. 3 juli 1944.
- ⁷³³ NL-GnGRA, toegangsnummer 2220 verzameling documenten ovcg, inventarisnummer 694, het dossier G.G. Spoelstra, NSB-burgemeester van Hoogezand. Verklaring van W.F. Vorrink, afgelegd bij de openbare rechtszaak tegen Spoelstra, 1 juli 1948. Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 40530, dossier Jacob Maarsingh, Proces Verbaal van onderzoek naar P.F. Tammens, verhoor van W.F. Vorrink.
- ⁷³⁴ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 350.
- ⁷³⁵ NL-GnGRA, toegangsnummer 2220 ovcg, inventarisnummer 694 Het dossier G.G. Spoelstra, NSB-burgemeester van Hoogezand. 'Ex-burgemeester Van Ham ontkent veel', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 19 juli

1948. Harm Veldman, *Van bezetting tot bevrijding. Zuidhorn 1940-1945*, Profiel, Bedum 2010, p. 52. Monique Brinks, *Het Scholtenhuis 1940-1945. Deel 1 De daden*, Profiel Bedum en OVC G Groningen, 2009, p. 52.
- ⁷³⁶ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 40530 dossier Jacob Maarsingh, Proces Verbaal van onderzoek naar P.F. Tammens d.d. 23 november 1945, verhoor van getuige W.F. Vorrink.
- ⁷³⁷ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, deeldossier PRA Winschoten GP/RP 1304, afschrift proces verbaal uit dossier P. Tammens, verhoor van getuige W.F. Vorrink naar aanleiding van aantekeningen in bureauagenda's, opge maakt door Reinder Paul Houwen.
- ⁷³⁸ Brinks noemt Keijer als enige politieman die Tammens bijstond, maar Keijer nam pas na de dood van Elsinga diens positie in, terwijl Tammens op dat moment al meer dan een maand bezig was met het opstellen van de lijsten. Brinks, *Het Scholtenhuis I De daden*, p. 52.
- ⁷³⁹ 'Ons guerrilla-front', in: *Ons volk* januari 1944. 'Wij vernamen', in: *Vrij Nederland* januari 1944. Brinks, *Represailles*, p. 83.
- ⁷⁴⁰ Tammens, *Een onverzettelijke Groningse vrouw*, p. 47-48. Brinks, *Represailles*, p. 84.
- ⁷⁴¹ NL-GnGRA, toegangsnummer 2220 verzameling documenten OVC G, inventarisnummer 475. Dijkema.
- ⁷⁴² Ingrid van der Vlis, *Doorgeven. Het verhaal van een Gronings verzetsgezin*, Profiel, Bedum 2014, p. 29-30.
- ⁷⁴³ Huizinga, *Met de blik omhoog*, p. 183.
- ⁷⁴⁴ Brinks, *Represailles*, p. 85.
- ⁷⁴⁵ Vereniging van oud-illegale werkers, *Hoe Groningen streed*, Nieuwmeijer's uitgeversmaatschappij, Groningen 1949, p. 79. 'Bekendmaking. Laffe sluipmoord in Groningen. f 10.000 belooning', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 4 januari 1944. De bekendmaking werd herhaald in: *Nieuwsblad van het Noorden* 5 januari 1944.
- ⁷⁴⁶ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 38568 tribunaal Groningen, dossier Petrus Tammens, Proces Verbaal met aantekeningen uit bureauagenda van Willem Felicitas Vorrink, d.d. 23 november 1945. Proces Verbaal van verhoor van getuigen in de zaak tegen Tammens. Verhoor van Bernhard Georg Haase.
- ⁷⁴⁷ Foto: NL-GnGRA_1785_18856.
- ⁷⁴⁸ Uit krantenberichten van vergelijkbare rouwplechtigheden blijkt dat de kist met een vlag was bedekt. De ene keer was er sprake van een Nederlandse vlag, de andere keer van een ss-vlag. In de artikelen over de uitvaart van Elsinga wordt geen vlag genoemd. Bij de uitvaart van hoofdwachmeester Van Byssum is sprake van een Nederlandse vlag. 'Hoofdwachmeester Van Byssum met korpseer begraven. Indrukwekkende stoet trok door Hoogezand', in: *Het Volk* 14 maart 1944. Bij de begrafenis van Keijer is sprake van een ss-vlag. Bij de begrafenis van luitenant Wolters werd de Neder-

- landse vlag gebruikt. ‘Luitenant Wolters werd met corpseer ter aarde besteld. Plechtigheid te Heerenveen’, in: *Het Volk* 1 juli 1944. Van Gelder meent zeker te weten dat er sprake was van een vlag met de ss-runen. Johan van Gelder, *Het schandaal. De ‘aanpassing’ van het Nieuwsblad van het Noorden*, Elbaz Books, [z.p.] 2001, p. 279
- ⁷⁴⁹ Dit middenterrein was oorspronkelijk niet voor het inrichten van graven bestemd, maar door de Duitse autoriteiten hiervoor in gebruik genomen. NL-GnGRA, toegangsnummer 1841 Gemeentebestuur van Groningen (3), 1916-1965, inventarisnummer 72 ingebruikneming van een gedeelte van ‘Esserveld’ als begraafplaats voor leden van de Duitse weermacht. Brief ondertekend door de directeur gemeentewerken, d.d. 24 september 1942.
- ⁷⁵⁰ ‘Politie-officier Elsinga met corpseer ter-aarde-besteld’, in: *Nieuwsblad van het Noorden* 5 januari 1944. ‘Opperluitenant Elsinga met corpseer ten grave gedragen. Indrukwekkende plechtigheid’, in: *Het Volk* 6 januari 1944.
- ⁷⁵¹ Brinks, *Het Scholtenhuis I De daden*, p. 52.
- ⁷⁵² Collaborerende politiemannen werden vaker het doelwit van aanslagen door het verzet. In 1943 werden 9 ‘foute’ politiemensen geliquideerd, in 1944 23. Breukers, Politie in bezettingstijd.
- ⁷⁵³ Sieger de Groot, ‘Het verhaal van Heero Smit, razziaslachtoffer van Zuidwolde’, in: *Zo as ’t was. Tijdschrift over de historie van de gemeente Bedum*, 22(2018)1, p. 3-12. Herman Sandman, ‘Ook Zuidwolde herdenkt “25 april”’, in: *Dagblad van het Noorden* 24 april 2018.
- ⁷⁵⁴ Brinks, *Represailles*, p. 96-97. ‘Onderluitenant Keijer plechtig ten grave gedragen. Talrijke sprekers op Esserveld’, in: *Het Volk* 28 april 1944.
- ⁷⁵⁵ ‘Hoofdwachtmeester Van Byssum met corpseer begraven. Indrukwekkende stoet trok door Hoogezand’, in: *Het Volk* 14 maart 1944. Klaas G. Bos en Jacob H. Bos, *Hoogezand en Sappemeer tijdens de Tweede Wereldoorlog 1940-1945*, Profiel, Bedum 1991, p. 78-80.
- ⁷⁵⁶ Jan Willem Horstman, ‘Geen traan om vermoorde vader’, in: *Dagblad van het Noorden* 14 september 2013. Zie ook voor de aanslag te Hoogezand dossier Spoelstra NL-GnGRA toegangsnummer 2220 verzameling documenten OVC G, inventarisnummer 694 het dossier n.n., NSB-burgemeester van Hoogezand 1945-1949, 1945-1949 notities mogelijk gemaakt ten behoeve van de tenlastelegging p. 8.
- ⁷⁵⁷ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 508.
- ⁷⁵⁸ ‘De Heldengedenkdag in Groningen’, in: *Het Volk* 14 maart 1944.
- ⁷⁵⁹ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 C A B R, inventarisnummer 38568 tribunaal Groningen, dossier Petrus Tammens, Proces Verbaal met aantekeningen uit bureauagenda van Willem Felicitas Vorrink, d.d. 23 november 1945.

- ⁷⁶⁰ NL-GnGRA, toegangsnummer 1841 gemeentebestuur van Groningen 1916-1965, inventarisnummer 1203 P.F. Tammens burgemeester 1943-1945, Tenlastelegging.
- ⁷⁶¹ [Zonder titel] in: *Leekster Courant* 6 maart 1943.
- ⁷⁶² Rugier, 'Zes juni' in: *De Zwarte Sol-daad* 15 juni 1944.
- ⁷⁶³ 'Duitsche tegenmaatregelen aan Franche kust. 'Geallieerden lijden zware verliezen. Bruggehoofd van 20 K.M. afgegrendeld', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 7 juni 1944.
- ⁷⁶⁴ 'Verbitterde strijd aan de Franche kust. Brandpunt naar Normandië verplaatst' in: *Nieuwsblad van het Noorden* 8 juni 1944.
- ⁷⁶⁵ 'Anglo-Amerikanen trachten naar het Z.-W. op te rukken. Bayeux bezet. Duitschers in verdere tegen-aanvallen. Nieuwe landingspogingen verwacht' in: *Nieuwsblad van het Noorden* 9 juni 1944.
- ⁷⁶⁶ 'Zware en verbitterde gevechten aan de Franche kust. Aan beide zijden reserves in de strijd. Gevechten bij Bayeux het hevigst' in: *Nieuwsblad van het Noorden* 10 juni 1944.
- ⁷⁶⁷ 'Gevechten aan Franche kust nemen in felheid toe. De vijandelijke verliezen ter zee. Zware pantsergevechten bij Caen', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 12 juni 1944.
- ⁷⁶⁸ Jan Steemers, 'De invasie komt', fragment opgenomen op 6 juni 1944 te Brussel, cd bij boek Gerard Groeneveld, *Kriegsberichter. Nederlandse ss-oorlogsverslaggevers 1941-1945*, Vantilt, Nijmegen 2004.
- ⁷⁶⁹ 'Telegram van den Leider aan den Führer', in: *Het Nationale Dagblad* 7 juni 1944.
- ⁷⁷⁰ Nationaal Archief, toegangsnummer toevoegen STPD, inventarisnummer 842 dossier Tammens, F.P., Verklaring van Boelsum Johannes Quast.
- ⁷⁷¹ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 38568 tribunaal Groningen, dossier Petrus Tammens, Proces Verbaal met aantekeningen uit bureauagenda van Willem Felicitas Vorrink, d.d. 23 november 1945.
- ⁷⁷² Rugier, 'Zes juni' in: *De Zwarte Sol-daad* 15 juni 1944.
- ⁷⁷³ Monique Brinks, *Het Scholtenhuis 1940-1945* deel 3a *Vlucht*, Profiel Bedum en OVCG Groningen [2015], p. 6. Foto Beeldbank Groningen NL-GnGRA_1785_15502.
- ⁷⁷⁴ 'Nieuwe burgemeesters', in: *Het Nationale Dagblad* 29 juli 1944.
- ⁷⁷⁵ NL-GnGRA, bevolkingsregister stad Groningen.
- ⁷⁷⁶ NL-GnGRA, toegangsnummer 2220 verzameling documenten Oorlogs-en Verzetscentrum Groningen (OVCG), 1935-2001, inventarisnummer 479 Nederlands Arbeidsfront Middelstum; Verslag verrichtingen H.R.B. Groenewold (burgemeester Marum); C.I.D. inlichtingen, 1945.1945, Enkele verrichtingen door H.R.B. Groenewold gedaan in zijn kwaliteit van burgemeester der gemeente Marum. Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 91777 H.R.B. Groenewold. Proces Verbaal

- tenlaste van H.R.B Groenewold, opgemaakt 15 juli 1946 door Bart Pegels, opperwachtmeester der Marechaussee te Marum.
- ⁷⁷⁷ N.K.C.A In 't Veld, 'Dolle dinsdag. De gebeurtenissen op 5 september 1944' in: *Bericht van de Tweede Wereldoorlog*, De Geïllustreerde Pers N.V. E.A., Amsterdam 1970, p. 2058-2065.
- ⁷⁷⁸ Leeninga en Westra, *En tóch staat de Martini*, p. 49.
- ⁷⁷⁹ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 91777 H.R.B. Groenewold. Proces Verbaal tenlaste van H.R.B Groenewold, opgemaakt 15 juli 1946 door Bart Pegels, opperwachtmeester der Marechaussee te Marum.
- ⁷⁸⁰ Huizinga, *Met de blik naar boven*, p. 194.
- ⁷⁸¹ Jansen, *Gevleugeld verleden*, p. 11-13.
- ⁷⁸² Jansen, *Gevleugeld verleden*, p. 11-13. C. van Steenderen, *Vliegende vleugels*, Theodorus Niemeijer N.V., Groningen, 2e druk 1948 [eerste druk 1947], p. 31.
- ⁷⁸³ In 't Veld, 'Dolle dinsdag. De gebeurtenissen op 5 september 1944', p. 2058-2065. N.K.C.A. in 't Veld 'Zwart in soorten, de strijd binnen de NSB' in: *Bericht van de Tweede Wereldoorlog*, De Geïllustreerde Pers N.V. E.A., Amsterdam 1970 p. 1631-1633.
- ⁷⁸⁴ Zondergeld, 'Laatste jaren van de NSB'. Brief van M.M. Rost van Tonningen aan A. Seyss-Inquart d.d. 27 december 1944 in: David Barnouw, *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen Deel II mei 1942-mei 1945*, Walburg pers, Zutphen 1993, p. 535.
- ⁷⁸⁵ 'Groningen ontvangt de eerste evacués', in: *Het Volk* 11 november 1944.
- ⁷⁸⁶ Oldehove in *oorlogstijd*, p. 88.
- ⁷⁸⁷ 'Berichten bezet gebied!', in: *Nederlands nieuws. Uitgave van Oranje-bulletin voor Delft en omstreken* 6 februari 1945.
- ⁷⁸⁸ Bart van de Boom, *Kees van Geelkerken. De rechterhand van Mussert*, Veen, Utrecht 1990, p. 70-71. Tessel Pollmann, *Mussert & co. De NSB-leider en zijn vertrouwelingen*, Boom, Amsterdam 2012, p. 136. NIOD, toegangsnummer 123 Nationaal-Socialistische Beweging, inventarisnummer 233, rapport van Jan Dekker over het gedrag van Van Geelkerken in de septemberdagen van 1944 alsmede een rapport van Jb. Maarsingh te Stadskanaal over de gedragingen in deze dagen van Van Geelkerken en Zondervan, 1944. Rapport van Jb. Maarsingh en C. Huygen, Stadskanaal d.d. 25 november 1944.
- ⁷⁸⁹ Liefke Knol, *Kind van NSB-ouders*, documentaire uitgezonden op TV Noord, 4 mei 2019.
- ⁷⁹⁰ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 38568 tribunaal Groningen, dossier Petrus Tammens, Proces Verbaal van verhoor van getuige Willem Felicitas Vorrink, d.d. 13 november 1945.
- ⁷⁹¹ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 38568 tribunaal Groningen, dossier Petrus Tammens, Proces

- Verbaal met aantekeningen uit bureauagenda van Willem Felicitas Vorrink, d.d. 23 november 1945.
- ⁷⁹² Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 38568 tribunaal Groningen, dossier Petrus Tammens, Proces Verbaal met aantekeningen uit bureauagenda van Willem Felicitas Vorrink, d.d. 23 november 1945. Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 91926, PRA Groningen, dossier Willem Felicitas Vorrink, Proces Verbaal van verhoor van getuige P.F. Tammens d.d. 19 september 1946.
- ⁷⁹³ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 91926, PRA Groningen, dossier Willem Felicitas Vorrink, Proces Verbaal van verhoor van W.F. Vorrink d.d. 19 september 1946. Brief van W. Vorrink-Jongsma d.d. 16 maart 1946.
- ⁷⁹⁴ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 568. P.J. van Winter en E.J. Werkman, 'Voorwoord' in: W.K.J.J. van Ommen Kloeke, *De bevrijding van Groningen*, Van Gorcum & comp. Assen 1945, p. 7-8. Jansen, *Gevleugeld verleden*, p. 432-434.
- ⁷⁹⁵ A.J.C. Rueter, *Rijden en staken: de Nederlandse spoorwegen in oorlogstijd 1940-1945*, Rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie monografieën nr. 8, Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1960, p. 231-235. J. Goudriaan, *Vriend en vijand. Herinneringen aan de Nederlandse spoorwegen 1938-1948*, De Bezige Bij, Amsterdam 1961, p. 212-213.
- ⁷⁹⁶ Leeninga en Westra, *En tóch staat de Martini*, p. 88.
- ⁷⁹⁷ NL-GnGRA, toegangsnummer verzameling documenten Oorlogs en Verzetscentrum Groningen (OVCG), 1935-2001, inventarisnummer 234 gedeelte uit een dagboek van Wagter (kopie) 1943-1945. Eerste pagina genummerd met 10, notitie voorafgaand aan 11 december 1943.
- ⁷⁹⁸ NL-GnGRA, toegangsnummer verzameling documenten Oorlogs en Verzetscentrum Groningen (OVCG), 1935-2001, inventarisnummer 234 gedeelte uit een dagboek van Wagter (kopie) 1943-1945. Notities van 11-13 november 1944. A. Korthals Altes, *Luchtgevaar. Luchtaanvallen op Nederland 1940-1945*, Sijthoff, Amsterdam, tweede druk 1984 [eerste druk vermelden], p. 272. Jansen, *Gevleugeld verleden*, p. 393-396.
- ⁷⁹⁹ NL-GnGRA, toegangsnummer 1841 Gemeente Groningen, inventarisnummer 391 rapporten inzake het maken van schuilloopgraven e.a. schuilplaatsen. Aanschaffing en opstelling van openbare schuilplaatsen. Inrichting van particuliere kelders tot openbare schuilplaatsen. Overzicht toestand schuilkelders in gemeente Groningen d.d. 8 mei 1943. Brief van directeur gemeentewerken R.T. Folmer aan burgemeester d.d. 24 november 1944. Rapport controle openbare schuilkelders d.d. 17 februari 1945.
- ⁸⁰⁰ Tessel Pollmann noemt Müller een overtuigde nazi die zijn medewer-

- kers het vuile werk liet opknappen, Pollmann Mussert en Co, p. 143.
- ⁸⁰¹ Mededeling van mevrouw M.M. Luitjens-Tammens, interview 21 februari 2017.
- Anton Mussert, 'De NSB in oorlogstijd. De offergang voor Volk en Vaderland', in: Idem, *Nagelaten bekentenissen. Verantwoording en celbrieven van de NSB-leider*, Vantilt, Nijmegen 2005, p. 129. Brief van P.F. Tammens aan G.M.T. Trienekens, d.d. 9 mei 1985. Kopie in bezit auteur.
- ⁸⁰² Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 57043 Tribunaal Utrecht, dossier Sybrand Dirk Rispens, uitspraak Tribunaal Utrecht in zaak tegen Sybrand Dirk Rispens d.d. 4 maart 1948.
- ⁸⁰³ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 40530 Jacob Maarsingh, afschrift van het verslag van de vergadering van N.S.B.-burgemeesters gehouden op 17 januari 1945. Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 587.
- ⁸⁰⁴ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09, deeldossier PRA Winschoten GP/RP 1304, Dossier Barteld Jacob van Ham, afschrift van het verslag van de vergadering der NSB-burgemeesters, gehouden op 15 november 1944 in Café de Pool, Groote Markt te Groningen.
- ⁸⁰⁵ NL-GnGRA, toegangsnummer 1165 Kabinet van de Commissaris der provincie, inventarisnummer 141, stukken betreffende burgemeesterskringen, 1942-1945. Uitnodiging namens burgemeester Tammens aan Commissaris der provincie Staargaard d.d. 5 juli 1944. Hierop notitie van Staargaard: 'verhinderd'.
- ⁸⁰⁶ Wolfgang Ispert, 'Der Nordosten der Niederlande: Friesland, Groningen und Drenthe', in: Max Freiherr du Prel en Willi Janke, *Die Niederlande im Umbruch der Zeiten. Alte und neue Beziehungen zum Reich*, Konrad Triltsch Verlag Würzburg, p. 351-360.
- ⁸⁰⁷ Frans Westra, *Martinitoren*. Passage, Groningen 2009, p. 137.
- ⁸⁰⁸ NL-GnGRA, toegangsnummer 1516 dienst stadsuitbreiding/ontwikkeling en volkshuisvesting, (1974)-1947-1988, inventarisnummer 107 hoger personeel algemeen dossier, 1927-1947. Westra, *Martinitoren*, p. 121-124 en 136.
- ⁸⁰⁹ NL-GnGRA, toegangsnummer 1611 Gemeentewerken, 1881-1947 (1950), inventarisnummer 539 Correspondentie over de restauratie van de Martinitoren 1936-1947. Restauratie van de Martinitoren, verlag van de werkzaamheden over het tweede halfjaar 1945.
- ⁸¹⁰ J.A. Wolf, *Gehavende stad*, Profiel, Bedum 1995 [eerste druk J. Nijmeijers uitgeversmaatschappij Groningen 1946], p. 72-73. Oorspronkelijk verschenen als J.A. Wolf, 'Onze Martini in groot gevaar', nummer xxxi in de reeks 'Door de gehavende stad' in: *Groninger Dagblad* 18 juli 1945. NL-GnGRA, gezinskaart Willebrordus van Zwieten.

- ⁸¹¹ Anton Mussert, *Nagelaten bekentenissen. Verantwoording en celbrieven van de nsb-leider*, Vantilt, Nijmegen 2005, p. 141. Cees Kooman, *Zaltbommel 1942-1945. Een gemeente onder nationaalsocialistisch bestuur*, Zaltbommel, Aprilis 2008, p. 30-31, 36. J. van Voorthuizen en Jos van Alphen, *De Bommelerwaard 1939-1945*, Zaltbommel, Avanti 1983, p. 177-184.
- ⁸¹² Küpfer, *Nederlands vliegers in oorlogstijd*, p. 291-292.
- ⁸¹³ NL-GnGRA, toegangsnummer 1902 gemeentebestuur van Groningen, inventarisnummer 303 distributie van verlichtings- en verwarmingsartikelen. Brief van M.B. Bruins aan P.F. Tammens d.d. 20 oktober 1944.
- ⁸¹⁴ NL-GnGRA, toegangsnummer 1902 gemeentebestuur van Groningen, inventarisnummer 303 distributie van verlichtings- en verwarmingsartikelen, brief van districtsadviseur van het Rijkskolenbureau voor de provincie Groningen aan de plaatselijke autoriteiten d.d. 11 december 1944.
- ⁸¹⁵ Bij de burgemeesters van Sappemeer, Hoogezand, Slochteren en Zuidbroek ging het om steenkool. NL-GnGRA, toegangsnummer 1147 Provinciaal adviseur voor Verkeer en Energie 1945, 1945 inventarisnummer 7 correspondentie met het Rijkskolenbureau. Districtisadviseur, 1945, brief van de brandstoffencommissie kring Slochteren aan de districtsadviseur te Groningen d.d. 8 februari 1945 en een brief d.d. 14 februari 1945. Tammens werd voor het tribunaal ten laste gelegd dat hij voor zichzelf turf had opgeëist. NL-GnGRA, toegangsnummer 1841 gemeentebestuur van Groningen 1916-1965, inventarisnummer 1203 P.F. Tammens burgemeester 1943-1945, Tenlastelegging.
- ⁸¹⁶ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 40068. Processen Verbaal van verhoor van getuigen in de zaak tegen Hendrik Johannes Diephuis d.d. 25 januari 1947, getuigenis van W.F. Vorrink. Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 91869 PRA Groningen, dossier S49 Hendrik Johannes Diephuis, Proces Verbaal van onderzoek naar H.J. Diephuis ingesteld door J. Daalman, d.d. 12 maart 1946.
- ⁸¹⁷ 'Watervoorziening wordt beperkt', in: *Dagblad voor het Noorden* 14 september 1944.
- ⁸¹⁸ Thomas Leeftang, *De bioscoop in de oorlog*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1990, p. 35. Brief van Jan Gevers aan Chris Gevers, d.d. 15 september 1944, collectie auteur.
- ⁸¹⁹ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 91777 H.R.B. Groenewold. Proces Verbaal tenlaste van H.R.B. Groenewold, opgemaakt 15 juli 1946 door Bart Pegels, opperwachtmeester der Marechaussee te Marum.
- ⁸²⁰ [Zonder titel], in: *Leekster Courant* 6 maart 1943.
- ⁸²¹ 'Sowjet-gruwelen in Polen', in: *Het Dagblad voor het Noorden* 7 maart 1945.

- ⁸²² De foto's en de kaarten die op basis daarvan werden gemaakt, lagen na de bevrijding in de etalage van Foto Hayer en Mees in de Guldenstraat in Groningen. NL-GnGRA, toegangsnummer 2220 verzameling documenten Oorlogs en Verzetscentrum Groningen (OVCG), 1935-2001, inventarisnummer 868 herinneringen van J.K. Wiersema aan de bevrijding van Groningen, 1945-2009. Brief van Wiersema aan Monique Brinks. Huizinga, *Met de blik naar boven*, p. 239. The National Archives London, Air 27, Air Ministry, Squadrons, 224 Operations record book 16 squadron, notitie van 18 maart 1945.
- ⁸²³ J.P. Vredenberg, 'Franse slag naar Groningen. De bevrijding van Drenthe en Groningen' in: *Bericht van de Tweede Wereldoorlog*, De Geïllustreerde Pers N.V. E.A., Amsterdam 1970, p. 2531-2535.
- ⁸²⁴ 'Druk der Canadezen neemt toe. De strijd in Overijssel', in: *Dagblad voor het Noorden* p. 9 april 2016. Vanaf 1 augustus 1944 kon het *Nieuwsblad van het Noorden* niet meer verschijnen omdat het geen papier meer kreeg toegewezen. De krant had zich tot dan toe geschikt naar de Duitse normen. Daarna bleef de Groningse krantenlezer alleen nog *Het Dagblad voor het Noorden*, een voortzetting onder een nieuwe naam van *Het Volk*, dat al vanaf het begin van de bezetting in nationaal-socialistische handen was. Bart Tammelings, *De krant bekeken*, p. 162. Van Gelder, *Het schandaal*, passim.
- ⁸²⁵ NL-GnGRA toegangsnummer 1165 Kabinet van de Commissaris der provincie, inventarisnummer 14 Meldingen van burgemeesters en processen-verbaal inzake bijzondere gebeurtenissen 1942-1944. Meldingen betreffende de stad Groningen. Melding van 10 april 1945. Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 92076 PRA Groningen dossier G4473 Hendrik Albert van Foreest, Proces Verbaal van verhoor van getuigen in de zaak tegen wijlen jhr. H.A. van Foreest, verhoor van Hildegard Gertrud Grundmann, weduwe van Van Foreest.
- ⁸²⁶ 'Tankspitsen stuiten bij Hannover en Bremen op heftige tegenstand. Gevechten bij Holten, Deventer en Zutphen. Thüringer woud onder Duitse controle', in: *Dagblad voor het Noorden* 10 april 1945.
- ⁸²⁷ 'Zwaartepunt van de strijd ligt tussen beneden-Wezer en Thüringen. Gevechtsintensiteit in Nederland afgenomen. Felle strijd in gebied van Meppen' in: *Dagblad voor het Noorden* 11 april 1945.
- ⁸²⁸ 'Canadese tanks in Overijssel komen moeilijk vooruit. Britse artillerie beschiet Bremen. Strijd bij Meppen woedt voort' in: *Dagblad voor het Noorden* 12 april 1945.
- ⁸²⁹ NL-GnGRA, toegangsnummer 1841 Gemeente Groningen, inventarisnummer 119 plan tot aanvulling van het uitbreidingsplan voor een terrein ten westen van het Zuidelijk omsnijdingskanaal, tusschen den toekomstigen weg Groningen-Hoo-

- gezand en den ontworpen tweeden ringweg 12 april 1945 nr. 3336, ingetrokken oct. 1945.
- ⁸³⁰ 'Burgemeester verliet zijn stad', in: *Het Dagblad voor het Noorden* 12 februari 1945.
- ⁸³¹ NIOD, toegangsnummer 216 B Departement van Binnenlandse zaken, inventarisnummer 57 notulen van bijeenkomsten van burgemeesters in de provincie Groningen mei 1940-april 1945, verslag van de bijeenkomst van 12 april 1945.
- ⁸³² NL-GnGRA, toegangsnummer 1902 Gemeente Groningen, inventarisnummer 907 De provincie 1942, 1944. Circulaire van Commissaris der Provincie Staargaard aan alle burgemeesters, d.d. 30 november 1944.
- ⁸³³ Romijn meent dat Tammens en Staargaard ervoor kozen om 'schoorvoetend bij te dragen aan een ordelijke overgang van het gezag bij terugkeer van de regering uit ballingschap.' Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 578. Het lijkt er evenwel niet op dat het Tammens en Staargaard vrij stond om naar eigen inzicht de stad te verlaten. Zeker niet nu Generaal Blaskowitz had bevolen dat Groningen niet werd opgegeven.
- ⁸³⁴ National Archives of Canada, RG 24, C-3, vol. 14101, file/dossier 180, bericht van 4 Cdn Inf Bde aan R Regt C R8LI Essex Scot 11 Cdn Fd Amb A ech B Ech Bde Coomd BM.
- ⁸³⁵ Westra, *Martinitoren*, p. 138.
- ⁸³⁶ NL-GnGRA, toegangsnummer 2220 verzameling documenten Oorlogs- en Verzetscentrum Groningen (OVCG), 1935-2001, inventarisnummer 931 verslag van de bevrijding van Groningen door een Canadese legergroep 1945-04-13 – 1945-04-16.
- ⁸³⁷ <http://projects.knmi.nl/klimatologie/daggegevens/index.cgi>. Geraadpleegd op 29 september 2016.
- ⁸³⁸ NL-GnGRA, toegangsnummer 2220 verzameling documenten Oorlogs- en Verzetscentrum Groningen (OVCG), 1935-2001, inventarisnummer 968 dagboek van J.C. Huizinga.
- ⁸³⁹ Op een normale weg haalde een Sherman-tank een snelheid van 46,6 kilometer per uur.
- ⁸⁴⁰ Brinks, *Het Scholtenhuis 1940-1945* deel 3a *Vlucht*, p. 6. Frank von Hebel, 'Bidden tussen warme muren', in: *Dagblad van het Noorden* 4 april 2015. <http://projects.knmi.nl/klimatologie/daggegevens/index.cgi>. Geraadpleegd op 30 september 2019.
- ⁸⁴¹ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 38568 tribunaal Groningen, dossier Petrus Tammens, Proces Verbaal met aantekeningen uit bureauagenda van Willem Felicitas Vorrink, d.d. 23 november 1945. NL-GnGRA, toegangsnummer 2309 afdeling Zuivering van de Provinciale Griffie van Groningen, 1945-1947, inventarisnummer 15 Groningen (secretaris).
- ⁸⁴² Terugstootloos wapen dat bepantsering kan doorboren en bedoeld is om tanks uit te schakelen.
- ⁸⁴³ Mark Zuehlke, *On to victory. The Canadian liberation of the Netherlands, March 23-May 5, 1945*, Douglas

- & McIntyre, Vancouver, Toronto en Berkeley, 2011 [eerste druk 2010], p.322.
- ⁸⁴⁴ Rapport van bomen, ontvangen van Gemeente Groningen 14 oktober 2016.
- ⁸⁴⁵ NL-GnGRA, toegangsnummer 2220 collectie OVCG, inventarisnummer 931 'Waar het geschut gromde', in: Verslag van de bevrijding van Groningen door een Canadese legergroep 1945-04-13 – 1945-04-16.
- ⁸⁴⁶ <http://projects.knmi.nl/klimatologie/daggegevens/index.cgi>. Geraadpleegd op 29 september 2016.
- ⁸⁴⁷ Rita Overbeek, Verslag van bouw-historisch onderzoek door Rita Overbeek en Taco Tel uitgevoerd op 10 februari 2009, dienst ROEZ, Groningen 2009, p. 7-9.
- ⁸⁴⁸ Jac. P. Thijsse, *Vogelzang*, Koninklijke Verkade fabrieken N.V., Zaandam 1965 [manuscript daterend van 1938], p. 36. J. van Klinken, 'Zanglijster Turdus philomelos' in: E.J. Boekema, P. Glas en J.B. Hulscher, red., *Vogels van de provincie Groningen*, Wolters-Noordhoff en Bouma's Boekhuis, Groningen 1983, p. 285-286. 'Verduisteren' in: *Dagblad voor het Noorden* 12 april 1945.
- ⁸⁴⁹ Informatie ontvangen van prof. dr. E.J. Boekema, via e-mail, 8 juli 2016.
- ⁸⁵⁰ Andere NSB-burgemeesters besloten wel hun gemeente te verlaten. Zo vluchtte mr. W.J.Schönhard per fiets vanuit Leeuwarden naar het westen. Hij werd pas ruim een maand later gearresteerd. 'Mr. Schönhard gevat', in: *Leeuwarder Koerier* 4 juni 1945.
- ⁸⁵¹ E.J. Werkman, 'Een archief in de frontlijn'. *Een ooggetuigenverslag van de gebeurtenissen in en rond het Provinciehuis van de stad Groningen tijdens de bevrijding in april 1945*, Kees van der Hoef, Groningen 2000, [eerder verschenen in *Nederlandsch Archivenblad. Orgaan van de Vereeniging van Archivarissen in Nederland*, vijftigste jaargang 1945-1946], p. 1.
- ⁸⁵² Deze Air Observation Post (AOP) behoorde tot het 660e squadron. The National Archives Londen, Air 27, Air Ministry, Squadrons, 2186 Operations record book 660 (AOP) squadron.
- ⁸⁵³ M.H. Huizinga, *Maple leaf up. De Canadese opmars in Noord-Nederland april 1945*, J. Niemeijer, Groningen 1980, p. 54 en 66. Van Ommen Kloeke, *De bevrijding van Groningen*, p. 30-31.
- ⁸⁵⁴ Flak is de afkorting van *Fliegerluftabwehrkanone*.
- ⁸⁵⁵ Van Ommen Kloeke, *De bevrijding van Groningen*, p. 41.
- ⁸⁵⁶ Van Ommen Kloeke, *De bevrijding van Groningen*, p. 24-25.
- ⁸⁵⁷ J. Jansen, 'Dagboek van de bevrijding van Groningen, 13-16 april 1945', in: P. Brood e.a., *Gronings Historisch Jaarboek 1995* REGIO-PROject, Groningen 1995, p. 9-28. Huizinga, *Maple leaf up*, p. 129-130.
- ⁸⁵⁸ Vrijwel alle particulieren beschikten al vanaf maart niet meer over stroom. Leeninga en Westra, *En tóch staat de Martini*, p. 127.
- ⁸⁵⁹ Ontleend aan de slotregels van Leo Vroman, *Vrede*, 'Kom vanavond met verhalen hoe de oorlog is verdwe-

- nen,/ en herhaal ze honderd malen:/ alle malen zal ik wenen.' Leo Vroman, *Overleverigheid. Leo Vroman 95. Zijn mooiste gedichten. Gekozen en persoonlijk toegelicht door collega-dichters*, Em. Querido's uitgeverij B.V., Amsterdam en Antwerpen 2010, p. 77-79.
- ⁸⁶⁰ Bram Hulzebos, 'Verrek, dat benne meide uit Katwijk', in: *Dagblad van het Noorden* 13 april 2005.
- ⁸⁶¹ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 40068 Hendrik Johannes Diephuis. Proces Verbaal van Politieke Opsporingsdienst District Groningen d.d. 19 februari 1946.
- ⁸⁶² Van Ommen Kloeke, *De bevrijding van Groningen*, p. 51.
- ⁸⁶³ Van Ommen Kloeke, *De bevrijding van Groningen*, p. 51-52.
- ⁸⁶⁴ Het tekort aan schoenen was een groot probleem in de laatste oorlogsjaren. Niet alleen waren er nauwelijks nieuwe paren verkrijgbaar, er was ook een groot tekort aan materialen om oude schoenen te repareren. Leeninga en Westra, *En tóch staat de Martini*, p. 67.
- ⁸⁶⁵ Volgens *Sporen van Strijd* zat op elk voorspatbord van deze wagens 'een van angst vergrauwde landwachter', Bert Boon, Menno Huizinga en Theo Zijlema, *Sporen van strijd*, Gemeentelijk 5 mei comité Groningen, Groningen 1995, p. 16. NL-GnGRA, toegangsnummer 2220 collectie OVCG, inventarisnummer 968 Dagboek van J.C. Huizinga, Dagboek. De strijd voor en in Groningen. De bevrijding van Groningen.
- ⁸⁶⁶ Zuehlke, *On to victory* p. 255-256.
- ⁸⁶⁷ Van Ommen Kloeke schrijft om 'ruim half zeven', p. 57. Huizinga schrijft in *Maple leaf up* op p. 51 dat het om half vier was, maar komt daar in zijn postuum verschenen *Vier dagen in april* op terug en spreekt dan van 18.35. M.H. Huizinga en B. van Leusen, *Vier dagen in april*, Reco, Groningen 1999, p. 45.
- ⁸⁶⁸ Huizinga, *Maple leaf up*, p. 51. In zijn latere werk *Vier dagen in april* meent Huizinga dat de brand pas om 22.00 uur uitbrak. Ik houd vast aan het vroege tijdstip omdat dit aansluit bij Van Ommen Kloeke, *De bevrijding van Groningen*, p. 153.
- ⁸⁶⁹ Bettie Jongejan, 'Fred stierf in Groningen, ik moest door' in: *Feith* 1(2011)3, p. 8-10.
- ⁸⁷⁰ Van Ommen Kloeke, *De bevrijding van Groningen*, p. 153. Hein Bekenkamp en Jan Emmelkamp, *Alle witte helmen verzamelen bij Talamini. De geschiedenis van de Groninger brandweer*, Profiel, Bedum 2001, p. 53.
- ⁸⁷¹ Huizinga en Van Leusen, *Vier dagen in april*, p. 49.
- ⁸⁷² Huizinga en Van Leusen, *Vier dagen in april*, p. 49. Westra, *Martinitoren*, p. 138-139. NL-GnGRA, toegangsnummer 1611 Gemeentewerken, 1881-1947 (1950), inventarisnummer 539 Correspondentie over de restauratie van de Martinitoren 1936-1947. Restauratie van de Martinitoren, verslag van de werkzaamheden over het tweede halfjaar 1945.
- ⁸⁷³ De bediening van de lift aan de buitenkant van de toren gebeurde altijd door Nederlandse arbeiders.

- P.J.H.W. Cort van der Linden, 'Rede uitgesproken door de burgemeester van Groningen, uitgesproken bij de overdracht van de gerestaureerde Martinitoren aan de gemeente Groningen op 17 september 1948', in: *Groningse volksalmanak 1948*, Erven B. van der Kamp, Groningen 1948, p. 12-29.
- ⁸⁷⁴ NL-GnGRA, toegangsnummer 1692 Gemeentepolitie van Groningen, 1917-1980, inventarisnummer 988 dagrapporten 15 maart 1945-1 mei 1945, dagrapport van 13 april 1945.
- ⁸⁷⁵ *Groningen in vuur en puin*, Jan Haan nv, Groningen 1945, p. 21.
- ⁸⁷⁶ Maaike Trimbach, 'Betty stond naast me en werd doodgeschoten' in: *Dagblad van het Noorden* 15 april 2005. Van Ommen Kloeke, *De bevrijding van Groningen*, p. 164-166.
- ⁸⁷⁷ Ook wethouder Diephuis verklaarde later: 'Tot het einde van de oorlog ben ik er nog van overtuigd geweest dat Duitschland nog over geheime wapenen beschikte, waarvan de uitwerking verschrikkelijk zou zijn.' Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 91869 PRA Groningen, dossier S49 Hendrik Johannes Diephuis, Proces Verbaal van onderzoek naar H.J. Diephuis ingesteld door J. Daalman, d.d. 12 maart 1946.
- ⁸⁷⁸ Jansen, 'Dagboek van de bevrijding van Groningen, 13-16 april 1945'.
- ⁸⁷⁹ Jan Schlimbach, 'Canadezen trokken zo kachel als wat naar de stad', in: *Dagblad van het Noorden* 14 april 2005 en NL-GnGRA, toegangsnummer 1841 Gemeentebestuur van Groningen 1916-1965, inventarisnummer 918 De bevrijding der stad Groningen 14-16 april 1945, H.E. Oving Bzn, Kleine beschrijving van de bevrijding van Groningen op 14 April 1945.
- ⁸⁸⁰ Van Ommen Kloeke, *De bevrijding van Groningen*, p. 35-36.
- ⁸⁸¹ Informatie ontvangen van Joël Stoppels, per mail, 2 oktober 2019. Het is mogelijk dat zich in het huis van Van Foreest ook Duitse troepen verschansten. De woning bood een goed uitzicht over het Reitdiep. Dat zou een verklaring zijn voor de forse schade die het huis opliep. Deze is later hersteld met een lichtere kleur steen.
- ⁸⁸² Van Ommen Kloeke, *De bevrijding van Groningen*, p. 47-48.
- ⁸⁸³ Huizinga en Van Leusen, *Vier dagen in april*, p. 51. Van Ommen Kloeke, *De bevrijding van Groningen*, p. 326.
- ⁸⁸⁴ Huizinga en van Leusen, *Vier dagen in april*, p. 63.
- ⁸⁸⁵ NL-GnGRA, toegangsnummer 2220 collectie ovcg, inventarisnummer 867 herinneringen van A. Humalda aan de bevrijding van de stad Groningen en de tijd daarna. Correspondentie van A. Humalda met diverse instanties, 1985-1997, 1985-1997, p. 94-95.
- ⁸⁸⁶ Van Ommen Kloeke, *De bevrijding van Groningen*, p. 87.
- ⁸⁸⁷ Zuehlke, *On to victory*, p. 334.
- ⁸⁸⁸ Huizinga, *Maple leaf up*, p. 111-113.
- ⁸⁸⁹ Jansen, 'Dagboek van de bevrijding van Groningen, 13-16 april 1945.'

- ⁸⁹⁰ NL-GnGRA, toegangsnummer 2220 OVC G, inventarisnummer 509 Ooggetuigenverslag bevrijding Paul Hoogendorp 1945. 'De bevrijding van Groningen' in: *Twentsche Courant* 20 april 1945.
- ⁸⁹¹ [Willem Brinkman], 'Wat lag er in '45 in het postkantoor?', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 27 januari 1999. [Willem Brinkman], 'Honderden zakjes op stalen rekken', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 28 januari 1999. [Willem Brinkman], 'Geld in postkantoor spoorloos verdwenen', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 29 januari 1999. Huizinga, *Maple leaf up*, p. 115.
- ⁸⁹² 'Poortje leeft nog volop. Honderden reacties: Sikkens-poortje tegenover de Grote Rozenstraat', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 9 oktober 1992.
- ⁸⁹³ Van Ommen Kloeke, *De bevrijding van Groningen*, p. 105-106.
- ⁸⁹⁴ In de voormalige Naberpassage, die genoemd was naar verzetsman Casper Naber bevond zich een muurplaat met de volgende tekst: 'Scholtenhuis 1940-1945/ Hier stond 't huis van het nazisme, van hakenkruis en van ss/ Hier gaven zij Germaanse les in gruwelijk sadisme./ Hier hebben zij die voor de vrijheid streden/ onmenselijk geleden.' Het gedicht is twee jaren voor de plaatsing van de plaquette gemaakt door verzetsman Bob Houwen en zijn echtgenote Anneke. 'Plaquette Scholtenshuis in Groningen onthuld', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 4 mei 1984. Informatie ontvangen van dhr. D.J. Houwen, per e-mail, d.d. 17 september 2019.
- ⁸⁹⁵ NL-GnGRA, toegangsnummer 2220 collectie OVC G, inventarisnummer 432 Herinneringen van verzetsman R.P. Houwen. Getypt manuscript p. 32.
- ⁸⁹⁶ 'De bevrijding van Groningen', in: *Twentsche Courant* 20 april 1945.
- ⁸⁹⁷ Watertoren 'West' in Groningen folder uitgegeven door Waterbedrijf Groningen, Groningen, z.j. Film: AVO119 *Groningen in oorlogstijd 1940-1945*, film van J.W. van Dam 1940-1945. Bekeken via www.gava.nl op 4 juli 2019. Informatie ontvangen van Joël Stoppels, per mail, 2 oktober 2019. Huizinga en Van Leusen, *Vier dagen in april*, p. 137.
- ⁸⁹⁸ Op de lijst met omgekomen burgers staan enkele namen uit de Schilddersbuurt. Van Ommen Kloeke, *De bevrijding van Groningen*, bijlage 1. Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 92076 PRA Groningen dossier G4473 Hendrik Albert van Foreest, Proces Verbaal van verhoor van getuigen in de zaak tegen wijlen jhr. H.A. van Foreest, verhoor van Hildegard Gertrud Grundmann, weduwe van Van Foreest.
- ⁸⁹⁹ Een foto hiervan staat onder meer in Paul van 't Veer, red., *De Tweede Wereldoorlog*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1960, foto nummer 62.
- ⁹⁰⁰ Van Ommen Kloeke, *De bevrijding van Groningen*, p. 49.
- ⁹⁰¹ Oving zelf spreekt slechts over een vlag uit zijn winkel. De toevoeging dat het hier gaat om een witte vlag

- ontleen ik aan het brandweerver-
slag. NL-GnGRA, toegangsnummer
1841 gemeentebestuur van Gronin-
gen 1916-1965, inventarisnummer
918 de bevrijding van Groningen.
Rapport van wnd. commandant der
brandweer G. Breedland, De Gro-
ninger brandweer in bevrijdingsda-
gen, d.d. 25 april 1945, p. xiv.
- ⁹⁰² NL-GnGRA, toegangsnummer 1841
gemeentebestuur van Groningen
1916-1965, inventarisnummer 918 de
bevrijding van Groningen. Rapport
van wnd. commandant der brand-
weer G. Breedland, De Groninger
brandweer in bevrijdingsdagen,
d.d. 25 april 1945, p. xiv.
- ⁹⁰³ Huizinga en Van Leusen, *Vier dagen
in april*, p. 193.
- ⁹⁰⁴ NL-GnGRA, toegangsnummer 1841
gemeentebestuur van Groningen
1916-1965, inventarisnummer 918 de
bevrijding van Groningen. Rapport
van wnd. commandant der brand-
weer G. Breedland, De Groninger
brandweer in bevrijdingsdagen,
d.d. 25 april 1945.
- ⁹⁰⁵ 'Vier oorlogsdagen binnen Gruno's
veste. Groote verwoestingen in de
binnenstad', in: *Nieuwe Provinciale
Groninger Courant* 23 april 1945.
- ⁹⁰⁶ Van Ommen Kloeke, *De bevrijding
van Groningen*, p. 164-166.
- ⁹⁰⁷ Werkman, 'Een archief in de frontlijn',
p. 5. 'Afscheid drs. E.J. Werkman',
in: *Nieuwsblad van het Noorden* 12 au-
gustus 1946.
- ⁹⁰⁸ Huizinga, *Met de blik naar boven*,
p. 255. Huizinga citeert hier uit het
War diary van Les Fusilliers de Mont
Royal, d.d. 16 april 1945. NL-GnGRA,
- toegangsnummer 2220 collectie
ovcg, inventarisnummer 586 ge-
deelte uit het dagboek van W.H.
(Hein) Leemhuis (9 april 1945-21
april 1945). Hierin de vertaling van
het artikel 'Kolonel beeft, maar de
Mof geeft zich over', in: *The Cana-
dian Press News* 28 april 1945. Werk-
man, 'Een archief in de frontlijn', p. 9.
- ⁹⁰⁹ In het trappenhuis waar de ontmoe-
ting plaatsvond hangt tegenwoor-
dig een herinneringsplaquette met
onder meer het wapen van Les Fu-
silliers de Mont Royal en de wapen-
spreuk 'Nunquam retrorsum', nie-
mand zal ons tot de aftocht dwin-
gen.
- ⁹¹⁰ Van Ommen Kloeke, *De bevrijding
van Groningen*, p. 144-146.
- ⁹¹¹ NIOD, toegangsnummer 249-1331
Bevrijding Groningen, inventaris-
nummer A1 'Herinneringen aan de
bevrijding van de stad Groningen in
april 1945' door mr. N. Bolkestein,
van juli 1939 af lid van de provinci-
ale en gedeputeerde staten van
Groningen. De herinneringen be-
treffen o.m. de carrière van Bol-
kestein als Statenlid, zijn verblijf
als gijzelaar in St. Michielsgestel
van 4 mei 1942 tot 20 april 1944,
alsmede zijn aandeel in de bestuur-
lijke wederopbouw van de provin-
cie na de bevrijding.
- ⁹¹² Johan Drenthen, *Brandmeester
brand meester! Asser brandweer 225
jaar in actie*, Hummelen B.v., Assen
1985, p. 73-76. Drents Archief, toe-
gangsnummer 1032, inventaris-
nummer 7 Notulen vergaderingen
vrijwillige brandweer, met bijlage

- 1923-1948, jaarverslag 1945 opge-
maakt door secretaris F. Bertram in
januari 1946. NL-GnGRA, toegang-
snummer 1841 Gemeentebestuur
van Groningen 1916-1965, inventa-
risnummer 918 De bevrijding der
stad Groningen 14-16 april 1945.
Rapport De Groninger brandweer
in Bevrijdingsdagen.
- ⁹¹³ 'Hulde aan Nijmegen', in: *Het Vrije Volk. Democratisch-Socialistisch dagblad* 26 april 1945. Regionaal archief Nijmegen, toegangsnummer 579 Collectie Tweede Wereldoorlog Nijmegen 1932-2016, inventaris-
nummer 393 verslag van de inzet
van enkele secties van de Nijmeegse
brandweer in bevrijde gemeenten
in Gelderland, Groningen en Over-
ijssel.
- ⁹¹⁴ 'Hulde aan Nijmegen', in: *Het Vrije Volk. Democratisch-socialistisch dagblad* 26 april 1945. 'Asser brandweer
hielp bij bevrijding van Groningen',
in: *Nieuwsblad van het Noorden*
27 maart 1980. (Hierin wordt verwe-
zen naar het verslag van de Asser
brandweer dat destijds in het Ge-
meentearchief van Assen werd
bewaard). NL-GnGRA, toegangs-
nummer 1841 Gemeentebestuur van
Groningen 1916-1965, inventaris-
nummer 918 De bevrijding der stad
Groningen 14-16 april 1945. Rapport
De Groninger brandweer in Bevrij-
dingsdagen, p. xiii.
- ⁹¹⁵ Werkman, 'Een archief in de frontlijn',
p. 9.
- ⁹¹⁶ Van Ommen Kloeke, *De bevrijding
van Groningen*, p. 147.
- ⁹¹⁷ Zuehlke, *On to victory*, p. 337.
- ⁹¹⁸ NL-GnGRA, toegangsnummer 2220
collectie ovccg, inventarisnummer
579 verslag van de bevrijding van
Oosterhogebrug door Onno Dij-
kema, neefje van Pop. Ook: 'Ooster-
hogebrug gespaard. Een ooggetuige
vertelt', in: *Nieuwe Provinciale Gro-
ninger Courant* 27 april 1945. 'Onder-
scheidings voor dappere Gronin-
gers', in: *Nieuwsblad van het Noorden*
5 juni 1946. 'Oosterhoogetbrug:
school behield dorpskarakter', in:
Nieuwsblad van het Noorden 25 april
1985.
- ⁹¹⁹ Herinnering van Peter de Haan, in:
Monique Brinks, red., 60 x '40-'45 =
2000. *60 Groningers over de Tweede
Wereldoorlog: Herinneringen, impres-
sies, gedachten*, Stichting Oorlogs-
en Verzetsmateriaal, Groningen
2000, herinnering nummer 40.
- ⁹²⁰ Joke de Boer-Jager en Jan Helder,
'Oorlogsherinneringen uit Boerak-
ker', in: *In 't Olde Guet. Tijdschrift van
de vereniging Heemkundekring Vrede-
wold-West* 1(2005)2, p.12-15. 'Een
dode burgemeester in Marum', in:
Dagblad van het Noorden 19 april
2005. Nationaal Archief, toegangs-
nummer 2.09.09 CABR, inventaris-
nummer 91777 H.R.B. Groenewold.
Proces Verbaal tenlaste van H.R.B.
Groenewold, opgemaakt 15 juli 1946
door Bart Pegels, opperwachtmees-
ter der Marechaussee te Marum.
- ⁹²¹ Het centrale oorlogsmonument van
de provincie Groningen aan de voet
van de Martinitoren verbeeldt de
legende van Sint Joris en de draak.
Sint Joris staat vermoeid op een
sokkel, waarop het verslagen mon-

- ster is afgebeeld. Het beeld stamt uit 1959 en is van Ludwig Oswald Wenckebach.
- ⁹²² NL-GnGRA, toegangsnummer 2220 collectie OVCG, inventarisnummer 964 brief van Jhr. mr. J Hora Feith aan Jan en Nan. Notitie van 17 april 1945. Overigens spelt Hora Feith Tammens zonder n.
- ⁹²³ Tekst van Hendrik de Vries op de plaquette op de voorzijde van het Groningse stadhuis: 'Toen rees uit oorlog en vuur/ het helder kristal van vrede'. Gemaakt door Willem Valk en onthuld in 1970.
- ⁹²⁴ Huizinga, *Met de blik naar boven*, p. 246.
- ⁹²⁵ Maaike Borst, 'Spanning aan het spoor', in: *Dagblad van het Noorden* 24 februari 2009.
- ⁹²⁶ NL-GnGRA, toegangsnummer 63 Militair Gezag, inventarisnummer 277 weekverslagen van Districts Militair Commissarissen, rapport van de Districts Militair Commissaris voor de stad Groningen en het Westerkwartier, de reserve majoor in alg. dienst Majoor ir. J.H.F. Sollewijn Gelpke. Wekelijks rapport nr. 1 van 15 tot 22 april, d.d. 23 april 1945.
- ⁹²⁷ NL-GnGRA, toegangsnummer 1841 Gemeentebestuur van Groningen 1916-1965, inventarisnummer 1203 mr. P.W.J.H. Cort van der Linden burgemeester 1934-1942 – 1945-1951. Brief van secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken Frederiks aan P.W.J.H. Cort van der Linden d.d. 30 december 1942.
- ⁹²⁸ Johan Brand de Boer en Willem Jonkman, *Militair gezag in Groningen*, Van Gorcum, Assen en Maastricht 1990, p. 44.
- ⁹²⁹ NL-GnGRA, toegangsnummer 1841 gemeentebestuur van Groningen (3) 1916-1965 plaatsingslijst, inventarisnummer 1203 mr. P.W.J.H. Cort van der Linden burgemeester 1934-1942 1945-1951, verklaring van Cort van der Linden d.d. 2 mei 1945.
- ⁹³⁰ GAVA Geluidsfragment Cort van der Linden 532, plaatnummer RB 08. Toespraak Cort van der Linden bij de opening van de tentoonstelling 'Bouwend Groningen', 5 mei 1947.
- ⁹³¹ NL-GnGRA, toegangsnummer 1841 Gemeentebestuur van Groningen 1916-1965, inventarisnummer 1188 restauratie van de in het raadhuis aanwezige schilderijen. Beveiliging dezer schilderijen tegen oorlogsgevaar gedurende de bezettingsjaren 1940-1945, o.m. brieven van de gemeentearchivaris H.P. Coster aan burgemeester Cort van der Linden d.d. 2 april 1942 en 14 mei 1945. Het genoemde schilderij 'Het beleg van Groningen' is geschilderd door Folckert Bock in 1686.
- ⁹³² Brand de Boer, *Militair gezag in Groningen*, p. 44.
- ⁹³³ NL-GnGRA, toegangsnummer 1841 Gemeentebestuur van Groningen 1916-1965, inventarisnummer 918 De bevrijding der stad Groningen 14-16 april 1945, H.E. Oving Bzn, Kleine beschrijving van de bevrijding van Groningen op 14 April 1945.

- ⁹³⁴ GAVA Geluidsfragment Cort van der Linden 532, plaatnummer RB o8. Toespraak Cort van der Linden bij de opening van de tentoonstelling 'Bouwend Groningen', 5 mei 1947.
- ⁹³⁵ *Groningen in vuur en puin*, passim.
- ⁹³⁶ NL-GnGRA, toegangsnummer 2220 ovcg, inventarisnummer 509 Ooggetuigenverslag bevrijding Paul Hoogendorp 1945.
- ⁹³⁷ Brand de Boer, *Militair gezag in Groningen*, p. 48. Overigens was ook op het provinciehuis al een voortvarende bestuurder aanwezig. Mr. Bolkestein spoedde zich, 'zodra het schieten minder werd' naar zijn voormalige werkplek om, 'volgens de afspraak van april 1942' te zien wat hij kon doen. Veel te besturen viel er nog niet. NIOD, toegangsnummer 249-1331 Bevrijding Groningen, inventarisnummer A1 'Herinneringen aan de bevrijding van de stad Groningen in april 1945' door mr. N. Bolkestein.
- ⁹³⁸ Het stadhuis was een van de weinige panden in de omgeving met slechts glasschade. NL-GnGRA, toegangsnummer 1841 Gemeentebestuur van Groningen 1916-1965, inventarisnummer 633, overzicht van de verwoeste en beschadigde percelen bij de gevechtshandelingen van 13 t/m 16 april 1945. Het valt aan te nemen dat de ruiten van de burgemeesterskamer kapot waren, omdat er recht onder nog altijd kogelinslagen zichtbaar zijn. Deze waren veroorzaakt door de pantserdoorborende kogels van een Sherman-tank. Zuehlke, *On to victory*. p. 336.
- ⁹³⁹ *Groningen in vuur en puin*, p. 38-39.
- ⁹⁴⁰ Nationaal Archief toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 91885 PRA Groningen Harm Triemstra, Proces Verbaal van aanhouding en in bewaringstelling van personen d.d. 28 mei 1945.
- ⁹⁴¹ N.K.C.A. in 't Veld, 'Zwart in soorten, de strijd binnen de NSB' in: A.H. Paape e.a. red., *Bericht van de Tweede Wereldoorlog*, De Geïllustreerde Pers N.V. e.a, Amsterdam 1970 p. 1631-1633.
- ⁹⁴² Nationaal Archief, CABR, inventarisnummer 91925, PRA Groningen, Petrus F. Tammens, brief P.O.D. district Groningen d.d. 20 mei 1945.
- ⁹⁴³ Leeninga en Westra, *En tóch staat de Martini*, p. 135.
- ⁹⁴⁴ NL-GnGRA, toegangsnummer 2220 verzameling documenten Oorlogen en Verzetscentrum Groningen (ovcg), 1935-2001, inventarisnummer 968 dagboek van J.C. Huizinga.
- ⁹⁴⁵ NL-GnGRA, toegangsnummer 1166 Kabinet van de Commissaris der Koningin 1945-1995, inventarisnummer 168 stukken betreffende de overneming van het gezag na de bevrijding 1945-1972. Rondschriften van de gemachtigde voor het Ministerie van Binnenlandse Zaken aan de burgemeesters, 's-Gravenhage 1944.
- ⁹⁴⁶ NL-GnGRA, toegangsnummer 2220 collectie ovcg, inventarisnummer 235 gedeelte uit het dagboek van D. Monningh, betreft een niet-origi-

- neel document, 1945. Notitie van 17 april 1945.
- ⁹⁴⁷ Met de reorganisatie van de Nederlandse politie paste de bezetter ook het uniform aan. De nieuwe uniformen waren zwart met blauwe biesen en blauwe kraagspiegels. Zij waren ontdaan van individuele en lokale kenmerken zoals gemeentewapens en kraagnummers. Het Militair Gezag bepaalde op 12 september 1944 dat de door de bezetter ingevoerde rangen en uniformen werden vervangen door die van voor de Duitse inval. Vanaf het moment van de bevrijding van de stad droegen de politieagenten weer de oude uniformen. Breukers, Politie in bezettingstijd. Jansen, 'Dagboek van de bevrijding van Groningen, 13-16 april 1945'. Leeniga en Westra, *En tóch staat de Martini*, p. 26.
- ⁹⁴⁸ 'Bezoek Canadese generaal aan het veroverde Groningen', in: *Nieuwe Provinciale Groninger Courant* 23 april 1945.
- ⁹⁴⁹ Beeldbank Groningen NL-Gn-GRA_1785_18864 en 1785_18865.
- ⁹⁵⁰ *Het stadhuis van Groningen*, Gemeente Groningen, Groningen 2009.
- ⁹⁵¹ NL-GnGRA, toegangsnummer 1336 gemeentearchief van Groningen (1) 1910-1994, inventarisnummer 104 Gulden boek. Het vervaardigen van en het verlenen van medewerking bij de inschrijving in het zgn. Gulden Boek van de stad Groningen 29 mei 1941-10 september 1975. Brief van Cort van der Linden aan gemeentearchivaris, d.d. 26 juni 1945.
- ⁹⁵² Ordedienst/Binnenlandse strijdkrachten. Brand de Boer en Jonkman, *Militair gezag in Groningen*, p. 90 foto-onderschrift.
- ⁹⁵³ NL-GnGRA, toegangsnummer 2220 OVCG, inventarisnummer 509 Ooggetuigenverslag bevrijding Paul Hoogendorp 1945. 'De bevrijding van Groningen', in: *Twentsche Courant* 20 april 1945. 32 authentieke foto's van de bevrijding van Groningen, N.V. Foresta, Groningen 1970.
- ⁹⁵⁴ NL-GnGRA toegangsnummer 1841 Gemeentebestuur van Groningen, inventarisnummer 919 Dagrapporten van de burgemeester betreffende activiteiten en genomen beslissingen in de eerste weken na de bevrijding. Kort verslag van bespreking op donderdag 19 april in kamer 8 stadhuis.
- ⁹⁵⁵ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 605.
- ⁹⁵⁶ Bart Kousman, *Zomer 1945. Feest en onrust in Groningen*, Profiel, Bedum 2005, passim.
- ⁹⁵⁷ 'Vier oorlogsdagen binnen Gruno's veste. Groote verwoestingen in de binnenstad', in: *Nieuwe Provinciale Groninger Courant* 23 april 1945.
- ⁹⁵⁸ NL-GnGRA, toegangsnummer 2220 OVCG, inventarisnummer 509 Ooggetuigenverslag bevrijding Paul Hoogendorp 1945.
- ⁹⁵⁹ NL-GnGRA, toegangsnummer 2220 verzameling documenten Oorlogsen Verzetscentrum Groningen (OVCG), 1935-2001, inventarisnummer 585 De bevrijding van Groningen opgeschreven door Van Huizen uit de Gerard ter Borghstraat, twee

- versies, manuscript (potlood) en typoscript 1945.
- ⁹⁶⁰ C.W. Coolsma, *Gekooide vogels*, J.N. Voorhoeve, 's-Gravenhage 5e druk z.j.[eerste druk 1947].
- ⁹⁶¹ NL-GnGRA, toegangsnummer 2018 interneringskampen politieke gedetineerden, 1945-1950 (1955), inventarisnummer 18 stukken betreffende opnamen en vertrek van voorlopig geïnterneerden, 1945-1948 en z.d., 1946, jan.-mrt. Brief van directeur strafgevangenis Groningen aan het Nederlandsche Beheersinstituut, Schoolholm 26 Groningen, d.d. 4 februari 1946.
- ⁹⁶² NL-GnGRA, toegangsnummer 1841 gemeentebestuur van Groningen 1916-1965, inventarisnummer 633 instelling gemeentelijke evacuatie-dienst voor de verzorging en huisvesting van evacués en oorlogsge-weldvluchtelingen (1945). Verklaring gemeentebestuur van Groningen d.d. 26 april 1945. Mededeling van mevrouw M.M. Luitjens-Tammens, per brief aan de auteur, d.d. 25 oktober 2017.
- ⁹⁶³ 'Vier oorlogsdagen binnen Gruno's veste. Groote verwoestingen in de binnenstad', in: *Nieuwe Provinciale Groninger Courant* 23 april 1945.
- ⁹⁶⁴ NL-GnGRA, toegangsnummer 63 Militair Gezag, inventarisnummer 277 weekverslagen van de Districts Militair Commissarissen, weekrapport van Sollewijn Gelpke nr. x11 aan chef Militair Gezag te Den Haag d.d. 9 juli 1945.
- ⁹⁶⁵ NL-GnGRA, toegangsnummer 63 Militair Gezag, inventarisnummer 277 weekverslagen van de Districts Militair Commissarissen, weekrapport van Sollewijn Gelpke nr. x11 aan chef Militair Gezag te Den Haag d.d. 9 juli 1945. De cijfers wijken af van de informatie van Bekenkamp en Emmelkamp, *Alle witte helmen verzamelen bij Talamini*. p. 58. Zij gaan uit van 256 verloren gegane panden, 17 zwaar beschadigde en 668 licht beschadigde. De auteurs verwijzen slechts naar 'cijfers' van het inisterie van Openbare Werken en Wederopbouw. 'De wederopbouw in de prov. Groningen. Belangrijke resultaten zijn reeds behaald. Het herbowwplan voor de stad Groningen bijna definitief gereed', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 27 december 1946 noemt 268 verwoeste, 97 zwaarbeschadigde en 5678 lichtbeschadigde panden. Op 25 juni 1948 sprak de gemeente Groningen over een schade, louter aan gemeente-eigendommen, ter grootte van tussen de 2,6 en 3,5 miljoen gulden. 'Groningen heeft 2,6 miljoen oorlogsschade', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 26 juni 1948.
- ⁹⁶⁶ *Verslag van de handelingen van de gemeenteraad van Groningen van november 1945 [sic!] tot september 1946*, Vergadering van 29 oktober 1945. f 22.500.000 in 1945 staat gelijk aan € 131.728.072,44 vandaag de dag. www.iisg.nl/hpn/calculate2-nl.php bezocht op 5 juli 2019.
- ⁹⁶⁷ Op de foto draagt hij zelfs nog een stropdas.

- ⁹⁶⁸ Nationaal Archief, CABR, inventarisnummer 91925, PRA Groningen, Petrus F. Tammens.
- ⁹⁶⁹ NL-GnGRA toegangsnummer 2018 interneringskampen politieke gedetineerden, 1945-1950 (1955), inventarisnummer 16-19 stukken betreffende opname en vertrek van voorlopige geïnterneerden, 1945-1948 en z.d. NL-GnGRA toegangsnummer 2018 interneringskampen politieke gedetineerden, 1945-1950 (1955), inventarisnummer 25 bevelen tot onverwijld overbrenging naar strafgevangenis Groningen. Nationaal Archief, CABR, inventarisnummer 38568, Tribunaal Groningen, Petrus F. Tammens. Nationaal Archief, CABR, inventarisnummer 91925, PRA Groningen, Petrus F. Tammens.
- ⁹⁷⁰ Coolsma, *Gekooide vogels*, p. 186.
- ⁹⁷¹ 'De behandeling der geïnterneerden', in: *Groninger Dagblad* 22 juni 1945.
- ⁹⁷² H.W.van der Vaart Smit, *Kamptoe-standen 1944/45-1948. Rapport en noodzakelijke aanvulling op het geschiedwerk van prof. dr. L. de Jong*, De Pauw c.v., Amsterdam vermeerderde 5e druk 1976, p. 8. Zie ook Guido Abuys en Bas Kortholt, *Interneringskamp Westerbork*, Just publishers b.v., Hilversum 2010, p. 144.
- ⁹⁷³ www.alledrenten.nl, Akte van overlijden nummer 50, d.d. 3 juli 1945, geraadpleegd op 2 mei 2018.
- ⁹⁷⁴ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 92076 PRA Groningen dossier G4473 Hendrik Albert van Foreest, Proces Verbaal van verhoor van getuigen in de zaak tegen wijlen jhr. H.A. van Foreest, verhoor van Hildegard Gertrud Grundmann, weduwe van Van Foreest.
- ⁹⁷⁵ Koos Groen, *Fout en niet goed. De vervolging van collaboratie en verraad na de Tweede Wereldoorlog*, Just Publishers, Hilversum 2009, p. 281.
- ⁹⁷⁶ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 37688 Tribunaal Groningen Jan Hendrik Zijlma, brief van mr. T. Bout aan secretaris van het Tribunaal te Groningen, d.d. 18 december 1946.
- ⁹⁷⁷ NL-GnGRA, toegangsnummer 2220 collectie OVCG, inventarisnummer 577 richtlijnen voor het inrichten van plaatselijke bewarings- en verblijfkampen, 1945.
- ⁹⁷⁸ Coolsma, *Gekooide vogels*, p. 5-7.
- ⁹⁷⁹ Coolsma, *Gekooide vogels*, p. 186.
- ⁹⁸⁰ Guido Abuys en Bas Kortholt, *Interneringskamp Westerbork*, Just publishers b.v., Hilversum 2010, p. 149.
- ⁹⁸¹ A.D. Belinfante, *In plaats van bijltjesdag. De geschiedenis van de bijzondere rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog*, Van Gorcum, Assen 1978, p.164.
- ⁹⁸² NL-GnGRA, toegangsnummer 2014 directeur strafgevangenis te Groningen 188-1961 (1978), inventarisnummer 348 ontslagregister, vanaf 24 juli 1945 tevens gebruikt als register van opnamedata van gedetineerden met lijsten van naar interneringskampen en andere strafinrichtingen overgeplaatste gedetineerden, 1944-1950.

⁹⁸³ NIOD, toegangsnummer 270A bijzondere rechtspleging, inventarisnummer 70 correspondentie van C.P. Gunning met verschillende personen en instanties betreffende onder meer de verklaring van voormalig secretaris-generaal van de NSB C. J. Huygen, de conferentie in het kamp Wezep en de houding in deze van het Interkerkelijk Overleg, 7 juni 1946-28 oktober 1948. Brief van politiek gedetineerde nr. 38/746 [C.J. Huygen] aan C.P. Gunning d.d. 7 juni 1946. C.P. Gunning, *Op de schoolbanken in het P.D.A.*, passim.

⁹⁸⁴ 'N.S.B.-leiders belijden schuld', in: *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 26 juni 1947. NIOD, toegangsnummer 270A bijzondere rechtspleging, inventarisnummer 70 correspondentie van C.P. Gunning met verschillende personen en instanties betreffende onder meer de verklaring van voormalig secretaris-generaal van de NSB C. J. Huygen, de conferentie in het kamp Wezep en de houding in deze van het Interkerkelijk Overleg, 7 juni 1946-28 oktober 1948. Conceptbrief aan het directoraat-generaal voor de bijzondere rechtspleging te 's-Gravenhage d.d. 20 september 1946. Afschrift brief van C.P. Gunning aan C.W. Coolsma d.d. 13 mei 1947. NIOD, toegangsnummer 270A bijzondere rechtspleging, inventarisnummer 74 Correspondentie van C.P. Gunning met oud-leden van de NSB W. de Rijke en J.H.L. Bruijn waarin wordt verzocht om deel te nemen aan de bespreking in het kamp

Wezep met als doel, in navolging van de verklaring van voormalig secretaris-generaal van de NSB C.J. Huygen, gezamenlijk een schuldbelijdenis op te stellen, 3-23 mei 1947. Brief van P. Tammens aan C.P. Gunning d.d. 19 mei 1947.

⁹⁸⁵ 'De Boodschap', in: *De Christen. Weekblad van de Unie van Baptisten Gemeenten in Nederland*, 64(1947)2853, p. 4-6. 'Vooraanstaande gewezen N.S.B.'ers leggen een schuldbelijdenis af. "Wij hebben een samenwerking met de bezetter gehandhaafd waar deze verbroken had moeten worden", in: *Nieuwsblad van het Noorden* 11 juli 1947.

⁹⁸⁶ C.W. Coolsma, 'Hebt gij uw broeder gewonnen?', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 16 augustus 1947.

⁹⁸⁷ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 38568 tribunaal Groningen, dossier Petrus Tammens, Proces Verbaal met aantekeningen uit bureauagenda van Willem Felicitas Vorrink, d.d. 23 november 1945. Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 91925 PRA Groningen, Petrus Tammens, Proces Verbaal van verhoor van P.F. Tammens d.d. 24 augustus 1946. Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09, CABR, inventarisnummer 40105 Tribunaal Groningen dossier Harm Triemstra, Proces Verbaal van verhoor van getuigen in de zaak tegen Harm Triemstra, verhoor van getuige Petrus Tammens d.d. 19 juni 1946.

- ⁹⁸⁸ Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, p. 164.
- ⁹⁸⁹ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 659.
- ⁹⁹⁰ Abuys en Kortholt, *Interneringskamp Westerbork*, p. 49.
- ⁹⁹¹ Coolsma, *Gekooide vogels*, p. 11, 62.
- ⁹⁹² Coolsma, *Gekooide vogels*, p. 14. NL-GnGRA toegangsnummer 2018 interneringskampen politieke gedetineerden, 1945-1950 (1955), inventarisnummer 17 1945- jun-dec, lijst met protestantse politieke gevangenen die bezocht worden door C.W. Coolsma. Ab Visser, *Het peerd van ome Loeks*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1970, p. 66.
- ⁹⁹³ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 38568 tribunaal Groningen, dossier Petrus Tammens, Proces Verbaal met aantekeningen uit bureauagenda van Willem Felicitas Vorrink, d.d. 23 november 1945.
- ⁹⁹⁴ Mededeling van mevrouw M.M. Luitjens-Tammens, interview 21 februari 2017.
- ⁹⁹⁵ Abuys en Kortholt, *Interneringskamp Westerbork*, p. 43.
- ⁹⁹⁶ Johan van Gelder, *De papieren oorlog. Gemeentearchieven geven geheimen prijs*, Groningen, Geldersboek 1997.
- ⁹⁹⁷ NL-GnGRA, toegangsnummer 1166 Kabinet van de Commissaris der Koningin 1945-1995, inventarisnummer 168 stukken betreffende de overneming van het gezag na de bevrijding 1945-1972. Verslag door Commissaris der Koningin aan minister van Binnenlandse zaken over de toestand in de provincie Groningen na de bevrijding, d.d. 14 juni 1945.
- ⁹⁹⁸ *Gedenkboek Middelbare Landbouwschool Groningen 1912-1947*, p. 63.
- ⁹⁹⁹ W.E. Meiboom, *Bijzonder bestraft. Context, analyse en waardering van de bijzondere rechtspraak door de kamer Groningen van het bijzonder gerechtshof Leeuwarden en van cassaties in Groningse zaken*, Bestseller aan zee, Noordwijk 2016, p. 234.
- ¹⁰⁰⁰ J.C.M. Leyten, 'Zuivering met vlekken. De bijzondere rechtspleging in Nederland', in: A.H. Paape e.a. red., *Bericht van de Tweede Wereldoorlog*, De Geïllustreerde Pers N.v., Amsterdam 1970, p. 2684-2688. Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 660-662. A.D. Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, p. 361. W.M.E. Noach, *De Bijzondere Rechtspleging. Straf- en tuchtrechtelijk optreden tegen onvaderlandslievend gedrag uit de bezettingsjaren*, Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1948, p. 24.
- ¹⁰⁰¹ Het is verwarrend dat het Tribunaal in de kranten wel 'politieke kantonrechter' werd genoemd. 'Zeven jaar voor oud-burgemeester Tammens van Groningen', in: *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 20 juli 1949.
- ¹⁰⁰² Meiboom, *Foute Groningers?* p. 177.
- ¹⁰⁰³ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 37875 Tribunaal Groningen, dossier Hendrik Huizenga, uitspraak in de zaak tegen Hendrik Huizenga d.d. 21 april 1947.
- ¹⁰⁰⁴ 'Gedetineerde slikt kam in', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 18 december 1946.

- ¹⁰⁰⁵ De processen van de Bijzondere Gerechtshoven waren populair. Veel mensen wilden zelf meemaken dat er recht werd gedaan. Bij de zaak tegen Tammens zal dat niet anders zijn geweest. Meiboom, *Fouten Groningers?* p. 79. E-mail van Mieke Meiboom d.d. 12 juni 2019.
- ¹⁰⁰⁶ 'Mr. dr. Hesse overleden', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 29 april 1964.
- ¹⁰⁰⁷ In totaal verdedigde Hesse vijftien maal een politieke delinquent voor de Kamer Groningen. Van de zeventig bekende verdedigers waren er dertien die meer cliënten bijstonden. 'Lijst van verdedigers van de "politieke delinquenten" berecht door de Kamer Groningen', in: Mieke Meiboom, *Foute Groningers. Berechting van collaboratie, oorlogsgereleerde misdaden en internationale oorlogsmisdaden in Groningen, 1945-1951*, Passage, Groningen 2019, p. 255-257.
- ¹⁰⁰⁸ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 3856 Tribunaal Groningen, Petrus Tammens, Oproeping echtgenote.
- ¹⁰⁰⁹ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 91791, Fokko Petrus Tammens, Wijziging van de beslissing betreffende invrijheidstelling en buitenvervolginstelling d.d. 4 september 1948.
- ¹⁰¹⁰ Niod, toegangsnummer 270A Bijzondere rechtspleging, inventarisnummer 73 brieven van oud-NSB'ers aan voormalig secretaris-generaal van de NSB C.J. Huygen en C.P. Gunning met reacties op de verklaring van de voormalig secretaris-generaal, 4 april-6 mei 1947. Brief van C.W. Coolsma aan dr. Gunning d.d. 19 april 1947. NL-GnGRA, toegangsnummer 63 Militair Gezag, Provinciale Militaire Commissaris 1945-1947, inventarisnummer 114 mutatieopgaven diverse kampen. Interneringskamp Haren, mutatiestaat van 21 juli 1945. Koos Groen, *Fout en niet goed*. p. 655.
- ¹⁰¹¹ NL-GnGRA, toegangsnummer 2018 interneringskampen politieke gedetineerden, 1945-1950 (1955), inventarisnummer 37 brieven aan voorlopig gedetineerden, vanwege hun inhoud in beslag genomen 1945-1946. Briefkaart van M.M. Tammens te Haren aan P.F. Tammens, verblijvende in de strafgevangenissen te Groningen, ongedateerd.
- ¹⁰¹² Telefoongesprek met Alie Siersema 18 januari 2019.
- ¹⁰¹³ 'Ex-commissaris Staargaard voor het tribunaal. De Mussert van Groningen', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 24 april 1948.
- ¹⁰¹⁴ Opvallendste naam van het gezelschap was die van het schoolhoofd uit sociaaldemocratische kring L.J. Amerika, de man die de Silbertanne-aanslag overleefde.
- ¹⁰¹⁵ Leyten, 'Zuivering met vlekken'.
- ¹⁰¹⁶ W.J. Formsma, 'Nanno Gerhard Addens Bellingwolde 15 oktober 1892-14 augustus 1971'. Meiboom, *Bijzonder bestraft*, p. 137.
- ¹⁰¹⁷ NL-GnGRA, toegangsnummer 1841 gemeentebestuur van Groningen

- 1916-1965, inventarisnummer 1203 P.F. Tammens burgemeester 1943-1945, Tenlastelegging.
- ¹⁰¹⁸ 'Eens burgemeester van Groningen, nu verdachte. Tammens: nazificeeren...', in: *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*, 6 juli 1949.
- ¹⁰¹⁹ Aangezien het 'goed Nederlander-schap' van Fockema Andreae vaststond, was het ontslag wel eervol en kreeg hij wachtgeld. NL-Gn-GRA, toegangsnummer 1776 Provinciaal bestuur van Groningen, (1824-) 1942-1976 (1987), inventarisnummer 3803 Personeelsdossiers diensthoofden, griffier der staten Fockema Andreae, mr. S.J., 1941-1946, brief van de minister van Binnenlandse Zaken d.d. 6 maart 1946.
- ¹⁰²⁰ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 38568, Tribunaal Groningen, Petrus F. Tammens. Nationaal Archief, toegangsnummer 2.04.67 ZA, inventarisnummer 8766, Sijbrandus Johannes Fockema Andreae, rapport nummer 2221/11 d.d. 22 november 1946.
- ¹⁰²¹ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 91925 Petrus Tammens, Proces Verbaal van verhoor van S.D. Ris-pens d.d. 16 oktober 1946. Vertrouwelijk NSB-rapport betreffende P.F. Tammens d.d. 12 maart 1943.
- ¹⁰²² Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 40068 Hendrikus Johannes Diephuis, Proces Verbaal van getuigenissen in de zaak Diephuis, verhoor van Johannes Leonardus Amerika.
- ¹⁰²³ 'Ex-"burgemeester" Tammens vlagde. Bij bevrijding van Mussolini', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 5 juli 1949. 'Eens burgemeester van Groningen, nu verdachte. Tammens: nazificeren...', in: *Nieuwe provinciale Groninger Courant* 6 juli 1949. 'Ex-burgemeester Tammens voor het gerecht. Hij voerde opdrachten stipt uit...', in: *De Nieuwe dag* 6 juli 1949.
- ¹⁰²⁴ Meiboom, *Foute Groningers?* p. 172, 177.
- ¹⁰²⁵ De term 'adviseren' is in dit verband typerend voor de Bijzondere Rechtspleging. 'Zeven jaar voor Tammens. En verbeurdverklaring van f 10.000', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 19 juli 1949. Nationaal Archief, CABR, inventarisnummer 38568, Tribunaal Groningen, Petrus F. Tammens. Peildatum vermoegen 31 december 1947. Tegenwoordig heeft f 10.000 een waarde van € 48.927,57. f 108.414,36 heeft een waarde van E 530.443,38. www.iisg.nl/hpn/calculate2-nl.php bezocht op 27 juli 2019.
- ¹⁰²⁶ Koos Groen, *Landverraders, wat deden we met ze?*, Anthos, Baarn 1974, p. 150. Koos Groen, *Fout en niet goed*, p. 431. W.E. Meiboom, per e-mail d.d. 7 juni 2018.
- ¹⁰²⁷ Schunhart was de ware naam van de man die zich tijdens de bezetting Schönhard noemde.
- ¹⁰²⁸ 'Ex-burgemeester Schunhart voor het Tribunaal', in: *Leeuwarder Courant* 4 december 1947. 'Tribunaal

- Leeuwarden. Ex-burgemeester van Leeuwarden', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 4 december 1947.
- ¹⁰²⁹ 'Burgemeester van Hoogezand', in: *Het Nationale Dagblad* 25 maart 1943. 'Twaalf jaar voor ex-burgemeester van Hoogezand', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 2 juli 1948. 'Negen jaar voor ex-burgemeester Spoelstra', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 12 juli 1948.
- ¹⁰³⁰ NL-GnGRA, toegangsnummer 2220 OVCG, inventarisnummer 432 Herinneringen van verzetsman R.P. Houwen. Getypt manuscript p. 32. Daarnaast gebruik gemaakt van een citaat uit de memoires behorende tot de collectie D.J. Houwen, ontvangen per e-mail d.d. 17 september 2019.
- ¹⁰³¹ Nationaal Archief, CABR, inventarisnummer 38568, Tribunaal Groningen, Petrus F. Tammens.
- ¹⁰³² Nog in 1942 kende de stad een Joodse bevolkingsgroep van 3431 personen, waaronder 132 niet-Joden. Dit waren personen met een Joodse echtgenoot of echtgenote. NL-GnGRA, toegangsnummer 2614 verzameling Joodse stukken 1743-2006, inventarisnummer 17 lijst met het aantal Joodse bewoners in verschillende plaatsen in de provincie Groningen, kopie 1942. 'Liste der in den verschiedenen Gemeinden ansässigen jüdische Personen'.
- ¹⁰³³ *Adresboek Gemeente Groningen*, Groningen, 1950.
- ¹⁰³⁴ Leeninga en Westra, *En tóch staat de Martini*, p. 136.
- ¹⁰³⁵ NL-GnGRA, toegangsnummer 1516 dienst stadsuitbreiding en volkshuisvesting, (1874)-1947-1988, inventarisnummer 107, hoger personeel algemeen dossier, 1927-1947. Personeelslijst per 1 januari 1946. Salaris W. van Zwieten bedroeg f 4345,20, inclusief tijdelijke toelage. Burgemeester en Wethouders van Groningen, Collegevoorstel Naamgeving openbare ruimte 10 oktober 2012, registratienummer RO. 12.3130636.
- ¹⁰³⁶ Meindert Stokroos, 'Groningen herstelt oorlogsschade', in: *Monumenten* 5(1984)5, p. 9-11.
- ¹⁰³⁷ 'Borstbeeld Jozef Israëls gevonden', in: *Groninger Dagblad. Dagblad voor de noordelijke provinciën, officieel orgaan van de gemeente Groningen* 4 maart 1946.
- ¹⁰³⁸ Volgens stadhuijstypiste Vrouk Waanders liep Cort van der Linden 'altijd' rond in een vaal jacquet. Bouwsema, *Uit het stadhuis geklapt*, p. 72.
- ¹⁰³⁹ 'Zonder titel', in: *Nieuw Israëlitisch Weekblad* 30 augustus 1946.
- ¹⁰⁴⁰ Het was gemiddeld windkracht 4. <https://projects.knmi.nl/klimatologie/daggegevens/index.cgi>, gegevens van 10 augustus 1946, geraadpleegd op 10 april 2017.
- ¹⁰⁴¹ Lilian Vinther, 'Langs moeders graf', 'Onthulling standbeeld Jozef Israëls', in: *Groninger Dagblad. Dagblad voor de noordelijke provinciën. Officieel orgaan van de gemeente Groningen* 12 augustus 1946.
- ¹⁰⁴² Mededeling van mevrouw M.M. Luitjens-Tammens, interview 21 februari 2017.

- ¹⁰⁴³ “Oud-nazi’s achter actie vrije boeren”, in: *Het vrije volk. Democratisch-socialistisch Dagblad* 22 februari 1958.
- ¹⁰⁴⁴ Henk Denters en Johan Jongsma, *De 32 jaren van Juliana. Een ‘oranje’ getint tijdsbeeld van 1948-1980*, Het Spectrum B.v., Utrecht en Antwerpen 1980, p. 6. Beno Hofman, *Oranje Nassau en Groningen. Van Heiligerlee tot Grote Markt*, In Boekvorm, Assen 2004, p. 82-83.
- ¹⁰⁴⁵ ‘Gruno’s veste ontving het Koninklijk echtpaar. Koninklijk bezoek aan Groningen’, in: *Nieuwsblad van Friesland* 21 juni 1950.
- ¹⁰⁴⁶ Westerman, *De graanrepubliek*, p. 92 en 100. Westerman spreekt abusievelijk over de broer van Ebels. Everhard Tonko Ebels was een zoon van Fekko Ebel Hajo Ebels, de broer en daarmee een kleinzoon van de vader van Edzo Hommo Ebels. www.allegroningers.nl. Geraadpleegd op 13 april 2018.
- ¹⁰⁴⁷ NL-GnGRA, toegangsnummer 1166, Kabinet van de Commissaris der Koningin 1945-1995, inventarisnummer 82, stukken betreffende voordrachten voor de benoeming en herbenoeming van burgemeesters in diverse gemeenten van de provincie, 1934-1990, Groningen 1945-1971, advies inzake meester Willem Pieter Jacob Henri Cort van der Linden, geboren 19 augustus 1893, burgemeester der gemeente Groningen.
- ¹⁰⁴⁸ Louwes stond alleen op de voorlopige lijst. NL-GnGRA, toegangsnummer 1776 Provinciaal bestuur van Groningen (1824-) 1942-1976 (1987), inventarisnummer 3793 koninklijk bezoek op 20 en 21 juni 1950 (5 dossiers) 1950 map 11 en inventarisnummer 3796 koninklijk bezoek op 20 en 21 juni 1950 (5 dossiers) 1950 map v.
- ¹⁰⁴⁹ NL-GnGRA, toegangsnummer 405 Groninger Maatschappij van Landbouw, inventarisnummer 69.1, stukken afkomstig van P.F. Tammens, ontvangen als voorzitter van het gewest Groningen van de ‘Commissie ter ondersteuning van de maatregelen getroffen voor de regeling van de landbouwproductie 1941’ (Commissie Posthuma). Het dossier bevat diverse getypte exemplaren en ook een handgeschreven versie.
- ¹⁰⁵⁰ NL-GnGRA, toegangsnummer 1165 kabinet van de commissaris der provincie, inventarisnummer 41 stukken betreffende de Nederlandse Landstand en een geschil inzake de visserij te Zoutkamp 1942-1944, P.F. Tammens, de Nederlandse Landstand, rede gehouden op 27 januari 1943.
- ¹⁰⁵¹ Joop Boertjens, ‘De grote H.D. Louwes’, in: *Nieuwsblad van het Noorden* 14 augustus 1993.
- ¹⁰⁵² Van den Aardweg, *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden*, p. 375.
- ¹⁰⁵³ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, p. 13.
- ¹⁰⁵⁴ ‘Onthulling en overdracht borstbeeld van dr. ir. Louwes’, in: *Nieuwsblad van het Noorden* 9 mei 1956.
- ¹⁰⁵⁵ Meiboom, *Bijzonder bestraft*, p. 133, 136 en 222.

- ¹⁰⁵⁶ 'PvdA-burgemeester (mr dr. Bolkestein) in Middelburg', in: *Het Vrije Volk. Democratisch-socialistisch Dagblad* 15 juni 1950.
- ¹⁰⁵⁷ 'Martinistad bereidde Koninklijk Paar grootse ontvangst. Jubeltocht door de Groningse straten', in: *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 21 juni 1950.
- ¹⁰⁵⁸ 'Vorstelijke toernée door Groningen. Regen vermocht Gronings enthousiasme niet te blussen', in: *Leeuwarder courant* 22 juni 1950. 'Het Koninklijk bezoek 1950', aflevering van de serie 'Destijds', OOG-tv 2 maart 2018. NL-GnGRA, foto 2437/4344 Koningin Juliana met prins Bernhard, Cort van der Linden en Ebels verlaten het station. Foto: NL-GnGRA_2437-4344.
- ¹⁰⁵⁹ 'Generaal Matthews in de provincie. Een bezoek aan Appingedam en Delfzijl', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 8 mei 1945. 'Dank aan de bevrijder', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 9 mei 1951.
- ¹⁰⁶⁰ NL-GnGRA, toegangsnummer 1968 gemeentebestuur van Groningen (5), 1965-1987 seeries en archiefbestanden, inventarisnummer 9986, herdenking van de bevrijding van de stad Groningen, 1965-1985. 'Bevrijding van stad herdacht met telegrammen', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 20 april 1982.
- ¹⁰⁶¹ <http://projects.knmi.nl/klimatologie/daggegevens/index.cgi>. Geraadpleegd op 26 oktober 2016.
- ¹⁰⁶² 'Een bedenkelijk voorjaar 1951. In de laatste 100 jaar niet zulk een lange natte periode', in: *Groninger Landbouwblad* 21 april 1951.
- ¹⁰⁶³ A.F. Stroink, *Groninger Maatschappij van Landbouw 1937-1987*, p. 103.
- ¹⁰⁶⁴ Volgens overlevering kon de boerderij niet worden onteigend omdat niet Tammens zelf, maar zijn moeder op papier de eigendom had. Informatie van streekgenoot de heer W. Kloppenburg, via e-mail d.d. 27 juli 2015.
- ¹⁰⁶⁵ G.F. Beukema, *Gedenboek nijverheid 1991 deel 2*, p. 29. 'Het leven van arbeiders, boeren en middenstanders in Grijpskerk in de achttiende en negentiende eeuw'. [Geschreven verslag van Johan Enting], in: P. van den Anel, e.a. red., *Boerderijenboek Grijpskerk en omstreken*, Profiel, Bedum 2009, p. 105-106.
- ¹⁰⁶⁶ Van den Anel, *Boerderijboek Grijpskerk en omstreken*, p. 536 en 538. Beukema, *Gedenboek nijverheid*, p. 48-49.
- ¹⁰⁶⁷ Leeninga en Westra, *En tóch staat de Martini*, p. 146.
- ¹⁰⁶⁸ J. Keizer, *De nsb, haar opkomst en haar ondergang. Een analyse van de nationaal-socialistische beweging in de Friese gemeente Achtkarspelen*, Drukkerij Kuipers bv, Surhuisterveen 1985, p. 46.
- ¹⁰⁶⁹ Aldus oud-rechter en onderzoeker van de bijzondere rechtspleging in Friesland M. Severin. Zie Speerstra, 'Wraakgevoelens onder controle', in: *Dagblad van het Noorden* 13 december 2014.
- ¹⁰⁷⁰ Mededeling van mevrouw M.M. Luitjens-Tammens, interview 21 februari 2017. NL-GnGRA, toegangs-

- nummer 1972 Handelsregister KVK, inventarisnummer 2013714 J.P. Dijkhuis, selectiebedrijf 'Luidenburg'.
- ¹⁰⁷¹ *Telefoongids voor het district Groningen*, onder meer uitgave 1979-1980.
- ¹⁰⁷² H.G.W. van der Wielen, 'Handhaving van de boerenstand', serie artikelen in *Groninger Landbouwblad* van 31 maart 1951 tot en met 14 april 1951.
- ¹⁰⁷³ Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1800*, p. 275. Krips, *Honderd jaar landbouwgeschiedenis*, p. 26-27. C.H.J. Maliepaard, 'De Nederlandse landbouw na de Tweede Wereldoorlog', in: Z.W. Sneller, *Geschiedenis van de Nederlandse landbouw 1795-1940*, J.B. Wolters uitgeversmaatschappij, Groningen en Djakarta 1951, p. 499-511.
- ¹⁰⁷⁴ Pien van der Hoeven, *Hoed af voor Marshall. De Marshall-hulp voor Nederland 1947-1942*, Bert Bakker, Amsterdam 1997, p. 129.
- ¹⁰⁷⁵ 'Van het secretariaat', in: *Groninger Landbouwblad* 6 augustus 1946. 'De jeep biedt in de landbouw 1001 mogelijkheden. Doet het werk van 3 á 4 paarden', advertentie in *Groninger Landbouwblad* 10 juni 1950.
- ¹⁰⁷⁶ Al in 1950 was op de Nederlandse akkerbouwbedrijven vrijwel het gehele machinepark vernieuwd. Maliepaard, 'De Nederlandse landbouw na de Tweede Wereldoorlog'.
- ¹⁰⁷⁷ 'Verkeert de Ned. landbouw in een bevoorrechte positie?', in: *Groninger Landbouwblad* 23 juni 1951.
- ¹⁰⁷⁸ J.L. Dijkhuis, 'Bij de wederverschijning', in: *Groninger Landbouwblad* 30 maart 1946.
- ¹⁰⁷⁹ Doeko Bosscher, 'Dromen van een doorbraak', in: *Socialisme en democratie* 43(1986)1, p. 8-12. H.D. Louwes, 'Een terugblik na vijf jaren', in: *Groninger Landbouwblad* 6 mei 1950. Piet de Rooy, 'Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie, 1913-1949', in: Remieg Aerts, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy en Henk te Velde, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990*, Sun, Nijmegen tweede druk 2001, eerste druk 1999, p. 200-201.
- ¹⁰⁸⁰ Van den Aardweg, *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden*, p. 1401. 'C.F. Staargaard †', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 17 april 1951. Overlijdensadvertentie Christiaan Frederik Staargaard in: *De Telegraaf* 18 april 1951.
- ¹⁰⁸¹ Meyers, Mussert, p. 151, inclusief noot 48. Overigens noemt Meyers Tammens hier 'Stammes'.
- ¹⁰⁸² 'Ridderorden ontnomen', in: *De Tijd* 10 mei 1950.
- ¹⁰⁸³ 'C.F. Staargaard †', in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 17 april 1951.
- ¹⁰⁸⁴ 'Commissaris C.F. Staargaard geïnstalleerd. De plichtigheid in het Provinciehuis', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 5 maart 1942.
- ¹⁰⁸⁵ Nationaal Archief, C A B R, toegangnummer 2.09.09, inventarisnummer 38568 Tribunaal Groningen, verklaring Willem Felicitas Vorrink.
- ¹⁰⁸⁶ Hans Onderwater, *Mobilisatie, collaboratie, liberatie. De jaren 1938-1948 in Stadskanaal*, Roorda, Stadskanaal 1977, p. 281-297.

- ¹⁰⁸⁷ Peter Gerritse, *De verzetsvrouw en de ss'er. Een Hollands familiedrama*, Balans, [Amsterdam] 2005, p. 100-102.
- ¹⁰⁸⁸ Ministerie van Binnenlandse zaken Bescherming Bevolking, *Aanvals-middelen en enige aanwijzingen ter bescherming daartegen en ter bestrijding daarvan*, Staatsdrukkerij en uitgeverijbedrijf, 's-Gravenhage 1951.
- ¹⁰⁸⁹ Doeko Bosscher, 'Koude Oorlog, ontspanning en onzekerheid', in: Doeko Bosscher, Hans Renner en Rob Wagenaar, red., *De wereld na 1945*, Het Spectrum Utrecht, vierde druk 2000 [eerste druk 1992], p. 11-38.
- ¹⁰⁹⁰ Van den Andel, *Boerderijboek Grijpskerk en omstreken*, p. 538.
- ¹⁰⁹¹ Gerritzen, 'De voornaam als schakel tussen generaties'.
- ¹⁰⁹² Kadastergegevens d.d. 1 oktober 1985, bewaring Groningen dag 129. CBG, Persoonskaart Fokko Petrus Tammens.
- ¹⁰⁹³ Mededeling van mevrouw M.M. Luitjens-Tammens, per brief aan de auteur, d.d. 7 mei 2017.
- ¹⁰⁹⁴ B. Ram, 'E.H. Ebels (1889-1970)', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 19 september 1977.
- ¹⁰⁹⁵ Een man van groot formaat, die alles voor zijn uithoek deed, een ziener van de daad. NL-GnGRA, toegangsnummer 1774 bibliotheek GRA Documentatiemateriaal 3001-4000, inventarisnummer 3901 E.H. Ebels, Feestlied 20-5-1953, Jan Boer, 'Aan dr. E.H. Ebels, comsoares van de Keuningin op zien promotiedag'.
- ¹⁰⁹⁶ Deze rede is in zijn geheel opgenomen in het artikel dat J. J. Hangelbroek na Ebels' overlijden aan hem wijdde. zie: J. J. Hangelbroek, 'Doctor Edzo Hommo Ebels 20 juni 1889-4 februari 1970', in: W.J. Formsma, A.T. Schuitema-Meijer en J.W. Boersma red., *Groningse Volksalmanak*, Historisch jaarboek voor Groningen, N.v. Erven B. van der Kamp, Groningen 1970-1971, p. 7-15.
- ¹⁰⁹⁷ Kadastergegevens d.d. 7 november 1958, bewaring Groningen dag 193.
- ¹⁰⁹⁸ NL-GnGRA, toegangsnummer 1607 gemeentebestuur van Groningen, inventarisnummer 968 woningkaarten, Laan van de Vrede 25.
- ¹⁰⁹⁹ NL-GnGRA, toegangsnummer 1841 gemeentebestuur van Groningen, inventarisnummer 937 geven van namen gelegen in het uitbreidingsplan 'Corpus den Hoorn'.
- ¹¹⁰⁰ NL-GnGRA, toegangsnummer 1607 gemeentebestuur van Groningen, inventarisnummer 975 woningkaart Laan van de Vrede 25. Adresboek gemeente Groningen 1961 Kadastergegevens d.d. 31 oktober 1958, bewaring Groningen dag 193.
- ¹¹⁰¹ De overheid liet op ieder postadres een exemplaar bezorgen tussen 25 en 29 september 1961.
- ¹¹⁰² *Wenken voor de bescherming van uw gezin en uzelf*, Dienst Minister van Binnenlandse zaken, [s-Gravenhage 1961].
- ¹¹⁰³ Beno Hofman, 'Hoofdwacht week voor wederopbouwplan Grote Markt Oostzijde', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 8 februari 2005.

- ¹¹⁰⁴ Boiten, 'Het bestuur in oorlogstijd', p. 31-44. 'Dr. Hermann Conring in Weener overleden', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 15 februari 1989.
- ¹¹⁰⁵ Mededeling van mevrouw M.M. Luitjens-Tammens, interview 21 februari 2017.
- ¹¹⁰⁶ Brief van mevrouw M.M. Luitjens-Tammens aan de auteur, d.d. 7 mei 2017.
- ¹¹⁰⁷ informatie van Alie Siersema, per telefoon 18 januari 2019.
- ¹¹⁰⁸ Mededeling van mevrouw M.M. Luitjens-Tammens, interview 21 februari 2017.
- ¹¹⁰⁹ Brief van mevrouw M.M. Luitjens-Tammens aan de auteur, d.d. 16 juli 2017.
- ¹¹¹⁰ 'NSB-burgemeester Tammens overleden', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 29 mei 1986.
- ¹¹¹¹ NL-GnGRA, toegangsnummer 2092 gemeentearchief van Groningen (2) 1918-1986, inventarisnummer 595 straatnaamgeving Naberpassage 1974-1975. Voorstel Duitse Afgang: brief n.n. d.d. 31 maart 1975. Voorstel Naberpassage: brief van R.P. Houwen aan college van burgemeester en wethouders d.d. 11 april 1975.
- ¹¹¹² Burgemeester en Wethouders van Groningen, Collegevoorstel Naamgeving openbare ruimte 10 oktober 2012, registratienummer RO. 12.3130636.
- ¹¹¹³ NL-GnGRA toegangsnummer 1492 gemeente Noorddijk (2) 1940-1968 (1988), inventarisnummer 330 verordening op de benaming van de straten en wegen en de huisnummers, met wijzingen en bijlagen, 1946-1962. Brief van G.J. Minholts aan de raad van de gemeente Noorddijk, d.d. 19 november 1945. Voorstel van B. en W. van Noorddijk aan de raad, d.d. 29 november 1945. Besluit van de raad van Noorddijk van 13 december 1945.
- ¹¹¹⁴ Maaïke Wind en Erik van der Veen, 'Stilstaan bij kleine helden', in: *Dagblad van het Noorden* 31 oktober 2015. Barbelijn Bertram, 'Opdat ook zij niet worden vergeten', in: *Dagblad van het Noorden* 2 mei 2018.
- ¹¹¹⁵ NL-GnGRA toegangsnummer 1841 gemeentebestuur van Groningen, inventarisnummer NL-GNGRA, toegangsnummer 1841 gemeentebestuur van Groningen 1916-1965, inventarisnummer 936, dossier 59 verandering van straatnamen Jozef Israëlsstraat en Jozef Israëlsplein in D. de Vries Lamstraat en D. de Vries Lamplein.
- ¹¹¹⁶ NL-GnGRA toegangsnummer 1902 gemeentebestuur van Groningen, inventarisnummer 206 verbetering van wegen 1940-1944, brief van Conring aan Tammens, d.d. 21 juni 1944.
- ¹¹¹⁷ NL-GnGRA toegangsnummer 1902 gemeentebestuur van Groningen, inventarisnummer 124 parken, plantsoenen wandelplaatsen e.d. 1917-1944, brief van voorzitter Th. Niemeijer van vereniging Het Stadspark aan Tammens, d.d. 7 februari 1944 en brief van Tammens aan 'den Herrn Ortskommandanten Groningen' d.d. 8 februari 1944.

- ¹¹¹⁸ 'Ex-"burgemeester" Tammens vlag-de bij bevrijding van Mussolini', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 5 juli 1949. 'Eens burgemeester van Groningen, nu verdachte. Tammens: nazificeren...', in: *Nieuwe Provinciale Groninger Courant* 6 juli 1949.
- ¹¹¹⁹ Jan Boots, opgetekend door Dietert Molanus, *Een zakje voor de omroeper*, J.F. Duwaer & zonen, Amsterdam [1972] p. 28-29.
- ¹¹²⁰ G.L. van Lennep, *Verklarend oorlogswoordenboek*, Bert Bakker, Amsterdam 1988, p. 185.
- ¹¹²¹ Sumner Welles, 'Inleiding', in: Galeazzo Ciano, *Ciano's dagboek 1939-1943*, N.v. De Arbeiderspers, Amsterdam 1947, p. 11.
- ¹¹²² Hannah Arendt, *De banaliteit van het kwaad. Een reportage*, Mossault's uitgeverij n.v., Amsterdam 1969, p. 247.
- ¹¹²³ José Ortega y Gasset, *De opstand der horden*, H.P. Leopold's uitgeverij. N.v., vierde herziene druk, 's-Gravenhage 1937, p. 80.
- ¹¹²⁴ NL-GnGRA, toegangsnummer 1760 bibliotheek RAG brochures. (B) Losse boeken, inventarisnummer 2175 *Jaarverslag van het Comité voor geestelijke en morele herbewapening in de gemeente Oldehove over het jaar april 1939-april 1940*.
- ¹¹²⁵ Stouten haalt de uitdrukking aan als een bekend gezegde uit die jaren, alleen spreekt hij van socialisme in plaats van communisme. H. Stouten, *Naar verkeerd spoor. Achtergronden van Nederlandse politieke delinquenten 1940-1945*, Stubeg, Hoogezand 1986, p. 39.
- ¹¹²⁶ Stouten, *Naar verkeerd spoor*, p. 40-41.
- ¹¹²⁷ NL-GnGRA, archiefnummer 1165, Kabinet van de Commissaris der provincie, inventarisnummer 154 Groningen: mr. P.W.J.H. Cort van der Linden, P. Tammens; Grootegast: E. Pieters, D. van der Munnik; Grijpskerk: A. van den Nadort, M. Brouwer, brief van P.F. Tammens aan C.F. Staargaard, d.d. 30 november 1942.
- ¹¹²⁸ NL-GnGRA, toegangsnummer 1165 Kabinet van de Commissaris der provincie, inventarisnummer 160 personeelsdossier van burgemeester C. Slager, Oldehove. Brief van 'F.A.', aan 'Hr. Commissaris', d.d. 9 augustus 1943.
- ¹¹²⁹ Willem Huberts, *In de ban van een beter verleden. Het Nederlandse fascisme 1923-1945*, Vantilt, Nijmegen 2017, p. 171.
- ¹¹³⁰ J.M.W. Binneveld, 'Bevel is bevel. Sociologische achtergronden van het oorlogsmisdrijf', in: *Bericht van de Tweede Wereldoorlog*, De Geïllustreerde Pers N.v. e.a., Amsterdam 1970, p. 2666-2668.
- ¹¹³¹ Doeko Bosscher, *De naam van 'Gymzaal Noord'. Rapportage over de rol van burgemeester A.J. Hoogkamp van Veendam in de Tweede Wereldoorlog*, Groningen en Veendam 2015. 11 mei 2018 aangetroffen op: www.parkstadveendam.nl/sites/default/files/openbaar/Download/2015/20151119-Rapport_Prof._Dr/._D.F.J._Bosscher.pdf.
- ¹¹³² Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 383

- ¹¹³³ Robin te Slaa, *Wat is fascisme? Oorsprong en ideologie*, Boom, Amsterdam 2017, p. 11.
- ¹¹³⁴ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 375.
- ¹¹³⁵ NL-GnGRA, toegangsnummer 1607 gemeentebestuur van Groningen 1916-1965, inventarisnummer 256 begrotingen. Begroting 1943 tot en met begroting 1948.
- ¹¹³⁶ NIOD toegangsnummer 216 Departement van Binnenlandse Zaken, inventarisnummer 63, lijst van noodlijdende en financieel afhankelijke gemeenten [1944].
- ¹¹³⁷ Dochter en kleindochter Tammens in het interview, d.d. 21 februari 2017.
- ¹¹³⁸ 'De Boodschap', in: *De Christen. Weekblad van de Unie van Baptisten Gemeenten in Nederland*, 64(1947)2853, p. 4-6.
- ¹¹³⁹ Leeninga, *En tóch staat de Martini*, p. 48.
- ¹¹⁴⁰ Zoals in zijn toespraken bij de onthulling van het gerepareerde Josef Israëlsmonument en bij de eerste naoorlogse zitting van de Groningse gemeenteraad.
- ¹¹⁴¹ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 384.
- ¹¹⁴² Stouten, *Naar verkeerd spoor*, p. 117.
- ¹¹⁴³ Telefoongesprek met Alie Siersema 18 januari 2019.
- ¹¹⁴⁴ Monique Brinks, *Het Scholtenhuis 1940-1945 deel 3b Berechting*, Profiel Bedum en OVCG Groningen 2015, p. 165.
- ¹¹⁴⁵ Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 40068. Processen Verbaal van verhoor van getuigen in de zaak tegen Hendrik Johannes Diephuis d.d. 25 januari 1947, getuigenissen van H.J.W. van Duyn, P.M. Pott, T. Faber, W.F. Vorrink, H. Bouman, C.F. Staargaard en P.F. Tammens. Nationaal Archief, toegangsnummer 2.09.09 CABR, inventarisnummer 38427. Proces Verbaal van aanhouding en inbewaringstelling van personen. Verhoor van H.J.W. van Duyn d.d. 22 augustus 1945.
- ¹¹⁴⁶ Hans Renders, 'Begrijp de nazi, begrijp jezelf. Hitler, Himmler, Goering en de rest', in: *Vrij Nederland* 27 april 2013.

PERSONENREGISTER

Addens, Nanno Gerhard 000, 000	Blank, Philippus,
Adema, T., <i>schoolmeester</i> 000, 000	Blaskowitz, Johannes, <i>Generaloberst</i>
Ages, A.H. 000, 000	000, 000
Alting von Geusau, jonkheer	Blokzijl, Max 000, 000
G.A.A. 000, 000	Boelmans Kranenburg, Hindrik
Amerika, Harry 000, 000	Johannes 000, 000
Amerika, Johannes L. 000, 000	Boer, Jan 000, 000
Amerika, Ton 000, 000	Boer, Ynto de 000, 000
Amerika-Coster, Gerardina J.A.	Boersema, J. 000, 000
000, 000	Bolkestein, Nicolaas 000, 000
	Boll, Jan 000, 000
Backer, Albert J.	Bolt, Jan 000, 000
Bakhuys, Bep 000, 000	Bonnie, Joseph James 000, 000
Barret, John A. 000, 000	Bos, A. 000, 000
Beatrix, <i>Prinses</i> 000, 000	Bosma, Betty 000, 000
Beerenbrouck, Charles Ruys de	Botke, Jacob 000, 000
000, 000	Böttger, Karl, <i>General</i> 000, 000
Bergeron, George Ernest 000, 000	Bouman, Aly 000, 000
Bernhard, <i>Prins</i> 000, 000	Brakel, Van, Adriaan Cornelis 000,
Bierema, Steven Edzo Broeils 000,	000
000	Brandes, Adolf 000, 000
Bierma, Bauke J. 000, 000	Brinks, Monique,
Biessum, Van, <i>brugwachter</i> 000,	Buck, H. de 000, 000
000	Burlet, de, Herman Maximilien
Biewenga Wzn, Arend Willem	000, 000
000, 000	Butterworth, Fred 000, 000
Bijssum, Hendrik van,	Buytendijk, Frederik Jacobus
<i>wachtmeester</i> 000, 000	Johannes 000, 000
Bisschop, Geert 000, 000	

Callenfels, P.C. 000, 000
 Campert, Jan 000, 000
 Cardall, Leslie Arthur 000, 000
 Carell, Rudi 000, 000
 Carlson, Donald H. 000, 000
 Carp, Johan Herman,
 Chaulk, Walter 000, 000
 Ciano, Galeazzo 000, 000
 Clevering, Ru J. 000, 000
 Cleveringa, R.P. 000, 000
 Clevering-Meyer, Trienje Fokeltje,

Cluysenaar, Jacobus Leonardus
 Hendrik 000, 000
 Coffin, Roy 000, 000
 Cohen, Isaäc Bennie 000, 000
 Colijn, Hendrik 000, 000
 Conring, Hermann 000, 000
 Coolen, Antoon 000, 000
 Coolsma, Constant Willem 000,
 000
 Copier, W. 000, 000
 Cort van der Linden, P.W.A.,
 premier 000, 000
 Cort van der Linden, Pieter J.H.W.
 000, 000
 Coster, Harry Pierre,
 gemeentearchivaris 000, 000

Damave, Otto Franz Joseph 000,
 000
 Darré, Richard Walter 000, 000
 Dasberg, Simon 000, 000
 Dekker, Luitzen 000, 000
 Demnig, Gunter 000, 000
 Dextraze, Jacques Alfred 000, 000
 Diephuis, Hendrik Johannes 000,
 000
 Dieters, Antonela 000, 000

Dijkema, Jan Jacob 000, 000
 Dijkema, Jan 000, 000
 Dijkema, Piet 000, 000
 Dijkema, Popke 000, 000
 Dijkema, Reint 000, 000
 Dijkhuis, J.P.,
 Dijkhuis, L.J. 000, 000
 Dijkhuis, P. 000, 000
 Dijkhuis, Pieter 000, 000
 Dojes, Rembertus 000, 000
 Dojes, Rembertus Pieter 000, 000
 Doormaal, Jasper Jacobus van 000,
 000
 Drenth, Alderd J. 000, 000
 Dumaine, R.A. 000, 000
 Duyn, Hendrik Johannes Willem
 van 000, 000
 Duyvendak, M. 000, 000

Ebels, Edzo Hommo 000, 000
 Ebels, Everhard 000, 000
 Elsinga, Anne Jannes 000, 000

Faber, Theodoricus 000, 000
 Feitsma, Gerben 000, 000
 Feldmeijer, Johannes Hendrikus
 000, 000

Fischböck, Hans 000, 000
 Fockema Andreae, Sijbrandus
 Johannes 000, 000
 Folgerts, G.H. 000, 000
 Folkers, R. 000, 000
 Foreest, jhr. Hendrik Albert van
 000, 000

Frederiks, Karel Johannes 000, 000
 Fremantle, *major*,

Gaaikema Schuiringa, K.L. 000,
 000

Galen, Christof Bernhard, *Freiherr*
 von 000, 000
 Gaskell, *major* 000, 000
 Geelkerken, Cornelis van 000, 000
 Geer, Dirk Jan de 000, 000
 Geertsema, mr. Carel Coenraad
 000, 000
 Gerbrandy, regering- 000, 000
 Gobson, *major* 000, 000
 Godfrey, E.N. 000, 000
 Goebbels, Joseph 000, 000
 Goebbels, Hans 000, 000
 Goering, Hermann Wilhelm 000,
 000
 Griever, Ger 000, 000
 Groen, Pieter 000, 000
 Groenewold, Hillebrand Roelf
 Bartold 000, 000
 Groeneveldt, Aart Cornelis 000,
 000
 Grondijs, Louis 000, 000
 Guermonprez, Oscar 000, 000
 Gunning, Christiaan Pieter 000,
 000

 Haase, Bernhard Georg 000, 000
 Hammacher, Jacob 000, 000
 Hasselman, Josephus Jacobus
 Franciscus 000, 000
 Hateren, Johannes Hendrik van
 000, 000
 Heemskerk, *regering-* 000, 000
 Heiting, Jan 000, 000
 Hendrik, *prins* 000, 000
 Hesse, mr. dr. Johan Elzard 000,
 000
 Heukelom, George Willem van
 000, 000
 Hitler, Adolf 000, 000

Hofman, Beno 000, 000
 Holtkamp, Hein 000, 000
 Homan, Cornelis,
 Hondius, Harmannus 000, 000
 Hoogkamp, Johan Anne 000, 000
 Hora Feith, J. 000, 000
 Houwen, Bob 000, 000
 Huizenga, Hendrik 000, 000
 Huizinga, E.H., *wnd.*
politiepresident
 Huizinga, Menno H.,
 Huygen, Carolus Johannes 000,
 000

 Israëls, Josef 000, 000
 Ittersum, Kapitein W. Baron van
 000, 000

 Jans, Jan Gerard, *gewestelijk*
propagandaleider 000, 000
 Jebbink, Hendrik, SD 000, 000
 Jong, Loe de 000, 000
 Jongsma, A. 000, 000
 Juliana, *koningin, prinses* 000, 000

 Kapteyn, Johannes Marie Neele
 000, 000
 Keijer, Jannes Luitjen 000, 000
 Keijzer, Maria Geertruida 000, 000
 Kesler, Jan W. 000, 000
 Klaasztes, J 000, 000
 Klein, Jetty 000, 000
 Kleyn, P.A.B de 000, 000
 Kloppenburg, Doeke 000, 000
 Knorr, Ernst 000, 000
 Koppius, Marcus (Max),
 Kromhout, Bas 000, 000
 Kuipers, Kornelis 000, 000

Lagaaij, Robertus, *Majoor*.
 Larsen, Mangnus, *SD* 000, 000
 Lehnhoff, Robert 000, 000
 Liefland, Willem A. van 000, 000
 Liera, Eugène Albert Arnold 000,
 000
 Linthorst Homan, Johannes 000,
 000
 Louwes, Herman Derk 000, 000
 Louwes, Stephanus Louwe 000,
 000
 Luitjens, Petrus Fokko 000, 000

 Maarsingh, Jacob 000, 000
 Mansholt, Sicco 000, 000
 Matthews, Albert Bruce 000, 000
 Matthews, mrs.
 Meester, De, regering- 000, 000
 Meijering, H.T. 000, 000
 Mengerink, Berend Jan 000, 000
 Meulen, Gejus van der 000, 000
 Mijnlieff, Marietje 000, 000
 Minderhoud, Arie Pieter 000, 000
 Minderhoud, Geert 000, 000
 Minholts, G.J. 000, 000
 Molendijk, Hermen 000, 000
 Morly, Gabby 000, 000
 Müller, *Oberst*
 Müller, Frederik Ernst 000, 000
 Mussert-Witlam, Maria
 Mussert, Anton Adriaan 000, 000
 Mussolini, Benito 000, 000

 Naber, Caspar Antonius,
 Naumann, *ss-brigadeführer und*
General-major der Polizei 000,
 000

Oortwijn Botjes, dr. Jan Gerhardus
 000, 000
 Ortega y Gasset, José 000, 000
 Oving Bzn., Hermannus Ellen 000,
 000

 Palm, Joseph 000, 000
 Paulus, Friedrich 000, 000
 Pelkwijk, Gerard Abraham Willem,
 Ter 000, 000
 Pesonen, Niilo 000, 000
 Polak, Helena Paulina 000, 000
 Polak, Leo 000, 000
 Polak Daniels, Leonard 000, 000
 Pollak, Richard 000, 000
 Pont, Dirk Frans 000, 000
 Postema, Jan 000, 000
 Posthuma, Folkert 000, 000
 Pott, Pieter Mello 000, 000

 Quast, Boelsum Johannes 000, 000

 Ranitz, jhr. mr. Sebastiaan
 Mattheus Sigismund de 000,
 000
 Rauch, *Hauptmann, later Major*
 000, 000
 Rauter, Hanns Albin 000, 000
 Reinders, Geert 000, 000
 Reinders, Jan Evert 000, 000
 Reydon, Hermannus 000, 000
 Ribbentrop, Joachim von 000, 000
 Rispens, ir. Sybrand Dirk 000, 000
 Ritterbusch, Willy Friedrich Adolf
 000, 000
 Robinson, Douglas Arthur 000,
 000
 Roskam, Evert Jan Hzn. 000, 000
 Rovers, Quirinus 000, 000

Rozendaal, J., *bankdirecteur* 000,
000

Rugge, Eltjo 000, 000

Rugier, *tekenaar* 000, 000

Ruijs de Beerenbrouck, Charles
J.M. 000, 000

Ruiter, Geert 000, 000

Schäper, Helmuth Johann

Schmidt, Fritz 000, 000

Schönhard [Schunhart], Wilhelm
Johannes 000, 000

Schoute-Noordhoff, M.J.A.,

Schuilenburg, H.L. 000, 000

Schuricke, Rudi 000, 000

Seyffardt, Hendrik Alexander 000,
000

Seyss-Inquart, Arthur 000, 000

Siccama, D.J. 000, 000

Sieling, H. 000, 000

Slager, Catharinus 000, 000

Sloet tot Oldhuis, Mr.

Bartholomeus Willem Anne

Elise Baron 000, 000

Smit, B.E.A. 000, 000

Smits, P. Ph. 000, 000

Sollewijn Gelpke, Johan Herman

Frederik 000, 000

Spoelstra, George Geert 000, 000

Staargaard, Christiaan Frederik
000, 000

Stalin, Josef 000, 000

Stemers, Jan 000, 000

Steinmetz, Rudolf 000, 000

Steinmetz, S.R. 000, 000

Sterenberg, Th. E. 000, 000

Tammens, Fokko, (vader van P.F.T.)
000, 000

Tammens, Fokko Petrus, (zoon)
000, 000

Tammens, Mariëtte Margriete
(Jettie) 000, 000

Tammens, Peterus Jan 000, 000

Tammens, Petrus Fokko jr. 000,
000

Tammens, Petrus, (grootvader van
P.F.)

Tammens-Wiersema, Alida 000,
000

Tammens-Wijk, Margrietje 000,
000

Tammes, Jan 000, 000

Tebbens, Fokke 000, 000

Teenstra, Douwe 000, 000

Teis Pzn, Geert [Gerhard W.
Spitzen] 000, 000

Termaat, J.P.A. 000, 000

Thoeng, C.M. 000, 000

Tjarda van Starckenborgh

Stachouwer, jhr. mr. Edzard

Jacob 000, 000

Toepfer, Alfred 000, 000

Top, Geertje 000, 000

Top, Jantje 000, 000

Top, Sibenius 000, 000

Toppinga, J.M. 000, 000

Triemstra, Harm 000, 000

Trienekens, Gerard 000, 000

Troelstra, Pieter Jelles 000, 000

Valk, Willem 000, 000

Viktor Emanuel III, Koning 000,
000

Visser, Joh. B. 000, 000

Vondel, Joost van den 000, 000

Vorrink, Willem Felicitas 000, 000

Vos van Steenwijk, J.E. baron de
 ooo, ooo
 Vos, Antonie, *commissaris* ooo, ooo
 Vries, B. de ooo, ooo
 Vries, Hemmo Jan de ooo, ooo
 Vries, Oebele ooo, ooo

 Wagter, Hein J. ooo, ooo
 Warmbrunn, Werner ooo, ooo
 Weidner, Willem Christiaan ooo,
 ooo
 Welles, Sumner ooo, ooo
 Wenckebach, Ludwig Oswald ooo,
 ooo
 Werkman, Egbert Jacob ooo, ooo
 Werkman, Hendrik Nicolaas ooo,
 ooo
 Werumeus Buning, J.W.F. ooo, ooo
 West, J. ooo, ooo
 Westerman, Frank ooo, ooo
 Wielen, Henk G.W. van der ooo,
 ooo
 Wielen, Jarig van der ooo, ooo
 Wiersma, Jacobus Johannes ooo,
 ooo

Wijkstra, Ije ooo, ooo
 Wilhelmina, *koningin* ooo, ooo
 Willem, *Prins van Oranje*, (de
 Zwijger) ooo, ooo
 Winkelman, Henri Gerard ooo,
 ooo
 Winter, P. ooo, ooo
 Woldringh, Stephanus Hendrik
 Louwe ooo, ooo
 Wolthers, Menno Jan ooo, ooo
 Workum, W.T. van ooo, ooo
 Wouwe, Simon van ooo, ooo

 Zaaijen, Johannes van ooo, ooo
 Zielstra, Leonard Jan ooo, ooo
 Zijlma, G. ooo, ooo
 Zijlma, Jan Hendrik
 Zimet, Wolf David ooo, ooo
 Zondervan, Arie Johannes ooo,
 ooo
 Zwieteren, Willebrordus (Willy)
 van ooo, ooo
 Zwol, Jochem van ooo, ooo